

ÁLTALÁNOS VÁLLALKOZÁSI FŐISKOLA BUDAPEST

**POLITIKAI RENDSZER
ÉS NYILVÁNOSSÁG**

Szöveggyűjtemény

**Távoktatási Universitas Alapítvány
1999**

*A gyenge hatalom
fél
– a hírektől is.*

A szöveggyűjtemény kiadását - a főiskola mellett - lehetővé tette és segítette:

a NATO Tudományos Kutató Osztálya, a Magyar Politikatudományi Társaság,
a Magyar Rádió, The University of Liverpool, The University of California;

Külön köszönet illeti David Morgant, a Liverpooi Egyetem és Ellen Comissot,
a Kaliforniai Egyetem professzorát.

Közvetlen munkatárs Mester Monika.

1998-1999, Clapham Common - Badacsony - Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

I. A MAI MAGYAR POLITIKAI RENDSZER

1. TÉMA: MÁR VAN RENDSZERÜNK?	
<i>HERMAN JÓZSEF: Már van rendszerünk? Töprengés a mai magyar politikai rendszerről – a választások előtt</i>	8
2. TÉMA: KÉT GENERÁCIÓ SZEMBENÉZ – 60 NAP UTÁN	
<i>LIPOVE CZ IVÁN: Előszó</i>	21
<i>SZABÓ MIKLÓS: Úr és polgár</i>	22
<i>BOLGÁR GYÖRGY: Kegyelmi állapot</i>	27
<i>BAUER JÁNOS: A „polgári blöff”</i>	30
<i>ÁGH ATTILA: A Fidesz-MPP korai szenilitása</i>	33
3. TÉMA: A MAGYAR POLITIKAI RENDSZER INTÉZMÉNYEI	
<i>KÖRÖSÉNYI ANDRÁS: A pártok</i>	35
<i>A VÁLASZTÁSI RENDSZER ÉS A VÁLASZTÁSOK</i>	40
<i>AZ ÁLLAMFŐ</i>	52
<i>AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG</i>	53
<i>AZ ALKOTMÁNYOS ÉS A KORMÁNYZATI RENDSZER</i>	59
4. TÉMA: ELNÖKI RENDSZER, MINISZTERELNÖKI RENDSZER ÉS/VAGY PARLAMENTARIZMUS	
<i>KÖRÖSÉNYI ANDRÁS:</i>	60
<i>A kormányzati döntéshozatal és a közigazgatás irányítása Kormányzati döntéshozatali folyamat és a kormány szervezete</i>	60
<i>A Miniszterelnöki Hivatal</i>	60
<i>A Miniszterelnöki Hivatal felépítése 1999. júliusi állapot</i>	63
<i>CSIZMADIA ERVIN: Pártok és agytrösztök (Think-tank szervezetek)</i>	64
<i>FORGÁCS IMRE: A párt irányító szervezetrendszerének továbbfejlesztési irányai; A makroszintű döntési folyamatok problémái (testület, apparátus, tanácsadói rendszer); A szervezeti változások néhány személyi kérdése</i>	66
5. TÉMA: A MAI MAGYAR POLITIKAI RENDSZER FŐBB TÖRTÉNETI JELLEMZŐI	
<i>GOMBÁR CSABA: Politika – címszavakban (Elemi politikai fogalmak értelmezése)</i> 72	
<i>SZÜCS JENŐ: Vázlat Európa három történeti régiójáról</i>	73
<i>IMMANUEL WALLERSTEIN: A modern világgazdasági rendszer kialakulása (A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században)</i>	77
<i>NAGY KÁZMÉR: Elveszett alkotmány A magyar politikai emigráció 1945-1975</i>	81

II. A TÁRSADALMI NYILVÁNOSSÁG ÉS A HÍR-FOLYAM

6. TÉMA: A TÁRSADALMI NYILVÁNOSSÁG SZERKEZETE	
<i>JÜRGEN HABERMAS: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása (Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban)</i>	3
<i>A NYILVÁNOSSÁG POLITIKAI FUNKCIÓI</i>	6
<i>A POLGÁRI NYILVÁNOSSÁG – ESZME ÉS IDEOLÓGIA</i>	8
<i>A NYILVÁNOSSÁG TÁRSADALMI STRUKTÚRA VÁLTOZÁSA</i>	16
7. TÉMA: A 22-ES ABSZURD CSAPDÁJA A TÁJÉKOZTATÁSBAN	
<i>KONRÁD GYÖRGY: Visszatekintés a szamizdatra (1990 januárjában)</i>	24
8. TÉMA: MI A HÍR?	
<i>BEDŐ IVÁN: Mi a Hír?</i>	32
<i>A hírek felépítése, lead</i>	40
<i>a hírek felépítése</i>	48
<i>átkötés</i>	50

<i>háttér</i>	51
<i>hol történt?</i>	54
<i>mikor történt?</i>	56
<i>számok</i>	56
<i>pontosság</i>	58
<i>idézetek</i>	59
<i>nevek</i>	63
<i>apró fogások</i>	64
HÍRADÁSOK FAJTÁI, HEADLINE.....	64
<i>sorrend</i>	65
<i>headline</i>	66
<i>szalaghíradás</i>	68
<i>ismétlés</i>	68
<i>híradások és más műsorok</i>	70
FORRÁSOK.....	70
<i>mit ír az újság?</i>	72
<i>tudósítók</i>	73
<i>embargó</i>	73
BIZONYOS HÍREK KEZELÉSE.....	74
<i>választási hírek</i>	74
<i>protokoll</i>	75
<i>leszhírek</i>	77
<i>háborús hírek</i>	77
<i>bírósági és rendőri hírek</i>	78
<i>egyházi hírek</i>	82
<i>hírek saját rádiónkról</i>	82
<i>helyreigazítás</i>	82
<i>reklám</i>	83
<i>színes hírek</i>	86
<i>időjárás-jelentés</i>	87
<i>közlekedési információk</i>	87
<i>közlemények</i>	88
9. TÉMA: AZ ELEKTRONIKUS ÉS NYOMTATOTT HÍRFOLYAM	
<i>Újságírói etikai kódex</i>	91
<i>Újságírói szabadság, felelősség</i>	91
<i>A személyiség védelme</i>	92
<i>Valóság-hű tájékoztatás és lelkiismeretesség</i>	92
<i>Szerzői védelem</i>	93
<i>A visszaélés tilalma</i>	94
<i>Az információ joga, etikája</i>	94
<i>Kollegiális magatartás</i>	94
<i>Etikai határozatok</i>	95
<i>HAJDÚ ISTVÁN: A jelzőket a minimálisra szeretném csökkenteni</i>	96
<i>KÉRI LÁSZLÓ: Média és politika</i>	101
10. TÉMA: MIÉRT ÉS HOL VANNAK/VOLTAK MÉDIAHÁBORÚK? (Hatalom-e a média?)	
<i>HERMAN JÓZSEF Conflicts Between Governments and Media, East and West conclusions</i>	106
<i>EVERETTE E. DENNIS: The media are quite powerful</i>	109
<i>JOHN C. MERILL: The media are not so powerful response</i>	115

III. PÁRTOK ÉS PÁRTRENDSZEREK – ITT ÉS MÁSHOL

11. TÉMA: PÁRTOK ÉS PÁRTRENDSZEREK	
A TÖBBPÁRTRENDSZEREK KIALAKULÁSA KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN 1989-1992	123
<i>Bihari Mihály: AZ ÁLLAMPÁRTI DIKTATÚRÁTÓL A VERSENGŐ TÖBBPÁRTRENDSZEREKIG</i>	
.....	123
<i>G. SARTORI: PÁRTOK ÉS PÁRTRENDSZEREK</i>	132
12. TÉMA: VÁLSÁGOK ÉS VÁLSÁGCIKLUSOK I. RÉSZ	
<i>Herman, József: THE LOGIC OF CRISIS CYCLES IN THE POLITICAL SYSTEMS OF</i>	
<i>CENTRAL-EASTERN-EUROPE</i>	139
13. TÉMA: VÁLSÁGOK ÉS VÁLSÁGCIKLUSOK II. RÉSZ	
<i>Juhász József: A JUGOSZLÁVIAI ÖNIGAZGATÁS ELMÉLETI KÉRDÉSEI</i>	154
<i>Jiří Pelikán: HARCKOCSIKKAL A PÁRTKONGRESSZUS ELLEN</i>	166
<i>Tankokkal a tavasz ellen: DUBČEK MEGSZÓLAL</i>	168
<i>Zdeněk Mlynář: A PRÁGAI TAVASZ ... ÉS ŐSZ</i>	174
<i>Horn Gyula: CÖLÖPÖK</i>	176
<i>Bojtár Endre: EURÓPA MEGRABLÁSA</i>	179
<i>Herman József: RENDSZERVÁLTÁSBÓL NACIONALIZMUS?</i>	184
<i>Timothy Garton Ash (ANGOL TÖRTÉNÉSZ) „AKÁR EL IS TŰNHET EURÓPA KORÁBBI</i>	
<i>VONZEREJE”</i>	190
14. TÉMA: A VILÁGRENDSZEREK ALTERNATÍVÁI	
<i>Herbert Meissner: KONVERGENCIAELMÉLET ÉS VALÓSÁG</i>	194
<i>Soros György: A KAPITALISTA FENYEGETÉS</i>	196
<i>Gyarmati István: TÖRTÉNELMI JÓVÁTÉTEL</i>	205
15. TÉMA: MEGATRENDEK – 2000 (összefoglalás)	
<i>John Naisbitt és Patricia Aburdene: MEGATRENDEK 2000</i>	210
UTÓSZÓ HELYETT	
<i>EGY MONDATOK A SAJTÓSZABADSÁGRÓL</i>	217
MELLÉKLET:	
HÁROM VÁLASZTÁS MAGYARORSZÁGON	219
IRODALOMJEGYZÉK	222

I.
A mai magyar politikai rendszer

1. TÉMA: MÁR VAN RENDSZERÜNK?

HERMAN JÓZSEF:

Már van rendszerünk?

Töprengés a mai magyar politikai rendszerről – a választások előtt

Az eszmecsere apropója az volt, hogy az Osiris kiadónál megjelent Körösenyi András¹ „A magyar politikai rendszer” című összefoglaló munkája, amelyet tankönyvnek szánt a szerző és a kiadó. Erről még az 1998-as választások előtt rendezett vitát a Magyar Politikatudományi Társaság. A bírálók egy dologban feltétel nélkül egyetértettek: ez a könyv alapmunka, amelyet a jövőben nem lehet megkerülni sem az oktatásban, sem a kutatásban. Az egyik felkért bíráló Kende Péter² volt. Vele és a könyv szerzőjével beszélgetett Herman József, a Magyar Rádió munkatársa.³

Herman:

– Egy új könyv jelent meg, ami az én megítélésem szerint nagyon bátor vállalkozás, tudniillik az a címe, hogy „A magyar politikai rendszer”. Ez valami olyasmit is üzen nekünk, hogy van egy kész, működőképes, jó magyar politikai rendszerünk. Igaz ez?

Körösenyi:

– Csak annyit üzen, hogy VAN politikai rendszer. Ez mindig van, függetlenül attól, hogy jól működik vagy rosszul, jó, vagy rossz, tetszik-e nekünk vagy valami másmit szeretnénk. Ez a könyv nem erről szól, hanem arról, hogy milyen a politikai rendszer és miként működik. Tehát leíró, elemző, nagymértékben pozitivistá alapokon építkezik. Tematikusan vizsgálja egy-egy intézmény, politikai szereplő – így a kormány, a parlament, a közigazgatás, a pártok, az érdekszervezetek, a politikai osztály – működését, mindezt empirikus bázisra építve, és összehasonlító politikatudományi, analitikus keretben.

Herman:

– Én mindössze arra gondoltam, hogy 10 évvel túl vagyunk a rendszerváltáson. Ahhoz képest, ami volt – tehát egy nagyon képlékeny átmeneti időszak után – , kikristályosodottnak tekinthető ez a politikai rendszer, vagy nem?

¹ Körösenyi András a beszélgetés idején, 39 éves, az ÁJTK Politikatudományi Tanszékének a docense.

² Kende Péter a beszélgetés idején 70 éves volt, politológus, szociológus. 1957 óta Franciaországban élt, több egyetem előadója, a párizsi Magyar Füzetek alapító szerkesztője. Jelenleg a budapesti 1956-os Dokumentációs és Kutató Intézet elnöke, az MTA külső tagja.

³ Az interjú a Kossuth Rádió „Mérleg” című műsorában (szerk.: Rékai Gábor) elhangzott anyag szerkesztett és bővített változata.

Körösényi:

– Azt hiszem, hogy igen. Egyértelműen azt lehet mondani, hogy meg tudjuk határozni a magyar politikai rendszer legfontosabb alkotmányos jellemzőit, az intézményrendszer legfontosabb vonásait és működését, és ugyanígy meg tudjuk határozni a szereplők – tehát a politikusok, a pártok, vagy akár a szavazók, vagyis a társadalom – legfontosabb jellemzőit a viselkedésben, a politikai kultúrában és a gondolkodásban.

Herman:

– Nehéz dolog azt kérni 10 éves munka, és egy három órás vita után a szerzőtől, hogy próbáljuk röviden összefoglalni, mik ezek a fő jellemzők? A könyvben mintegy 400 oldalon sikerült...

Körösényi:

– Ez valóban nem könnyű... Ha egy szóval akarunk mondani valamit, akkor talán ez a stabilitás lenne. A politikai rendszer egészére nézve talán ezt lehet mondani, de nem biztos, ezzel sokat mondunk. Ha a magyar politikai kultúrát szeretnénk jellemezni, akkor azt mondhatjuk, hogy erős a politika-ellenes érzület, és van egy erős depolitizált légkör, amely ellenszenvvel, bizalmatlanul tekint a politikusokra, a politikai pártokra, a parlament szereplőire és ezeknek az egymással szembeni versenyére és vitájára. Ezekkel a szereplőkkel szemben a magyar politikai kultúrában felülértékelték a közvetlen módon nem politikai, hanem valamilyen politika-mentességet árasztó, vagy politika-mentesnek hitt szereplői, akik valamilyen módon a közvélemény szerint politika felettiek. Ilyen például az Alkotmánybíróság, a köztársasági elnök, vagy a közigazgatás egésze, a szakértők, a technokraták vagy az értelmiség bizonyos csoportjai.... Minden ami pártpolitika-mentes, és a politikai viszálykodástól, a pártérdekektől mentes hordozója lenne a közérdeknek, így jelenik meg a magyar politikai gondolkodásban.

Herman:

– Az elmúlt 10 év terméke ez a bizalmatlanság, vagy ennek mélyebb gyökerei vannak a magyar politikai kultúrában?

Körösényi:

– Azt hiszem, hogy ennek mélyebb gyökerei vannak, ez a magyar tradíció része az elmúlt egy-másfél évszázadban. A politikai kultúra két fő irányból közelíthető meg és kutatható. Az egyik – ez van ma az előtérben –, a szociológia, az attitűd-vizsgálatok, amelyek kimutatják ezeket a vonásokat ma is. Sok tekintetben a korábbi, 70-es 80-as évekbeli vizsgálatok is igazolták a közügyektől való elfordulást, a depolitizáltságot, a magánügyekkel való foglalkozást. A másik egy hagyományos, szellemtörténeti megközelítés, ami tulajdonképpen a történelmet vizsgálja. Itt a vitában is – igaz kritikailag – vetették fel a politikai kultúra fejezet egyik pontját, ahol a nemzet-karakterológiai vitát említtem. A szellemtörténeti vagy kultúrkritikai irodalom,

például a két háború között, nagyon hasonló jegyeket talált: a közügyektől való elfordulást, kimondja, hogy a magyar az magába fordul, és szkeptikus a közügyekkel kapcsolatban. Van egy szalmaláng-lelkesség, a hirtelen föllángoló érdeklődés, majd visszasüppedés ebbe az érdektelenségbe.

Herman:

– Nyilván a változás éveiben ez fokozott volt...

Körösényi:

– Igen, a változások éveiben... ez annak ellenére így van, hogy nagyon sok a törés a magyar politikában. Az elmúlt másfél évszázadban nagyon sok rezsinváltás volt. Voltak forradalmak, lázadások, tömegmozgalmak. De ezek mindig nagyon rövid időre mobilizálták a népeiséget, és nem vált tartós, szervezett mobilizációvá, mint amilyen a század első felében Nyugat-Európában a tömegpártok voltak. Ez hiányzott. 1945-ben indult el a szervezett tömegpártok irányába a fejlődés, de azt tudjuk, hogy ez 1947-től megszakadt, és ezeket a pártokat feloszlatták és betiltották. A magyar pártok a dualizmus korában, vagy a két háború között nem tömegpártok, és később, '45 után is csak nagyon rövid ideig voltak azok. A Rákosi-korszak is csak néhány évig volt igazán mobilizációs, de csak egy politikai diktatúrának a pártjába, a kommunista pártba mozgósított a rezsimmel – ez is rövid ideig tartott. A Kádár-rendszer pedig tudatosan depolitizáló stratégiát alkalmazott.

Herman:

– Kulcsszavunk a stabilitás, ha tetszik egyik üzenete a könyvnek. Vajon ez a stabil politikai rendszer megfelel-e a magyar társadalom igényeinek és szükségleteinek? A politikai rendszer feladata végül is az, hogy mozgásteret teremtsen az érdekegyeztetésnek... Megfelel ennek a célnak?

Körösényi:

– Hogy az állampolgároknak megfelel-e, azt nem tudom, de elfogadják. Nagyobb mozgalmak az alkotmányos rendszerrel szemben nem jöttek létre, legfeljebb kritikák vannak. Politológus szemmel azt mondhatom, hogy egészében véve megfelel annak, hogy a különböző változásoknak, politikai törekvéseknek tere legyen... Megjelenhetnek a nyomáscsoportok, az érdekszervezetek szintjén, akár a pártokon keresztül, akár lobbyon keresztül, vagy egy olyan dimenzióban, amiről a könyvben egyáltalán nincs szó: az informális, nem intézményesült kapcsolatokban, vagy a korrupcióban, amely az utóbbi években nagymértékben a figyelem előterébe került. Az intézményrendszer ennek teret ad, legalábbis biztosítja ezeket a funkciókat. Az állampolgároknak legfeljebb a szavazatuk erejéig, és csak annak, aki ezzel él... Mindig az a fő kérdés, hogy milyen nyomáscsoportoknak, érdekcsoportoknak ad nagyobb, és melyeknek ad kisebb lehetőséget az intézményrendszer. Nálunk nagy súlya van a politikai pártoknak, ez különösen a rendszerváltás forgatókönyvéből következik. Ez a nagy súly két irányban is jelentkezik. Az

egyik az érdekszervezetekkel, a szervezett érdekcsoportokkal szemben, amelyek a rendszerváltás időszakában nagyon háttérbe szorultak, később azonban jobban intézményesültek, mégis mindez a pártokhoz képest nem hangsúlyos szerep. A másik irány, a nem szervezett csoportok, a mozgalmak, az úgynevezett civil kezdeményezések, vagy akár a közvetlen demokrácia intézménye... Gondolok itt a népszavazásra, amely viszonylag könnyen mozgásba hozható, és direkt állampolgári részvételre lehetőséget adó elemként került az alkotmányba a rendszerváltáskor. Mégis a gyakorlati tapasztalatok, az elmúlt 8-10 év működése azt mutatja, hogy ez a pártoknak vált mobilizációs eszközévé: sok népszavazást a pártok kezdeményeztek, de még fontosabb, hogy a sikeres, az egyáltalán kiírt népszavazások csak ilyenek voltak... Az úgynevezett spontán, civil kezdeményezésű népszavazások mind kudarcot vallottak: vagy a procedurák buktatóin, vagy még inkább ott, hogy nem írták ki, mert az alkotmánybíróság ítélte olyannak, ami ellentétes az alaptörvénnyel és ezért nem lehet kiírni, vagy procedurális módon a politikusok vakvágányra vezették ezeket a politikai kezdeményezéseket. Azt is lehet mondani, hogy az intézményesült politikai osztály önvédelme elég erős, és a mozgalmi jellegű politizálás kezdeményezéseit sikerrel visszaverte annak ellenére, hogy alkotmányosan, elvileg nagyon széles lehetőség nyílt erre... Erre utal az is, hogy közben, a 90-es években szigorították a népszavazási kezdeményezés lehetőségét és szabályait (pl. hogy hány aláírás kell, milyen időtávon belül stb.).

Az adott intézményrendszer a politikai szereplőknek is egyenlőtlenül nyújt esélyt, lehetőséget. Gondoljunk a választási rendszerre, ami a kis pártokat kiszűri, a nyertesnek pedig többlet-mandátumokat ad. Ez aránytalanság. Másrészt ha a lakosságot, a szavazókat vesszük, ez – mint olyan – nem politikai szereplő, csak úgy van, vagy csak egy fikció... Tehát viszonylag alacsony a politikai aktivitás Magyarországon, alacsony a részvételi hajlandóság, és nemcsak a választásokon, hanem még inkább a politikai részvétel egyéb, mozgalmi formáiban, vagy a tiltakozásokban... Ez azt jelenti, hogy az emberek elfogadják a politikai intézményrendszert olyannak, amilyen. Ilyen értelemben a magyar politikai rendszer legitim, mert a lakosság elfogadja.

Herman:

Kende Pétertől ugyanezt kérdezem: egy politikai rendszer feladata, hogy kifejezze azokat az érdekmozgásokat, politikai ütközéseket, egyeztetéseket, amelyek a társadalomban zajlanak. Jól szolgálja a rendszer ezt a folyamatot? Megfelel-e a mai magyar társadalmi viszonyoknak?

Kende:

– Erre nem olyan könnyű válaszolni, mert ehhez voltaképpen nagyobb történelmi távlat kellene. Az én válaszom alapvetően igenleges. Ezt a politikai rendszert a '89-es változások teremtették meg és a '90-ben majd 1994-ben megválasztott Országgyűlés törvénymódosító, alkotmánymódosító intézkedései finomították. Megfelel, ha semmiféle nagyobb krízis nem zavarja meg. Ha

nincsenek krízisek, ha az intézmények működni tudnak, ha a kormányváltások az előírt szabályok szerint folynak le, akkor mondhatjuk, hogy ez az intézményrendszer működik. Ha nem működne, akkor állandó krízisek ráznák meg, és olyan ideiglenes válaszokat kellene adni, amelyek már kívül esnek az intézmények által megszabott kereteken. Ilyesmire nem került sor Magyarországon az elmúlt 8-9 évben, és ebben az értelemben nyugodtan mondhatjuk, hogy működik a magyar demokrácia intézményrendszere.

Herman:

– Akkor mi a gyenge pontja?

Kende:

– Ezt az intézményrendszert a magyar társadalom, a magyar társadalom képviselői egy olyan pillanatban dolgozták ki és fogadták el, amely nyilvánvalóan egy új elindulást tett szükségessé. Összeomlott a szovjet típusú államiság, annak a helyébe kellett állítani egy másfajta államiságot. A közhangulat az volt, hogy ez az új államiság egy demokratikus államiság legyen, és ennek a főbb jegyeit azok, akik az alkotmány-módosításokkal és a törvényalkotással voltak megbízva, az európai modellnek megfelelően dolgozták ki. A modell közös vonásai a jogállamiság, a választások szabályszerű lebonyolítása, a hatalmi ágak bizonyosfajta szétválasztása, a népszuverenitás, illetőleg az erre nehezedő jogi kontrollok, és így tovább... Ez a politikai rendszer egy nagy európai modellbe illeszkedik, és olyan jól illeszkedik ehhez, hogy amikor fölmerült Magyarország Európai Unió-s tagsága, akkor az országról készült brüsszeli jelentésben a legpozitívabb megállapítások a magyar politikai rendszerről voltak: Magyarország a jogállamiság szempontjában összhangban van az európai követelményekkel.

De: a magyar társadalom a magáénak érzi-e ezt a rendszert? – ez itt a nagy kérdés. Erre csak óvatos választ lehet adni. Tudniillik erre szintén érvényes, hogy ha szabályosan lezajlanak a választások, ha a kormányalakítás ennek alapján történik, akkor a társadalom alapvetően elfogadja a politikai rendszert. De ha közelebbről megnézzük a magyar társadalom különböző csoportjainak a vélekedését a helyzetről, akkor nagyon sok elégedetlenséggel találkozunk. Nagyon sokan vannak, akik úgy érzik, hogy ez a politikai rendszer nem elég reprezentatív, és bár formailag képviseleti rendszer, de mégsem eléggé fejezi ki azt, amit a magyar társadalom „akar”. Ez a kritikai vélemény egyaránt hallható a politikai térfél baloldalán és a jobboldalán.

Herman:

– Nem jutnak eléggé szóhoz ezek a csoportok? Miért elégedetlenek?

Kende:

– Van egy nagyon elterjedt nézet Magyarországon: úgy hangzik, hogy hasadás van a politikai elit és a köznép között. Tehát hogy a politikai rendszer

működése inkább felel meg annak, amit a politikai elit tart jónak, és kevésbé vagy egyáltalán nem felel meg annak, mit a köznép tart jónak. A köznépben, a közemberben nagyon sok olyan képzet van a politikáról, amely a korábbi évtizedekben halmozódott fel, vagy ami sokkal régebbi nézetekhez kapcsolódik, és amely eltér azoktól az alapelvektől, amelyekre a modern európai demokrácia épül. Az egyik ilyen nézet az, hogy az Országgyűlésben úgy kell képviselve lenni a közembernek, hogy ott a különböző társadalmi osztályok és rétegek kitapinthatóan jelen vannak. Ez meglehetősen primitív nézet, mert a különböző társadalmi osztályok nem azáltal jutnak képviselőhez, hogy az Országgyűlésben munkások és parasztok és közepes rangú hivatalnokok, katonák és papok vannak képviselve, hanem azáltal, hogy olyan politikai irányzatok vannak jelen, amelyek a társadalomban kifejeződő törekvéseknek és érdekeknek valamiféle szintézisét adják. Ezek a szintézisek lehetnek különbözők, ezek vitában állnak egymással, ezeket a szintéziseket vannak hivatva kifejezni a pártok és ezeken a szintéziseken keresztül van képviselve a magyar társadalom. De a társadalomban nagyon sokan nem így látják, és úgy gondolják, hogy akik őket képviselik, nem igazán képviselik őket. Igazán akkor képviselnék őket, ha azokat az egyszerű gondolatokat hangoztatnák, amelyek a köznépben élnek. Ez a hasadás kétségkívül megvan és azzal függ össze, hogy Magyarországon a parlamentáris demokráciának a múltja ha nem is rövid, de nem is olyan egyenes vonalú, hogy a politikai intézményeket bejártak és otthonosnak tekintsék az emberek.

Aztán vannak másfajta elégedetlenségek, amelyek azzal függnek össze, hogy az elmúlt 10 év gazdaságilag nagyon nehéz volt, sok embernek a helyzete tényleg megnehezült. Ezt nem ellensúlyozza sokak szemében az, hogy másoknak a helyzete viszont megjavult. Miután ilyen fájdalmak és nehézségek vannak, sokan ebből arra következtetnek, hogy emögött kell hogy legyen valamilyen összeesküvés, hogy azok akik ott ülnek a tűz közelében, azok a maguk javára fordítják az intézményeket...

Herman:

– Úri huncutság...

Kende:

– ...a politika úri huncutság, és ennek csak az lehet a magyarázata, hogy a politikát régóta összehangolt bolsevisták intézik, vagy olyan begerjedt nacionalisták, akik egyáltalán nem értik, hogy mi fáj a köznépnek, hanem csak távoli álmokat kergetnek.... Mindenképpen valamiféle összeesküvés gyanúja húzódik meg emögött, hogy a dolgok nem mennek olyan jól, mint ahogy ezt az átlagember szeretné. Ezen a bajon csak az tudna segíteni, hogy ha valóban a magyar helyzet konszolidálnék, ennek az volna az eredménye, hogy mindenki egy kicsit jobban él, mint 2-3 vagy 5 évvel vagy akár 20 évvel korábban. Ebben az esetben valószínűleg a fájdalmak is kisebbek volnának, ámbar nincs olyan politikai rendszer, amelyben az emberek mindig elégedettek.

Mindig vannak elégedetlen rétegek és a politikai váltások azért következnek be, mert hol egyik, hol másik politikai irányzat tud megnyugtatóbb választ adni ezekre az elégedetlenségekre. Ehhez egy bizonyos bejáratottság kell, és ezzel a magyar politikai intézményrendszer még nem rendelkezik, és nincs meg az intézmények iránti bizalom sem.

Egy lépéssel tovább mennék: ez a politikai elit. Azok az emberek, akik a politikát csinálják – nevezhetjük őket a politikai osztály tagjainak, tehát a politika mesterei. Ők Magyarországon még nem tudták kialakítani azokat a rutinokat, amelyek egy politikai rendszer zökkenőmentes működéséhez kellenek. Nem is a tehetség hiányzik – bár az embernek sokszor az az érzése, hogy a tehetség sincsen olyan mértékben jelen, mint kellene –, hanem a tapasztalat, és ezért elégedetlenség van a politikai elit nivóját illetően is. Sokan gondolják, hogy a politikai elit egyáltalán nincs a helyzet magaslatán.

További probléma az, hogy egy országban, ahol nincs régóta piacgazdaság, ott az az érzése lehet az embereknek, hogy a piac tulajdonképpen magánérdekeket szolgál, hogy a politikai osztály maga is hozzájárul ahhoz, hogy erőforrások magánkasszába mennek vagy magánzsebekbe folynak be, ezért nem olyan nagyon magas a tekintélye azoknak a politikai erőknek, amelyek a színen vannak.

Egészében én azonban mindezt nem sorolnám bele azokba az érvekbe, amelyek arra szolgálnak, hogy kimutassák: Magyarországon nem működik a politikai rendszer, mert igenis működik – csak nem tud ennél jobban működni.

Herman:

– Folytassuk azzal, hogy van stabil rendszerünk. A politikai kultúra, a hagyományok mellett a könyv fő része az intézményekről szól. Hogyan vélekedik ezekről a szerző?

Körösényi:

– Az alkotmányos keretek, a főbb intézményi struktúra az 1989-90-es rendszerváltáskor kialakult a két nagy alkotmány-reform csomaggal, és bár utána nem maradt változatlan, de gyökeres változás nem történt, ezen az irányon belül haladtak. Véleményem szerint a legfontosabb, amit kiemelhetünk, hogy nagyon nagymértékű Magyarországon az intézményes hatalom megosztása: a hatásköröknek, a hatalmi ágaknak az elválasztása, a hatalom megosztásának az elve nagyon erősen jelentkezik.

Herman:

– Ez jó, vagy rossz?

Körösényi:

– Nem kívánom értékelni, hogy jó vagy rossz. Ez a hatalom-megosztás nagyon

erős: az Alkotmánybíróság, a köztársasági elnök, az alkotmánybírák is aktivista módon léptek be a politikai küzdőtérre. A 90-es évek elején a köztársasági elnök – alkotmányos jogköréhez képest – kiterjesztő értelemben fogta fel jogkörét, és nagyon komoly politikai ellensúlyává vált az Antall-kormánynak. A hatalommegosztás a magyar politikai gondolkodásban egyértelműen pozitívan jelent meg, és úgy gondolom, hogy háttérbe szorultak, elhalványultak ennek a hatalommegosztásos intézményrendszernek a hátulütői, a hátrányai. A hatalommegosztás összefügg bizonyos konszenzus-kereső politikai gondolkodással, és a politikai kultúrának a viszályt, pártoskodást elutasító felfogásával is. A konszenzusos gondolkodás nagyon sok olyan elemet rakott be az intézményrendszerbe, amely csak akkor teszi lehetővé a döntést, amikor a szereplők minősített többsége ért egyet vele – tehát a kétharmada. Nem azt mondom, hogy ez jó vagy rossz, hanem azt, hogy a nagyon nagy konszenzus megkövetelése az intézményrendszerben patthelyezethez, és a döntések elmaradásához vezethet. Erre egyik példa az alkotmánybírák kinevezése.

Herman:

– Büszkék vagyunk arra, hogy demokráciánk van, mégis van egy olyan tétel, olyan kifejezés a könyvben, hogy „korlátozott parlamentarizmusunk” van... Ez azt jelentené, hogy korlátozott a demokrácia?

Körösi:

– A magyar kormányzati rendszer parlamentáris rendszer: a végrehajtás politikai vezetője a kormány, de ez a parlamentnek felelős, a Parlament bizalmából kormányoz. Ez jelenti a parlamentáris rendszert. Tehát a kormányt meg lehet buktatni, nem független a parlamenttől, ellentétben például az amerikai elnöki rendszerrel, ahol az elnök független a kongresszus bizalmától, a kongresszus nem tudja megbuktatni, az elnököt az állampolgárok választják. A magyarországi parlamentáris rendszer sajátosságai mind egy irányba mutatnak: ez pedig az, hogy csökkenti, gyengíti a törvényhozás és a végrehajtás – másképpen a kormány és a parlament közötti – összefonódást. Az igazi parlamentáris kormányzati rendszer lényege, hogy a kormány és a parlament összefonódik, és cselekvési egységet képez a kormánytöbbség révén. Ehhez képest a korlátozott parlamentarizmus ennek az összefonódásnak a gyengítését jelenti, és a hagyományos hatalmi ágak elválasztásán és egymástól való függetlenítésén nyugvó alkotmányos dualizmus irányába mutat. Ezt a dualizmust testesítették meg az alkotmányos monarchiában a XIX. századig, ahol a végrehajtást a királynak, az uralkodónak felelős kormány végezte, amely nem függött a parlament bizalmától – mint például a Birodalmi Németország az első világháború előtt.

Herman:

– Ez a kettőség ma megjelenik?

Körösényi:

– Ma ez az amerikai elnöki rendszerben testesül meg, ahol egymástól független a törvényhozás és a végrehajtás, egyik sem felelős a másiknak. A parlamentáris rendszerben a végrehajtást vezető kormány felelős a parlamentnek, másrészt a parlament sem független a kormánytól, hiszen a végrehajtás általában feloszlathatja az államfő közbeiktatásával, tehát kölcsönösen függenek egymástól. Ha a kormány elveszti a bizalmat, megbukik vagy megbuktatják, és egy új kormányt, más többségű kormányt alakítanak, vagy feloszlatják a parlamentet és új választásokat írnak ki, hogy biztosítsák a parlament és a kormány politikai egységét. Ez az, ami a magyar parlamentarizmusban nincsen meg. A kormány az nagymértékben független a parlamenttől, hiszen csak a konstruktív bizalmatlansági indítvány révén lehetne megbuktatni, ha egyben egy újabb miniszterelnök mögött lenne többség. A miniszterek politikai felelőssége korlátozott, nem függenek a parlament politikai bizalmától, be kell számolniuk, de megbuktatni csak a kormányfő tudja őket – ő bármikor elbocsáthatja a miniszterét, de a parlament nem, mert nem lehet velük szemben bizalmatlansági indítványt benyújtani. Ugyanakkor korlátozott a parlament felosztatásának a lehetősége is, ilyen kezdeményezéssel kormányfő nem élhet, és a köztársasági elnöknek is igen korlátozott a lehetősége. Van még egy elem, amely ezt a dualizmust erősíti: ez a már említett kétharmados döntéshozatali szabály. Most nem az alkotmánymódosításról beszélek, hanem arról, hogy mintegy három tucat klasszikus törvényhozási tárgykörben csak minősített többséggel lehet törvényt hozni, és nagyon sok személyi kinevezésnél is van ilyen minősített többségi szabály. Emiatt a hagyományos felelősségi elem csorbát szenved, mert bizonyos tárgykörben nem elég az 50 százalék plusz egy szavazat, a kormánynak estenként ennél szélesebb konszenzusra van szüksége, tehát rajta kívül álló politikai erőktől függ, azaz a parlamenti felelősség értelmetlenné válik. Nem vállalhat felelősséget a kormány azért, amiben az ellenzékétől is függ, hiszen az egyharmadot elérő ellenzéknek ebben a tárgykörben vétőjoga van. Mindez azt jelenti, hogy a klasszikus parlamentarizmusra jellemző politikai összefonódás csorbát szenved.

Herman:

– Elhangzott a vitában, hogy a könyv még úgy készült, hogy kérdéses volt: lesz-e új alkotmány, vagy egyáltalán meddig jut el az előkészítő munka. Ez nem kérdőjelezi meg a stabilitást, amiről beszélünk? A könyv állandósága is veszélyben van ilyen szempontból...?

Körösényi:

– Ellenkezőleg, megerősíti a stabilitásról mondottakat, hiszen nem született új alkotmány. A keretek, amelyek a rendszerváltáskor kialakultak, tartósnak bizonyultak. Nem volt olyan erős politikai érdek, vagy nem ez került többségbe, amelyik az új alkotmány megeremtését és életbe lépését elérte volna. Azt hiszem, hogy ez egyértelműen a stabilitás jele. Ami itt a vitában is felmerült: amikor a könyv megírására felkérést kaptam, és elkezdtem dolgozni, akkor még

javában folyt a parlament alkotmányelőkészítő bizottságának a munkája. Végül is megvolt annak a teoretikus lehetősége, hogy miközben én lázasan dolgozom az alkotmányos rendszer leírásán, közben átírják az alkotmányt és kidobhatok a szemétkosárba mindent – legalábbis ezt a fejezetet. Én úgy gondoltam, hogy ez az új alkotmány nem fog megszületni, és ez így is történt. Úgy gondoltam, hogy a politikai erőviszonyok, a politikai szereplők érdekei, az intézmények a működési sajátosságai, az alkotmányozáshoz szükséges szinte teljes politikai konszenzus meg fogja hiúsítani ezeket a törekvéseket – ha egyáltalán voltak komoly politikai erők, amelyek ezen munkálkodtak.

Herman:

Térjünk vissza a könyvre... Kende Péterrel ezelőtt 10 éve beszélgettünk először a magyar politikai rendszerről. Emlékezetes beszélgetés volt, még Párizsban, akkor már a Kádár-korszak végén: Ön 56 után akkor szólalt meg először a Magyar Rádióban. Nagyon sok mindent '88 végén nem láttunk előre. Eltelt 10 esztendő, valamilyen mértékben kialakult egy politikai rendszer. A mostani beszélgetés apropója mégis a könyv, amelynek a címe is azt sugallja, hogy már van, kötetbe foglalható, hogy működik ez a rendszer. Ön szerint hogyan?

Kende:

– Körösényi András munkája tankönyv, amely politika-elméleti tanulmányokat folytatók, vagy jog- és államtudományi hallgatók számára világítja meg azt, hogy mi is a magyar politikai rendszer és hogyan működik, és ennél fogva az alapoktól indul el. A kérdés, amelyet fölített: mennyire tekinthető rendszernek az, ami Magyarországon van? Feltétlenül rendszernek tekinthető a szónak a „politikai rezsim” értelmében, amely mindenképpen létezik, és amelynek nem abszolút feltétele, hogy egy politikai rezsim valami koherens egésznek alkosson. Leírható azáltal, hogy mik az intézményei, és hogy mik a játékszabályai – mert minden rendszernek, még a legösszetékoltabb rendszernek is vannak intézményei és játékszabályai, és ebben az értelemben minden politikai rezsimről lehet adni leírást.

Körösényi könyvéből azonban kiderül az, hogy a magyar politikai rendszernek egy igen koherens intézményrendszere van, amely nem mondható történelmileg esetlegesnek vagy összedobottnak, hanem egy meglehetősen átgondolt szabályrendszer. Természetesen nem végleges, mert minden ilyen rendszer állandó fejlődésben van, de ismétlem: a szó erős értelmében rendszer, mert összefüggés van aközött, ahogyan a választásokat megszervezik, és ahogyan a kormány megalakul, és aközött, ahogyan a törvényeket hozzák, ahogyan a társadalom különböző rétegei beleszólnak vagy nem szólnak bele abba, ami történik. Ez egy olyan intézmény-láncolat, amelynek az egyes elemei nagyon szorosan kapcsolódnak, és amely alapvető vonásaiban megfelel a mai uralkodó európai politikai modellnek.

Herman:

– Nehéz helyzetbe hoztam a szerzőt, amikor megkérdeztem tőle, hogy foglalja össze a rendszerváltás utáni 10 éves tapasztalatot és kutatómunkát, vagyis hogy mi a fő üzenete ennek a könyvnek. Azt mondta, hogy ha egy szóban ki lehetne fejezni, akkor – mindazzal együtt, amit Ön is elmondott –, talán a stabilitás. El tudja ezt fogadni?

Kende:

– A magyar politikai rendszer konszolidáltnak mondható, vagyis megvannak azok a szabályok, amelyek mindenfajta változást lehetővé tesznek. Ez a konszolidált rendszerek sajátja. Stabilnak én akkor mondanám, hogy ha alapvető intézményeket illetően nem merülnének fel kételyek és akkor, hogy ha bizonyos politikai erők fönntudnának maradni több politikai cikluson keresztül. Egy politikai rendszer stabilitásához ugyanis hozzátartozik az, hogy egy-egy új választás nem eredményez föltétlenül teljes őrsváltást, mert az emberek csak a részletekkel elégedetlenek, de nem várnak hirtelen valami teljes újdonságot. Ebben az értelemben nem hiszem, hogy a magyar politikai rendszer eljutott ehhez a stabilitáshoz, de eljutott a konszolidáltsághoz, amennyiben a játékszabályokat illetően teljes egyetértés van a politikai színen lévő erők között. Ezt még a szélsőségek, vagy ha úgy tetszik az úgynevezett szélsőségek sem fenyegetik, azok sem akarják gyökeresen megváltoztatni a játékszabályokat. A szabályokat illetően stabilitás van, de a játékvezetést illetően már nincs stabilitás. Ez abban jut kifejezésre, hogy minden választásnál újból fölmerül: gyökeres változásra van szükség. Ezt a beszélgetést május 8-án folytatjuk, és én nem tudom megjósolni a választások eredményét. Amit mondok, azt a választások nagyon erősen alátámaszthatják. Amennyiben azt mutatják, hogy a '98-as választás megint egy új leosztást hoz az '94-eshez képest – mint ahogy a '94-es új leosztást hozott a '90-eshez képest, és ahogy a '90-es is új leosztás volt a megelőzőhöz képest –, akkor ez nagyon csattanós érv amellet amit mondok: Magyarországon még nincsen stabilitás, de van konszolidált politikai intézményrendszer. Ha a '98-as választások – amelyek a következő napokban lesznek a beszélgetéshez képest –, a '94 és '98 közötti kormánykoalíciónak az újraválasztását hozzák, akkor ez Körösenyi tézisét erősíti: hogy itt már egy bizonyos stabilitás is kezd kialakulni, tehát a társadalom elfogad egy irányzatot, és hajlandó egy második ciklusban is újra megválasztani. Ebből a szempontból nagyon érdekes az, ami a következő 2 és fél héten következik, mert pontosan erre a kérdésre fogunk választ kapni. De akármilyen is a magyar választók döntése, azt ma is bizonyosra vehetjük, hogy a játékszabályokat illetően nem lesz alapvető változás, csak a politikai személyzet fog kicserélődni, ami egy demokráciában teljesen természetes valami. Ha így lesz, akkor azt a tézisemet igazolja, hogy itt a politikai rendszer maga eljutott a politikai konszolidáltság állapotába.

Herman:

– Ön '94-ben tartott egy előadást a Magyar Politikatudományi Társaságban,

ahol több fontos javaslat is elhangzott. Az egyik az volt, hogy a kétkamarás parlament javítana ennek az intézményrendszernek a működésén. Fönntartja ezt a javaslatot?

Kende:

– A kétkamarás parlament bevezetését én azért javasoltam '94-ben, mert úgy láttam, hogy a magyar választási rendszer voltaképpen már eleve kétféle módon megválasztott képviselőket hoz be az országgyűlésbe. Talán világosabb volna a választási rendszer, ha ezt a kétféle módozatot szétválasztanák, és volna egy kamara, amelybe egyéni választókerületek választása alapján kerülnének be a képviselők, és volna egy másik kamara, amelyben a nagy irányzatok volnának képviselve arányossági alapon – ezek pedig a pártok. Ez a koncepció lényegesen eltér azoktól a nézetektől, amelyeket az utóbbi egy-két évben többen kifejtettek, hogy kellene egy korporatív jellegű második kamara, amelyben kisebbségek, egyházak, szakszervezetek, egyéb érdekképviseleti szervek volnának képviselve. Az én fölfogásom szerint az ilyenfajta intézmények egy konzultatív testületben képezhetnek valamiféle második vagy harmadik kamarát, de semmiképpen sem alkothatják az országgyűlés szerves részét. A magyar demokráciának – mint általában az európai demokráciáknak –, egyik alapelve az állampolgárok egyenlősége, és nem képzelhető el egy olyan korporatív kamara, amelyben az állampolgárok egyenlően volnának képviselve. Ez olyan elgondolás, amely ha megvalósulna, talán elégtételt hozna bizonyos kisebbségeknek és érdekcsoportnak, amelyek közvetlenül szeretnék megszólalni a magyar parlamentben. Ugyanakkor visszavetné a magyar demokráciát abból a szempontból, amelyről beszéltem: az állampolgárok egyenlősége szempontjából. Egy ilyen korporatív kamarában volnának olyan állampolgárok, akik többszörösen jelen lennének (pl. egy kisebbségi evangélikus munkás többféle minőségben is jelen volna – ott lenne, mint evangélikus, mint munkás, és mint mondjuk például szlovák), és ugyanakkor volnának olyan állampolgárok, akik egyszer sem lennének képviselve. Ez a korporatív rendszer nagyon rázós dolog. Én nem erre, hanem arra gondoltam, hogy a magyar képviseleti rendszer nem elég világos, mert a képviselőket kétféle elv szerint választják meg – én ennek a szétválasztását javasoltam. Ezt a gondolatot továbbra is érvényesnek tekintem. Ahhoz, hogy ez megvalósítható lehessen, olyan alkotmánymódosításra – vagy egy olyan új alkotmányra –, volna szükség, amelynek a megszavazása úgy látszik a mai magyar viszonyok mellett lehetetlenség. Új alkotmányt kétféleképpen lehet hozni: vagy úgy, hogy van egy válsághelyzet, amelyben azon melegében hoznak alapvető változtatásokat, vagy pedig olyan módon, hogy teljes konszenzus van a politikai erők között bizonyos változtatásokat illetően. Mint '94 és '98 között kiderült, sem az egyik, sem a másik helyzet nem áll fenn, és én ezért nem nagyon számítok arra, hogy Magyarországon az intézményrendszerben lényeges változások lesznek a következő években.

2. TÉMA: KÉT GENERÁCIÓ SZEMBENÉZ – 60 NAP UTÁN

STUMPF ISTVÁN ÉS KÉRI LÁSZLÓ VITÁJA A TV2-N (videofelvétel)

— o —

LIPOVECZ IVÁN:

Előszó⁴

Az utóbbi kétszáz évben – tehát lényegében a társadalmi és a technikai forradalmak keretezte legújabb kori történelemben – Európa három nagy műtéten esett át. Az elsőt a napóleoni háborúk korát lezáró 1815-ös bécsi kongresszussal, a másodikat az 1917-1920 között az első világháború folyamányaként bekövetkezett eseményekkel, míg a harmadikat a hitleri rémuralom bukásával lehet azonosítani. Mindhárom esetben mérhetetlen pusztítás és emberi szenvedés volt az előzmény, és alapvető hatalmi-politikai átrendeződés a következmény. E két évszázados történelmi periódus végén – s egyben a harmadik évezred hajnalán – azután megtörtént Európa negyedik “átszabása” is.

Ám anélkül, hogy ehhez egyetlen ágyúnak is el kellett volna dörrennie, és hogy ezért – a Ceausescu házaspárt leszámítva – bárkinek is az életével kellett volna fizetnie. S főleg anélkül, hogy egyetlen országot is megalázó nemzetközi szerződéssel térdre kényszerítettek volna. 1989, a berlini fal leomlásának, a kelet-európai pártállamok önfelszámolásának az éve, és a vele kezdődött évtized – amit politikai értelemben rendszerváltásnak, gazdasági-társadalmi értelemben pedig az átmenet korszakának szoktak nevezni – végső soron azt eredményezte, hogy nincs többé kétféle Európa.

E tíz év túlzás nélkül forradalminak nevezhető történéseit azonban aligha volna szabad idealizálni. A viszonylag békés előzményekért (is) utóbb nem kis árat kellett fizetni. A darabjaira hullott nagy délszláv állam területén 1991-ben kitört és tulajdonképpen még napjainkban is dúl a polgárháború. A Szovjetunió szétesésének folyamatát pedig két – a második esetben nem is teljesen vértelen – moszkvai puccskísérlet és a máig sem szűnő orosz-csecsen háború kísérte.

Az etnikai gyűlölködés lángja mindenfelé magasra csapott, a korábban egy államban élt népek közé sorompók ereszkedtek. A nagyarányú gazdasági

⁴ In: Kelet-Európa tíz éve. Zsebvilág '99, HVG

visszaesés, a zabolátlan infláció, a máról holnapra tömegessé lett munkanélküliség – s mindezek nyomán az elszegényesedés – Európa közel 300 milliós keleti felének vált közös osztályrészévé. Ez került a mérleg egyik serpenyőjébe. A másikba pedig, hogy megindult a gyors vagyonosodás, a tulajdon és vele a jövedelmek rapid újraosztása, megjelent az addig legfeljebb csírájában létezett vállalkozói réteg, és megkezdődött az egész térségnek a fejlett Nyugat irányába történő szerves integrálódása.

A hatvanas-hetvenes évek – nemzetközi politikai értelemben a nagyhatalmi erőegyensúly ellenére sem igazán stabilnak tekinthető – időszakában sorra jelentek meg a különböző futurológiai tanulmányok, amelyek legjobb esetben is csak a két rivális rendszer egymáshoz történő közeledését (akkor használatos kifejezéssel: konvergenciáját) jósolták. Nem volt olyan jövőkutató, aki komolyan hinni, mert volna az egyik teljes megszűnésében, illetve a kapitalizmus világméretű újjászületésében. Aminek bekövetkezését nemcsak a szocialistának nevezett rendszer totális összeomlása siettette, de egyrészt néhány valóban történelminek nevezhető személyiség aktív szerepvállalása, másrészt pedig az érintett népeknek azon, saját történelmük leckéiből merített, mondhatni “kollektív bölcsessége”, hogy a most felkínált esélyt – legyen bármennyire kínkeserves is az átmenet – nem szabad elszalasztani.

Korai volna még az a fajta mérlegkészítés, amely a szabadságra találásból felszabaduló energiák által produkált eredményeket összevetné az évtizedekig paternalista bánásmódhoz szokott társadalmak új keletű magárahagyatottságából fakadó – s az egyes ember számára szubjektíve talán a valóságosnál is nagyobb tünő – veszteségekkel.

SZABÓ MIKLÓS:

Úr és polgár⁵

„A polgárságba bekerülni nem kaszttagságba való beavatódás, kikerülni belőle nem deklasszáció. A polgárság és a nem polgári rétegek között széles közöttek zóna terül el. A polgárság ily módon tehát nem alkot úgy típust, mint a nemesség vagy a hivatalnoki kar.”

A választást megnyerő jobboldalon már hosszabb ideje a polgár társadalmi és politikai azonosság meghatározása. Szóhasználatukban a polgár már jó egy éve ugyanolyan tartalmatlan töltelék szó, mint volt korábban a magyar. Ugyanazt jelenti mindkettő: semmit. Fideszéknél ma a magyar polgár felkel

⁵ In: Népszava, Vélemény. 1998. július 6.

polgári ágyából, kitörüli polgári szeméből a liberóbolsevista álmat, felhúzza polgári nadrágját és elmegy szavazni a polgári pártra. Nézzünk kicsit utána, hogy mit is jelent a polgár voltaképp.

(A polgár három értelme) A marxista felfogás a polgároknak két jelentést tulajdonított, ezek voltak a citoyen és a bourgeois. A citoyen az állampolgárt jelenti. Az abszolutizmus a hagyományos közösségek tagjainak különböző jogállásával szembeállította az uralkodó alattvalója státusát. A nemes, a jobbágy, a céhtag, a felekezeti híve mind a király alattvalója volt. Ebben a státusban a többi helyzethez képest egyenlő. Az alattvaló egységes jogegyenlőséget jelentő státusa az abszolutizmus erősödésével egyre inkább rangos státus lett. Ezt a helyzetet jelentette a jogállam. Mítoszként megjelent Nagy Frigyes és a potsdami molnár történetében. A molnár, amikor a királyi kastély parkját bővítették és a bővítéshez kiszemelt területen volt a malma, nem akarta a malmot eladni. A király magához rendelte és ráfordult a makacs molnárra, ha nem adja el a malmot, akkor a kincstár konfiskálni fogja. A molnár erre azt felelte: vannak még bírák Berlinben, vagyis, hogy az alattvalót a törvény az állammal szemben is védi. A francia forradalom ledöntötte az alattvaló fölül a királyt és felszabadította citizenként, állampolgárként, akit a testvériség köteleke fűz össze a többi szabad és egyenlő állampolgárral. A polgár jogaival társulnak állampolgári kötelezettségei. Az a paternalista szemlélet, amely a kötelezettségekből származtatja az állampolgár jogait, alattvalóvá minősíti vissza a citizen.

A bourgeois az a polgár, aki tulajdonosa révén önálló egzisztenciával bír. Ám létezik egy harmadik csoport is: Magyarországon a német kultúrkörbe tartozás örökségeként él a német Bildungsbürgertumnak nevezett értelme is a polgárnak. Ebbe a körbe az a személy tartozott 1945-ig, aki érettségizett, tehát birtokolta azt a középszintű iskolai végzettséget, amelyet a kor felfogása elvárt a tulajdona szerint polgárságnak tekintett társadalmi rétegtől.

(A polgári típus) Lukács György egyik Thomas Mannról szóló tanulmányának azt a címet adta, hogy „A polgár nyomában”. A tanulmány azt fejtegette, hogy Thomas Mann íróként regényeiben a későn és ellentmondásosan polgárosodott, feudális maradványokkal terhelt német társadalmat ábrázolva mintegy szellemi felfedező úton keresi a polgár sajátos német típusát. A probléma nem sajátosan német és nem is sajátosan a nemesi múltú magyar társadalom kérdése, hanem a polgárság egész helyzetének értelmezési keretét adja. A polgári típus azért szinte meghatározhatatlan, mert szociokultúrában társadalmi típusként az a magatartási modell jelenik meg, amelyet csak egy privilegizált réteg kasztszerű elkülönülése alakít ki. A klérus vagy a tisztikar magatartása a társadalom tagjai számára típusként jelentik meg. A nemességtől és a bürokráciától eltérően a polgárság nyitott, elmosódott határu társadalmi réteg. A versenyhelyzet nyitottá teszi új és új személyek és csoportok előtt, és egyben lehetőséget ad a polgári élethelyzetből való kiesésre

is. A polgárságba bekerülni nem kaszttagságba való beavatódás, kikerülni belőle nem deklasszáció. A polgárság és a nem polgári rétegek között széles köztes zóna terül el. A polgárság így módon tehát nem alkot új típust, mint a nemesség vagy a hivatalnoki kar. A kulturális elitizmust mindig is ingerelte a polgárságnak ez a jellegzetessége. A polgár, ha jómódúan is, de megőrzi plebejus vonásait, akkor „bunkó”, ha el akarja sajátítani a nemesség kaszttmegmaradását, akkor parvenüként kerül pellengére, ha pedig valóban elsajátítja, és kasztszerűen elkülönül, akkor a harmadik köztársaság francia nagypolgárságának sorsára jut, és „kétszáz családként” az osztálygyűlölet céltáblája lesz.

A polgári típusnak van eredetmítosza, de ezt a mítoszt a rohamos fejlődés elsöpörte, mielőtt tudatosulhatott volna. Ez a mítosz Napóleon karrierlegendája. Tehetséggel semmiből minden lehetsz, mondja a korzikai ügyvéd fiának (aki még csak nem is francia volt) története, aki tüzérhadnagyból új Nagy Sándor lett. A Napóleon-karrier lényege, hogy szétfeszíti és megnyitja a lehetőségeket a végtelen felé. Napóleon nem egyszerűen császár lett (a hagyományos uralkodó típushelyzete), hanem majdnem az akkori civilizált világ ura. A polgár azonban mégsem rendeződik típusná. Kérdés, vajon az egykori patrícius volna-e a polgár típusa (Márai: Kassai polgárok), vagy Goriot apó, aki a forradalom alatt feketézőként gazdagodott meg. Meddig tapad a pénzhez a gyanú árnyéka és mikortól ad méltóságot – ez tisztázatlan. A viktoriánus kor John Bull figurája karikatúraként született, ma a John Bull Pub vendéglőházat mítoszként vállalja a karikatúra-alakot. Ehhez azonban az angol polgárság magabiztossága kell. Alakulhatna-e Budapest ma mondjuk „Tasziló Bár”? Eltérne-e a nemesi előkelőségre vágyó úrhatnamság akár ennyi iróniát is?

(A polgári szerep) A modern nagypolgárság a tizennyolcadik század folyamán létrejött Angliában és a Brit Birodalomtól elszakadt USA-ban. ez a polgárság még az ipari forradalom előtt alakult ki. Még nem a gyáripárosok, hanem a gazdag kereskedők felső társadalmi rétegét jelentette. Ez a réteg társadalmi viszonyait az üzleti partner szerepben határozza meg. Üzleti partnere volt mint eladó a vevőnek, üzleti partnere a piaci konkurensnak és a munkavállalónak. Az ipari forradalom megteremtette a gyárat. A nagyvállalat tulajdonosa immár nem egyszerűen üzleti partnere volt munkavállalóinak, hanem a hierarchikus munkaszervezet élén álló „ipari kapitány” (Marx) is. Erre az „ipari kapitány” funkcióra nem alakult ki sajátos polgári szerepminta. Ezt a nagypolgári főnök a feudális helyzetből kölcsönözte: a nagyvállalat munkahelyi vezetőjének szerepe a feudális „úr-szolga viszony” modellje szerint alakult. A múlt század közepétől politikailag meghatározó jelentősége lett annak, hogy egy vagyonos réteg helyzetét piaci partnerként, „üzletemberként”, vagy pedig (mint munkahelyi főnök) „úrként” határozza meg. Magyarországon a múlt század végén a modern nagykapitalizmus gyárok alapításaként jelentkezett, a polgár típusa az „úr” – főnök lett, nem a kereskedő-üzletember.

Az 1990-es rendszerváltáskor a jobboldali elit egy eljövendő és majdan kialakuló új nagyipar körében tevékenykedő nagytulajdonos-főnök rétegnek tekintette magát, és ez is szerepet játszott abban, hogy az 1945 előtti Magyarország „úriságát” tekintették kasztszervező tényezőként a maguk leendő privilegizált helyzete megjelölésére.

(A versenyképes és a versenyképtelen önálló egzisztenciák) A rendszerváltás utáni polgárosodás nem alakította ki a sok foglalkoztatottat „ipari kapitányként” vezérlő nagytulajdonos réteget. Az úrhatnám szerep gazda nélkül maradt. A hazai polgárosodás problémája a versenyképes és a versenyképtelen önálló egzisztenciák viszonya lett. Ez nem sajátosan mostani magyar probléma. A kapitalista fejlődés alapkérdése, hogy a versenyben a helyzetből adódóan jóval több a vesztes, mint a nyertes. A vállalkozók jelentős része nem állja meg a helyét a piaci verseny kemény feltételei között. Ez az egyik oka a polgári világ általános népszerűtlenségének és a kapitalizmust uraló általános rossz társadalmi közérzetnek (ezt a hangulatot értelmezte Marx elidegenedésként). A versenyképtelen vállalkozó nem fogadja el a haszonelvet, mint a piacgazdaság meghatározó működési elvét. Megszületik a „romantikus antikapitalizmus”. A versenyben alulmaradó kistulajdonos nem lehet szocialista, mert tulajdonos, de nem fogadhatja el a versenyt sem, mivel alulmarad benne. Nem tudja a helyzetet értelmezni, ezért csak antropomorf szemlélettel tudja tudatosítani. Ehhez segít a közép-európai antiszemita hagyomány. A német nyelvterületen született, és Magyarországon is ható romantikus antikapitalista szemlélet felfogása szerint a haszonelv nem a kapitalizmus működési elve, hanem a zsidók faji tulajdonsága, amely „megfertőzte” és eltorzította az „árja” német üzleti életet... E feltételezés szerint, ha a zsidókat kikapcsolják a kapitalizmusból, akkor a kapitalizmus ismét „tisztességes” lesz, amint egykor a céhes időkben volt. A patriarchális felfogás szerint a kapitalizmus akkor tisztességes, ha a méltányosság elve szabályozza a működését. Ez azt jelenti, hogy az adósságot nem kell visszafizetni, ha a törlesztés tönkreteszi az adóst, míg a hitelező anyagi helyzetét nem érinti jelentősen az a veszteség, hogy a tartozását nem kapja vissza. A versenyben alulmaradtak igényt tartanak arra, hogy állami engedéllyel újra és újra állítsák vissza versenybeli esélyüket. A feudális-tradicionális maradványokkal terhes közép-európai térségben ez a törekvés volt a konzervativizmus. Ez biztosította a magát szintén kárvallottnak tekintő történelmi nagybirtok politikai képviselőinek a tömegbázist. A fentiek egyben megmagyarázzák azt is, hogy a modern magyar konzervativizmust átszövi az antiszemitizmust.

A vesztesek túlsúlya az oka annak, hogy a siker és a kudarc megítélésében egyedül az USA-ban alakult ki az egyértelmű és fenntartás nélküli siker-igenlés (illuztrációként ld. a Dallas-szappanoperát). Az Egyesült Államokban a „frontier” helyzet, a feltáratlan területekre való kitelepülés lehetősége olyan nyitottságot adott a polgári társadalomnak, amelyben korlátlan volt a

versenyben alulmaradtak számára az újrakezdés lehetősége. Mire a múlt század második felére a „vadnyugat” betelepül, a siker-igenlés az amerikai társadalom vérévé vált. Európában viszont a kudarcral szemben él bizonyos romantikus empátia, és gyanús a siker. Az európai azt feltételezi a sikeres emberről, hogy a sikert tisztességtelen eszközökkel érte el. Az üzleti sikerről azt gyanítja, hogy mások megrövidítésének az eredménye, a hivatali karriert a talpnyalással és intrikával éri el, a művészi siker pedig a közönség rossz ízlésével való visszaélés következménye. A ma tanulsága: a polgári magatartás sikert igenlő magatartás.

Ha a siker-igenlés vagy elutasítás szempontját is figyelembe vesszük, akkor teljes képet adhatunk a polgári szerep értelmezéséről és értékeléséről az egyes társadalmakban. Amerikában a polgár az üzletember. Csak ott. Angliában a viktoriánus korszakban a polgár tipikus pályaképe: a gyarmati hivatalnok vagy tiszt nyugdíjaztatja magát, és hivatalnoki végkielégítését befekteti. Továbbiakban ebből él mint járadékos magánzó. Az angol polgári szerep a magánzó szerep. A wilhelminus időszak viharos gazdasági fellendülés idején Németországban a polgári érvényesülés példaadó szerep-helyzete a feltalálóié, aki találmánya gyártásából meggazdagodik (Siemens, Benz, Messerschmidt).

A porosz és bécsi fennhatóság alatt polgárosodott területeken a felvilágosult abszolutizmus a közrendűekből hozott létre hivatali apparátust, hogy megbízható hivatalnokai legyenek a nemességgel szemben. A német hatás alatt polgárosodott Közép-Európában ezen okból a polgárság fogalomkörébe került, mint Bildungsbürger, a hivatalnok. Ez értelmezési zavart okoz.

A modern társadalom több társadalmi összetevő munkamegosztás jellegű kooperációjának együttese. Ezekből csak egy a polgár. Nem polgár a modern társadalomban az ipari munkás, a munkásmozgalom proletárja. Érdekeit nem a piacon érvényesíti üzleti partnerként, hanem szakszervezetbe tömörülve politikai érdekharc útján – ez nem polgári magatartás. Nem polgári tényező a bürokrácia. A polgár önálló egzisztencia, nem alkalmazásban álló munkavállaló. A bürokrácia nem a kapitalizmus lényegét jelentő haszonelv szerint működik, hanem a hatalomelv szerint. A polgári felfogás szerint az ember azt teszi, amiből haszna származik, a hatalomelvű szemlélet szerint azt, amire kényszerítik. Az állami bürokrácia maximalizálni akarja az állam erőszakszervezeti hatalmát és a gazdaságban a haszonelv helyett az ellátási elvet igyekszik érvényesíteni. Ezt szokás „osztogatás-fosztogatásnak” nevezni. A bürokrácia a magánvállalkozásban is az elnyomó funkciót testesíti meg a hierarchikus munkaszervezet működésében, így a polgáriatlan princípiumot jeleníti meg a tőkés vállalat működésében. Nem sorolható a polgársághoz a versenyképtelen kis-egzisztenciák rétege sem, az a réteg, amelyet a marxisták kispolgárságnak hívtak, mivel ki akarja vonni magát a piaci megmérettetés alól, és paternalista gyámolítást követel.

(A polgárság ma, nálunk) A Fidesz „polgári” programja a versenyképtelenek, a rendszerváltás deklasszáltjainak szanálása. A program vagy hazug szavazategyűjtési demagógiaként fog lelepleződni az új kormány intézkedéseiben, olyan programként, amelyet a győzelem után szegre akasztanak, mint a majdnem előd Tisza Kálmán a „Bihari pontokat”. Vagy megkísérelnek valóban adni valamit azoknak, akiknek annyit ígértek, ezzel belekezdenek a lyukas zsák megtöltésébe.

A polgár a mai Magyarországon a saját lábán megállni tudó önálló egzisztencia, amely nem szorul állami segélyre, és öntudatosan nem is tart erre igényt. Ma a polgárnak self-made man öntudata van, szemben a pofára esett vazallus nagyburzsoá várományosok és a „történelmi középosztály” vélt előkelőségével vigasztalódó versenyképtelen, paternalista államsegély után síró réteg úrhatnamságával. Kis réteg ma a polgárság, és a siker iránti gyanakvás előítélete veszi körül, de a gazdasági fellendülés csak ennek a rétegnek a teljesítményétől várható.

BOLGÁR GYÖRGY:

Kegyelmi állapot⁶

„Nem mintha a Horn-kormány olyan remekül kormányzott volna..., ám a kapitalizmus megteremtésének brutális szakaszán olyan történelmi léptékű eltökéltséggel vitte keresztül a társadalmat, hogy most már a következő, nem az alapokat, hanem a falakat építő szakaszban vagyunk...”

Kegyelmi állapotban vagyunk. Akármit jelentsem is ez. Pedig nem akármit jelent és nem is akárki mondta, hogy mi az, amiben vagyunk. Maga a magyar miniszterelnök, aki néhány hete romániai magyarok előtt arról beszélt, milyen jó esély van most arra, hogy a következő néhány évben gyorsan növekedjék a magyar gazdaság, ezzel párhuzamosan bekerüljünk a NATO-ba meg az Európai Unióba és erősödjék a magyar kultúra. Szóval kegyelmi állapot. Mondjuk így: a csillagok kedvező állása. Mondjuk úgy: minden klappol, minden összejött. Mondjuk akárhogy, én viszont azt mondanám: ilyen lehetőségei, perspektívái a fejlődésre Magyarországnak az 1867-es kiegyezés óta nem voltak.

Pedig ez nagy szó (vagy a magyar történelmet ismerve nem is olyan nagy?). És a kegyelmi állapot még nagyobb. Orbán Viktor nem a véletlen szavak embere, és bár papír nélkül szónokolt, nyilván nem véletlenül csúsztak ki száján

⁶ In: Népszava, Vélemény. 1998. augusztus 11.

a nagy szavak. Lehet, hogy naiv vagyok, lehet, hogy csak azt szeretném a nagy szavakból hallani, amit a miniszterelnök elfelejtett elődjével és az országgal közölni, de az az érzésem, hogy ez volt az a gesztus, amelyet – ha kicsit későn és a közvélemény számára nem is egészen érthetően – Orbán Hornnak tett. Kegyelmi állapotban ugyanis nem elehet csak úgy, mindentől és mindenkitől függetlenül lenni, oda el kell jutni, még inkább: oda valakinek el kellett juttatnia az országot. Akár tetszik, akár nem (és a többségnek a választásokon bizonyíthatóan nem tetszett), akár hiszik, akár nem (a még annál is nagyobb többség, benne a szocialista és liberális szavazók tekintélyes részével ráadásul nem is hiszi), a kegyelmi állapotba a Horn-kormány tuszkolta, lökdöste, gyömöszölte az országot. Mert magától természetesen nem ment. Ki az a mazochista, aki magától Bokros-csomagot eszik fogyókúra diétaként, ki az a nemzetidegen bitang, aki külföldinek adja el a nemzeti vagyont, ki az a lelkiismeretlen gazember, aki szinte tétlenül nézi a középosztály lecsúszását, miközben a felső százazrek még felsőbb százazrekké gazdagodnak? Nyilvánvaló, hogy mindezt a magyar társadalom súlyos és igazságtalan megpróbáltatásként, nem pedig a kegyelmi állapotba kerülés előjátékként élte át. És mégis a végeredmény a szociálliberális kormányt igazolta, még akkor is, ha a kegyelmi állapotról szóló igazolást Orbán Viktor állította ki.

Nem mintha a Horn-kormány olyan remekül kormányzott volna (ha így lett volna, bizonyára győz is), ám a kapitalizmus megteremtésének brutális szakaszán olyan történelmi léptékű eltökéltséggel vitte keresztül a társadalmat, hogy most már a következő, nem az alapokat, hanem a falakat építő szakaszban vagyunk, és – ha nem lesz valamilyen nemzetközi katasztrófa – csak jobb jöhet. Igen: gyors gazdasági fejlődés. Igen: a gazdasági növekedés eredményeként a lemaradottak megsegítése, a magyar vállalkozók nagyobb támogatása, ösztönzése. Igen: igazságosabb elosztás. Igen: tényleges és egyben formális csatlakozás a Nyugathoz, ebből következően pedig nagyobb biztonság és nagyobb részesedés a Nyugat piaci áldásaiból. Boldog békeidők jönnek boldog jóléti időkkel társulva.

Ha tetszik, kegyelmi állapot, de nem isten kegyelméből. Orbán nagyon is jól tudja ezt, ő világi és nem vallási vezető, aki durva szembedicsérés helyett használt eufemizmussal róttá le háláját az általa nem szeretett és nem tisztelt kormány előtt. Akár szándékosan, akár önkéntelenül (bár ő nem az az önkéntelen típus), mindegy. A lényeg a szoclíbek kegyelméből való állapot, amely Orbánnak megadatott. Neki ugyanis nem úgy kell most (másfajta) rendet tennie az országban, mint elődjének, nem kell mindenhol elvonnia, hanem mindenhová adhat egy keveset, és ezt a rendet érthetően mindenki jobban szereti.

A kegyelmi állapot azonban nemcsak a múltra, hanem a jövőre nézve is találó kifejezésnek látszik, olyannak, amelyből az derül ki, hogy Orbán reálisan látja saját helyzetét. Ez az állapot tudniillik kivételes, nem minden napi és nem szokott örökké tartani. Vagyis a miniszterelnök érzékeli, hogy rendkívüli helyzetben van, amelyet ki kell használnia, különben véget ér, anélkül, hogy

bármilyen megváltozott volna. Ebből a helyzetértékelésből fakad valószínűleg az, hogy az új kormány első heteiben éppen az ellenkezőjét csinálta a régi orosz közmondásnak, miszerint hétszer mérj, mielőtt egyszer vágysz, és ehelyett hétszer vágott, miközben jó, ha egyszer mért. Nem baj, egyelőre, majd meg fogja mérni utólag, és még az is kiderülhet, hogy a miniszterelnök szemmértéke jobb volt, mint bármilyen mérésügyi hivatal mércéje lett volna.

Egyébként a szemmérték a lényeg. Még kegyelmi állapotban is, amikor az embert megszállja a szentlélek. Sőt ilyenkor talán még fontosabb a józan helyzetértékelés, nehogy az ember azt higgye: mindenre képes. Mert sem az ember (még ha miniszterelnök is), sem az ország nem képes mindenre. Épp a napokban derült ki, hogy egyik hónapról a másikra hirtelen megnőtt a fizetési mérleg hiánya, mert a külföldiek júniusban minden eddiginél nagyobb tőkejövédelmet, majdnem háromszázmillió dollárt vontak ki az országból. Csak érzékeltetésül: ha minden hónapban ez történne, akkor Magyarországról kétszer annyi tőke menne ki, mint amennyi mostanában bejön, borulna tehát a nehezen megteremtett egyensúly – és a kegyelmi állapot. Ezt az ördögöt persze teljesen alaptalan a falra festeni, de hogy az árnyéka egy pillanatra megjelent, azt mutatja, hogy egy ilyen kis ország a világ legkisebb rezdüléseitől is megrendülhet.

A mindenkori magyar kormánynak olyan politikát kell tehát folytatnia, amely megnyugtatja a külföldet arról, hogy ez az ország szabad és demokratikus piacgazdaság, és hogy ez az ország nem keresi, hanem éppen megszüntetni kívánja a lehetséges konfliktusokat a szomszédokkal. Ez az igazi nemzeti politika, hiszen ez áll az ország érdekében. A Horn-kormány sem nemzetietlenségéből egyezett ki mindenáron (mellesleg az ár egyáltalán nem volt minden) a szlovákokkal és a románokkal, hanem azért, mert arról kellett biztosítani a Nyugatot, hogy köztünk nem lesz fenyegető veszekedés. És nemcsak azért árusította ki (magyarul jobban hangzik és a valósághoz is közelebb áll: adta el sok pénzért) az életképes vállalatokat, hogy a bevételekből talpra állítsa az országot, hanem azért is, hogy ezzel biztonságosan megágyazzon a külföldi tőkének.

A külföld és annak tőkéje nélkül ugyanis nincs kegyelmi állapot. Magyarországon se pénz, se technológia nincs ahhoz, hogy a gazdaság bármelyik ágában felvegyük a versenyt a fejlett világgal. Ez világosan megmutatkozik a mezőgazdaságban, ahol pedig a kiinduló adottságaink igen jók. De az is nyilvánvaló, hogy hiába volna (nincs) a kormány zsebében 200 millió felesleges dollár mondjuk a mobiltelefon-gyártásra, hiába látszik ez jó üzletnek, egyrészt nálunk senki sem tud modern készüléket előállítani, másrészt ha véletlenül tudna is a fene vásárolna egy ismeretlen márkájú magyar mobiltelefont.

Vagyis Magyarországon csak akkor lehet egy ilyen gyárat létrehozni, ha a finn Nokia, a világ egyik első számú cége elhatározza, hogy hozzánk jön, és itt épít föl egy új gyárat kétszázmillió dolláros beruházással. Neki ugyanis pénze is,

technológiája is, márkanéve is, bejáratott (világ)piaca is van. Nekünk pedig lesz ötszáz új munkahelyünk, világszínvonalú gyárunk, modern termelési kultúránk, több százmillió dolláros pluszexportunk. Így megy ez.

És egyelőre megy. A kegyelmi állapot pedig addig fog tartani, amíg ez így megy. Illetve nem, ez túlzás, nem fog addig tartani, de a dolgok kegyelmi állapot nélkül is mehetnek előre, ameddig a Nokia be akar jönni és nem akar kimenni. Ha az alapvető kérdésekben Orbán tartja a Horn-Kuncze vonalat, akkor a részletekben (mint tudjuk, az ördög is ott lakozik) kedvének, ízlésének, politikai érdekeinek megfelelően változtathat is. Ám ha véletlenül nem a lényeg lesz neki a lényeg, akkor nincs kegyelem, mi több és rosszabb, nincs haladás.

BAUER JÁNOS:

A „polgári blöff”⁷

Márciusi kongresszusán a Fidesz hivatalosan is programjába iktatta az évi „legalább hétszázalékos” növekedést. Arra a kérdésre, hogy mitől lesz ez lehetséges, leginkább azzal válaszoltak, hogy a vállalkozások növekedési energiáit az adó- és járulékterhek csökkentésével lehet felszabadítani. Ugyanezzel a gondolatmenettel találkozunk a Kisgazdapárt választási kampányában is. Arra az ellenvetésre, miszerint a hitelen és nagymértékű adó- és járulékcsonkítás veszélybe sodorhatja az államháztartás egyensúlyát, ha nem gondoskodnak a kiadások egyidejű mérsékléséről, azt válaszolják, hogy az adókulcsok csökkentése esetén a polgárok szívesebben fizetik meg az adót, tehát az adóbevételek tömege nem csökken – a Fidesz előszeretettel emlékeztet az 1995-ös társaságiadó-csökkentés példájára-, a kiadások mérséklésére nincs is szükség. Ez a gondolatmenet szerintem több ponton is hibás.

A kisebb hiba ott van, hogy a társaságiadó-csökkentés tapasztalatából nem vonható le biztonságos következtetés más adó- és járulékcsonkítások várható hatásaira. A társasági adó a vállalkozások nyereségének adója. Olyan jövedelemé, amelynek alakulása nagyban függ a vállalkozók költségkalkulációs döntéseitől. Magyarul: a vállalkozónak elég tág játéklehetősége van abban, mit számol el költségként, hogyan alakítja a nyereségét. Az adókulcs drasztikus csökkentése tehát valóban befolyásolhatta úgy a vállalkozók viselkedését, hogy végül is nem csökkent az adó tömege.

⁷ In: HVG, 1998. április 11.

Más a helyzet a személyi jövedelemadóval (szja) és a társadalombiztosítási járulékkal. Ezek alapja a lakosság bérjellegű és egyéb jövedelme, amelynek alakulását korántsem képes úgy manipulálni az adóalany, mint a nyereséget a vállalkozó. Vannak olyan részei az szja- és a tb-járulék alapjául szolgáló jövedelemtömegnek, ahol van ilyen manipulációs lehetőség – amikor az a kérdés, hogy minimálbéren vagy valódi béren jelentenek-e be egy alkalmazottat az építőipari vagy kiskereskedelmi vállalkozók –, de az adóalapul szolgáló jövedelemtömegnek ez csak egy kisebb része. A bérből élők, szja-t és tb-járulékot fizetők jövedelmének nagyobb, költségvetési szervek és nagyvállalatok által kifizetett része nem eltitkolható és nem manipulálható a leírt módon, ezért az szja és különösen a tb-járulék politikusi ígéretekben foglalt csökkentése valóságos bevételkiesést okozna a központi költségvetésnek, illetve az egészségügyi pénztárnak.

Tekintsünk azonban el ettől, és fogadjuk el egy percre: az adó-, illetve a járulékkulcs radikális csökkentése nyomán az adó- és járulékfizetők viselkedése gyökeresen megváltozik, eltűnik a feketefoglalkoztatás, tényleges béren jelentenek be mindenkit, miáltal az adó- és járulékbefizetés tömege nem csökken, esetleg még emelkedik is. Ha ez történik, akkor viszont nem következik be az adócsökkentéstől várt növekedési hatás.

Növekedési hatása ugyanis nem a névleges, hanem a tényleges adócsökkentésnek van. A névleges, a jogszabályokban előírt adó- és járulékkulcs mellett létezik a magyar gazdaságban tényleges adó- és járulékkulcs is. A teljes mértékben feketén foglalkoztatottak járulékkulcsa nulla, a minimálbéren bejelentetteké a névleges kulcs fele-harmada-negyede. Ha már most a névleges járulék csökkentése nyomán csökkennek azok tényleges terhei, akik eddig is szabályosan fizettek, ugyanakkor a fizetési hajlandóság feltételezett emelkedése, „az adóalap kiszélesítése” nyomán növekednek azok tényleges járulékterhei, akik eddig nem vagy csak részlegesen fizették a járulékot. Ugyanez érvényes a személyi jövedelemadóra is. Míg az eddig szabályosan fizető vállalkozások tekintetében javulnak a növekedési feltételek, az eddig feketén foglalkoztató vállalkozásoknál romlanak. Márpedig a magyar gazdaságban az utóbbiak is nem elhanyagolható részarányt képviselnek.

Olyan vállalkozások százezreiről van szó, amelyek a feketefoglalkoztatás révén elért alacsony tényleges adó-, illetve járulékkulcs mellett megélnék, magasabb terhek mellett valószínűleg nem élnének meg. Azért gondolja a Fidesz és a Kisgazdapárt, hogy nem kell az adó- és járulékbefizetés csökkentésétől tartani, mert feltételezi, hogy a névleges adókulcsot csökkentő hatását ellensúlyozza az adóalap kiszélesítésének a tényleges adókulcsot növelő hatása. Csakhogy ez esetben az elvárt pozitív növekedési hatás sem jelentkezik a gazdaságban.

Az a népszerű gondolat, hogy adócsökkentéssel ösztönözhető úgy a növekedés, hogy közben nem csökken az adóbevétel tömege, tehát változatlanul finanszírozhatók mindazok a költségvetési kiadások, amelyekhez senki sem szeretne hozzányúlni, megalapozatlan blöff. Aki valóban adó- és járulékcsoökkentéssel kívánja megalapozni a gazdasági növekedést, annak a bevételek tömegének csökkentését is vállalnia kell, vagyis olyan reformokat is, amelyek megalapozzák a kiadások szűkítését. *(A szerző közgazdász hallgató)*

ÁGH ATTILA:**A Fidesz-MPP korai szenilitása⁸**

A Fidesz-vezetés nagy lendülettel, repülőstarttal kezdett kormányozni, de már az első év végén a lassulás, a korai szenilitás súlyos jeleit mutatja. Nemcsak a „mezei hadak”, a koalíciós partnerek és azok széles holdudvara esetében, ahol „genetikailag” kódolva volt ez a társadalmilag-történelmileg átöröklött szenilitás, hanem a főseregeknél is. Az új nemzedék és a radikális generációváltás ígérete helyett manapság a legfiatalabb öregembereket látjuk a politikában, akik víziójukat és illúzióikat vesztve egyszerű hatalmi politikát folytatnak a zajos, ámde szürke hétköznapiakon. Ráadásul a magyar politikában a Fidesz szenilizációjával a kör be is zárult, azaz eltűnt a generációváltás és az újrakezdés reménye, hiszen már nincs „szűz” párt és politikai elit, amelyet kipróbálhatnánk. Ne feledjük, a Fidesz éppen az MSZP fokozódó elöregedésével szemben győzött azzal, hogy merész víziót és újrakezdést ígért, de egy év után már biztos, hogy ezt nem tudta beváltani. Sőt jövőkép és társadalmi dinamizmus tekintetében most feltétlenül hátrébb vagyunk, mint a saját korlátait legalább sejtő korábbi kormány szégyenlős pragmatizmusa idején. Eltöprenghetünk azon, hogy honnan is jön a Fidesznél ez a korai szenilitás. Egyfelől mindenképpen nagy szerepet játszanak benne a történelmi minták, a politikai kultúra rejtetten átöröklődő modelljei, amelyek az „Isten, haza, család” szent együgyűségei, azaz a kisgazdasodás, és nem a modern konzervativizmus irányába viszik nálunk a nemzeti konzervatív kormányokat. Másfelől ugyanerre taszítják őket a hatalomörzés, a klientúra összetartásának mechanikus törvényei is. A sok rossz kis kompromisszumnak – nem beszélve a nagy, a koalíciót összetartó kompromisszumról – az a logikája, hogy mindig a mában és csakis a mában szabad gondolkodni. Ennek a korai szenilitásnak volt ékes példája a minap a miniszterelnök édeskés tévéinterjúja az első évről, az antalli tradíciók szerint „mikrofonállvánnyal”, azaz kizárva a valódi kérdéseket és a kritikával való mindenféle szembesülést. Az öndicséret ilyenfajta politikai marketingjében végképp eltűnik a jövő perspektívája, s a Fidesz korábban olyan jellegzetes dinamizmusa és önkritikai érzéke. A politika természete ugyanis a Fidesz hatalomra kerülésével és a kétpólusú pártrendszer kialakulásával alapvetően megváltozott Magyarországon. A két nagy párt mint két szumóbíró áll szemben egymással, s a Fideszt most már csak az érdeklő nap-nap után, hogyan löki ki a másikat a hatalmi körből. Megváltoztak a közélet és a politizálás alapszabályai, pontosabban nincsenek szabályok, mindent szabad, ami az ellenfélnek árthat. A Fidesznél a távlatokban való versengés, a „polgári Magyarország” kihívása helyett a napi botrányokozás, a „botrányval való politizálás” vált alapvető eszközzé.

A távlatvesztő botránypolitizálás következményeként – a hosszú és fáradságos demokratizálási folyamat nagyobb dicsőségére – a politika becsülete, társadalmi presztízse lejjebb süllyedt a közvéleményben, mint az elmúlt tíz évben bármikor. A botránypolitika intézményesítésével a kormányzó

⁸ In: Magyar Hírlap, „A hír szent, a vélemény szabad”. 1999. július 15.

politikai elit élen járt abban, hogy az agresszivitás a magyar társadalom alapvonásává vált, és maga a Fidesz is ezzel emelkedett ki leginkább a politikai mezőnyből. Közben pedig a jogállamiság erősen sérült, és a „polgárok” jogérzéke drasztikusan csökkent, hiszen az állami szervek, mint az adóhatóság és a rendőrség, alkalmilag politikai ellenfeleket, illetve független, kritikai sajtóorgánumokat molesztáltak. A távlatos gondolkodás csak egy tekintetben mutatkozik meg markánsan: az állam újra gazdasági szerepre tör, nemcsak a „Fidesz-közeli cégeken” keresztül a magánhaszonért, hanem – minden céget Fidesz-közelinek tekintve – hatalmának hosszú távú gazdasági-társadalmi beágyazásáért. A Fidesz-vezetés, miközben a régimódi, erős és beavatkozó állam ábrándját kergeti, ahol kell, ott viszont késlekedik a közbeavatkozással, főleg a makrogazdaságban. A kormány a szükséges finansziális korrekciók helyett páni félelmet mutat a csomag szótól, amivel valósággal kihívja önmaga végzetét, a válságkezelési csomag elkerülhetetlenségét, hiszen azt már az előző kormányánál láttuk, hogy a késlekedés árát kétszeresen kell megfizetni.

A Fidesz vezetése a radikális változást hangsúlyozó politikai önreklámja ellenére valójában jobban belesüppedt a posztkádári világba és a korábbi rendes magyar hagyományokba, mint elődei. A hatalom megtartásának és kiterjesztésének görcsös igyekezetében lelassult és elvesztette a jövőkép, a távlatos vízió minden jelét. Reméltük, hogy több jön ki az alternatív, váltó politikai elitből, de legfeljebb csak régimódi „váltóoligarchiának” bizonyult. Az első évet persze felfoghatjuk politikai keszonbetegségnek is, amelyben a fideszes fiatal öregek a gyors emelkedés közben, az újonnan szerzett hatalom mámorában elvesztették önkontrolljukat. Ez már mindjobban látszik a médiában is; először a frissen szerzett hatalom élvezetében mániákus cselekvés, aztán pedig a gyors öregedés következtében depressziós tehetetlenkedés. Elvileg a Fidesz-kormányának még van három éve. Sokat változhat, hiszen az ellenzékiesség nyolc keserű esztendeje után most már megszokhatta a hatalmi mámort, s egyszer talán túllesznek a vele járó keszonbetegségen is. Az elmúlt évben a magyar demokrácia épülete még nem sérült, igaz, már az összes ablak bezúzódot. A stílusjegyekről eltekintve fennmaradt a konszenzus a külpolitikában (itt nincs is sok választási lehetőség), bár néhol megegyezés született az ellenzékkel a belpolitikában is, például az alkotmánybírákat és a bűnözés elleni törvénycsomagot illetően. De ezzel együtt a politikai elit belső kohéziója rendkívül meggyengült, és a kormánynak a bizalmat nagyon nehéz lesz helyreállítania. Ha egyáltalán ezt akarják, mivel a kormány „az a jogos, ami nekem használ” eddigi gyakorlata alapján ez nem valószínű. Pedig a demokrácia „üzemszerű” működéséhez a kormány és az ellenzék közötti kölcsönös bizalom, valamint alternatívákat formáló szakszerűség kell, azaz két független szakértői csapat, eltérő politikai és szakpolitikai alternatívákkal. Ennek a kettős elvnek az alapján működik minden demokrácia, s az első évben mindkettőtől messzire eltávolodtunk. Még nincs nagy baj, de nem a helyes irányba megyünk – ez a végső tanulsága a Fidesz már az első kormányzati évben markánsan jelentkező korai szenilitásának. *(A szerző politológus)*

3. TÉMA: A MAGYAR POLITIKAI RENDSZER INTÉZMÉNYEI

KÖRÖSÉNYI ANDRÁS: A pártok⁹

A pártok vezető politikai szerepe

Az átmenetben és az új, demokratikus intézményrendszer kiépítésében Magyarországon meghatározó volt a pártok szerepe. A politikai élet középpontjába a pártok, pártpolitikusok kerültek, az új politikai osztály a pártelitekből rekrutálódott. Magyarországon átmenetileg sem jött létre egy „civil fórum”-szerű mozgalom a pártállammal szemben: a kommunista rendszer ellenzéke kezdettől fogva, kulturális és ideológiai értelemben, de személyi állományát tekintve is megosztott volt. Ennek következtében a kialakult *sokpártrendszerben* erős verseny és polarizáció jött létre.

Magyarországon a pártok vezető szerepre tettek szert a politikai intézményrendszerben: az angolszász politikatudomány terminusával „*party government*”, azaz pártkormányzat, a német politikatudomány terminusával „*Parteienstaat*”, azaz pártállam, az olasz politológia fogalmazóval pedig „*pártokrácia*”, azaz párturalom alakult ki.¹⁰ A pártok ugyanis politikai képviselői funkciójuk mellett uralják a törvényhozást, vezetőik töltik be a végrehajtó hatalom csúcspozícióit (ők adják a kormány tagjait, az államfőt, vezető köztisztviselőket stb.), s bizonyos mértékű kontrollt gyakorolnak a közigazgatás, az önkormányzatok, a bíraskodás intézményrendszere és személyzete felett is. A pártok, miközben az állampolgárok önkéntes szervezetei, az alkotmányban is rögzített közjogi státussal és állami pénzügyi erőforrásokkal bírnak.

A pártosodás és a penetráció korlátai

⁹ In: Körösényi András: A magyar politikai rendszer, 70-74. old. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.

¹⁰ Magyarországon a kilencvenes évek első felében a „pártállam” fogalma még a kommunista rezsim jelölésére szolgált. A „*Parteienstaat*”, illetve a „*party government*” fogalmait a többpárti demokráciák azon típusát jelölik, amikor a politikai pártok más intézményekkel – pl. közigazgatás, hadsereg, egyház stb. – szemben domináns szerepre tesznek szert a politikai döntéshozatalban. Németországban a pártoknak ez a korábbi ismeretlen „túlsúlya” – és a jelölésére használt fogalom is – az NSZK megalakulását követő korszakban alakult ki; a bonni köztársaság második birodalommal és a weimari köztársasággal szemben is „pártállammá” vált. Az angolszász politikatudomány szintén az 1950-1960-as évektől kezdődően használja a „pártkormányzat” fogalmát.

Az állami és félállami, illetve egyéb közintézmények pártok általi *penetrációja* nem korlátlanul erős: nem éri el az Ausztriában kialakult mértéket, de még talán azonban az NSZK-ét sem. Az állami és társadalmi élet pártosodásának erős korlátai jöttek létre. Ilyen korlát, hogy közel fél évszázad egypárti diktatúrája után egy erős *pártellenes* légkör, *politikai kultúra* alakult ki a közvéleményformáló elit és értelmiség *politikai gondolkodásában*, valamint a tömegkultúrában. A politikai kultúráról szóló fejezetben láthattuk, hogy a pártokkal, pártpolitikusokkal kapcsolatos tömegattitűdök szinte minden más intézménnyel vagy szereplővel kapcsolatos attitűdnél negatívabbak.

E pártellenes politikai kultúra és a demokratikus átmenet „megegyezései” jellegének a következménye volt, hogy az új demokratikus rendszer majdhogynem az egész régi állami intézményrendszert és annak apparátusát örökölte, illetve „átvette”. A közigazgatás szinte teljes intaktsága az 1989-90-es magyar rendszerváltást nemcsak a korábbi kommunista, illetve fasiszta vagy nemzetiszocialista hatalomátvételektől, de az 1945 utáni német, osztrák és magyar demokratikus rendszerváltástól is megkülönbözteti. Akkoriban ugyanis a korábbi rezsimek közigazgatási apparátusában alapos politikai tisztogatásokat hajtottak végre az új rendszer pártja(inak) irányításával, míg Magyarországon 1989 után erre nem került sor. Ennek, valamint a pártszervezeteknek a munkahelyekről közjogi eszközökkel történő kizárása következtében a közigazgatás személyzete – a legfelső csúcs kivételével – intakt maradt a pártok befolyásától. A közigazgatás depolitizálása az MSZP-nek biztosított – a korábbi pártállami és nómenklatúra-rendszer egykori személyzeti politikájának eredményeként kialakult személyi kapcsolatrendszere és befolyása révén – a többi párténál kedvezőbb pozíciót.

A pártosodás ellen hat az is, hogy a század első feléhez, de még a közvetlen 1945 utáni időszakhoz képest is jelentősen megváltoztak a *politikai mobilizáció* strukturális feltételei. Mivel a modern tömegsajtó és az elektronikus média révén a pártok szinte minden választópolgárhoz eljutnak, nincsenek feltétlen rákényszerítve a politikai tömegmobilizáció olyan szervezeti eszközeinek az alkalmazására, amelyek a társadalom különböző csoportjaival közvetlenül, a pártszervezetek révén, vagy „közvetítő”, szatellit-szervezetek útján teremtenek kapcsolatot.

E tényezők s a pártellenes politikai kultúra következménye, hogy a pártosodás mértéke, az élet különböző területeinek a pártok általi penetrációja nem túlságosan erős. Erre utal a párttagság viszonylag alacsony szintje, de például a községi önkormányzatok pártosodásának a szerény mértéke is. A kislistás rendszerben lebonyolított önkormányzati választásokon 1990-ben a képviselői helyek 71 százalékát független jelöltek nyerték el, s a pártképviselek aránya csupán 29 százalék volt; pártosodásnak ez a szintje nemzetközi összehasonlításban is igen alacsonynak tekinthető (Horváth 1993, 24, 30).

A négy évtizedes pártállam visszahatásaként az 1989-1990-es alkotmánymódosítások korlátozták a pártok potenciális szerepét. Az alkotmány kimondja, hogy a politikai párt közhatalmat közvetlenül nem gyakorolhat, állami szervezet nem irányíthat. Ennek az érvényesítése érdekében összeférhetetlennek tekint egy sor közhatalmi pozíciót a párttagsággal, illetve a vezető párttisztviselőkkel. Ugyanezen okból a bírák és az ügyészek nem lehetnek politikai párt tagjai és nem folytathatnak politikai tevékenységet; a köztisztviselők nem tölthetnek be párttisztviselői tisztséget. A politikai befolyástól mentes közigazgatás megteremtése körüli konszenzus is korlátozta a pártok befolyását.

A pártok funkciói

A pártok meghatározó szerepet játszottak a demokratikus átmenetben és játszanak azóta is az új intézményrendszer működésében, továbbá a politikai viselkedésminták kialakításában. Ők adják vagy szelektálják az új politikai intézmények személyzetét, vezetőit, részt vesznek a politikai közvélemény formálásában és strukturálják a szavazatokat. Az ő képviselőik ülnek a parlamentben, s ennek következtében a pártok alakítják meg a kormányt, irányítják a törvényhozás munkáját és ellenőrzik a közigazgatást. Az alábbiakban – sorra véve a politikai pártoknak a modern képviselői demokráciákban általánosan kialakult funkcióit – megvizsgáljuk, hogy a politikai pártok szerepének milyen sajátosságai alakultak ki a magyar demokráciában.

Az intézményesített érdekképvétel gyengesége következtében a pártok politikai mozgásterét nagy: *érdekképvétel és -agregációs funkciójuk* intézményi tényezők (érdekszervezetek) által kevésbé meghatározott, mint egyes, erős neokorporatív struktúrákkal, illetve a „*polarizált*”¹¹ intézményekkel behálózott nyugat-európai demokráciában. A pártokhoz általában nem kapcsolódnak közvetlenül – intézményes módon – érdekszervezetek. Ahol a pártok klienskörében mégis jelentősebb tömeges tagsággal bíró szervezetek előfordulnak – mint a szocialisták esetében a régi kommunista szervezetek utódszervezetei –, a kapcsolat ott is inkább személyi jellegű, a „hálózati tőkén”, valamint kulturális kötelékeken keresztül működik, mint intézményesített módon. Ennek következtében a pártok vezetése független maradt, s nagy autonómiával rendelkezik – miként 1994 után a szocialista vezetésű kormány politikája mutatta –, még a támogató körét érintő politikáját illetően is.

Magyarországon is – miként más demokráciákban – a pártok mozgósítanak a választásokra, de az általános *tömegmobilizációs szerepük* kisebb, mint a

¹¹ Polarizációról akkor beszélünk, amikor az eltérő világnézettel bíró társadalmi csoportok olyan kidolgozott szervezeti struktúráról tesznek szert, mely lehetővé teszi, hogy a csoportok tagjai saját szervezeti hálójukon belül éljék le életük jelentős részét (Enyedi 1993, 25).

századelő tömegpártjai esetében. Ennek oka kettős. Egyrészt a 20. század végén a magyar társadalom már egy modern, a primer közösségekből kiszakított, individualizált egyénekből álló mobilizált társadalom. Másrészt, a pártoknak a közvetlen választási mobilizációban betöltött egykori szerepét is sok tekintetben átveszik a médiumok. A média közvélemény-formáló szerepe, valamint a politikai kampány és reklám szerepe azért is különösen erős, mert a viharos sebességgel végbement rendszerváltás és pártosodás következtében a választóközönségben csak részben alakult ki valamilyen stabilabb pártkötődés, s így a választási piacon igen magas a pártok közti verseny számára könnyen elérhető ingadozó szavazók aránya.

A politikai *közvélemény formálásában* és a *szavazatok strukturálásában* – mint a politikai paletta domináns szereplőinek – nagy szerep jut a pártoknak, de a közvélemény-formálásban nem egyedüli szereplők; bizonyos mértékben kiszolgáltatottak más közvélemény-formáló csoportoknak és a politikai sajtónak. A sajtó intézményes szerepe ugyanis a modern elektronikus médiumok elterjedése, azaz az 1950-1960-as évek óta nagyobb, mint a század első felében, amikor a tömegpártok szervezett tagságuk és szatellitszervezeteik révén közvetlenül is közvélemény-formáló szerepet tölthettek be. Továbbá, s ez már magyar sajátosság, a médiumokban az új politikai elit mellett nagy szerep jutott egy befolyásos közvélemény-formáló értelmiségi elitnek.

A pártoknak a demokratikus rendszerbe *integráló szerepük* – ha a politikai kultúra „pártellenessége” miatt csak korlátozottan is – a magyar politikában is érvényesül. A valamilyen pártot választóknak a demokratikus intézmények iránti bizalma is magasabb azokénál, akiket semelyik párt sem tudott megnyerni magának.

Magyarországon – eltérően az elnöki, de hasonlóan más parlamentáris kormányzatai rendszerű országokhoz – a képviseleti jellegű funkciók mellett a pártok *kormányzati funkcióval* is rendelkeznek. Bár a magyar politikai kultúrában a „pártsemleges” közhivatalnokok és technokrata szakemberek vagy az értelmiségiek a pártpolitikusoknál nagyobb presztízzsel rendelkeznek, sőt a hivatalnok- vagy szakértő-kormány kultusza is kialakult, a kormány mégsem elsősorban hivatalnokokból, szakértőkből hanem – miként a kormányról szóló fejezetben látni fogjuk – a parlamentáris kormányzati logikának megfelelően pártpolitikusokból áll.

A *politikai vezetők szelekcióját* a parlamenti képviselőjelöltek kiválasztásától a kormány tagjainak vagy akár a köztársasági elnöknek a megválasztásáig a pártok végzik. Sőt már a politikusok *rekrutációja* is egyre inkább a pártokon belül történik. A rendszerváltás idején és az azt követő években a pártok többségének rövid előtörténete és bizonyos mértékű káderhiánya következtében igen gyakori volt nem politikus, „civil” személyiségek váratlan, magas pozícióba való kinevezése, ugrásszerű karrierje.

Pártháttér, pártkarrier nélküli „civilből” a Magyar Nemzeti Bank (Surányi György), az állami televízió (Hankiss Elemér), az állami rádió (Gombár Csaba) 1990-1991-ben kinevezett elnökei, de akár miniszterek is (például Kádár Béla, Kupa Mihály, Mádl Ferenc) válhattak. Később azonban a direkt politikai pozíciót – például miniszteri tárcát – betöltő személyek többsége a pártháttér utólagos megszerzésére törekedett, de a „semlegesebb” pozíciókat betöltők többsége sem tudta a pártpolitikai jellegű konfliktusok közepette „semlegességét” megőrizni. Az 1994-től kezdődő második parlamenti és kormányzati ciklusban már igen ritka a „civil” kinevezése kormányzati pozícióba, de még a kormány tágabb patronázs-pozícióinak a körébe is: nemcsak a párthovatartozás szerepe nő, hanem a pártok belüli karrieré is.

A pártoknak a kormányzati, valamint a politikai vezetés személyzetét illető szelekciós funkciója azt is jelenti egyben, hogy a pártoknak – a közigazgatás mellett – döntő szerepe van a közhatalmi döntések, a **kormánypolitika formálásában** is.

A három politikai tábor

Magyarországon a rendszerváltással az 1990-es évek elejére három – egy liberális, egy nemzeti konzervatív/keresztény és egy szocialista – politikai tábor formálódott ki. A parlamenti pártok is ebbe a három táborba tartoztak. A szocialista tábort az MSZP, a liberális tábort az SZDSZ és a Fidesz, a nemzeti konzervatív/keresztény tábort az MDF, az FKGP és a KDNP alkotta. (Az 1990-es évek közepétől e táborok némileg átstrukturálódtak, ahogy arról a pártrendszerrel szóló fejezetben még lesz szó.) A parlamenten kívüli, illetve a parlamenti pártokból kiváló pártocskák legtöbbje is kötődött ezen táborok valamelyikéhez. Az egyes politikai táborokat nemcsak a közös politikai-ideológiai orientációjuk, de politikai elitjük (pártelitek) és szavazótáboruk magjának igen hasonló szociokulturális összetétele, valamint politikai attitűdjeik és világképük rokonsága is összekötötte. A három politikai tábort elválasztó konfliktusok között tartós szerepet játszottak a társadalom egyes csoportjait makroszociológiai szinten is elválasztó politikai törésvonalak (cleavages) is, amelyeket később az erről szóló fejezetben tárgyalunk. Itt előljáróban egy táblázatban foglaljuk össze a három politikai tábor főbb jellemzőit (*1. táblázat*).

1. táblázat

A három politikai tábor jellemzői az 1990-es évek első felében

	Szocialista	Liberális	Konzervatív
Pártok	MSZP	SZDSZ, Fidesz	MDF, KDNP, FKGP
Ideológia □	baloldali-modernizációs, szociáldemokrata	emberi jogi, illetve liberális gazdasági	nemzeti, keresztény, konzervatív
Pártelit □	nómenklatúra-elit □	polgári értelmiség □	keresztény középosztály értelmisége
Társadalmi elit □	vezetők (a Kádár-korszak funkcionáriusai)	értelmiség	keresztény közép-osztály
Társadalmi bázis (törzsszavazók) □	egykori MSZMP-tagok □	egyházba, illetve kommunista rendszerbe integrálatlanok	templomba járó vallásosak □
Törésvonal □	nómenklatúra □	szekularizált, kommunista rendszerbe nem integrált	vallás

A VÁLASZTÁSI RENDSZER ÉS A VÁLASZTÁSOK¹²

A parlamenti választási rendszer

A Magyarországon alkalmazott parlamenti választási rendszer egy 1989-es, a rendszerváltás időszakában létrejött politikai kompromisszum eredménye. A történeti pártok (kiszáradtak, kereszténydemokraták, szociáldemokraták) az 1945-ös és 1947-es választásokon alkalmazott megyei listás rendszert, a szocialisták és a szabaddemokraták az egyéni kerületi rendszer megőrzését, a Fidesz a vegyes rendszer bevezetését támogatta. A közvetlenebb választóképviseelő viszonyt, a politikusok szorosabb ellenőrzését ígérő egyéni kerületi rendszert nemcsak egyes pártvélemények, de a pártok tömegtámogatásának gyengesége és a pártokkal szemben a közvéleményben már ekkor is tapasztalható bizalmatlanság miatt sem lehetett a választási rendszerből kiiktatni. Végeredményben a demokratikus rendszerváltás intézményi feltételeit tárgyaló és kialakító politikai tárgyalásokon a pártok közti kompromisszumként született meg az a vegyes választási rendszer, amit a parlament még 1989 végén törvényben rögzített, s amit – kisebb módosításokkal – azóta is alkalmazott.

¹² In: Körösi András: A magyar politikai rendszer, 148-158. old. Osiris, Budapest, 1998

A **vegyes választási rendszer** a magyar parlament 386 mandátumát két elv és három intézményi technika kombinációjával osztja szét. 176 mandátum a többségi elv alapján, egymandátumos egyéni kerületi rendszerben, kétfordulós eljárással, további (maximálisan) 152 mandátum területi pártlistás rendszerben, az arányosság elve alapján, és további (minimum) 58 mandátum országos pártlistákról, az egyéni kerületi és a területi pártlistás ágon képződött maradékszavazatokra épített, az arányosság elvén alapuló kompenzációs rendszerben kerül szétosztásra.

A választási törvény az országot 176 egyéni kerületre – mindegyikben kb. hatvanezer választásra jogosult lakik – és a területi rendszerben 20, többmandátumos választókerületre osztja. Utóbbiakat a közigazgatási beosztás alapján a 19 megye és a főváros alkotja, amelyekre – a választójogosultak lélekszámával arányban – eltérő számú (4-28) mandátum jut.

A választási rendszer kombinált módja következtében a választópolgároknak – hasonlóan a német rendszerhez – **két szavazatuk** van: az egyik a lakóhelyük szerinti egyéni választókerületek jelöltjeire, a másik a pártok területi listáira. Az egyéni kerületekben a választás a franciaországi rendszerhez hasonlóan **kétfordulós**; ha az első fordulóban egyik jelölt sem kapja meg a szavazatok több mint 50 százalékát, a második forduló dönt. A második fordulóban a magyar rendszerben az első forduló első három helyezettje, továbbá a legalább 15 százalékos szavazatarányt elért jelöltek maradnak versenyben.

A rendszer egyes elemeit a **jelölési feltételek** szorosan egymáshoz kapcsolják, és mindezek – kiegészülve az 1990-ben 4, 1994-ben 5 százalékos ún. külön szabállyal – végül erős szelekciót eredményeznek. A törvényben rögzített hivatalos választási kampány kéthónapos, amelyből az első hónap áll a jelölésekhez rendelkezésre. A jelöltállítás szigorú feltételekhez kötött. Az egyéni kerületekben 750 ún. kopogtató cédula (azaz névre szóló állampolgári ajánlás) összegyűjtése a jelölés feltétele, és a pártok eredményességétől függően állíthatnak fel megyei pártlistákat, majd országos listát.

Területi listát csak az a párt állíthat, amelyik az adott listás körzet egyéni kerületeinek legalább egynegyedében, de minimális két körzetben érvényesen jelöltet állított. Országos pártlista állításának – és így a töredékszavazatok alapján kiosztható minimálisan 58, de gyakorlatilag 1990-ben 90, 1994-ben 85 mandátumból való részesedésnek – az a feltétele, hogy a párt minimálisan hét érvényes területi listával rendelkezzen. Az országos listát állító pártok a hivatalos kampányidőszak második hónapjában részesednek az országos állami televízió- és rádiócsatornák kampányra fordított műsoridejéből. Területi, illetve országos listán alapuló mandátumot azonban csak az a párt kaphat – s ez az előbbinél jóval szigorúbb feltétel – amelyik megszerzi a területi listákon

szerzett mandátumok alapján országosan összesített szavazatoknak legalább a **minimális küszöb** – 1990-ben 4, 1994-ben 5 százalék – szerinti arányát.

A választási rendszer tehát kettős értelemben is erősen **szelektál** a pártok és jelöltek között. Először a jelölés során, vagyis abban, hogy mely pártok, illetve jelöltek kerülhet fel az egyéni és többmandátumos választókerületekben a szavazólapra. Másodszor a szavazatok leadása után, de még a mandátumkiosztás előtt, elsősorban a küszöbszabállyal. E kettős szelekció eredményeként a következőképpen szűkült le a versengésben eredményes pártok száma: 1990-ben 28, 1994-ben 37 párt tudott egyéni kerületi jelölteket állítani, s közülük 1990-ben és 1994-ben egyaránt 19 indíthatott – legalább egy – területi listát (Szoboszlai 1995, 28). A területi listát állító pártokból 1990-ben 12, illetve 1994-ben 15 tudott országos listát állítani, de a küszöbszabály mindkét esetben 6-ra csökkentette a pártlistás rendszerben mandátumhoz jutó – s ezzel a parlamentben önálló frakció felállítására esélyes – pártok számát (Körösi 1990, 39; Szoboszlai 1995, 45).

E szelektivitásnak nemcsak az a hatása, hogy csökken a fragmentáció (a pártok száma) a parlamentben, hanem hatással van a pártrendszer egészének jellegére is; az **országos szervezettségű pártokat** preferálja, míg a regionális pártok vagy választási tömörülések létrejöttére gyakorlatilag nem ad lehetőséget.

A választások és a szavazatok megoszlása

A választások forgatókönyvét megszabja a választási rendszer. Az első rész a kampányidőszak, amelyben kialakulnak és – a gyakori közvélemény-kutatások következtében – láthatóvá válnak a pártok közti főbb szavazatarányok. A közvélemény-kutatások többé-kevésbé előre jelzik a várható szavazatarányokat, így a választások első fordulójában ebben a tekintetben nagy meglepetésekkel nem szolgál. Az első forduló egyik kérdése mindig a **részvételi arány** szintje. Nemcsak azért, mert ezt sokan a parlamentáris rendszer és a pártok elfogadottsága mércéjének tekintik, hanem azért is, mert a részvételi arány mértéke különbözőképpen hat az egyes pártok szavazatszerzési esélyére.

A részvételi arány némileg növekedett az első szabad választásokhoz képest. Míg 1990-ben a 7 798 018 szavazásra jogosult 65,8 százaléka, azaz 4 900 960 polgár vett részt a szavazás első, és 45,4 százaléka, azaz 3 459 798 polgár a második fordulóban, 1994-ben a 7 959 206 szavazópolgár 68,9 százaléka, azaz 5 485 618 vett részt a választások első fordulójában, míg 55,1 százaléka, azaz 4 339 896 a második fordulóban.

1. táblázat

Választási részvétel, 1990 és 1994

	1990		1994	
	III. 25. ☐ Első forduló	IV. 8. ☐ Második forduló	V. 8. ☐ Első forduló	V. 29. ☐ Második forduló
Választásra jogosult	7 798 018	7 613 128	7 959 206	7 873 937
Megjelent	4 900 960	3 459 798	5 485 618	4 339 896
Részvételi arány (%)	65,8	45,4	68,9	55,1

Forrás: Angelusz-Tartos 1996, 14.¹³

Az első fordulóban – amellet, hogy egy általános képet ad a mandátumok várható eloszlásáról – eldől, hogy az induló pártok közül melyekből válnak parlamenti pártok. A pártok és a pártrendszer bizonyos mértékű stabilizálódására utal az, hogy ugyanazon hat párt jutott be 1994-ben a parlamentbe, mint négy évvel korábban. Az egyes pártok közti **szavazatarányokban**, még inkább a mandátumarányokban, azonban óriási eltolódás ment végbe. 1990-ben az MDF a listás szavazatok 25, 1994-ben az MSZP 33 százalékával nyerte a választásokat; az előbbi a mandátumok relatív többségét (164 mandátum), az utóbbi azok abszolút többségét szerezte meg (209 mandátum). 1990-ben a nyertes MDF az FKGP-vel és a KDNP-vel egy jobbközép, az 1994-ben nyertes MSZP az SZDSZ-szel egy balközép kormánykoalíciót hozott létre a választások után. A szavazók 1990-ben a kommunista utódpárt MSZP ellen, s annak riválisai közül összességében inkább a mérsékelt jobbközép pártjaira szavaztak, 1994-ben viszont az ellenkező irányban; nem egyszerűen a jobbközép kormány leváltására, hanem a Kádár-rendszer örökségét hordozó kommunista utódpárt MSZP-re. A változás mértékét mutatja, hogy az 1990-1994 között vezető kormánypárt MDF alig több mint feleannyi, az MSZP viszont több mint háromszor annyi szavazatot kapott, mint négy évvel korábban. A többi parlamenti pártra leadott szavazatok száma és aránya nem változott meg ilyen drámaian, 1994-ben közel azonos a négy évvel korábbival (2. táblázat).

¹³ Lásd még: Az országgyűlési választások (1991, 80.), illetve Tóth 1995, 439.

2. táblázat

**A pártlistákra leadott szavazatok száma és aránya
1990-ben és 1994-ben**

Pártok	1990		1994	
	Szavazat	%	Szavazat	%
MSZP	535 064	10,89	1 781 504	32,99
SZDSZ	1050 799	21,39	1 065 889	19,74
MDF	1 214 359	24,73	644 770	11,74
FKgP	576 315	11,73	476 272	8,82
KDNP	317 278	6,46	379 523	7,03
Fidesz	439 649	8,95	379 344	7,02
Parlamentari pártok összesen (A)	4 133 464	84,15	4 716 302	87,34
Munkáspárt (MSZMP)	180 964	3,68	172 109	3,19
Köztársasági Párt	--	--	137 561	2,55
Agrárszövetség	54 004	3,13	113 384	2,10
MIÉP	--	--	85 735	1,59
MSZDP	174 437	3,55	51 110	0,95
Egyesült Kisgazdapárt	--	--	44 292	0,82
LPSZ-Vállalkozók Pártja	92 689	1,89	33 367	0,62
Nemzeti Demokrata Szövetség	--	--	28 075	0,52
Magyarországi Zöld Párt (94)	--	--	8 809	0,16
Kiegyezés Független Kisgazdapárt	--	--	5 918	0,11
Konzervatív Párt	--	--	2 046	0,04
Zöld Alternatíva	-	--	849	0,02
Magyar Piacpárt	-	--	635	0,01
Hazafias Választási Koalíció	91 922	1,87	--	--
Magyar Néppárt	37 047	0,75	--	--
Magyarországi Zöld Párt (90)	17 951	0,36	--	--
Nemzeti Kisgazdapárt	9 944	0,20	--	--
Somogyi Keresztény Koalíció	5 966	0,12	--	--
Magyarországi Szövetkezeti és Agrárpárt	4 945	0,10	--	--
Független Magyar Demokrata Párt	954	0,06	--	--
Szabadság Párt	2 814	0,06	--	--
Magyar Függetlenségi Párt	2 14	0,04	--	--
Küszöb alatti pártok összesen (B)	777 777	15,81	683 892	--
MINDÖSSZESEN (A+B)	4 911 241	99,96	5 400 194	100

Forrás: Szoboszlai 1995, 25, 28.

A politikai palettát megosztó *három politikai tábor* – nemzeti konzervatív/jobboldali, liberális és szocialista – közül az első ciklusban kormányzó konzervatív koalíció választási vereségével szemben a szocialista (MSZP), s nem a liberális tábor (SZDSZ, Fidesz) győzelme állt. A liberálisok lényegében 1990-es eredményüket reprodukálták.

A választási rendszer három csatornája, a választási fordulók és a mandátumelosztás

A választási rendszer működését és politikai hatásait könnyebben megérthetjük, ha egyenként tekintjük át a két választási forduló, illetve a mandátumelosztás három csatornájának a működését. A választások **első fordulójában** a választópolgárok két vokssal rendelkeznek; egyiket az egyéni választókerület jelöltjeire, a másikat a területi lista pártjainak valamelyikére adhatják le. Mivel a szavazatoknak a pártok jelöltjei között való megoszlása a legfőbb kerületben nem mutat kirívó különbségeket, ezért az első forduló az egyéni kerületek nagy többségében az eddigi választásokon nem hozott végeredményt – a 176 egyéni kerületből 1990-ben 5, 1994-ben pedig 2 jelölt szerezte meg az érvényes szavazatok több mint felét, s ezzel a mandátumot. Eldől viszont az első fordulóban a területi listás mandátumok elosztása, és az is, hogy mely pártok kerülnek be a parlamentbe. A területi listás mandátumok elosztásával a rendszer ezen csatornáján befejeződik a mandátumelosztás, s kiszámítható az innen az országos kompenzációs „kalapba” kerülő ún. töredékszavazatok, valamint az országos listás mandátumokhoz hozzáadandó – „felcsúszó” – területi mandátumok száma.

A **második fordulóra** azon egyéni kerületekben kerül sor – a gyakorlatban csaknem az összesben –, amelyekben az első fordulóban egyetlen jelölt sem kapta meg az összes érvényes szavazat több mint felét, s mivel a második fordulóban a legtöbb szavazatot kapott jelölt nyeri a mandátumot, a választási rendszer e csatornáján is befejeződik a verseny. A második forduló gyakran hoz meglepetéseket. Az első fordulóban megszerzett vezetés – a szavazatmegosztás – a szavazatmegosztás második fordulóban való módosulása miatt – ugyanis sok jelölt számára nem jelent biztosítékot a végső győzelemre.

A második forduló után kerül sor az egyéni kerületi vesztesek töredékszavazatainak az összeszámolására, s ez alapján a rendszer harmadik csatornáján az országos listás mandátumok pártok közti kiosztására (3. táblázat).

A fentiekben áttekintettük a választási rendszer bonyolult technikai gépezetét. Ezután megnézzük, hogy miként működött „élőben” a választási rendszer három ága; hogyan váltak a pártokra 1990-ben és 1994-ben ténylegesen leadott szavazatokból mandátumok; mekkora a pártokra leadott szavazatok számának, illetve eloszlásának a szerepe a mandátumelosztásban; miként, milyen feltételekkel és eséllyel tudják az egyes pártok a kapott szavazatokat mandátumra váltani. Először a választási rendszer egyéni kerületi, majd a területi listás, végül az országos listás csatornáját tárgyaljuk s közben kitérünk az arányosság elvét módosító tényezőkre.

3. táblázat

**A választási rendszer különböző ágain szerzett mandátumok pártok
közti megoszlása 1990-ben és 1994-ben**

Pártok – 1990	Egyéni kerület	Területi listás	Országos listás	Összesen	Megoszlás %
MDF	114	40	10	164	42,49
SZDSZ	35	34	23	92	23,83
FKgP	11	16	17	44	11,40
MSZP	1	14	18	33	8,55
Fidesz	1	8	12	21	5,44
KDNP	3	8	10	21	5,44
Agrárszöv.	1	–	–	1	0,26
Függetlenek	6	–	–	6	1,55
Közös jelölt	4	–	–	4	1,04
Összesen	176	120	90	386	100,00

Pártok – 1994					
MSZP	149	53	7	209	54,14
SZDSZ	16	28	25	69	17,88
MDF	5	18	1	38	9,84
FKgP	1	14	11	26	6,74
KDNP	3	5	14	22	5,70
Fidesz	0	7	13	20	5,18
Agrárszöv.	1	–	–	1	0,26
Közös jelölt	1	–	–	1	0,26
Összesen	176	125	85	386	100,00

Forrás: Gábor-Levendel-Stumpf 1994, 474.

Az egyéni kerületek

Az egyéni kerületek alkotják a választási rendszernek azt az ágát, ahol a választások nyertes – országosan legtöbb szavazatot elért – pártja a szerzett szavazatokat a legnagyobb hatékonysággal tudja mandátumokra váltani. Mivel ritka az első fordulóban való mandátumszerzés, ezért a második fordulóban a végeredményt eldöntő tényezővé válik az, hogy mekkora az első forduló után vezető jelöltek előnyének mértéke, illetve az, hogy milyen politikai, illetve szavazói „koalíciók” jönnek létre. A kieső pártok szavazóinak választási aktivitása és második pártpreferenciája módosíthatja egy-egy kerületben az első fordulóban kialakult erőssorrendet.¹⁴

¹⁴ Az első fordulóban kiesett pártok szavazói, ha részt vesznek a második fordulóban, akkor általában az általuk másodikként preferált párt jelöltjére szavaznak (feltéve persze, hogy az bejutott a második fordulóra).

- a) Ha az első helyen álló jelölt előnye nagy, a szavazók 30-40 százalékának támogatásával rendelkezik, akkor, mikén 1994-ben az MSZP igen sok jelöltje – a részvételi arány második fordulóban „szokásos” jelentős visszaesés miatt –, első forduló szavazótáborát megőrizve, a második fordulóban új szavazók megnyerése nélkül is számíthat a szavazatok 40 százalékára, s így – ha legalább három jelölt verseng – a mandátum elnyerésére.
- b) Ha azonban az első fordulóban vezetést szerzett jelölt előnye kisebb, a szavazatok 20-30 százalékát szerzi meg, akkor a második forduló végeredménye erősen függ egyrészt a kieső pártok szavazóinak második preferenciájáról, másrészt a rivális pártokkal kötött választási koalíciótól, valamint attól, hogy ez utóbbiak választói mennyiben képesek követni pártjukat.

1990-ben az első forduló után 80 kerületben első helyen álló MDF a második fordulóban az „átszavazók” révén további 34 kerületet nyert el riválisaitól. Az MDF ekkor az egyéni jelöltekre leadott összes szavazatnak az első fordulóban 26, a második fordulóban 41 százalékát szerezte meg, s ezzel végül az egyéni kerületi mandátumok 65 százalékát kapta. A második legnagyobb párt, az SZDSZ az első forduló utáni 63 első helyéből a második fordulóban 28-at elvesztett, mert csak kisebb arányban tudott a kiesett pártok hívei közül új szavazókat szerezni, mint az MDF. Abban a 125 egyéni kerületben, ahol az MDF és az SZDSZ jelöltjei a második fordulóban szembekerültek egymással, a szabaddemokraták átlagosan csak 5 százalékkal, a fórum jelöltjei viszont 29 százalékkal tudták növelni szavazóik számát az első fordulóhoz képest (Körösenyi 1990, 43). 1990-ben az MDF földcsuszamlásszerű második forduló győzelmének magyarázata az volt, hogy a kieső pártok szavazóinak második preferenciája legnagyobb arányban éppen az MDF volt. Az SZDSZ 1990-ben az első forduló 24 százalékos szavazatarányát a második fordulóban általában három (visszalépések esetén csak két) jelölt között oszlanak meg a szavazatok, és az országos szavazatarány a választókerületek között viszonylag egyenletesen oszlik meg, ez a legtöbb kerületben nem volt elég a győzelemhez. Az SZDSZ ezzel az országosan csaknem 30 százalékos szavazataránnyal az egyéni kerületi mandátumoknak végül csak mintegy 20 százalékához jutott.

Az MDF és az SZDSZ 1990-es egyéni kerületi párharcában azt láthattuk, hogy az egymáshoz viszonylag közeli szavazótáborral rendelkező jelöltek versenyét a második fordulóban a kieső pártok szavazóinak második preferenciája dönti el. A KDNP, az FKgP és a kiesett kisebb pártok szavazói inkább az MDF-ben, mint az SZDSZ-ben látták „természetes szövetségüket”.

Az MSZP 1994-es fölényes egyéni kerületi győzelme azt mutatta, hogy az első fordulóban megszerzett 10-15, de gyakran 20 százalékpontos előnye a

legtöbb választókerületben általában elegendő a második fordulóban az első hely megtartásához. Az ennél kisebb előny azonban, mint a több mint tíz kerület elvesztése mutatta, gyakran nem elegendő, különösen, ha – miként az MSZP – nem vagy alig számíthat a kieső pártok szavazóinak második preferenciájára. Az SZDSZ, MDF és a KDNP azért tudott fordítani mintegy egytucat választókerületben, mert jelöltjeik némileg számíthattak a „szövetséges” pártok híveinek második preferenciájára. Az SZDSZ és a Fidesz – a Vállalkozók Pártjával, az Agrárszövetséggel és a Köztársaság Párttal együtt – formális megállapodást is köt a jelölt visszaléptetésre, illetve a kölcsönös támogatásra vonatkozóan. Ennek hatásáról ugyan keveset tudunk, de a második preferenciák elemzése azt mutatja, hogy a politikai táborok – liberális és jobboldali szinten is léteznek.

Az azonos politikai táborhoz tartozó pártok viszonylag ritkán éltek azzal a lehetőséggel, hogy a második fordulóban jelöltjeiket egymás javára visszaléptetve, s a szavazóikat a szövetséges párt támogatására felszólítva növeljék azok mandátumszerzési esélyét. 1994-ben mindössze 12 visszalépés történt, ebből 10 a négy párti ún. liberális blokk pártjai között.¹⁵

Az egyéni kerületi verseny eredményeiből láthatjuk, hogy a két legeredményesebb párt közti verseny itt dől el (4. táblázat).

4. táblázat

Szavazati- és mandátumeloszlás az egyéni kerületekben, valamint a két forduló közti szavazatszám-változás 1990-ben és 1994-ben (százalékban)

	Szavazati arány	Szavazati arány	Mandátum	Mandátum	Mandátumarány	Mandátumarány	Szavazatszám változás
Pártok 1990	1. ford.	2. ford.	1. ford.	2. ford.	1.ford.	2. ford.	
MDF	23,93	41,54	80	114	45,45	64,77	119,38
SZDSZ	21,73	31,00	63	35	35,79	19,88	98,11
FKGP	10,67	10,41	11	11	6,25	6,25	67,08
MSZP	10,20	6,35	3	1	1,70	0,57	42,80
Fidesz	5,40	2,61	3	2	1,70	0,57	–
KDNP	5,80	3,45	4	3	2,27	1,70	–

Pártok 1994							
MSZP	31,27	45,35	160	149	90,90	84,66	115,09
SZDSZ	19,01	28,66	12	16	6,82	9,09	121,13
MDF	12,03	14,74	1	5	0,57	2,48	98,46
FKGP	7,88	5,82	0	1	0,00	0,57	–
KDNP	7,38	2,96	1	3	0,57	1,70	–
Fidesz	7,85	0,86	0	0	0,00	0,00	–

¹⁵ Ennek részleteit lásd HVG, 1994 május 27.

A nyertes párt az egyéni kerületekben tudja szavazatelőnyét a legnagyobb hatásfokkal előnyre váltani a mandátumok elosztásánál; a nyertes MDF 1990-ben az egyéni mandátumok 65, az MSZP 1994-ben 85 százalékát szerezte meg. A második legnagyobb párt – mindkét választáson az SZDSZ – már csak jóval kisebb hatásfokkal képes erre; 1990-ben az egyéni mandátumok 20, 1994-ben kevesebb mint 10 százalékához jutott. Az összes többi párt és egyéni jelölt a mandátumoknak 1990-ben 15, 1994-ben kevesebb, mint 10 százalékához jutott. Ezek a pártok a választási rendszernek az arányos csatornáin – a területi, illetve országos listás ágán – tudnak jelentősebb számú mandátumhoz jutni. A továbbiakban ezeket tekintjük át.

A területi listák

A többmandátumos választókerületekben folyó verseny két nagy kérdésben dönt: meghatározza egyrészt azt, hogy mely pártok jutnak be a parlamentbe, másrészt, hogy a bejutott pártok milyen arányban részesednek a területi listás mandátumokból. Mivel a bejutó pártok száma kétféle módon – a pártok számán és a szavazatok számán/arányán keresztül – is hat a listás mandátumok pártok közti eloszlására, ezzel kell kezdenünk.

1. A Parlamentbe való bejutást a gyakorlatban meghatározza, hogy mely pártok képesek a 4, illetve 5 százalékos belépési küszöbértéknél több szavazatot szerezni, ami a listás mandátumszerzéshez szükséges. A küszöbértéket el nem érő kis pártok szerezhettek ugyan egyéni kerületi mandátumot, erre azonban – valamely nagy párttal közösen állított jelöltjeik kivételével – alig van esélyük. Ennek egyik oka, hogy a választópolgárok egyéni jelöltekre, illetve pártlistákra leadott szavazatai között – az első fordulóban – alig van különbség. A két szavazat közti megfelelés az első választásokhoz képest 1994-ben még tovább nőtt. A parlamenti pártoknál ez a különbség ekkor már csak a Fidesznel és a Kiszgazdapártnál nagyobb 5 százaléknál (10, illetve 11 százalék) (Szoboszlai 1995, 45).

A másik tényező, amely a kis pártok egyéni kerületi mandátumszerzését erősen megnehezíti, hogy a magyar pártrendszerben a szavazatok területi eloszlása nem mutat kirívó egyenetlenségeket. Akkorát legalábbis nem, hogy az országosan a küszöbértéket el nem érő párt valamely régió egy-egy választókerületében relatív többséghez jutna, s ott egyéni kerületi mandátumokat szerezne. 1990-ben három párt – a Munkáspárt (MSZMP), az Agrárszövetség és a Szociáldemokrata Párt – szerzett 3 és 5 százalék közti, azaz az akkori 4 százalékos küszöbhez közeli listás szavazatarányt, 1994-ben már csak a Munkáspárt szavazataránya haladta meg némileg a 3 százalékot (2. táblázat), miközben a küszöbértéket a parlamentben levő pártok külső versenytársaik kizárása érdekében 4-ről 5 százalékra emelték. A küszöbértéket el nem érő, listás mandátumokból nem részesedő kis pártok közül 1990-ben 5, 1994-ben 4 ért el 1 százaléknál jobb eredményt, s

így ezek a pártok részesednek – a párttörvény előírásainak értelmében – a pártok finanszírozására fordított állami költségvetési keretből. A 4, illetve 5 százalékos küszöbértéket el nem érő pártokra leadott listás szavazatok nem minősülnek maradékszavazatnak, hanem elvesznek, hiszen ezek a pártok nem részesednek az országos lista mandátumaiból. Ennek következménye az, hogy a listás mandátumhoz jutó pártok az elért szavazataránynál nagyobb mértékben részesednek a mandátumokból.

2. A másik kérdés, amiben az első forduló véglegesen dönt, a területi listás mandátumok elosztása. A maximálisan kiosztható 152 területi listás mandátumból a szavazatmegoszlás és a területi listás mandátumok elosztási módjának sajátosságaiból adódóan 1990-ben csak 120-at, 1994-ben 125-öt osztottak ki a területi pártlisták jelöltjei között, míg a különbség az országos lista mandátumait növelte. A maradékszavazatok is felkerülnek az országosan összesített maradékszavazat-„kosárba”, amelyből kiosztják – a második forduló után – az országos listára jutó mandátumokat.

Az arányos mandátumelosztást módosító tényezők

A területi listás mandátumok elosztása az arányosság elve alapján történik ugyan – a legnagyobb maradék elve alapján, a Hagenbach-Bischoff-kvóta¹⁶ alkalmazásával –, de két, az arányosságtól eltérítő tényező módosító hatásával. Az egyik abból adódik, hogy a 4, illetve 5 százalékos küszöbhatárt el nem érő pártok a mandátumelosztásból kiesnek, s ez az összes bejutó párt eredményét felértékeli; ez a tényező önmagában e pártok számára szavazatarányuknál nagyobb mandátumarányt biztosít. A másik, a mandátumelosztás arányosságára ható tényező a többmandátumos választókerületek eltérő méretéből adódik. Ez már eltérő – a nagyobb pártok számára kedvező, a kisebbek számára hátrányos – módon hat a pártok mandátumszerzési esélyeire. A 20 többmandátumos választókerület – a 19 megye és a főváros –, ahol egymástól függetlenül zajlik a mandátumokért folyó verseny, az elosztható mandátumok számát tekintve igen tarka képet mutat. Míg a legkisebb megyékben, így Vasban, Zalában és Nógrádban mindössze egyenként 4 mandátum vár elosztásra, addig a legnagyobbakban ennek többszöröse – Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 11, Pest megyében 14, a fővárosban pedig 28 mandátum. A mandátumhoz jutás feltételei így gyökeresen eltérőek, hiszen egy 4 mandátumos kerületben elméletileg legfeljebb 4, a valóságban ennél is kevesebb párt szerezhethet mandátumot (1994-ben csak 2-2 párt). A legtöbb többmandátumos választókerületben (14-ben) 4-6 között van a kiosztható mandátumok száma, ami a leadott szavazatokhoz képest csak igen aránytalan mandátumelosztást tesz lehetővé. E 14 megyéből 13-ban legfeljebb 4 párt tudott az eddigi választásokon mandátumot szerezni, miközben tudjuk, hogy a szavazatok

¹⁶ A kvóta az egy mandátum eléréséhez szükséges szavazatok számát határozza meg. A Hagenbach-Bischoff kvóta = összes szavazatszám / (mandátumok száma+1). (Választási törvény {1994. évi XXV. tv.}; Mészáros-Szakadát 1993, 52.)

területi eloszlása viszonylag egyenletes volt. A kisebb pártoknak ezen megyékben legfeljebb csak országos átlagukat lényegesen meghaladó megyei szavazatarány esetén van esélyük itt mandátumhoz jutni, különben csak az itt szerzett szavazatok országos „kalapba” kerülése révén, s az országos listás mandátumok megnyerésével hasznosulhatnak. Ez végül is később – a második választási forduló után – megtörténik.

Az 1990-es és 1994-es választásokon a területi listás mandátumok elosztásakor a 6, belépési küszöbön túljutott párt eredményeire az arányosságot módosító tényező a következőképpen hatott. A szavazatelosztástól függően az első-második párt jelentős (3-10), a harmadik-negyedik 1-3 százalékpontos többletet ért el, míg az utolsó kettő inkább (0-3 százalékpontot) veszített a listás szavazatarányokhoz képest (5. táblázat). 1990-ben az első két helyen végzett párt, az MDF és az SZDSZ jelentős, mintegy 7-9 százalékponttal szerzett több mandátumot a listás eredményük országos átlagához képest. 1994-ben, amikor a nyertes MSZP nagyobb arányban, a listás szavazatok mintegy harmadával állt az élen, a listás mandátumelosztáskor nagyobb arányú, majd 10 százalékpontos többletet könyvelhetett el (42,4 százalék), mint az elért szavazataránya (33,0 százalék), míg a második helyezett SZDSZ ezzel szemben csak 3 százalékpontnyit.

5. táblázat

Területi listás szavazatok aránya és a különböző csatornákon szerzett mandátumok száma és aránya (százalékban)

	Területi listás szavazatarány	Területi listás mandátum-szám	Területi listás mandátum arány	Országos listás mandátum szám	Országos listás mandátum arány	Összes listás mandátum - szám	Összes listás mandátum arány
1990							
MDF	24,73	40	33,33	10	11,11	50	23,80
SZDSZ	21,39	34	28,33	23	25,55	57	27,14
FKGP	11,73	16	13,33	17	18,88	33	15,71
MSZP	10,89	14	11,66	18	20,00	32	15,23
Fidesz	8,95	8	6,66	12	13,33	20	9,52
KDNP	6,46	8	6,66	10	11,11	18	8,57
Egyéb	15,81	–	–	–	–	–	–
Összesen	100	120	100	90	100	210	100

1994							
MSZP	32,99	53	42,40	7	8,23	60	28,57
SZDSZ	19,74	28	22,40	25	29,41	53	25,23
MDF	11,74	18	14,40	15	17,64	33	15,71
FKGP	8,82	14	11,20	11	12,94	25	11,90
KDNP	7,03	5	4,00	14	16,47	19	9,04
Fidesz	7,02	7	5,60	13	15,29	20	9,52
MP	3,19	–	–	–	–	–	–
Egyéb	9,47	–	–	–	–	–	–
Összesen	100	125	100	85	100	210	100

Forrás: 1990: Szoboszlai 1994, 53 és Gábor-Levendel-Stumpf 1994, 474; 1994: Szoboszlai 1995, 44.

Országos listás mandátumok

Az országos listás mandátumok kiosztásánál alkalmazott matematikai formula a legnagyobb átlag módszerének d,Hondt-féle verziója (Körösenyi 1991. 83).¹⁷ E lista alapján 32 000-36000 szavazatra jutott 1-1 mandátum. Ha nem volna országos lista, a területi listás rendszer – a viszonylag kis elosztható mandátummal bíró kerületek miatt – az önmagában kerületenként arányos mandátumelosztás ellenére is csak igen mérsékelt arányosságot biztosítana. Az országos kalapba vándorló töredékszavazatok jelentőségét növeli, hogy a ki nem osztott területi mandátumok is hozzáadódnak az országos kompenzációs lista 58 kiosztható madátumához, s ez 1990-ben 32, 1994-ben 25 mandátummal megnövelte azok számát.

AZ ÁLLAMFŐ¹⁸

Összefoglalás

Az államfői jogkör kérdése 1990-ben a közjogilag „gyenge” és a parlament által választott köztársasági elnök mellett dőlt el, politikailag azonban – az első kormányzati ciklus idején – ezzel ellentétes, „hatalommegosztásos” megoldás jött létre. Göncz Árpád, a Magyar Köztársaság első, öt évre megválasztott elnöke ugyanis a közjogi logikától eltérően nem a parlamenti választásokon nyertes és kormányt alakító konzervatív koalíció soraiból, hanem – az 1990-es parlamenti választásokat követő MDF-SZDSZ megállapodásnak megfelelően – a legnagyobb ellenzéki párt, az SZDSZ soraiból került ki. Ez a magyarázata annak, hogy a köztársasági elnök az első kormányzati ciklus idején több kérdésben (alkotmányossági vétók, kinevezési ügyek) a kormánnyal szemben, annak politikai „*ellensúlyaként*”, a második kormányzati ciklusban pedig – 1995-ös újraválasztását követően – az MSZP-SZDSZ kormánykoalíció mellett szerepelt belpolitikai konfliktusokban (például a földtulajdon kérdése).

ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG ÉS ÁLLAMFŐ – A kormánnyal, illetve a politikai többséggel szemben közjogi-politikai ellensúlyok között azonban nem a köztársasági elnök, hanem az Alkotmánybíróság vált a legnagyobb súlyú szereplővé. Míg a köztársasági elnök jogkörét a rendszerváltás időszakának politikai konstellációja és az akkori ellenzék követelésének következtében minél szűkebbre kívánták szabni (s ezt a jogkört a későbbi alkotmánybírósági határozatok annak is szűkebb értelmében fogták fel), s a közvetlen választás elutasításával legitimitását is gyengítették, addig az átmenet politikai bizonytalanságának és kockázatának csökkentése érdekében az

¹⁷ Ennek leírásáról lásd Mészáros-Szakadát 1993, 58-62.

¹⁸ In: Körösenyi András: A magyar politikai rendszer, 363. old. Osiris Kiadó, Budapest, 1998

Alkotmánybíróságot az átalakulásban részt vevő felek egyöntetűen minél szélesebb hatáskörrel igyekeztek felruházni. A saját hatáskörének kiterjesztésére és a politikai aktivizmusra egyaránt hajló Alkotmánybíróság és a köztársasági elnök közül az 1990-es évek első felében politikailag is az előbbi vált nagyobb hatalmúvá, s a többségi kormány valódi ellensúlyává. Míg a köztársasági elnök politikailag szorosabban függ az őt megválasztó parlamenti többségtől, mivel végső soron az abszolút többség is elér a megválasztásához és mandátuma 5 évre szól, továbbá egyszer újraválasztható, addig az alkotmánybírák kevésbé, hiszen őket 2/3-os többséggel választják, s mandátumuk 9 évre szól (ők is egyszer választhatóak újra). Továbbá az Alkotmánybíróság mint jogászokból álló, jogértelmező „*szakmai*” testület elvileg politika feletti, döntéseinek legitimitását nem azok politikai támogatása, hanem éppen „*politika feletti*” státusa és jogi érvelése adja.

Kulcsfogalmak

államfő és végrehajtó hatalom	államfői jogkörök, funkciók
államfő karrierútja, rekrutációja	államfői szerepfelfogás
államfő körüli „mini alkotmányválság”	gyenge államfő
államfő politikai tevékenysége	

AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG¹⁹

Az Alkotmánybíróság jogköre

A magyar Alkotmánybíróság jogköre és tevékenysége²⁰ európai összehasonlításban is széles körű; több hazai közjogász a világ legnagyobb hatalmú alkotmánybíróságának tekinti (Sajó 1993, 41; Pokol 1991)²¹. Mi elsősorban politikai szempontból hangsúlyozzuk a magyar Alkotmánybíróság széles hatáskörét. A magyar Alkotmánybíróság rendelkezik az előzetes és az utólagos normakontroll, illetve a konkrét és az absztrakt normakontroll jogkörével; korlátlanul széles az indítványozók köre; fordulhatnak hozzá alkotmányjogi panasszal (közpolgári panasz tehető), az alkotmányértelmezés kiterjed a közhatalmi tényezők között kialakult hatásköri viták eldöntésére; az ún. mulasztással előidézett alkotmányellenességre; vagy például az államfő

¹⁹ In: Körösi András: A magyar politikai rendszer, 334-338. old. Osiris Kiadó, Budapest, 1998

²⁰ A hatáskörökről bővebben lásd Takács 1996, 351-360

²¹ A francia Alkotmánytanács kizárólag előzetes normakontrollt végez, a spanyol és a portugál Alkotmánybíróság kizárólagos hatásköre csak végső soron, fellebbezési fórumként valósul meg, Svájcban és Cipruson nincsen alkotmánybíróság, hanem a legfelsőbb bíróságok végezhetnek normakontrollt, Nagy-Britanniában, Hollandiában pedig egyáltalán nincsen alkotmánybíráskodás. Az alkotmánybíráskodás jogköre Svájcban, Lengyelországban, Romániában nem terjed ki a parlament által hozott törvények megsemmisítésére (Mény 1991, 296; Sólyom 1996, 5).

közjogi felelősségének megállapítására. Az Alkotmánybíróság tevékenységének kiterjedését az is növeli, hogy az Alkotmánybíróságról szóló törvény értelmében nem szelektálhat az ügyek között; ha hatáskörébe tartozik, foglalkoznia kell velük. Az Alkotmánybírósághoz évente érkező indítványok száma egy- és kétezer között mozog, amelyek átlagosan mintegy egyharmada alkotmánybírói eljárás alá kerül. Az Alkotmánybíróság évente több száz határozatot, végzést hoz, és általában közel félszáz esetben állapít meg alkotmányvétséget (1. táblázat).

1. táblázat

Az Alkotmánybírósághoz beérkezett ügyek megoszlása és a döntések

Ügyek hatáskörönkénti megoszlása	1990	1991	1992	1993	1994	1995*	1996
Előzetes normakontroll	–	3	1	4	1	–	2
Utólagos normakontroll	584	734	408	350	295	171	402
ebből: törvény	305	606	303	248	207	124	262
minisztertanácsi rendelet	124	69	35	21	5	18	34
miniszteri rendelet	51	33	18	33	22	10	23
egyéb	104	26	52	48	61	19	83
Jogszabály nemzetközi szerződésbe ütközése	1	2	1	–	–	–	3
Alkotmányjogi panasz	12	6	21	17	7	7	19
Mulasztásos alkotmányvétség	174	49	6	17	5	3	16
Állami szervek hatásköri összeütközése	–	–	1	–	1	–	3
Elvont alkotmányértelmezés	8	4	4	–	1	2	–
Törvény által meghatározott egyéb hatáskörök	13	29	81	41	85	16	83
Alkotmánybíróság hatáskörébe nem tartozó elutasított ügyek	833	1475	1177	894	703	408	881
Összesen**	1625	2302	1700	1323	1098	607	1543

Ebből:

Bírói eljárásra került ügyek	735	792	460	369	451	204	447
Összes bírált ügyek***	487	705	342	405	344	147	239
Folyamatos ügyek ⁺	248	335	453	417	524	557	460 ⁺
Az AB döntései) határozat, végzés							
Alkotmányértés	26	45	50	47	46	47	48
Keresetet elutasító határozat	58	135	117	98	103	61	n.a.
Végzés	37	97	30	107	78	39	n.a.
Összesen	121	277	197	252	227	147	n.a.

* I-IV. hónap.

** Az eddigi sorok összesen! Alatta ugyanez más szerkezetben következik.

*** Tárgyévben elbíralt ügyek száma, függetlenül a beterjesztés évétől.

⁺ Befejezetlen ügyek száma.

⁺⁺ Csak a tárgyévben beadottakat tartalmazza.

Az Alkotmánybíróság politikai szerepe

A magyar Alkotmánybíróság hatalma és politikai szerepe az európai alkotmánybíráskodás tradícióján belül is kiemelkedik. A magyar Alkotmánybíróság gyakran végez *politikai jellegű tevékenységet*, azaz dönt 1. különböző – de alkotmányjogi szempontból egyaránt tehetséges – alternatívák között;²² 2. olyan ügyekben, amelyek a magyar állampolgárok nagy csoportját vagy egészét érintik, azaz döntéseivel az Alkotmánybíróság befolyásolja a társadalmi folyamatok alakulásának mikéntjét (Györfi 1996, 64, 69). Az alábbiakban azt kívánjuk bemutatni, hogy az Alkotmánybíróság mennyiben része a politikai folyamatnak.

Az Alkotmánybíróság hatásköre

A politikai szerepkör egyik eleme az Alkotmánybíróság igen szélesre szabott hatásköre, valamint annak jellege. A magyar Alkotmánybíróság hatásköre ugyanis nem általában és minden tekintetben, hanem elsősorban politikai téren széles. A magyar Alkotmánybíróság jogköre például korlátozott az egyének alkotmányos jogait érő hatósági jogsértések orvoslására, így az ún.

²² Itt az alkotmánybírói döntésben nemcsak egyszerűen az *akarat*i elem van jelen (vö. Györfi 1996, 71), hanem a választás az adott – az alternatív jogértelmezések által felállított – korlátok között *önkéntes* is. Ez igen szigorúan korlátozott, de mégis *politikai* diszkréciót jelent, ami az Alkotmánybíróság *aktivista* szerepfelfogása esetén, azaz amikor az alkotmánybírák túllépnek a textualista módon elbíráható kompetenciakörön (Paczolay 1993a; Pokol 1992; Sajó 1993), illetve vállalják a „nehéz esetek” elbírálását (Györfi 1996), kiterjedtebbé válhat.

alkotmányjogi panasz vonatkozásában. Ennek korlátozottsága abban áll, hogy az állampolgárok – szemben több más országgal²³ – általában nem fordulhatnak állampolgári panasszal az Alkotmánybírósághoz, ha valamely hatósági aktus alkotmányos jogaikban sérti őket, csak akkor, ha az alkotmányos jogsérelmet a hatóság alkotmányellenes jogszabály alkalmazásával okozta. Az NSZK-ban, ahol az Alkotmánybíróság kompetenciája ilyen állampolgári panaszokra is kiterjed, az Alkotmánybírósághoz érkezett beadványok legalább 90 százalékát az egyéni panaszok teszik ki (Kerekes 1994, 450; Takács 1996, 358). Magyarországon – mint az *1. táblázat* adataiból látható – az alkotmányjogi panaszok az összes beadvány alig 1 százalékát adják.

A magyar Alkotmánybíróság ezzel szemben nemzetközi összehasonlításban is egyedülállóan széles jogkörrel rendelkezik olyan hatásköri területeken – mint az absztrakt normakontroll és az absztrakt alkotmányértelmezés, amelynek az alkotmánybíráskodásnak politikai szerepet és funkciót teremtenek. Elméletileg és nemzetközi összehasonlításban az alkotmánybírói hatáskör „átpolitizáltságának” három szintjét különböztetjük meg (Pokol 1991, 92-94). 1. A legkisebb hatáskörrel az Alkotmánybíróság a **konkrét normakontroll** esetében rendelkezik, azaz csak konkrét jogesetek kapcsán kerülhet sor az alkotmánybírói eljárásra. Ilyen az Egyesült Államok alkotmánybíráskodása. 2. Nagyobb hatáskört jelent az **absztrakt normakontroll**, még ha csak utólagos is, azaz ha egyedi jogeset nélkül is lehetséges – már elfogadott törvények esetében – azok utólagos alkotmányossági felülvizsgálata (**utólagos absztrakt normakontroll**), és a törvény megsemmisítése. Nyugat-Európa több országában e modell felé tolódott el az alkotmánybíráskodás. 3. Az alkotmánybírói hatáskör, s a leginkább átpolitizált szerep akkor jut, ha az **előzetes absztrakt normakontroll** hatáskörével is rendelkezik, azaz ha előzetesen, még el nem fogadott törvényjavaslatok vagy ki nem hirdetett törvények esetében is lehet kérni az alkotmányossági vizsgálatot. Ez a megoldás csak a francia Alkotmánytanács esetében volt eddig ismert, amely azonban nem rendelkezik az utólagos normakontroll jogkörével. A magyar Alkotmánybíróság rendelkezik mindhárom felsorolt jogkörrel, és még egy további, kifejezetten „alkotmányozó” szerepkörre lehetőséget teremtő hatáskörrel is. 4. Ez az ún. **absztrakt alkotmányértelmezés**, amely szerint konkrét törvénytervezet sem kell ahhoz, hogy a politika mozgásba hozza az Alkotmánybíróságot, hanem egy absztrakt döntési alternatíváról is alkotmánybírói határozatot lehet kérni. Az absztrakt alkotmányértelmezés igénye a politikai szereplők részéről általában valamilyen politikai konfliktus esetén merül fel (például a népszavazás kapcsán 1997-ben). A magyar Alkotmánybíróság szerepe különösen az absztrakt alkotmányértelmezés és az előzetes normakontroll révén politizálódik át (Paczolay 1993a, 35).

²³ Az NSZK-ban, Spanyolországban, de több rendszerváltás után kelet-európai államban (Szlovénia, Csehország, Szlovákia, Horvátország, Oroszország) létezik a valódi alkotmányjogi panasz intézménye (Sólyom 1996, 8).

Az indítványozók köre

Az alkotmánybíróági tevékenység kiterjedésének és politikai rendszerbe való involváltságának mértéke a hatáskör mellett az indítványozók körétől függ. Magyarországon nemzetközi összehasonlításban is széles az indítványozók köre, aminek következtében szinte minden, más intézményi körben megoldatlan konfliktusból Alkotmánybírósághoz intézett beadvány válhat: az Alkotmánybírósághoz érkező ügyek száma igen magas (1. táblázat). Az Alkotmánybíróság hatáskörének kiterjedtsége és az indítványozók széles köre azt eredményezi, hogy a magyar Alkotmánybíróság igen könnyen kerülhet és kerül a politikai konfliktusokat végső soron eldöntő szerephez, azaz a politikai folyamat részesévé, szereplőjévé válik. Az előzetes, illetve az absztrakt normakontroll révén lehetővé válik, hogy a kormány és ellenzék között folyó parlamenti *politikai viták az Alkotmánybíróság előtt folytatódjanak* – jogi érvekkel – egy-egy törvény vagy éppen törvénytervezet kapcsán. A parlamenti ellenzéknek – 50 képviselő aláírásával – lehetősége van egy-egy elvesztett politikai „csatát” a Alkotmánybíróság elé vinni és ott folytatni,²⁴ a köztársasági elnöknek pedig az ún. alkotmányossági vétó gyakorlásával van lehetősége a parlament által elfogadott törvényeket és határozatokat az Alkotmánybíróság elé vinnie. A kormányzati rendszer szereplői – például kormány és köztársasági elnök – közti politikai, hatásköri konfliktusok is gyakran az Alkotmánybíróság elé kerülnek. A magyar Alkotmánybíróság ráadásul nem hárítja el az ügyeket, nem szelektálhat, hanem az Alkotmánybíróságról szóló törvény értelmében minden hatáskörbe tartozó ügyben köteles eljárni.

Az alkotmánybírák szelekciója

Az alkotmánybíróágok politikai jellege az *alkotmánybírák megválasztásának* módjától is függ. Az alkotmánybíráskodás politikai jellegének csökkentését, a politikai pártatlanság és a jogász-bírói jelleg erősítését a legtöbb országban a bírák jogász képztségének és gyakorlatának az előírásával, valamint a minimális életkor, az elmozdíthatatlanság előírásával és a mandátum politikai ciklust jóval meghaladó (akár „élethosszig” tartó) időtartamával igyekeznek növelni.

²⁴ E lehetőséggel a többségen belüli csoportosulások is élhetnek. A képviselői összeférhetetlenségről szóló törvényjavaslatról elfogadása után a kormánypárti MSZP képviselőinek egy csoportja kért normakontrollt az Alkotmánybíróságtól 1997 elején.

Magyarországon az Alkotmánybíróságra vonatkozó közjogi szabályozás szerint alkotmánybíróvá a 45. életévüket betöltött, jogi végzettségű jelöltek válhatnak, akik kiemelkedő tudású elméleti jogászok, egyetemi tanárok vagy legalább húszévi gyakorlattal rendelkező elismert szakemberek (bírák, ügyészek, ügyvédek). Nem választható meg az, aki a választást megelőző négy éven belül a kormány tagja vagy valamelyik párt alkalmazottja volt, illetve vezető államigazgatási tisztséget töltött be. A bírák személyére a parlament által felállított – pártfrakciók egy-egy képviselőjéből álló – *jelölőbizottság* tesz javaslatot, s a megválasztásához a képviselők legalább *kétharmadának* a szavazata szükséges. Az Alkotmánybíróság személyi összetételének alakításában a nemzetközi gyakorlathoz hasonlóan tehát Magyarországon is főszerepet játszanak a pártok.

A törvényhozók szigorú összeférhetlenségi szabályokkal kívánták az Alkotmánybíróság tagjainak politikai és érdekcsoportoktól való *izolációját*, egzisztenciális és politikai függetlenségét biztosítani, amit a megbízás kilencéves, azaz két parlamenti ciklust is meghaladó hossza is növel (Takács 1996, 364-365). A politikai kiegyensúlyozottságot növelő tényező az is, hogy a bírák megválasztása nem egyidejűleg, hanem három parlamenti ciklusban elnyújtva történt. ²⁵ 1989 végén, az utolsó egypártrendszerben megválasztott parlament 5, 1990-ben az új demokratikusan választott parlament további 5 tagot választott, majd az Alkotmánybíróság létszámát – az eredeti elképzelés szerint – a második demokratikusan választott parlament egészítette volna ki 15 főre. Közben azonban az Alkotmánybíróságról szóló törvény 1994-es módosítása a bíróság létszámát 11-re csökkentette, így az 1994-ben megválasztott parlament már kevesebb alkotmánybírárt választott. Az alkotmánybíró-választás 1989-ben és 1990-ben még gyors politikai kompromisszum eredményeként történt, 1994 után azonban már a pártok közti megegyezés hiánya miatt évekig elhúzódó, esetenként nyílt pártpolitikai konfliktusokkal tarkított aktussá vált. Az Alkotmánybíróság az alkotmánybírák megválasztási eljárását tekintve nemcsak áttételesen, hanem közvetlenül is kötődik a politikához; az alkotmánybírák személyét egy parlamenti politikai szelekciós eljáráson, pártpolitikai alkuk, kompromisszumok eredményeként választják ki. Mint minden vezető állami tisztségviselő, a bírák megválasztása is pártpolitikai kérdéssé vált – Magyarországon éppúgy, mint máshol. ²⁶

Az Alkotmánybíróság tagjait tehát Magyarországon is azok a politikusok választják, akiket a bírának ellenőrizniük kell.

²⁵ Az alkotmánybírák megválasztásának időbeli széthúzása több parlamenti ciklusra – mint politikai garanciális szabály felállítása – arra utal, hogy az alkotmányozók számoltak a bírák parlamenti választásának pártpolitikai jellegével.

²⁶ A nagy kivétel a görög Alkotmánybíróság, amelynek tagjait nem politikusok, hanem a legfelső bírói tanács tagjai választják. A görög Alkotmánybíróság hatásköre és szerepe ugyanakkor csekély, és e két tény között kénytelenek vagyunk összefüggést feltételezni.

AZ ALKOTMÁNYOS ÉS A KORMÁNYZATI RENDSZER²⁷

Összefoglalás: a „megosztott köztársaság”

A magyar parlamentarizmus a hatalmi ágak elválasztásának, egymástól való függetlenségének a parlamentáris rendszerekben szokatlan erősítése, valamint a többségi elv – az ún. kétharmados törvények révén és más módon történő – jelentős korlátozása következtében alkotmányjogi és politikai értelemben **korlátozott parlamentarizmus**. A politikai többség és a kormány hatalmának erős alkotmányjogi korlátok és ellensúlyok szabnak határt, amelyhez a politikai pozícióknak a pártok közti megosztásától függő kisebb vagy nagyobb politikai korlátok társulnak.

Az 1989-1990-es alkotmánymódosítások nyomán kialakult alkotmányos rend mindazonáltal 1. **stabilnak** bizonyult annyiban, hogy egyrészt a későbbi néhány módosítás nem érintette alapelveit; 2. **működőképese**nek bizonyult, azaz a politikai szereplők közti politikai küzdelem tényleges játékszabályaként működött és a kormányozhatóság követelményének is eleget tett; 3. a kezdeti gyengébb legitimitása azonban inkább tovább gyengült, mint erősödött, és a **legitimitásdeficit** átterjedt a politikai osztályra. Az alkotmányt kezdettől fogva bírálja a parlament kívüli ellenzék, de fokozatosan a parlamenti pártok egyike-másika is (az első parlamenti ciklusban a kiscsapat, majd az ellenzék „túlhatalma” miatt az MDF), de a második parlamenti ciklus botrányokba fulladt alkotmányozási kísérletei azt mutatták, hogy sem a meglévő alkotmány legitimitása nem túlságosan erős, sem pedig az új alkotmány létrehozására irányuló politikai akarat nem az: az ehhez szükséges politikai konszenzus egyelőre nem jött létre. Mindamellet az alkotmányt körülengő legitimitásdeficit ellenére is az alkotmány élő, a politikai szereplők viselkedését és az intézmények működését **orientáló szabállyá** vált; azaz betölti alapvető funkcióját a politikai rendszerben.

Kulcsfogalmak

alkotmányos dualizmus	korlátozott parlamentarizmus
bizalmi szavazás	kormány-parlament viszonya
felelős kormányzat	közjogi hatalommegosztás
hatalmi ágak elválasztása	„megosztott köztársaság”
hatalmi ágak fúziója	parlamentáris kormányzat
kabinetkormányzás	parlamentfelosztási jog
kétharmados törvények	politikafelfogások
konstruktív bizalmatlansági indítvány	többségi elv

²⁷ In: Körösenyi András: A magyar politikai rendszer, 212-213.old. Osiris, Budapest, 1998

4. TÉMA: ELNÖKI RENDSZER, MINISZTERELNÖKI RENDSZER ÉS/VAGY PARLAMENTARIZMUS

KÖRÖSÉNYI ANDRÁS:

**A kormányzati döntéshozatal és a közigazgatás irányítása
Kormányzati döntéshozatali folyamat és a kormány szervezete**

A Miniszterelnöki Hivatal²⁸

A harmadik szintet a kormány tevékenységének koordinálásában a Miniszterelnöki Hivatal (MEH) jelenti, amellyel politikai-igazgatási szerepe miatt részletesebben foglalkozunk. A Miniszterelnöki Hivatal minisztériumi méretű, létszáma az 1990-es években 400-500 fő között van. A MEH három funkciót lát el. Egyrészt a miniszterelnök munkaszervezete (kabinetiroda), másrészt a kormány testületi működésével kapcsolatos igazgatási és koordinációs feladatokat is ellát, azaz a kormányapparátus egységét hivatott biztosítani, harmadrészt szervezetileg ide tartozik a tárca nélküli miniszterek, politikai államtitkárok, illetve a miniszterelnöki tanácsadók apparátusa. A három funkció ellátásának megfelelően a MEH egymástól elkülönülő és önálló szervezeti részekre tagolódik.

A KABINETIRODA • A kabinetiroda a miniszterelnök személyes *politikai tervező-szervező stábja*, melyet a miniszterelnök kabinetfőnöke vezet. Szervezetét a törzskari vezetés és a referatúra-rendszer jellemzi. A címzetes államtitkári rangban levő kabinetfőnök és helyettesei éppúgy a kormányülés résztvevői, mint a kormányzóvivő és a miniszterelnöki sajtóiroda vezetője. A miniszterelnöki titkárság a kormányfő személyes ügyeinek és programjának, a napi ügyeknek a szervezését végzi. A referatúrák – 1993-ban nyolc referatúra működött – reszortjai nem igazodnak pontosan a központi közigazgatás szervezeti-miniszteriális beosztásához, kevesebb is van belőlük. Az egyes referatúrák 3-5 fős munkatársi létszáma az adott reszortokban a miniszterelnök tájékoztatását, a megfelelő minisztériumok és más állami, valamint társadalmi szervezetek vezető munkatársaival, a pártokkal, közülük kiemelten a kormánypártok parlamenti frakcióival és az országgyűlési bizottságokkal való kapcsolattartást szolgálja. Emellett a referensek közvetítik a kormányfő kéréseit és kérdéseit a tárcák és más szervek felé, szervezik a miniszterelnök nyilvános fellépéseit és intézik levelezését.

A kabinetfőnök és helyettesei által vezetett miniszterelnöki titkárságot, sajtóirodát, szóvivői irodát, a referensi részleget, továbbá a miniszterelnök

²⁸ In: Körösényi András: A magyar politikai rendszer, 272-276. old. Osiris Kiadó, Budapest, 1998

politikai stábján kívüli részlegeket – az iktatót, a protokoll- és rendezvényosztályt, az (1994-ig működő) Nemzeti Tájékoztatási Irodát – is magában foglaló miniszterelnöki kabinetiroda összlétszáma 1993-ban 80 fő volt (Szilvássy 1994, 461.). Inkább egy személyes politikai-adminisztratív stábról van szó, mint kancellári hivatalról. Nem hasonlít tehát a német kancellári hivatalnak a kormány miniszteriális struktúráját leképező több száz fős „párhuzamos apparátusához”, amely mellett a kormánynak még egy a kancellár alárendeltségében működő nagy létszámú sajtó- és információs hivatala is működik. (Rudzió 1991, 278).²⁹

A KÖZIGAZGATÁSI APPARÁTUS • A Miniszterelnöki Hivatal közigazgatási apparátusát *közigazgatási államtitkár* vezeti, aki egyrészt – miként az egyes minisztériumok közigazgatási államtitkárai – a hivatal hagyományos értelemben vett vezetője, másrészt azonban a kormányfő vezetési funkciójából adódóan egyfajta általános irányítást gyakorol a kormányapparátus egésze felett (Müller 1991, 1080). Míg a kabinetiroda közvetlenül politikai stábmunkát is végez, a közigazgatási apparátus tevékenységében a politikai elem nem ennyire direkt. Feladata a miniszterelnöknek a kormány mint testület vezetésével járó előkészítő, koordinációs és végrehajtó feladatainak az adminisztrálása, a tárcák közti koordináció, a kormányülések előkészítése, majd a kormánydöntések végrehajtásának biztosítása. A közigazgatási államtitkár szervezi és vezeti a kormányülések előtti közigazgatási államtitkári értekezleteket, határozza meg annak napirendjét, de ő tesz javaslatot a kormány napirendjére is, és ő szervezi magukat az üléseket is. Általában az államigazgatási egyeztetés után a MEH közigazgatási államtitkár vezette közigazgatási államtitkári értekezleten dől el, hogy milyen ügyek kerülnek a kormányülés napirendjére. Minden kormány(ülés) elé kerülő miniszteri előterjesztés a MEH közigazgatási államtitkárához kerül benyújtásra, és innentől kezdve a kormányhivatal veszi át az adminisztratív kezelését (Bánsági 1996, 149). Innen jutnak tovább a kormányzati törvényjavaslatok a parlamentbe is, ahol a Házbizottságban a kormányt – 1994 óta – ismét csak a MEH közigazgatási államtitkára képviseli (A Miniszterelnöki Hivatal Évkönyve 1996, 252). A törvényhozás során a kormány és a parlament közti kapcsolat egyrészt a kormánytagok közvetlen parlamenti jelenlétén, másrészt azonban a Miniszterelnöki Hivatalon és az Országgyűlés Hivatalán keresztül zajlik, de harmadrészt a MEH és az egyes tárcák köztisztviselői apparátusának tagjai is megjelennek a parlamenti döntéshozatali folyamatban.

Nemcsak a kormányon belüli koordináció, de a kormány törvényhozási programjának parlamenten belüli érvényesítésében is kulcsszerepe van a MEH közigazgatási államtitkáranak. A fontosabb törvényjavaslatok parlamenti tárgyalása során a MEH közigazgatási államtitkára terjeszti a kormány elé a

²⁹ A miniszteriális struktúra MEH-beli megkettőzése irányába mutató egyetlen eset – Rabár Ferenc pénzügyminiszter és Matolcsy György MEH gazdaságpolitikai titkár között 1990-ben kialakult hatásköri konfliktus – után a Gazdaságpolitikai Titkárság megszűnt (Szilvássy 1994, 462), és a tárca nélküli miniszterek és politikai államtitkárok alatt csak önálló, azaz miniszteriális tárcához nem tartozó reszortok (egyházpolitika, ifjúságpolitika) maradtak.

parlamenti módosító javaslatokat, amelyekkel kapcsolatban a kormánynak politikailag állást kell foglalnia.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy míg a kabinetiroda stábjja a kormányfő, a MEH közigazgatási apparátusa az egész kormány számára végez igazgatási-adminisztratív tevékenységet, a kettő közti összhangot pedig az biztosítja, hogy egyetlen szervezet részét képezik. A MEH-nek mindazonáltal – mivel apparátusának nagy része nem az összkormányzati működést, hanem önálló reszortjellegű államigazgatási területeket irányít vagy felügyel – nincs olyan komoly politikaalakító, kezdeményező, kontroll- és koordinációs szerepe a minisztériumok működésében, mint a német szövetségi kancellári hivatalnak (Helms 1996, 113; Hesse-Ellwein 1992, II; 440).

A TÁRCA NÉLKÜLI MINISZTEREK ÉS POLITIKAI ÁLLAMTITKÁROK IRÁNYÍTOTTA EGYSÉGEK • A kormány egyes, a politikai vezetés körébe tartozó feladatainak ellátását, amelyek politikai fontosságuknál fogva nem közhivatalok vezette országos hatáskörű szerv, hanem közvetlen politikai irányítás alá kerülnek, ugyanakkor nincsenek betagolva a miniszteriális struktúrába, Magyarországon tárca nélküli miniszterek vagy politikai államtitkárok vezetik, illetve felügyelik, és közvetlenül a Miniszterelnöki Hivatalhoz tartoznak. Ezek egy része olyan terület, amelyek stabil helye a miniszteriális struktúrában még nem alakult ki (ifjúságpolitika), más részük politikai-stratégiai fontossága miatt került a közvetlenül a miniszterelnök alá tartozó apparátusba (titkosszolgálatok, sajtó és tájékoztatáspolitikák). A részlegek apparátusa közigazgatási irányítási és szervezési szempontból – például bér- és létszámgazdálkodás – a MEH közigazgatási államtitkára alá tartozik (Szilvássy 1994, 462), míg az őket vezető vagy felügyelő politikusok – tárca nélküli miniszterek és politikai államtitkárok – politikai és irányítási szempontból a miniszterelnök alá vannak rendelve.

A MEH szervezetébe tartoznak a miniszterelnök megbízottjaként működő címzetes államtitkárok, személyes tanácsadók is (2. ábra).

Politikai szociológiai kutatások irányában igen keveset tudunk a kormányzati döntéshozatal tényleges működéséről. Annyi nyilvánvaló, hogy a fragmentálódás elemei és a koordináció eszközei egyaránt jelen vannak. Keveset tudunk azonban arról, hogy a magyar kormányzat működésében melyik milyen mértékben és milyen területen érvényesül nagyobb arányban. Nem tudjuk, hogy miként áll össze a kormány féléves munkaterve, vagy a kormányülés, illetve a közigazgatási államtitkári értekezlet napirendje. Keveset tudunk arról, hogy egy-egy minisztérium törvény-előkészítő tevékenysége mennyiben a miniszteri vagy kormányzati, azaz politikusi instrukciók, és mennyiben az apparátus, azaz a közhivatalnokok, a bürokrácia kezdeményezése és törekvései alapján áll össze. Vagy másképpen: nem tudjuk, a kormányzati döntéshozatal kialakult rendje mennyire biztosít hatékony

CSIZMADIA ERVIN:

**Pártok és agytrösztök³¹
(Think-tank szervezetek)**

Intézményépítés

Az 1994. évi választásokat követően a Fidesz minden szempontból kudarcot vallott. A Parlament legkisebb pártja lett, nem került be a kormányba (igaz, nem is akart), és a közéleti súlya is a számarányának megfelelő volt. Nem álltak mögötte befolyásos értelmiségi és gazdasági csoportok, nem volt tudományos intézményi háttere és sajtótámogatása is gyenge volt.

Ez volt a kiinduló helyzet, amellyel a párt vezetőinek számot kellett vetniük. Bár a Fidesz vezetői már az előző ciklusban is gyakran bírálták a szocialista-liberális együttműködést megalapozó Demokratikus Chartát³², mégis levonták belőle azt a következtetést, hogy hatékony politikai működéséhez hatékony háttérintézmények kellenek. A Fidesz korábban ezen a téren volt talán a leggyengébb.

Az 1994-1998-as ciklusban a Fidesz az intézményépítést tudatosan több irányban indította el. Az egyik irány a klasszikus értelemben vett agytrösztök felépítése és a párthoz való közelítése; a másik újfajta pártközi mozgalmi szerveződések ösztönzése; a harmadik a sajtókapcsolatok újrendezése.

Ami az első területet illeti, a Fidesz elérte azt, hogy megtörte azt a fentebb bemutatott trendet, amelynek az a jellemzője, hogy egyes intézeteknek vannak ugyan szimpátiáik, de nem teszik nyílttá azokat. A Századvég Politikai Iskola – bár számos párt és egyéb megrendelő számára készít elemzéseket – elsősorban a Fidesz gondolkodásmódjához, világnévéhez áll közel, és ezt az 1994-1998-as ciklus második felétől meglehetősen nyíltan elismerte. A Fidesz ellenfelei és a tudományos közélet szószólóinak egy része kritizálta ezért, de a kritika ebben a vonatkozásban – véleményem szerint – jogosulatlan volt. A Századvég ugyanis nem tett mást, csak azt, hogy tudatosan agytrösztté akart válni, nagyon hasonlóan a fentebb bemutatott angol think-tank szervezetekhez. Ahogyan Margaret Thatcher számára is a neokonzervatív agytrösztök dolgozták ki a későbbi kormányzati filozófia alapjait, a Századvég és a Fidesz közötti

³¹ In.: Politikatudományi Szemle 1998/4. Szerkesztők: Bozóki András, Fricz Tamás, Szabó Máté . MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest 1983.

³² Lásd például Orbán Viktor beszédét (Kéri 1994), de általánosan elterjedt vélemény volt a Fidesz berkeiben, hogy a Charta volt a későbbi koalíció trójai falova.

együttműködés szintén feljogosította a Századvéget, hogy lefedesse egy majdani kormányzati struktúra és filozófia alapvonásait.³³

A Századvég tehát nem hagyományos akadémiai kutatóintézet (bár a kutatói az akadémiai szférából jöttek), hanem a tudományok eredményeit felhasználó, közvetítő, elsősorban alkalmazott vagy stratégiai kutatásokat folytató cég. Ahogyan a világon mindenütt vannak ilyen intézmények, Magyarországon is esélyt nyújtanak egy-egy párt szakmai-politikai megerősítésére, illetve a közéleti témák új szempontú megkomponálására.³⁴ Az agytröszt-szerep vállalásán és az alkalmazott-stratégiai kutatáson túlmenően a Századvég politikusképző intézmény is. Az 1998-as választások után az iskola volt hallgatóiból többen karrierpolitikusi pályára léptek az új koalíció alkalmazásában. Ezt a mobilizációs, innovációs csatornát azért is érdemes megemlíteni, mert más pártok esetében – ismereteim szerint – kevésbé működik a fiatal politikusok karrierpályára állításának mechanizmusa.

A másik lényegi változás az értelmiség-mozgalmi szférában következett be. Ezt a szférát 1992-1994 között a Demokratikus Charta uralta, 1994-től jobbközép pártok tervezett összefogásával párhuzamosan új, pártközi szerveződések jöttek létre.

Ilyenek voltak a Polgári Demokraták Társasága, a Professzorok Batthyány Köre, vagy a Magyar Polgári Együttműködés nevű szerveződés. Ezek a körök és mozgalmak a jobbközép pártok együttműködését népszerűsítették, rendezvényeket szerveztek, illetve kiadványokat jelentettek meg. Ebben a mozgalmi dimenzióban dőlt el, hogy a Fidesz lesz a jobbközép vezető ereje. Ez nyilvánvalóan nem lett könnyű döntés azoknak az MDF-es vagy KDNP-s politikusoknak a számára, akik 1994 előtt riválisai voltak a Fidesznek.

Mindenesetre a Fidesz meghatározó szerepét fémjelző körök és társaságokat 1994-1998-as ciklus állandó szereplői maradtak. Amellett, hogy a jobbközép egységét és a modern (liberális) konzervatív elveket népszerűsítették, állandó bírálatban részesítették a balközép kormányt. Funkciójuk voltaképpen az volt, hogy propagálják a közvéleményben a jobbközép alternatíva életképességét.³⁵

³³ A Századvég Iskola működésének részletesebb bemutatása meghaladná e dolgozat kereteit. Annyit jegyzek csak meg, hogy a felépítésében, kis létszámú személyzetében, oktatási és kutatási projektjeiben nagyban hasonlít a hetvenes évek angol mintáihoz. Ugyancsak nem vizsgálom itt Stumpf Istvánnak, a Századvég volt alapító igazgatójának, a mai kormány miniszterének személyes szerepét. Saját pozíciómról pedig annyit jegyzek meg, hogy évek óta tanára vagyok a Századvég Politikai Iskolának.

³⁴ Nem elemzem külön a TÁRKI szerepét, amely szintén közel áll a Fideszhez, amolyan gazdasági think-tanknek tekinthető.

³⁵ A „nincs alternatíva” szlogenje különösen az 1998-as választási kampányban kapott nagy teret az MSZP retorikájában. A Fidesz kampánya – többek között – ennek cáfolatára épült.

Az intézményépítés harmadik elemeként a sajtó- és médiakapcsolatok újrendezését említhetjük. Szemben az előző parlamenti ciklussal (amikor a Fidesz igen gyenge médiapozíciókkal rendelkezett) 1994 után ebben a tekintetben is változás történt. Az 1990-1994-es időszak kormánypártjai az SZDSZ médiabefolyásolásáról beszéltek, az 1994-es választások után (különösen 1996 második felétől) a Fidesz média-megjelenése alapvetően átalakult. Ehhez hozzájárult az is, hogy számos (korábban SZDSZ-szimpatizánsnak kikiáltott) műsor szűnt meg vagy módosított a profilján. Határozottabb támogatásban részesült a Fidesz az írott sajtó bizonyos szegmensei részéről is. Az elektronikus és az írott sajtó nagyobb nyitottsága a Fidesz iránt szorosan összefüggött azzal (mint később kitérek rá), hogy a párt és a mögötte álló befolyásos csoportok formálni tudták a közéleti témák napirendjét és a vitákat.

FORGÁCS IMRE:

A párt irányító szervezetrendszerének továbbfejlesztési irányai;

A makroszintű döntési folyamatok problémái

(testület, apparátus, tanácsadói rendszer);

A szervezeti változások néhány személyi kérdése³⁶

A párt irányító tevékenységének néhány kérdése

A központi párt- és állami szervek egész kapcsolatrendszerének átgondolására azért is szükség van, mert a döntéshozatal körül mind a múltban, mind napjainkban a viták lényegében még mindig a hatáskörök körül folynak, és gyakran megfeledkezünk arról az egyébként közismert elemi tényről, hogy az igazi alternatívák és a valódi döntéshozói hatalom a **döntések mindenkori előkészítői** kezében koncentrálódnak. Ez egyaránt – ha nem is azonos módon – érvényesül a párt és állami szervek, valamint a választott területek és a szakapparátusok kapcsolatrendszerében. Egyes álláspontok szerint ugyan nem indokolt a testületek vagy a párt ily módon történő szembeállítás az előkészítő, többnyire állami szakapparátussal; az érvelés szerint sem a pártnak, sem a politikai testületeknek nem feladatuk, hogy szakmai vitafórumokká váljanak – ehelyett többfajta, szakmailag egyaránt helyes alternatíva közül kell kiválasztaniuk a politikailag legmegfelelőbbet. E tétel elméleti igazságértéke ellenére a tényleges döntési gyakorlat mégis azt mutatja, hogy a kérdések az apparátusi egyeztetések szintjén lényegében eldőlnek. Ennek elsősorban nem a pártiszervek vagy a választott testületek tagjainak alacsonyabb felkészültségi szintje az oka; a döntési kompetencia nem egyszerűen az általános

³⁶ In.: A Politikai intézmények fejlesztési irányai. Szerkesztette: Schmidt Péter. MSZMP KB TTI, Budapest 1984.

szakismeretek meglétén, vagy hiányán múlik. (Ezért bár igen jelentős és kiemelten kezelendő terület, de a pártapparátus vizsgálatok iskolai végzettségre vonatkozó összehasonlító adatai önmagukban nem döntenek el a kérdést.) Sokkal inkább meghatározó szerepe van az ún. „szolgálati tudásnak”, a hivatali-apparátusi pozícióból adódó konkrét tények, adatok ismeretének, melyek átfogják a döntési probléma egész „háttérét”, az előkészítés nem csupán szakmai, hanem politikai motívumainak ismeretét is.

A ma kizárólagosnak tekinthető apparátusi előterjesztési gyakorlat azonban nemcsak a szolgálati tudás monopolizálása miatt problematikus, de az egyeztetési mechanizmusok sajátos minimalizáló hatása is ezáltal érvényesül: lecsiszolják, lekerékítik a tartalmat, preferálják a középszert, s – nem utolsó sorban – a döntésekért való felelősséget utólagosan csaknem megállapíthatatlanná teszik. E döntéselőkészítési gyakorlat – zártsága, befelé fordulása ellenére – mégsem zárja ki annak lehetőségét, hogy nem kellő szakmai előkészítés alapján születhessenek nagy jelentőségű politikai állásfoglalások, melyek végrehajtása során merülnek fel megoldatlan kérdések, illetve lehetőség van a döntés részérdekek szerinti „újraértékelésére”.

A döntéselőkészítési gyakorlat e – szándékoltan problematikus elemeit hangsúlyozó – leírásából természetesen nem az „apparátusok” feleslegességére, netán az – egyébként aligha megvalósítható – leépítése szükségességére kell következtetni. A kormányzati szintű apparátusok közötti kapcsolatrendszer, az egyes apparátusok által „kifelé” érvényesített sajátos apparátusi érdekek, vagy a központi párt- és állami apparátusok belső tagoltsága külön-külön is rendkívül összetett problémakör, melyek részletes vizsgálata nélkül nem képzelhető el a központi döntésmechanizmus megalapozott továbbfejlesztése. Ezúttal csupán olyan kontroll-mechanizmusok keresésének fontosságát emelnénk ki, melyek hatékony ellensúlyként biztosíthatnák a kormányzati testületek tagjainak folyamatos tájékoztatását a legfontosabb politikai és más, valóban kiemelkedő jelentőségű döntések előkészítése során felmerülő alternatív lehetőségekről, a javaslatok szakmai és politikai háttéréről.

Megítélésünk szerint ez több intézményi szférát érint, melyek közül ezúttal csak három lehetséges kutatási, továbbfejlesztési irányt jeleznénk:

- a) a párt testületeinek politikai tevékenysége;
- b) a pártszervek és állami képviselői szervek kapcsolata;
- c) a döntéselőkészítésben ma meghatározó szerepet játszó „bizottsági rendszer” és egy – a választott testületi tagsághoz kötött – „tanácsadói rendszer” alternatívájának mérlegelése.

a) A párt testületei ma elvileg valamennyi fontos hatáskört gyakorolják, jelentőségük azonban a központi szintektől lefelé haladva egyre inkább

csökken, tevékenységük formalizmusa növekszik. Ezért a további elemzések egyik fontos eleme lehetne a párttestületi, politikai munka feltételeinek vizsgálata. Komoly és hasznosítható társadalmi energiák szabadulnának fel akkor, ha megkísérelnénk meghaladni a korábbi gyakorlatot s akár egyes KB előterjesztések nyersanyagát már az előkészítés fázisában a párttagság nem feltétlenül teljes, de bizonyos szakmai, rétegspecifikus vagy egyéb szempontok alapján differenciált csoportjai elé tárnánk, s megkísérelnénk javaslataikat figyelembe venni az előterjesztés során. Ehhez arra lenne szükség, hogy a szervezeti hierarchia minden szintjén vizsgáljuk azoknak a változtatásoknak a tartalmi és intézményi kereteit, melyek a jóváhagyó párttestületi jelleget a döntési folyamat egészét mozgató testületi jelleg irányába változtatja, enélkül ugyanis nem képzelhető el egy alulról felfelé is építkező döntéselőkészítési gyakorlat.

A kormányzati szintű párt- és állami szervek kapcsolatáról felvetett problémák (a pártdöntéssel való legitimálás gyakorlata, az államapparátus szolgálati tudása stb.) semmiképpen nem indokolnák a két szervtípus kapcsolatrendszerének olyan irányú változtatását, mely csupán az apparátusok közötti kapcsolatok súlypontjait rendezné át; nyilvánvalóan nem az államapparátust közvetlenebbül ellenőrző, „kézbentartó” pártapparátus létrehozása lenne a továbblépés útja. A jelzett döntésmechanizmus-problémák ugyanis nem kis részben éppen az apparátusok egymás közötti körkörös egyeztetési mechanizmusainak eredményei, melyek jelenleg az állami képviseleti szervek tevékenységét is jórészt formálissá teszik; az apparátusi, legfeljebb tisztségviselői konzultációk kizárólagosságán nem változtat lényegesen a bizottságok, munkaközösségek jelenlegi rendszere sem.

b) A pártnak tudatosan kellene keresnie az állami képviseleti szerveken keresztüli irányítás lehetőségeit, ezért e komplex problémakör – mely összefügg a képviseleti tartalom, a választási rendszer, a kormány kormányzati ellenőrző szerepe erősítésének kérdéseivel –, nem csupán egyike a továbbfejlesztendő területeknek, hanem a pártirányítás egésze szempontjából sokoldalúan kibontakoztatható intézményi szférát jelent.

c) A párt politikai döntései előkészítése szempontjából – az apparátusok mellett – kiemelkedően fontos szerepet játszanak a különböző állandó jelleggel működő és ad hoc bizottságok, munkaközösségek, munkacsoportok. Annak ellenére, hogy e fórumok tényleges döntésbefolyásoló szerepéről – ismereteink szerint – semmiféle tudományosan rendszerezett információ nem áll rendelkezésre, e szférák felszínes ismerete alapján is megfogalmazható néhány olyan összefüggés, mely feltehetően közrehat a jelzett döntésmechanizmus-problémák létrejöttében. Egyik problémakörnek e bizottságok összetételét látjuk. Ahhoz ugyanis, hogy a párt testületei, vezetői valóban érzékeljék például a gazdasági kérdések mögött meghúzódó szakmai és társadalmi konfliktusok

lényegét, az előkészítő-egyeztető mechanizmusok által „lefedett” tényleges alternatívákat, arra lenne szükség, hogy a felkért szakértői körök közül az egymással polémiában lévő is képviselve legyenek, miután aligha képzelhető el olyan „szakmai kérdés”, melynek akár tudományos, akár gyakorlati megítélése egységes lenne. Ma – némi túlzással – szakértői „divatáramlatok” léteznek, azaz egy-egy kérdéskör ugyanazon néhány neves szakértőjével találkozhatunk párt-, állami és egyéb fórumokon egyaránt, ami akkor is problematikus, ha – mint az esetek többségében – valóban országosan ismert szaktekintélyről van szó. Egy másik részletesen elemzendő kérdéskör lehet, hogy a Központi Bizottság által működtetett bizottságok és munkaközösségek tagjainak többsége a legfontosabb központi ágazati és funkcionális szervek vezetőiből, neves tudományos és közéleti személyiségek köréből kerül ki, akik – bármennyire felelősségteljesen látják is el testületi megbízatásukat – nem elsősorban „a párt szakértői”, hanem egy-egy nagyfontosságú állami irányítási vagy tudományos terület felelős vezetői, „gazdái”. Ebből következően testületi munkájukban aligha függetlenedhetnek teljesen az általuk képviselt sajátos intézményi szempontoktól, érdekektől, nem szólva arról, hogy sokirányú elfoglaltságuk miatt nem elsősorban személyes szakértői véleményüket mondják el, hanem a mögöttes apparátusok (minisztériumok, főhatóságok stb.) szakértői teamek által kimunkált, s általuk jóváhagyott javaslatokat képviselik.

Egy másik „bizottsági” problémakör, hogy a jelenlegi szakértői testületek funkciója, hatásköre és felelőssége nincs kellőképpen kidolgozva és rögzítve, gyakori, hogy egyes munkaközösségek rendszertelenül, alkalmasszerűen üléseznek és vitatnak meg nagy jelentőségű kérdéseket. E fórumokon valódi politikai tanácsadói testületként való működését az is akadályozza, hogy túlságosan „anyag-centrikusak”, tevékenységük jórészt arra szolgál, hogy az előkészítő apparátusok ebben a körben „megforgassanak” egyes részanyagokat, de maguk a testületek általában nem kezdeményezik az adott terület politikai problémáinak megvitatását. Ezzel ellentétes gyakorlat viszont, amikor indokolatlanul nagy felelősséget vállalnak át azáltal, hogy például egy-egy ágazati oldalról induló nem kellőképpen egyeztetett kezdeményezést a legfelső politikai döntéshozói fórumok elé juttatnak, gyakorlatilag átvállalva ezáltal a kezdeményezés felelősségét is.

E vázlatos problémafelvetések alapján is megfontolandónak tartjuk egy – a korábbi években már felmerült, s egyes részleteiben kimunkált – tanácsadói rendszer tartalmi és szervezeti kereteinek részletes átgondolását, amely nem a döntés-előkészítésben ma kizárólagos szerepet játszó párt-állami apparátushoz, hanem a választott politikai testületi tagsághoz kötődne. Egy állandó jellegű tanácsadói rendszer megszervezéséhez, a jelenlegi döntésmechanizmusba való zökkenőmentes, de nem integrálódó beillesztéséhez, a személyi kör kiválasztási gyakorlatához, a továbbképzés biztosításához számos kérdés részletes kimunkálása szükséges. Így külön elemzést igényelne a központi, kormányzati szinteken kívül a közép- és helyi szintű pártirányítás és tanácsadói rendszer

lehetséges viszonya. Ha kormányzati szinten a gazdaságpolitikai preferenciák és diszpreferenciák az általunk jelzett módon fogalmazódnak meg, ez fokozottabban igényelné például az alsóbb szintek önálló politikai elemző készsége erősítését, az operativitás egyidejű korlátozása mellett, s a – jelenleg gyakran érvényesülő „vonal-lebontásos” módszerek – helyett. Szükséges lenne átgondolni pl. a megbízások időtartamának kérdését (rotáció, egy-egy nagyobb feladat elvégzését lehetővé tevő munkahelyi kikérés rendszere stb.), illetve a tevékenységért való politikai felelősség megállapításának lehetséges módozatait. De nem kevésbé fontos az a kérdés, hogy milyen politikai eszközökkel „védhetné meg” a párt saját tanácsadóit a munkahelyi hierarchia kontroll-hatásaitól, attól, hogy a munkahelyi vezetők ne az intézmény, ágazat stb. „elárulását” lássák az erre felkért szakemberek tevékenységében.

E szerteágazó probléma-komplexum azonban – hasonlóan a pártirányítás kutatásának javasolt irányaihoz – meghatározó mértékben függ a vezetőképés-továbbképzés, valamint a vezetőkiválasztás-káderpolitika általánosabb gyakorlatától, miután semmiféle átfogó szervezeti-intézményi változtatás (beleértve a pártirányítás és a gazdaság szervezeti és intézményrendszerét) nem lehet kellőképpen hatékony egy átgondolt, kellő körültekintéssel végrehajtott káderpolitikai reformprogram nélkül.

A vezetőképés-továbbképzés igen összetett – oktatási rendszerünk egészében gyökerező – problémaköréből csak a pártoktatás jelenlegi rendszerét szeretnénk röviden áttekinteni, miután e terület áll a legszorosabb kapcsolatban – főleg alsóbb szinteken – az apparátusképzéssel, illetve az esetleg végiggondolandó tanácsadói képzésben is fontos szerepe lehet. Úgy véljük, a korábban vázolt és többször hivatkozott „összehangolt reformprogram” szerves részét alkothatnák olyan intézkedések, amelyek alkalmasak a pártoktatás jelenlegi presztízsének jelentős növelésére, nem utolsósorban azért, mert az oktatásban részt vevő, különböző szintű szakemberek számára az oktatók és az oktatott tananyag bizonyos értelemben „a pártot” reprezentálják. Jóllehet e területeken is növekvő számban találunk szakmailag, pedagógiaiilag egyaránt felkészült kompetens munkatársakat, ma még igen jelentős kontraszelektív hatások is érvényesülnek. Szakítanunk kell például azzal a felfogással, hogy a hosszú éveken át megbízható színvonalon, valóban tiszteletreméltó politikai elkötelezettséggel végzett apparátusi munka önmagában olyan „gyakorlati ismereteket” biztosít, mely egyenértékű az elméleti felkészültséggel, s amely elegendő az oktatókénti működéshez. Hatásában ennél is negatívabb változat az, amikor a pártoktatást sajátos „tartalékként” fogjuk fel – mondván, hogy aki különböző területeken, esetleg sorozatosan bizonyította vezetői és egyéb kvalifikációi hiányát, az oktatásban „még mindig jó lehet”. Az ilyen gyakorlat nyilvánvalóan nemcsak az adott oktatási tevékenységet lehetetleníti, de a párt egészének tekintélye, a pozitív politikai törekvések hitele szempontjából is kedvezőtlen hatású. A képzés színvonala szempontjából nem kevésbé fontos a felvételi szempontok és az oktatási tematika egészének újragondolása, arra való

törekvés, hogy a párt és a politikai oktatás ne csupán a szakmai-hivatali előmenetel formális – s ezért csak „letudandó” – feltétele legyen, hanem magas szintű, másutt nem elsajátítható ismeretanyagot nyújtson, adott esetben az „elitképzés” vádját is vállalva. Erre viszont nem alkalmas a tudományos szocializmus, a munkásmozgalom-történet és a pártépítés évtizedek óta alig változó tematikájára és kategóriájára épülő képzési rendszer, mely a különböző szintű irányítói tevékenységhez szükséges politikai szakismeret megszerzéséhez semmiféle segítséget nem nyújt. Ezért nemcsak a pártirányítás, de az egész központi irányítási rendszer szempontjából nagy jelentőséggel bírna egy komplex, közgazdasági-szociológiai-közigazgatási-jogi-politológiai ismereteket szintetizáló felső szintű, kormányzati szakemberképzés.

5. TÉMA: A MAI MAGYAR POLITIKAI RENDSZER FŐBB TÖRTÉNETI JELLEMZŐI

GOMBÁR CSABA:

Politika – címszavakban³⁷
(Elemi politikai fogalmak értelmezése)

POLITIKAI RENDSZER

A politikai rendszer összefoglaló fogalom, amely a politikai élet szervezeti jellegű intézményösszességére vonatkozik. A politikai rendszer magába foglalja a pártviszonyokat, az állam- és pártkapcsolatokat, a kormányzati rendszert és a politikai közvetítő rendszer egészét, azaz mindent, amit **politikai berendezésnek** is szokás nevezni, valamint az ennek megfelelő **közigazgatást** (a területi és ágazati, a helyi, regionális és központi igazgatás elveivel és szervezeti gyakorlatával) és a **jogrendszert** (alaptörvények, törvénykönyvek, jogértelmezés, jogalkalmazás és jogérvényesülés a törvényalkalmazó és igazságszolgáltató intézményi hálózatban). Másként fogalmazva: a politikai rendszer a belpolitikai tagoltság és a nemzetközi hatalmi helyzet eredőjeként **egy ország**, mint politikai egész **hatalmi és uralmi viszonyainak** szervezetenként is intézményesített rendje, a politikai erőviszonyok csatornázott mozgástere.

A politikai rendszer empirikus, azaz tapasztalati fogalom és nem azonos a **politika rendszerével**, vagyis az elméleti politikai rendszerrel, ami a politika egészének rendszerjellegű szemléletéből fakad, és a politika legáltalánosabb, elvont fogalma. A politika rendszere a társadalmi szerkezetek és folyamatok szempontjából a politika jelenségvilágát és az ebben megnyilvánuló lényegi mozzanatok teljességét átfogó strukturált általánosítás, amely a politika mibenlétének és történelmi mozgásának mindig feltevés értékű magyarázó kerete. A politika rendszere – a társadalom összefolyamataihoz képest viszonylagos, elemző értelmű különállásként – a politikai gyakorlat, az objektívációk általánosságaként felfogott politikai intézmények és a politika gondolatosságának jelenségtartománya, amelyben a politikai közösség, a hatalom és az egyes emberek politikai közösséghez fűződő mivolta, lényegi összetevőként, a politika rendszerének kitüntetett fogalmi pontjaiként munkál. A **politika rendszere**, mint elvont, elméleti kategória a tényleges **politikai rendszerekből**, működésükből és történelmi alakváltozásaikból kikövetkeztetett, értelmező, fogalmi keret mindig a tudományos okoskodás – és

³⁷ In.: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar. Tudományos Szocializmus Tanszék. Szerkesztette: Magyar György. Budapest, 1983.

talán okoskodás – világában él, de az eszmei összefüggések tisztázásával és az eszményi elképzelésével minduntalan hatást gyakorol a tényleges politikai célkitűzésekre, a politikai rendszerek tudatos alakítására.

E két egymásra utalt fogalom erőben eltérő elvonatkoztatási szinten él, amit úgy fogalmazhatunk meg a politikai okfejtések során, mint a „francia politikai rendszer III. Napóleon korában”, „a kapitalizmus politikai rendszere”, „a magyar politikai rendszer az 1970-es években”. A fogalmi különeműségek tartalmi egymásrautaltsága azonban csak akkor eredményez elemző esélyt a politikai események mérlegelése során, ha a rendszer szóval jelzett tárgyi sokágúság és összetettség a politikát szemléltető értelem valódi gazdagsága.

A politikai rendszer mint az éppen adott társadalmi állapot vezérlő szerkezete, a mindenkor **politizálás** tárgya és a **politizáció** terepe. A politikai rendszer – amelyben a társadalmi konfliktusok mindig politikailag is artikulálódnak, azaz megneveztetnek és felerősödnek, de amely egyúttal a konfliktusok kezelésének is leghatékonyabb szintje és az érdekekben ellentmondó társadalmi egységek intézményes és viszonylagos egységben tartása – eszményként mindig a dinamikus egyensúly állapotára törekszik. Ezért a politikai rendszer rendszerszintű, elvont problémái a nyitottság, zártság, rugalmasság, merevség stb. kérdéseiben jelentkeznek. Valamely politikai rendszer vonatkozásában e kérdéseknek azonban csak helyhez és időhöz kötötten van elemző értelmük.

– * –

SZÜCS JENŐ:

Vázlat Európa három történeti régiójáról³⁸

Mottó: Bibó több mint harminc, majd huszonöt évvel ezelőtt többször is leírt: „a demokrácia nem holmi „polgári felépítmény”, hanem a „szabadság objektív technikája”, melyet a szocializmus éppúgy minden károsodás nélkül elismerhet (és adaptálhat), mint egy nyugati töltőtolltípust vagy a Morgan-féle átöröklési elmélet fölényét – noha „nyugati típusú”.

I.

Hol húzódnak Európa belső határai?

³⁸ In.: Szücs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető Kiadó, Budapest 1983.

Van egy nagyon markáns vonal, mely az Elba-Saale alsó folyásától délnek, a Lajta, s tovább, a hajdani Pannonia nyugati pereme mentén szeli át Európát: a Karoling Birodalom keleti határa 800 táján. Ami ettől nyugatra esett, ott zajlott le a megelőző három évszázadban a későantik-keresztény és a barbár-germán elemeknek az a szerves szimbiózisa, melynek első – noha még nyers és átmeneti – szintézise volt maga a „renovált” **Imperium**. E tömb megnevezése már akkoriban gyakran „Nyugat” volt. Az **Occidens** persze eredetileg éppen nem Európa más részeitől, például mintegy „Kelet-Európától” határolt el valamit (e fogalomnak az ezredforduló előtt még retrospektíve sincs sok értelme vagy tartalma), hanem a Medditerraneumot körülövező régi „világ”, az **Orbis Latinus** keleti örökösével, Bizánccal és déli felének kisajátítójával, az Iszlámmal szembeállítva. Sokak szerint maga az európai történelem igazában csak 800 körül kezdődik, épp azáltal, hogy az araba hódítás a mediterrán görög-római civilizáció déli félkaréját, Szíriától Észak-Afrikán át Hispániáig végleg leszakítva, a történeti súlypontot északabbra, az antik szemléletben merőben „geográfiai” tartalmú Európába kényszerítette, melynek nyugati részein éppen ez idő tájt kezdett kikristályosodni egyfajta „strukturális” tartalom: sem nem antik, sem nem germán, hanem mintegy: „keresztény-feudális társadalom”. E térség éppen ezt a strukturális tartalmat kifejezendő kezdte kisajátítani már Nagy Károly halála (814) idején a maga számára **Europa** fogalmát – jogtalanul, mert a születő Európának csak egyik pólusa volt. A másik póluson Bizánc helyezkedett el, noha egyelőre éppen nem „európai” ambíciókkal (aminthogy a maga kisázsiai súlypontjával geográfiailag sem volt európai képlet), hanem az ezredforduló idejéig azzal az eltökéltséggel, hogy akár területi veszteségek árán is, váltig antik stílusú reformok erőltetésével, defenzív merevséggel őrizze a „barbárokkal” szemben a „rómaiak” keleti örökségét – ahogy a bizánciak továbbra is nevezték magukat. E két pólus barbár világ abszorbeálásával épült fel aztán az ezredforduló után az európai történelem, miután az **Occidens** a leendő Európa nyugati pólusából „Nyugat-Európa” lett (ami nem ugyanaz), Bizánc pedig feladta defenzív merevségét. Ettől fogva beszélhetünk egyáltalán európai régiókról.

A kettős kisugárzás közt, kivált a nagy **schisma** (1054) után rajzolódott ki egy másik, az előbbivel nagyjából párhuzamos, keletibb, nem kevésbé markáns határvonal az Al-Duna vidékétől fel a keleti Kárpátokig, s tovább északnak, a nyugati és a keleti szlávsgot, a lengyel és az orosz földet elválasztó erdőségek mentén, hogy aztán a 13. században elérje a Baltikumot. Azt a térséget, mely ettől nyugatra esett, már 1100-1200 táján maga a kor átfogóan **Europa Occidens (Occidentalis)** néven kezdte számon tartani, látszólag el is feledve ama bizonyos egykori Elba-Lajta határt. Alighogy **Europa** pusztán geográfiai keretből a **Christianitas** szinonimájává vált, kulturális, sőt strukturális identitássá, máris kettéhasadt Róma és Bizánc hatósugara szerint. Az Elbától a Kárpátok koszorújáig, a Baltikumtól az Adriáig terjedő sávot, az egykori „Karoling-Európa” hagyatékához csatolt új régiót (kiterjedésben annak közel

felét kitevő térséget) a középkor egyre halványuló skrupulusokkal nevezte „Nyugat-Európának”, ahogy Skandináviát is. Valóban az lett belőle?

A **quod est demonstrandum** függőben hagyásával két „határszemponthoz” nem árt máris felvillantani.

Az egyik, hogy Európa ezredforduló utáni új belső határának élességét és realitását sokféle térképpel lehetne illusztrálni, nem csupán az egyházmegyékével. Olyanokkal például, melyek a romanika és gótika, a reneszánsz és reformáció elterjedését mutatnák; mi több, olyanokkal is, melyek például az autonóm város, a korporatív szabadságok, a rendi szerkezet és egy sor egyéb, vizuálisan már nehezen ábrázolható strukturális jegyet tüntetnének fel. Mindeme jelenségek keleti elhatárolódása csekély átszüremlésekkel a lengyel és a magyar királyság, északon a német lovagrend (utóbb Kelet-Poroszország) keleti határvidékével azonos, jóllehet e térképeken a pontok sűrűsége vagy a sátozás éppen az egykori Karoling-határon túl mutatna minden vonatkozásban feltűnően ritkásabb alakzatokat. Igaz, bizonyos mértékű ritkulás már a Rajnánál kezdődne. Az egykori római **limes** nyomvonala is benne maradt Európa morfológiai térképében, a „Nyugat” fogalmán belül már kezdettől elkülönítve „Közép-Európa” csiráját.

A másik szempont viszont egy kísérteties visszahajlás. Az az éles gazdaság- és társadalomszerkezeti demarkációs vonal, mely Európát mintegy 1500 után kettészelte, a túlnyomóan tágasabb keleti félt jelölve ki a „második jobbágyság” területét, megdöbbenő pontossággal ama bizonyos 800 körüli Elba-Lajta határ nyomvonalában reprodukálódott. Mi több, újabb csaknem fél évezred múltán, napjainkban, szinte pontosan megint e határvonal mentén (csupán csak **Tübingiánál** némi ingadozással) oszlik meg Európa minden korábnál végletesebben két „táborra”. Mintha Sztálin, Churchill és Roosevelt gondosan tanulmányozták volna a Nagy Károly-kori status quót, a császár halálának 1130. évfordulóján.

IMMANUEL WALLERSTEIN:**A modern világgazdasági rendszer kialakulása³⁹
(A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság
eredete a XVI. században)***VII. fejezet: Elméleti áttekintés*

A vilárendszer gyökereinek és kezdeti működési módjainak leírása céljából egy meghatározott vilárendszer-koncepciót kellett felvázolnunk. A vilárendszer eszerint olyan társadalmi rendszer, amely határokkal, struktúrákkal, részcsoporthal, legitimációs szabályokkal és koherenciával bír. A vilárendszer létét pedig azok az egymással harcban álló erők alakítják, amelyek e vilárendszerben éppen a benne ható feszültségek révén tartják egységben, és azáltal szakítják szét, hogy minden egyes csoport örökké a vilárendszer saját előnyére történő átalakításának módjait kutatja. A vilárendszer egy organizmus sajátosságaival, így átlagos élettartammal is rendelkezik. E meghatározott élettartam során sajátosságai egyes vonatkozásokban megváltoznak, míg más vonatkozásokban változatlanok maradnak. A vilárendszer struktúrái aszerint határozhatók meg, hogy a különböző időintervallumokban – a vilárendszer működésének belső logikája szerint – szilárdnak, avagy gyengének mutatkoznak-e.

Egy adott társadalmi rendszer nézetünk szerint azáltal jellemezhető, hogy az azon belüli lét külső tényezőktől független, továbbá, hogy fejlődésének mozgatóerői nagymértékben belső jellegűek. Az olvasó talán úgy gondolja, hogy a nagymértékben terminus használata nem jelent többet egyfajta akadémikus jellegű szemfényvesztésnél. Tényleg be kell látnunk, hogy ezt a bizonyos „nagymértékben”-t nem tudjuk számszerűsíteni. De feltehetőleg soha senki sem lesz képes erre, mivel maga ez a terminus egy kontrafaktuális hipotézisen nyugszik: amennyiben a rendszer – bármilyen okból – el lenne vágva mindenfajta külső forrástól (ami persze gyakorlatilag sohasem fordul elő), a meghatározás szerint a rendszer alapjában véve ugyanazon a módon folytathatná működését. Természetesen az „alapjában véve” szintén nehezen alakítható át szilárd operacionális kritériummá. A fenti probléma mindazonáltal jelentős, és az e kötetben szereplő empirikus elemzések sok részletéhez kulcsot ad. Lehetséges, hogy a külső tényezőktől való függetlenséget egyfajta elméleti abszolútumnak, valamiféle társadalmi vákuumnak kell tekintetnünk, amely ritkán látható, s még kevésbé konstruálható meg mesterségesen. Ugyanakkor

³⁹ In.: Immanuel Wallerstein: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században. Gondolat Kiadó, Budapest 1983-

feltehető, hogy e külső tényezőktől való függetlenség esetében mégis egy olyan társadalmilag létező aszimptotával van dolgunk, amely a tőle való távolságot mérhetővé teszi.

E kritériumot alkalmazva vonjuk kétségbe azt, hogy a túlnyomó többségükben általában társadalmi rendszerekként leírt entitások – a „törzsek”, a közösségek, a nemzetállamok – valójában totális rendszerek lennének. Sőt, éppen ellenkezőleg, azt állítjuk, hogy egyedül egyrészt a szabályszerűen adóztató rendszerek keretein kívül létező viszonylag kicsiny és önálló, önellátó gazdaságok, másrészt a világrendszerek azok, amelyek valóságos társadalmi rendszereket alkotnak. A világrendszereket, mivel viszonylag nagy kiterjedésűek; vagyis – köznapi szóhasználattal élve – „világok”, természetesen el kell határolnunk a fenti sajátosságokkal rendelkező önellátó gazdaságoktól. Pontosabban fogalmazva a világrendszereket az határozza meg, hogy külső tényezőktől való függetlenségük – mint gazdasági-anyagi entitás – széles körű munkamegosztáson alapul, továbbá az, hogy kultúrák sokaságát foglalják magukba.

A továbbiak során kifejtettük, hogy ezeknek a világrendszereknek mindeddig csupán **két változatuk** létezett. Vagyis egyfelől voltak világbirodalmak, melyeken belül – a birodalom területének túlnyomó részét átfogó – egyetlen politikai rendszer állt fenn – bármennyire csökkent is az e politikai rendszer útján gyakorolt ellenőrzés hatékonysága. Másfelől pedig léteztek olyan rendszerek, amelyekben hiányzott az ilyen – a terület egészét átfogó – egyetlen egységes politikai rendszer. Ez utóbbi rendszerek leírására – az egyszerűség kedvéért és jobb meghatározás híján – a „világgazdaság” fogalmát használjuk.

Végül pedig bemutattuk, hogy az újkor megelőzően a világgazdaságok struktúrája rendkívül labilis volt, s ez végül is ahhoz vezetett, hogy e világgazdaságok mindegyike vagy a birodalommá válás, vagy pedig a felbomlás sorsára jutott. A modern világrendszer különössége viszont éppen abból fakad, hogy immár ötszáz év óta áll fenn, mint világgazdaság, anélkül, hogy világbirodalommá alakult volna – és pontosan e különösségében rejlik erejének titka.

Ez a különösség nem más, mint a gazdasági szervezet kapitalizmusnak nevezett formájának politikai oldala. Hiszen a kapitalizmus mindig is azért volt képes lendületesen fejlődni, mert ennek a világgazdaságnak a határain belül nem egyetlen egységes politikai rendszer, hanem a politikai rendszerek sokasága létezett.

Persze e helyütt egyáltalán nem a kapitalizmus klasszikus álláspontjához kívánunk csatlakozni, amely szerint a kapitalizmus olyan rendszer, amely az államnak a gazdasági ügyekbe való be nem avatkozásán alapul. Éppen

ellenkezőleg! Ugyanis a kapitalizmus alapját az alkotja, hogy míg egyfelől a gazdasági veszteséget felszívják a politikai entitások, addig másfelől a gazdasági haszon – az elosztás során – „magán”-kezekbe kerül. Így sokkal inkább annak kifejtésére helyezük a hangsúlyt, hogy a kapitalizmus olyan gazdálkodási mód, melynek alapja a következő: a gazdasági tényezők egy olyan küzdőtéren belül működnek, amely hatalmasabb annál, semhogy bármilyen politikai entitás képes lenne teljes egészében ellenőrzést gyakorolni fölötte. Mindez pedig a tőkés számára olyan mozgásszabadságot biztosít, amely strukturálisan megalapozott. Ez az, ami lehetővé teszi a vilárendszer állandó gazdasági terjeszkedését, annak ellenére, hogy e terjeszkedés előnyei rendkívül aszimmetrikus módon oszlanak el. A vilárendszernek csupán egyetlen alternatívája lehetséges még, és pedig az, amelyik – amellet, hogy képes lenne a termelékenységet magas szinten tartani és az elosztás rendszerét megváltoztatni – a politikai, valamint a gazdasági döntéshozatal szintjeinek újraegyesítéséhez vezetne. Ez az új alternatíva alkotná a vilárendszer harmadik lehetséges formáját, azt, amely a szocialista világuralmat jelentené. Ez a forma egyáltalán nem azonos a vilárendszer jelenlegi formájával, s e forma a XVI. században még csak távolról sem volt elképzelhető.

Annak történelmi okait, hogy miért a XVI. században jött lére az európai világgazdaság, illetve, hogy miért állt ellen minden olyan kísérletnek, amely (világ)birodalommá történő átformálására irányult – mindezt már teljes egészében, részletesen kifejtettük. Ezt a kérdést tehát e helyütt nem tekintjük át ismét. Csupán azt kell megjegyeznünk, hogy a világgazdaság kiterjedése a technológia állapotának s különösen a világgazdaság határain belüli szállítás és érintkezés lehetőségeinek függvényében alakul. Mivel pedig a technológia állapota – ha nem is mindig pozitív irányban – állandóan változó jelenség, a világgazdaság határai mindig alakulófélben, cseppfolyós állapotban vannak.

A vilárendszer olyan rendszerként határoztuk meg, amelynek keretei között széles körű munkamegosztás áll fenn. A munka pedig nem pusztán funkcionálisan – azaz foglalkozások szerint – kerül megosztásra, hanem földrajzi vonatkozásban is. Ez viszont azt jelenti, hogy a gazdasági feladatok vilárendszer útján történő elosztása korántsem egyenletes. A gazdasági feladatok megosztása részben minden bizonnyal az ökológiai feltételek figyelembevételének következménye, de túlnyomórészt mégis a munka társadalmi szervezetének függvényeként alakul. A munka e társadalmi szervezete pedig megnöveli és legitimizálja egynéhány csoport azon lehetőségét, hogy a rendszer keretein belül mások munkáját kizsákmányolja, azaz nagyobb arányú részesedéshez jusson a többletből.

Míg egy birodalomban a politikai struktúra a kultúrát általában a hódításhoz, addig egy világgazdaságon belül többnyire a területi elhelyezkedéshez kapcsolja. Ez abban leli magyarázatát, hogy a világgazdaságban az {uralkodó} csoportok által igénybe vehető politikai

elnyomás elsődleges területét a helyi (nemzeti) állami struktúra képezi. A kulturális homogenizálódás abba az irányba tart, hogy a vezető csoportok érdekeit szolgálja. a kényszerítő erők pedig elősegítik a kulturális-nemzeti identitások kialakítását.

Ez különösképpen a világgazdaság fejlett régióira érvényes – ezeket centrumállamoknak neveztük. A centrumállamokon belül az erős államgépezet kiépítése egy nemzeti kultúrához kapcsolódik. Ezt a nemzeti kultúrát gyakran olyan integrációként fogják fel, mint amely egyidejűleg szolgál egyfelől a világgazdaságon belül kibontakozó egyenlőtlenségek fennmaradását biztosító mechanizmusként, másfelől pedig az említett egyenlőtlenségek fenntartásának ideológiai álarcaként és igazolójaként.

A világgazdaságok centrumállamokra és perifériális régiókra oszlanak. Szándékosan nem beszélünk perifériális **államokról**, hiszen a perifériális régió egyik jellemzője éppen az, hogy a helyi állam általában gyenge, s ezen belül az egyes változatok két szélső pólus, egyfelől a helyi állam nemléte (a gyarmati függőség esetén), másfelől pedig az {állami} önállóság alacsony foka (mint a neokolonializmusnak való alárendeltség esetében) között mozognak.

A világgazdaság azonban, az említetteken kívül magába foglal félperifériális régiókat is. Ezek a régiók egyszerre több dimenzió mentén is a centrum és a periféria között helyezkednek el. Így a gazdasági tevékenység komplexitásának foka, az államgépezet erejének nagysága, a kulturális integritás mértéke stb. szempontjából egyaránt köztes helyet foglalnak el. Néhány félperifériális régió egy adott világgazdaság korábbi változatain belül valamikor maga is centrumszerepet töltött be. Néhány korábban perifériális térség pedig másfelől később – úgyszólván a terjeszkedő világgazdaság változó geopolitikájának eredményeként – a félperifériális régió rangjára emelkedett.

Mindemellett azonban a félperiféria nem tekinthető sem a statisztikai kategóriahatárokkal való ügyeskedés termékének, sem pedig reziduális fogalomnak. A félperiféria a világgazdaság szükségszerű strukturális eleme. A félperifériához tartozó régiók **mutatis mutandis** a birodalom közvetítő-kereskedő csoportjainak szerepével párhuzamos funkciót töltenek be. E térség olyan létfontosságú feladatok ellátáshoz szükséges ismeretek gyűjtőpontjai, amelyek politikai szempontból gyakran népszerűtlenek. Ezek a közbülső/közvetítő régiók – akárcsak egy birodalom közbülső/közvetítő csoportjai – részben eltérítik eredeti irányuktól azokat a politikai kényszerítőerőket, amelyeket az elsősorban a perifériális régióon belül elhelyezkedő csoportok a centrumállamokkal, illetve a centrum államgépezetein belül és azokat felhasználva működő csoportokkal egyébként szembefordíthatnak. Másrészt pedig azok az érdekek, amelyek elsődlegesen a félperiférián manifesztálódnak, kívül esnek a centrumállamok politikai

küzdőterén. Az ezen érdekeknek megfelelő célok elérése nehezen valósítható meg politikai szövetségeken belül, amire egyébként lehetőség nyílna, ha a szóban forgó érdekek a centrumállamok politikai küzdőterén nyilvánulnának meg.

NAGY KÁZMÉR:

Elveszett alkotmány⁴⁰

A magyar politikai emigráció 1945-1975

Ha pedig még közelebbről vizsgáljuk az emigráció összetételét, csatlakozva például Szántó Miklós és Kunz Egon kísérleteihez, akkor a külföldön élő magyarságot – eredete szerint – két fő csoportra lehet osztani:

A gazdasági okokból idegenbe vándorolt, ott helyzetének elsősorban anyagi jobbításán dolgozó emberekre, akik felkészülten, anyagi vagy szellemi tőkével vágtak neki a nagyvilágnak. „Tőkéjük” legtöbbször a két dolgos kezük, amit gyárakban, bányákban, őserdőirtáshoz adtak el. Ők alkotják a második, harmadik nemzedékkel együtt a diaszpóra túlnyomó részét.

A második fő csoporthoz a politikai okokból emigrált, menekült, disszidált, száműzött, elhurcolt emberek tartoznak. Politikai események miatt: az eseményektől elsodorva, vagy önként, de semmiképpen sem azért kerültek külföldre, hogy ott anyagilag „megtalálják a számításukat”.

A politikai okokból így emigráltak többsége viszonylag gyorsan „gazdasági” kivándorlóvá alakul át, sőt, idővel helyreállítja kapcsolatait azzal az országgal, társadalommal és rendszerrel, amelynek tagadása miatt került külföldre. Megszűnik tehát „politikai” emigráns lenni, beilleszkedik a diaszpórába, még ha időnként, alkalmilag fel is lángol benne politikai „származásának” emléke, és passzív tagként, aláíróként, előfizetőként bekapcsolódik a politikai emigrációba.

Az átfedések és egyezések mértéke kimutathatóan a világpolitikai és a hazai helyzet alakulásának függvénye. Szélsőséges helyzetekben a politikai emigráció szinte nyomtalanul felszívódik a „gazdasági” eredetű diaszpórába, illetve a diaszpóra passzívnak tűnő tagjai közül sokat aktivizálhat a politikai emigráció.

⁴⁰ In: Nagy Kázmér: *Elveszett alkotmány. A magyar politikai emigráció 1945-1975.* Gondolat Kiadó, Budapest 1984.

E két fő csoport és magatartásforma rendkívül sok, tovább bővíthető részletet takar. Úgy vélem, hogy az árnyalt osztályozás is elgondolkoztathatja azt, aki felületesen egy kalap alá veszi „a” külföldön élő magyarokat.

Mindenki azt szereti, ha nevén szólítják. A messziről persze egységesnek tűnő diaszpóra már említett fő csoportjai is bizonyítják, hogy a valóság bonyolultabb, s mivel emberekről van szó, a megkülönböztetés távolról sem közömbös. Magában az emigrációban is állandóan tiltakoztak például a 44-esek, hogy őket a 47-esekkel azonosítsák, mint ahogy az utóbbi évjárat alcsoportjai sem tartották magukat azonosnak, noha nagyjából egyszerre hagyták el az országot.

Az alábbi, a valóságos helyzettel egyező összeállítással érzékeltetem az előbbieket:

- A.** Gazdasági eredő diaszpóra.
- B.** Ezen belül, átfedésekkel: a politikai emigráció vezetői és aktív tagjai.
Közelebről:
1. Az 1918-1919-es forradalmak után emigrált és még élő emberek.
 2. Az 1938-1940 körüli években a közelítő hitlerizmus elől kivándorolt, menekült magyar zsidók.
 3. A háború alatt külföldön maradt, a hazai rendszerrel szakító diplomaták, írók, újságírók.
 4. A Szálasi-kormányral Nyugatra vonult, hurcolt, kitelepített nyilaskeresztes-hungarista rendszert bármilyen módon támogató, főleg közép- és felső osztályokhoz tartozó katonák, közigazgatási tisztviselők stb.
 5. Ugyanennek az alcsoportnak idővel a diaszpórába beolvadt része.
 6. Az 1945-ben a haláltáborokból kiszabadult magyar zsidók.
 7. A háború utolsó hónapjaiban politikai okokból elítélt, de megmenekült politikusok, papok stb.
 8. A Szálasi-kormány idejében „lemaradt” és 1945 után később megérkezett politikusok. (Egészen 1957-ig!)
 9. Az 1945-1949 között lezajlott magyarországi belpolitikai küzdelem során emigrált vagy száműzött közéleti emberek.
 10. Az ugyanebben az időszakban elsősorban gazdasági okok (pl. az államosítások) miatt disszidált tőkések, szakemberek, kisiparosok, parasztagdák.

-
11. A Rákosi-rendszer bukása után emigrált: megsértett, börtönt szenvedett vagy csak kiábrándult áldozatok és üldözök: a bukott rendszer szolgálatában kompromittált emberek.
 12. Az 1956-1957-ben főleg világot látni induló, sok kalandvágyó fiatalból álló 200 000 ember, és ezen belül:
 - a) akik bonyolult személyes problémáikat szerették volna „megoldani” a meneküléssel,
 - b) az 1956 őszen szabadon engedett közbüntényes elítéltek egy része,
 - c) a várt felelősségre vonás elől menekülők,
 - d) az ellenforradalmi jelenségek elburjánzásától aggódók,
 - e) az 1956 őszen kiemelkedő szerepet vállalt politikusok.

Akik „később gondolták meg magukat”: tehát a konszolidáció alatt, rendszerint turista vagy hivatalos útról nem tértek haza, hanem külföldön maradtak, szinte kivétel nélkül a gazdasági jellegű diaszpórához tartoztak, teljesen függetlenül attól, hogy mivel indokolták meg a menedéket kérő beadványukat.

Mint említettem, az eredetét tekintve rendkívül vegyes összetételű emigrációból munkámban csak és kizárólag azzal a – számszerűleg jelentéktelen – csoporttal foglalkozom, amely hivatásszerűen kiérdemelte magának a politikai emigráció jelzõt.

II.
A társadalmi nyilvánosság és a
HÍR-folyam

6. TÉMA: A TÁRSADALMI NYILVÁNOSSÁG SZERKEZETE

JÜRGEN HABERMAS:

A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása⁴¹
(Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban)

UTÓSZÓ
Felkai Gábor

Két évtizeddel az első magyar kiadás megjelenése után veheti kézbe az olvasók új nemzedéke Jürgen Habermasnak⁴², a Frankfurti Iskola második

⁴¹ In: Századvég-Gondolat Kiadó. Budapest, 1993

⁴² Jürgen Habermas 1929. június 18-án született Düsseldorfban. Gyermekéveit Gummersbachban tölti. Nagypja lelkész, apja a helyi ipari és kereskedelmi kamara igazgatója volt. Ebben a kisvárosban éli meg – nem egészen 16 évesen – Németország kapitulációját. A szülői házat az akkori politikai környezethez való alkalmazkodás jellemezte, mellyel a család „nem azonosult ugyan teljesen, de amelyet nem is bíralt komolyan (lásd „Interview mit Jürgen Habermas.” In: D. Horster: Habermas zur Einführung. Hannover, 1980. 70. l.)

Az ifjú Habermas megütközve hall a rádióban a nürnbergi perről és ekkortájt látja meg először a koncentrációs táborok borzalmairól készült filmhíradókat. „Hirtelen megláttuk, hogy a rendszer, amelyben élünk, politikailag bűnös rendszer volt. Ezt sohasem gondoltam volna.” (Uo. 71. l.) Ezekből a tapasztalatokból táplálkozott Habermas azon, mind a mai napig fenntartott meggyőződő történelmi vívmányokat jelentenek. De ekkortájt érik azok a benyomások is, amelyek arra hívták fel a figyelmét, hogy a demokrácia sérülékeny intézmény még hazájában, s ezért rendkívül fontos az azokat csorbító tendenciák állandó bírálata.

1949-ben tesz érettségi vizsgát Gummersbachban. Ugyanettől az évtől kezdve 1954-ig egy Zürichben eltöltött szemesztert leszámítva – Göttingenben, majd Bonnban tanul filozófiát, történelmet, német irodalmat, közgazdaságtant és pszichológiát. A filozófia doktora címet 1954. február 24-én szerzi meg a bonni egyetemen az Erich Rothacker és Oskas Becker opponensek által elbíralt *Az abszolútum és a történelem – a schellingi gondolkodás ellentmondásosságáról* című disszertációjával. Egyetemi tanulmányai befejeztével Habermas empirikus szociológiát tanul, majd 1955 és 1959 Th. W. Adorno, a Frankfurti Iskola Amerikából hazatért legendás alakjának asszisztenseként dolgozik. Disszertációjával, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásával*, amely az oktatási és politikai reformokat követelő diákság egyik legfontosabb hivatkozási forrásává, az évek során pedig egyúttal a történelmi szociológia egyik alapművévé vált, mégsem Frankfurtban, hanem Marburgban habilitál 1961-ben. E meglepő tény körülményeivel a szélesebb szakmai közönség csak néhány évvel ezelőtt ismerkedhetett meg R. Wiggershausnak a Frankfurti Iskola történetéről írott könyvéből. Eszerint Max Horkheimer, a Társadalomkutató Intézet konzervatív fordulatot vett igazgatója, a filozófiai tanszék akkori vezetője akadályozta meg a fiatal társadalomtudós frankfurti habilitálását, mert mind a disszertációt, mind Habermas egyes korábban megjelent írásait – mindenekelőtt az 1957-es irodalmi áttekintést a marxista ihletésű társadalomtudományi teljesítményekről („Literaturbericht”, megjelent Habermas Theorie und Praxis {1963} című tanulmánykötetében), tűrhetetlenül „balosnak”, s ezért őt magát a korabeli politikai konstelláció szempontjából a frankfurti egyetemen nem kívánatos személynek nyilvánította. Habilitációja után Habermas 1961 és 1964 között Heidelbergben filozófiát, 1964-től 1971-ig pedig a Frankfurt am Main-i Goethe Egyetemen filozófiát és szociológiát tanít. Az 1968-as diáklázadások résztvevői egyik szellemi atyjukat látták Habermasban, aki azonban hosszas viták után elfordul a mozgalomtól, melynek képviselőit – szimbolikus erőfitogtatásaik okán – felelőtlenséggel vádolja, szóvá tett panaszait pedig nem tartja társadalmi méretekben elég általánosoknak (lásd Habermas: *Protestbewegung und*

generációjának legszélesebb körben elismerést szerzett tagjának ifjúkori (és mára klasszikussá vált) művét, **A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozását**, melynek itthoni megjelenését elsősorban a tragikusan korán elhunyt Papp Zsolt értő pártfogásának köszönhetjük.

A fiatal Habermas szellemi-elméleti eszmélésének, az őt és korosztályát ért korai eszmei hatásokról első kézből későbbi visszaemlékezései alapján tájékozódhatunk.

Habermas először is a nácizmus által elnyomott modern kultúra (expresszionista festészet és irodalom, Bauhaus, sarthe-i veretű egzisztencializmus, Franz Kafka, Rilke, Th. Mann, H. Hesse stb.) újrafelfedezését és – elsajátítását emeli ki meghatározó élményként. Az egyetemre kerülve az ifjú Habermas egy az 1910-es évek felfogásához kapcsolódó, politikamentes és meglehetősen provinciális oktatási gyakorlattal találkozott; az angolszász filozófiai irányzatok, az analitikus filozófiák vagy a nagyobb szociológiai áramlatok még nyomokban sem voltak föllelhetők a tananyagban. Ez a helyzet néhány emigrációba kényszerített német társadalomtudós visszatéréseivel jelentős mértékben megváltozott. René König és Helmuth Plessner új lendületet adott a szociológiai gondolkodásnak; Ernst Bloch és Th. W. Adorno pedig – Habermas ítélete szerint – a marxista tradícióról mutatta meg, hogy szisztematikus kérdések tisztázására is felhasználható. Ugyanez derült ki Habermas számára a pszichoanalízisről is, amelyről Max Horkheimer és Alexander Mitscherlich szervezett előadás-sorozatot 1956-ban Frankfurtban. Kezdték ismertté válni Rudolf Carnap, Karl

Hochschulreform. Frankfurt/M., 1971.). Vélhetőleg – nyilván más szempontok mellett – a számára kellemetlen frankfurti események emlékéitől szabadulni akarván 1971-ben a München melletti Starnbergbe megy, ahol a „tudományos-technikai életfeltételek kutatására” létrehozott Max Planck Intézet egyik igazgatójaként tevékenykedik 1981-ig, amikor váratlanul visszatér a Geothel Egyetemre (lásd erről indoklását: J. Habermas: „Warum ich die Max-Planck-Gesellschaft verlasse?” című cikkében a *Die Zeit*, 1981. május 19-i számának 34. oldalán). Azóta újra Frankfurtban oktat, 1983-tól újra rendes professzorként, később egy ideig az egyetem rektoraként, miközben külső munkatársa a müncheni Max Planck Pszichológiai Intézetnek. Jürgen Habermas számos tekintélyes egyetemen volt vendégprofesszor. 1980-ban a New School for Social Research (New York) díszdoktorává, 1983-ban a Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung, egy évvel később pedig az American Academy of Arts and Sciences (Cambridge, Mass.) tagjává választják. 1971-ben, 1984-ben és 1986-ban a Princeton, a Cornell, illetve a Harvard Universityn tartott előadás-sorozatot. Munkásságát több alkalommal ismerték el rangos tudományos díjak odaítélésével hazájában és külföldön egyaránt. A hetvenes években a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává választotta őt. A címet azonban Habermas éles hangú levélben visszautasította, mégpedig a hazánkban akkortájt üldözött, illetve az ország elhagyására kényszerített magyar filozófus kollégái (mások mellett Heller Ágnes, Márkus György, Kis János, Vajda Mihály) sorsára hivatkozva, kifejezve azt a szándékát, hogy nem kíván egy totalitárius rendszer kitüntetettje lenni. Habermas politikai írásaiban azóta is szembeszáll az emberi jogok és a demokrácia – akár Keleten (lásd: „Wo ist die fünfte Kolonne? Die Intellektuellen der Praxis-Gruppe werden verfolgt?” című cikkét a *Die Zeit*, 1981. jan. 23-i számának 34. oldalán), akár Nyugaton (lásd a CSU egykori elnöke ellen írt cikkét, újranyomatva: J. Habermas: *Kleine politische Schriften I-IV*, Frankfurt/M., 1981. 364. és köv.1.) – előforduló korlátozásainak egyes tendenciáival. – Jürgen Habermas 1992. márciusában látogatott először Magyarországra.

Popper és Ludwig Wittgenstein művei is, amelynek a leghatározottabban megmutatták, hogy „a tudománytörténet és a nyelvelemzés olyan mércét állított fel a módszertani fegyelem számára, melyeknek a kontinentális filozófia már nem tett eleget.”

A fiatal Habermas számára mégis Heidegger volt az, „akinek filozófiájában éltem”. [...]

Azzal a szokásos fenntartással, amely az efféle illusztrációkkal együtt járó egyszerűsítés miatt szükséges, a XVIII. századi polgári nyilvánosság alaprajzát a következőképpen lehet társadalmi területek sémájaként ábrázolni:

Magánemberek területe	A közhatalom területe	
Polgári társadalom □ (Az áruforgalom és a társadalmi munka területe)	politikai nyilvánosság □	állam (a „rendészet” birodalma)
□	irodalmi nyilvánosság (klubok, sajtó)	□
A kiscsalád belső tere (polgári értelmiség)	(A kultúrjavak piaca)	udvar (nemesi-udvari társaság)
	„város”	

A mi szempontunkból alapvető, állam és társadalom közti választóvonal elkülöníti a közterületet a magánterülettől. A köz birodalma a közhatalomra korlátozódik. Ide számítjuk még az udvart. A magánszemélyek területéhez tartozik a tulajdonképpen „nyilvánosság” is; mert ez magánszemélyek nyilvánossága. Ezért a magánszemélyeknek fenntartott területen megkülönböztetjük a magánéletet a nyilvánosságtól. A magánemberek területe fogja át a szűkebb értelemben vett polgári társadalmat, tehát az áruforgalom és a társadalmi munka területét; ebbe van beágyazva a család a maga intim szférájával. A politikai nyilvánosság az irodalmiból lép elő; az államot a közvéleményen keresztül közvetíti a társadalom szükségleteivel.

5. §

A nyilvánosság intézményei

Franciaországban a XVII. században közönségnek (le public) nevezik az olvasókat (lecteurs) mint a művészet és irodalom fogyasztóit, címzettjeit és kritikusait; ezen még elsősorban az **udvart** értették, aztán a városi nemesség egyes részeit, valamint egy szűk polgári felső réteget, amelynek tagjai a párizsi színházak páholyaiban ültek. Ehhez a korai közönséghez tehát az udvar és a „város” tartozik. E kör teljességgel arisztokratikus társas életében modern mozzanat alakul ki; az udvari terem helyét, ahol az uralkodó az ünnepeket

megünnepli és mecénás módjára maga köré gyűjti a művészeket a Hotel de Rambouillet-val elfoglalja az, amit később szalonnak neveztek. Ennek mintájára jöttek létre a finomkodó ruelle-ek, amelyek az udvarral szemben bizonyos fokig önállóak voltak. Noha már itt kirajzolódik a gazdaságilag improduktív és politikailag funkció nélkül városi arisztokráciának a jelentős, gyakran a polgárságból származó írókkal, művészekkel és tudósokkal való, a XVIII. század szalonjára jellemző kapcsolata, a becsületesség (honnéteté) uralkodó klímájában azonban a szellem még nem tud elszakadni a nemes házigazda tekintélyétől, és nem tud olyan autonómiára szert tenni, amely a társalgást kritikává, az élceket érvekké változtatná. [...]

A NYILVÁNOSSÁG POLITIKAI FUNKCIÓI

8. §

Az angol fejlődés modellje

Politikailag működő nyilvánosság először Angliában jön létre a XVIII. század fordulóján. Azok az erők, melyek az államhatalomra befolyást kívánnak gyakorolni, az okoskodó közönségre hivatkoznak, hogy a követeléseket ezen új fórum előtt igazolják. E gyakorlattal összefüggésben alakul át a rendi gyűlés modern parlamentté – e folyamat természetesen az egész évszázadon végighúzódik. Magyarázatra szorul, miért érlelődnek meg Angliában más országoknál annyival korábban azok a konfliktusok, melyeket ily módon a közönség részvételével döntenek el. Az irodalmi nyilvánosság a kontinensen is létezik, olyan fórumként, melyre hivatkozni lehet. Ott azonban politikailag csak akkor válik virulenssé, amikor a kapitalista termelési mód a merkantilizmus védelme alatt olyannyira felülkerekedett, mint Angliában már a „dicsőséges forradalom” után. A XVII. század második felében ugyanis itt nagyszámú új társaság jött lére, melyek főleg a textilmanufaktúrát, a fémipart és a papírgyártást látták el és bővítették ki. A landed and moneyed interest közti hagyományos ellentét – mely Angliában, ahol a földbirtokos arisztokrácia ifjabb sarjai csakhamar sikeres kereskedőkké váltak és a nagyburzsoázia elég földbirtokot is szerzett, semmi estre sem fejlődött éles osztályellentété – egy új érdekellentét nyomta el: az egyik oldalon a kereskedelmi és pénztőke restriktív érdekei, a másik oldalon az ipari és a manufaktúratőke expanzív érdekei közti konfliktus.

E konfliktusnak a XVIII. század kezdetén ébrednek tudatára; a commerce és a trade (kereskedelem) csak azóta nem számít szinonimnek minden további nélkül a manufacture-rel és az industryval (ipar). Ezzel az ellentéttel természetesen már a kapitalista fejlődés korábbi szakaszaira is jellemző

antagonizmus ismétlődik meg egyrészt a régi generáció érdekei között, amely a piacon már megszilárdította a helyzetét, másrészt pedig az újabb generáció érdekei között, mint még a Tudorok idejében is, csupán a merchant-princes szűk körét érintette volna, akkor aligha vált volna szükségessé, hogy mindkét párt a közönség új fórumára hivatkozzék. A forradalom utáni Angliában azonban a tőkés körökön túlmutató ellentét éppen abban a mértékben ragadott magával szélesebb rétegeket, ahogyan a kapitalista termelési mód kezdett felülkerekedni; mivel pedig időközben ugyanezek a rétegek okoskodó közönséggé alakultak, a mindenkori gyengébb párt számára kézenfekvő volt az a gondolat, hogy a politikai vitát a nyilvánosság elé vigye. Így a századforduló táján a pártviszály a lakosság választásra nem jogosult részébe is behatolt.

Az 1694-1695-ös években három esemény áll e fejlődés kezdetén. Az Angol Bank megalapítása, eltérően a lyoni és amszterdami börzék alapításától, a kapitalizmusnak új fejlődési fokát jelzi; azzal kecsegtet, hogy az eddig csupán a kereskedelmi forgalom révén összetartott rendszert kapitalisztikusan forradalmasított termelési mód alapzatán erősíti meg. Az előzetes cenzúra intézményének megszüntetése új lépcsőfokot jelent a nyilvánosság fejlődésében; lehetővé teszi, hogy az okoskodás behatoljon a sajtóba, és ezt olyan eszközzé fejlessze, melynek segítségével politikai döntéseket a közönség új fóruma elé lehet vinni. Végül az első kormány új stádiumot jelent a parlament fejlődésében; egyike az első lépéseknek az államhatalom parlamentarizálódásának hosszú útján, melynek végső eredményeként maga a politikailag működő nyilvánosság alapozódik meg állami szervként.

A kormány már a XVII. század 70-es éveiben szükségét érezte bizonyos proklamációk kibocsátásának, melynek a kávéházi beszélgetések veszélyei ellen fordulnak; a kávéházakat a politikai nyugtalanság melegágyainak tekintik: „Men have assumed themselves to liberty not only in coffeehouses, but in other places and meetings, both public and private, to censure and defame the proceedings of State, by speaking evil of things they understand not, and endeavouring to create and nourish an universal jealousy and dissatisfaction in the minds of all His Majesties good subjects.” (Az emberek arra a szabadságra vetemedtek, hogy nemcsak a kávéházakban, hanem más – mind magán-, mind nyilvános – helyeken és gyűléseken is az állam eljárásait kifogásolják és becsméreljék, rosszakat mondván oly dolgokról, melyekhez nem értenek, azon igyekezvén, hogy Őfelsége jó alattvalóinak elméiben **általános** gyanakvást és elégedetlenséget szítsanak és tápláljanak.) A **Licensing Act** 1695-ben eltörli az előzetes cenzúrát; a királynő többször is inti a képviselőket a cenzúra helyreállítására, de hiába. Igaz, a sajtó továbbra is alá van vetve a szigorú **Law of Libel**nek és oly korlátozásoknak, melyek a korona és a parlament számos előjogából fakadnak; az 1712-ben kivetett bélyegadónak is átmeneti visszaesés a következménye: a példányszámok csökkennek, a folyóiratok terjedelme is kisebb lesz, néhány teljesen eltűnik, a többi európai ország sajtójához képest azonban az angol egyedülálló szabadságjogokat élvez.

Harley az első államférfi, aki érti, hogyan kell az új szituációt kihasználni. Olyan irodalmárokat alkalmaz, mint Defoe, akit az első hivatásos újságírónak neveztek, és aki a whigek ügyét nemcsak a pamfletekben védi, mint eddig, hanem az új folyóiratokban is. A „pártszellemet” ő teszi először igazán „public spirit”-té. Defoe *Review*-ját, Tutchin *Observer*-ét, Swift *Examiner*-jét tárgyalják a klubokban, a kávéházakban és az utcán. Maga Walpole és Bolingbroke is a nyilvánossághoz fordul. Olyan férfiak esetében, mint Pope, Gay, Arbuthnot, Swift sajátos kapcsolat jön létre irodalom és politika között, mely hasonló az Addison és Steele irodalma és újságírása közti kapcsolathoz.

A vezető sajtó ezekben az első évtizedekben természetesen sohasem volt az ellenzék kezében. [...]

A POLGÁRI NYILVÁNOSSÁG – ESZME ÉS IDEOLÓGIA

12 §

Public opinion – opinion publique – közvélemény: a toposz előtörténetéről

A polgári nyilvánosság funkciójának öntudata a „közvélemény” toposza körül kristályosodott ki. Ennek előtörténete, a kései XVIII. században kialakult jelentéséig, természetesen hosszú és addig csupán nagy vonalakban belátható. Mégis számunkra ennek kell bevezetesként szolgálnia a polgári nyilvánosság azon eszméjéhez (12. §), mely a kanti jogtudományban kapja meg klasszikus megfogalmazását (13. §), melynek problematikáját azután Hegel és Marx tárja fel (14. §), és amelynek a XIX. század közepén a liberalizmus politikai elméletében be kell ismernie eszme és ideológia ambivalenciáját (15. §).

Az angolban és a franciában az „opinion” a latin opinio egyszerű jelentését veszi át, a vélekedésnek, a bizonytalan, nem teljesen tisztázott ítéletnek a jelentését. A filozófiai műnyelv, Platon „doxa”-jától Hegel „vélekedés”-éig ebben pontosan megfelel a köznyelv értelmezésének. A mi összefüggésünk szempontjából mégis az opinion másik jelentése fontosabb, nevezetesen a „reputation”, a hír, a tekintély, az, amit az ember mások véleménye számára jelent.

Az „opinion” – a bizonytalan vélemény értelmében, melynek még ki kellene állnia az igazolás próbáját, összekapcsolódik az opinionnal, mely a tömeg előtti, lényegében kérdéses tekintély értelmében szerepel. Eközben a szó oly erősen magán viseli a kollektív vélemény jelentésszínezetét, hogy minden, ennek társadalmi jellegére utaló jelző mint pleonazmus, felesleges. Az olyan összetételek mint: common opinion, general opinion, vulgar opinion Shakespeara-nél még teljesen hiányoznak; szó sincs public opinionról, sem

public spiritről. Éppígy a franciában is az erkölcsöket és szokásokat, általában a divatos elképzeléseket és elterjedt konvenciókat köntörfalazás nélkül „les opinions”-nak nevezik.

Az „opinion” természetesen nem fejlődik egyenes vonalban public opinionné, opinion publique-ké, a kései XVIII. század pontosan körülhatárolt fogalmává, mely valamilyen ítélőképes közönség okoskodásához kapcsolódik; mert mindkét eredeti jelentés: a puszta vélemény és a tekintély, amely a vélemények tükrében alakul ki, éppen ellentétben áll azzal az ésszerűséggel, amit a közvélemény igényel magának. Mindenesetre az angolban az opinion és a truth, reason, judgement ellentéte nem oly pregnáns, mint az opinion és critique szembeállítás a franciában, mely a XVII. század folyamán szilárdult meg.

Hobbes vezet be először egy fontos közvetítést: a „conscience”-t, mely egyben tudatot és lelkiismeretet is jelent, azonosítja az „opinion”-nel. Ismeretes, hogy Hobbes a vallási polgárháború tapasztalataiból vezettetve a *Leviathanban* (1651) olyan államot vázol fel, mely, csupán az uralkodó tekintélyére támaszkodva, független az alattvalók véleményeitől és érzelmeitől. Mivel az alattvalók ki vannak zárva az államapparátusban objektiválódott nyilvánosságból, felfogásaik vitája politikailag eldönthetetlen, sőt, teljesen ki van zárva a politika szférájából – a polgárháború a vallási szempontból semleges felsőség diktatúrájával ér véget. A vallás magánügy, egyéni érzület dolga; az állam számára nincs következménye: számára az egyik éppoly értékes mint a másik, a lelkiismeret véleménnyé válik. Ennek megfelelően definiálja Hobbes a „vélemények láncolatát”, mely a faithtól a judgementig terjed. A hit, az ítélet és az elképzelés valamennyi aktusát nivellálja a „vélekedés” aktusában. A „conscience” voltaképpen „nothing else but man,s settled judgement and opinion”. (A lelkiismeret nem más, mint az ember eldöntött ítélete és véleménye.) Bármely kevéssé is akarta Hobbes a conscience és az opinion azonosításával az utóbbinak adni azt, amit az előzőtől elvett – az igazság igényét -, ezzel mégis szellemtörténeti kommentárját adta annak a fejlődésnek, mely a polgári magánemberek egyéni véleményét először segítette igazán érvényre a vallás és a tulajdon magánügyé tételével, valamint azzal, hogy felszabadította őket az egyház és a rendi állam közbülső hatalmainak félig nyilvános kötöttségei alól. A valóságban a vallási érzület Hobbes-féle leértékelése általában az egyéni meggyőződés felértékeléséhez vezet.

Ezért már Locke, aki I. Károly lefejezése után három évvel és a *Leviathan* megjelenése után egy évvel kerül az oxfordi College Christ Churchbe, az isteni és az állami törvény mellett a „Law of Opinion”-t mint egyenértékű kategóriát ábrázolhatja – és védelmezheti makacsul **Értekezés az emberi értelemről** című művének késői kiadásaiban. A Law of Opinion dönt erények és bűnök felett; sőt, az erényt egyenesen a public esteem (nyilvános megbecsülés) méri. Amint ezt a Law of Opinion and Reputation teljes megfogalmazása elárulja, Locke-

nál az eredeti jelentés tér vissza: minek mutatkozik az ember mások véleményében; másrészt ez a vélemény világosan el van különítve a pusztá vélekedés, a külsőleges, sőt megfélemlítő látszat megbízhatatlanságától: a Law of Opinion mint „measure of virtue and vice”-t Philosophical Law-nak is nevezik. Az „opinion” a „folkways” (néphitek) informális szövődését jelenti, melynek közvetett társadalmi kontrollja hatékonyabb, mint az állami és egyházi szankciókkal fenyegető formális cenzúra. Ezt a törvényt ezért Law of Private Censure-nek is nevezik. Bár ebben már megvan a kollektív szokások és erkölcsök természet adta jellegével szemben a tudatnak az a mozzanata, melyet a „vélemény” a személyessé vált vallásból, a világivá vált morálból való származásának köszönhet – mégis, a *public* opinion kifejezés nem alaptalanul hiányzik itt. A Law of Opinion semmi esetre sem úgy értik mint a közvélemény törvényét; mert az „opinion” nem is nyilvános vitában alakul ki – kötelező érvényét inkább „titkos és hallgatóságos egyetértés útján” nyeri el (by a secret and tacit consent), és az állam törvényeire sincs semmiféle alkalmazása, mert a „magánemberek egyetértésében” (consent of private men) van megalapozva, akiknek nincs elegendő hatalmuk a törvényhozáshoz” (who have not authority enough to make a law). Végül az opinion, eltérően a public opiniontól, nincs a műveltség (és a vagyon) előfeltételeihez kötve; az opinionhoz való hozzájáruláshoz nem szükséges részt venni az okoskodásban, hanem elegendő azoknak a „szokásoknak” egyszerű kinyilvánítása melyekkel, mint előítéletekkel később majd a közvélemény szemben fog állni.

Ennek ellenére, a „conscience”-szal való azonosítás közvetítésével az opinion Locke-nál olyan hangsúlyt kap, amely kiemeli ezt a pure prejudice-szel való polemikus-leértékelő összefüggésből; a franciában viszont az „opinion” ehhez tapad. A „filozófiai” törvény Locke kortársa, Bayle számára a Law of Opinion helyett a Régime de la Critique (a kritika uralma). Bayle a critique-et elkülönítette filológiai-történelmi eredetétől, tulajdonképpeni kritikává változtatta, olyan raisonnak a pro és contrát (pour et contre) mérlegelő tevékenységévé tette, mely mindenre alkalmazható, s mely az opinionot minden alakjában szétrombolja. A kritika munkáját természetesen szigorúan egyéninek tekinti. bár az igazságot a kritikusok egymás közti nyilvános vitájában tárják fel, az ész birodalma mégis belső, az állami tevékenység birodalmával szemben álló terület marad. A raison, mely befelé kritikai, kifelé alárendelt marad. Akárcsak Hobbesnál a „conscience”, a „critique” Bayle-nál is magánügy, melynek a közhatalomra nézve nincsenek következményei. Különbséget is tesz egyfelől critique, másfelől satires, libelles diffamatoires között; a kritika, mely elköveti a politikum határa átlépésének bűnét, pamfletté fajul. Angliában ezzel szemben ugyanebben az időben fejlődik ki a pamfletből a politikailag okoskodó sajtó. Az enciklopédikus vállalkozása miatt hivatkoznak mint elődjükre, az opinionot a bizonytalanság és üresség szellemi állapotának polemikus jelentésében veszik át. Aki az értelmét (raison) tudja használni, aki ért a critique-hez, az azt is tudja, hogyan rázza le az ember „le joug de la scolastique, de l’opinion, de l’autorité, en un mot des préjugés et de la barbarie” (a skolasztika, a vélekedés, a

tekintély, egyszóval az előítéletek és a barbárság igáját); a német kiadó itt némiképp elhamarkodottan fordít: „das Joch der Scholastik, der *öffentlichen* Meinung, der Autoritat” (a skolasztika, a közvélemény, a tekintély igáját). Első ízben egy évvel korábban már valóban beszélt egy szerző opinion publique-ről, nevezetesen Rousseau a művészetéről és tudományról szóló híres értekezésében. Az új összetételt ő még az opinion régi értelmében használja; mindenesetre a publique jelző a polémia fordulópontjáról árulkodik. Most arról van szó, hogy a kritikusok aláássák a hit alapjait és megsemmisítik az erényt, tehetségüket és filozófiájukat az ember által szentnek tartott dolgok szétrombolására és aláaknázására fordítják; a közvélemény ellen fordulnak (c'est de l'opinion publique qu'ils sont ennemis).

Az angolban a fejlődés útja az opinontól a public spiriten keresztül halad a public opinionhoz. Friedrich Georg Forster még 1793-ban is az opinion publique ekvivalense gyanánt a public opinion helyett a régebbi public spiritet nevezi meg, noha akkoriban már mindkét szó szinonim értelemben szerepel a nyelvi forgalomban. A public spirit kifejezést egyes szubjektumok magasztos és áldozatkész érzületének jelentése helyett már Steele a korszellem objektív mennyiségének értelmében, valamiféle general opinion értelmében használja, melyet ettől kezdve aligha lehet elválasztani e vélemény eszköztől, a sajtótól. A szót Bolingbroke kapja fel, hogy megalapozza a politikai ellenzéknek a „sense of the people”-lel való összefüggését. az 1730-as év *Craftsman*-cikkeiben az ellenzék által felvilágosított és vezetett nép public spiritjét Bolingbroke a hatalom birtokosainak korrupciójával szemben Spirit of Libertynek nevezi. „The knowledge of the millions” (a milliók tudása) nem is nevetséges és nem is megvetendő, mivel a lakosság tömegében elevenen él egy igaz érzelm – „if all men cannot reason, all men can feel” (ha minden ember nem is tud gondolkodni, mindenki tud érezni). A public spiritnek ez az értelme a Locke-féle opinionból megőrzi a közvetlenség vonásait: a nép megbízható common sense-e (józan ész) bizonyos mértékig csalhatatlan. A későbbi public opinion vonásai közül viszont már magán viseli a felvilágosítás jegyeit: a sense of the people, miközben ellenzéki szempontból hatékony public spiritté alakul, nem nélkülözi a politikai újságírást, melynek kialakításában maga Bolingbroke is közreműködött. Ennek a konzervatívnak a tudatában, akinek az okoskodó frondeur, és ezzel a modern parlamenti taktika értelmében először az ellenzéki szerep jutott, sajtóságon keresztül kapcsolódik össze az előre megsejtett rousseauizmus egy mozzanata a nyilvános kritika elveivel. A public spiritben még mindkettő együtt van: a helye és az igaz iránti közvetlenül adott, romlatlan érzék; és az opinionnak judgement-té történő fejlődése, ami az érvek nyilvános eldöntésének útján megy végbe.

Az esedékes megkülönböztetéseket először Edmund Burke találta meg a francia forradalom előtt – melynek azután méltó kritikusa lett. Mindenesetre még nem a bristoli választókhöz intézett híres beszédben, melyben példásan fejti ki a virtual representation (lehetséges képviselő) liberális elméletét. Három

évvel később ugyanezen választókhöz ír Amerika ügyeiről (*On the Affairs of America*). Közben megtörtént az amerikai gyarmatoknak az anyaországtól való leválása, nyilvánosságra hozták a *Declaration of Rights*-ot. „I must beg leave to observe that it is not only the invidious branch of taxation that will be resisted, but that no other given part of legislative right can be exercised without regard to the general opinion of those who are to be governed. That general opinion is the vehicle and organ of legislative omnipotence. (Engedtetsek megjegyezni, hogy nemcsak az adózás bosszantó ügye fog ellenállásba ütközni, hanem a törvényalkotási jog egyetlen másik része sem gyakorolható anélkül, hogy tekintettel ne lennénk azok általános véleményére, akiket kormányozni kell. A törvényhozási teljhatalomnak ez az általános vélemény a hordozója és szerve.) A közvéleménynek a törvényhozói teljhatalom (vagy szuverenitás) szerveként és hordozójaként való, államjogi szempontból nem túl világos meghatározása mégsem hagy semmi kétséget e „general opinion” fogalmával kapcsolatban. Az okoskodó közönség véleménye már nem egyszerűen opinion, már nem a pusztán inclinationból (hajlam) ered, hanem a közügyek (public affairs) feletti egyéni elmélkedésből, és ezek nyilvános megvitatásából: „In a free country” – írja Burke néhány hónappal később, – „very man thinks he has a concern in all public matters; that he has a right to form and to deliver an opinion on them. They sift, examine and discuss them. They are curious, eager, attentive and jealous; and by coming such matters the daily subjects of their thoughts and discoveries none but men whose office calls them to it having much care or thought about public affairs, and not daring to try the force of their opinions with one another, ability of this sort is extremely rare in any station of life. In free countries, there is often found more real public wisdom and sagacity in shops and manufactories than in the cabinets of princes in countries where none dares to have an opinion until he comes into them. Your whole importance therefore depends upon a constant, discreet use of your own reason.” (Szabad országban mindenki azt hiszi, hogy minden közügy rátartozik; hogy ezekről joga van véleményt formálni és ezt kifejezni. Ezeket megbeszélik, megvitatják és megvizsgálják. Kíváncsiak, figyelmesek, buzgók és éberek; és mivel az ilyen ügyeket nap mint nap gondolataik és felfedezéseik tárgyává teszik, sokan közülük ezekről egészen tűrhető tudást szednek össze, néhányan pedig nagyon komolyan. Mivel más országokban, senki sem nagyon törődik és gondol a közügyekkel, eltekintve azoktól, akik ezt hivatalból teszik, és véleményük erejét sem merik egymással összemérni, ez a fajta képesség rendkívül ritka az élet minden terén. Szabad országokban gyakran az üzletekben és üzemekben több valódi közéleti bölcsesség rendkívül ritka az élet minden terén. Szabad országokban gyakran az üzletekben és üzemekben több valódi közéleti bölcsességet és okosságot lehet találni, mint olyan országok uralkodói kabinetjeiben, ahol senki sem mer véleményt alkotni, míg be nem jut ezekbe. Ezért a ti fontosságotok teljes egészében saját elmétek állandó, megfontolt használatától függ.) A Burke-féle general opinion nevet veszi fel: az első bizonyítékot erre az 1781-es *Oxford Dictionary* adja.

Franciaországban a megfelelő szó már a század közepe táján megjelenik; a jelentés azonban akkoriban még alig változott az opinionhoz képest. Opinion publique-nek számít a népnek a tradíciókban és a bon sens-ban kifejeződő véleménye, akár úgy, ahogyan Rousseau hivatkozik ennek természetességére kultúrkritikai szempontból, akár úgy, ahogyan ezt az enciklopédisták ideológiakritikai módon igyekeznek megsemmisíteni. Csak amikor ezt a fiziokraták magának a publique éclairének tulajdonságaként tüntetik fel, veszi fel az opinion publique olyan vélemény szigorú jelentését, mely a nyilvánosságban folyó kritikai vita révén tisztul igaz véleménnyé – benne oldódik fel az opinion és a critique ellentéte. Ismeretes, hogy a fiziokraták, akik a most már politikailag is okoskodó közönség exponensei, fogalmazzák meg elsőként a polgári társadalom öntörvényűségét az állami intézkedésekkel szemben; az abszolutisztikus uralom viszonylatában azonban apologetikus módon viselkednek. Tanításuk, Marx kifejezésével, a feudális rendszer polgári újratermeléséhez hasonlít. A merkantilizmusból a liberalizmusba való átmenet idején ragaszkodnak a feudális uralom bázisához, a mezőgazdasághoz mint az egyetlen produktív munkához; ezt viszont már a kapitalista termelés szemszögéből fogják fel. A monarchiát teszik meg a természetes rend (ordre naturel) védelmezőjévé; itt számára a természetes rend törvényeibe való bepillantást a public éclairé közvetíti. Louis Sebastien Mercier, aki az ilyen összefüggések alapján, úgy látszik, elsőként alkotta meg az opinion publique szigorú fogalmát, és gondolta át társadalmi szerepét, kínosan meg is különbözteti a kormányzásban részt vevőket és a tudósokat. Ezek határozzák meg a közvéleményt, amazok ültetik át a gyakorlatba azt, ami a közönség szakszerűen irányított okoskodásának eredményeképp adódik: „Les bons livres dépendent des lumières dans toutes les classes du peuple; ils ornent la vérité. Ces sont eux qui gouvernent l'Europe; ils éclairent les gouvernements sur ses devoirs, sur sa faute, sur son véritable intérêt, sur l'opinion publique qu'il doit écouter et suivre: ces bons livres sont des maitres patients qui attendent le réveil des administrateurs des États et le calme de leurs passions. (A jó könyvek terjesztik el a világosságot az összes néposztályon belül, ők ékesítik az igazságot. Most már ezek kormányozzák Európát; a kormányt ezek világosítják fel kötelességeiről, hibájáról, valóságos érdekéről; a közvéleményről, melyet meg kell hallgatnia és követnie kell: a jó könyvek türelmes mesterek, akik megvárják az államügyek intézőinek felébredését és a szenvedélyek lecsillapodását.) Az opinion publique a társadalmi rend alapjaira vonatkozó közös és nyilvános reflexió felvilágosult eredménye; összefoglalja ennek természetes törvényeit; nem uralkodik, de a felvilágosult uralkodónak a közvélemény belátásaihoz kell magát tartania.

Ezzel a tanítással, mely a közvélemény és az uralkodó kettős tekintélyét, a ratiót és a voluntast fejezi ki, a fiziokraták a politikailag okoskodó közönség helyzetét még a fennálló rend korlátain belül értelmezik. Míg a korabeli angolok a public spiritet olyan fórumnak fogják fel, mely a törvényhozókat legitimálásra (uralmuk igazolására) kényszerítheti, Franciaországban annyiban

még tovább folytatódik a társadalomnak az államtól való izolációja, hogy ezeknek az értelmiségieknek a fejében az opinion publique kritikai funkciója továbbra is mereven elkülönül a törvényhozó funkciótól. Mégis már a közvéleménynek ebben a korai fogalmába bekerül a politikailag működő nyilvánosság sajátos eszméje. Egykor Le Harpe azt mondhatta Turgot-ról: „Il est le premier parmi nous quit ait changé les actes de l'autorité souveraine en ouvrages de raisonnement et de persuasion. (Ő az első, közöttünk, aki a szuverén hatalom tetteit a rábeszélős és okoskodás dolgává változtatta.) – S ez már az uralom racionalizálását jelenti. Turgot azonban, akárcsak a többi fiziokrata, nem kapcsolja össze ezt az eszmét azzal a demokratikus garanciával, hogy a magánemberek, akik a közvéleményben kialakuló belátásokig eljutnak, ezeknek törvényalkotó érvényességet is tulajdoníthatnak: bár az abszolutizmus maximáját (auctoritas facit legem) érvénytelenítették; megfordítását azonban még nem hajtották végre. Végül is közvéleményben rejlő értelem teremtő funkcióját még nem ismerik el. Másfelől Rousseau, aki a közönség demokratikus önmeghatározását a lehető legnagyobb világossággal alapozza meg, a volonté generale-t olyan opinion publique-hez kapcsolja, mely az elmélkedés közvetítését nélkülöző opinióval, a vélemény nyilvánosság előtti állapotával esik egybe.

A „társadalmi állapotban” Rousseau is a természetes rendet kívánja helyreállítani (ordre naturel); számára azonban úgy látszik, hogy ez nincs meg immanensen a polgári társadalom törvényeiben, hanem az eddigi társadalommal szemben éppenséggel transzcendens. Az egyenlőtlenség és a szabadság hiánya annak a természetes állapotnak a megromlásából ered, melyben az emberek semmi mást nem tettek, mint megvalósították emberi természetüket, míg ezzel szemben a természet és a társadalom közti törés minden egyes embert szétszakít homme-má és citoyené. Az önelidegenülés őstörténete a civilizatorikus haladás számlájára írható. A társadalmi szerződés zseniális fogása arra hivatott, hogy ezt a szakadást orvosolja: személyét és tulajdonát valamennyi jogával együtt mindenki aláveti a közösségnek, hogy azután a közakarát közvetítésével mindenki részesedjék minden ember jogaiban és kötelességeiben. A társadalmi szerződés a jogok fenntartás nélküli átruházását követeli meg, az homme feloldódik a citoyenben. Rousseau a minden ízében politikai társadalom semmiképpen sem polgári eszméjét vázolja fel, melyben az autonóm magánszféra, az államtól emancipált polgári társadalom számára semmi hely nincs. Ez alól ennek bázisa sem kivétel: a tulajdon egyidejűleg magán- és köztulajdon, éppen egy, ahogy minden állampolgárnak, mint a közakarát részesének már csak saját maga az alattvalója. Ennek következtében a közakarát nem a magánérdekek versengésében alakul ki; egy ilyen volonté de tous a liberális modellnek felel meg, annak a magánautonómiának az előfeltételezésével, melyet *A társadalmi szerződés* modellje egyenesen megszüntet. A volonté générale, mely a társadalmi állapot viszonyai között a természeti a természeti állapot helyreállításának garanciája, inkább valamilyen megőrző emberi ösztönként

kerül át ebből amamba. Így Rousseau, Montesquieu ellenében, úgy látja, hogy az alkotmány szelleme nincs sem márványba, sem ércbe vésve, hanem az állampolgárok szívében, vagyis az opinionban lakozik – „az erkölcsökről, a szokásokról és főként a közvéleményről beszélek.”

A Locke-féle Law of Opinion Rousseau *A társadalmi szerződésén* keresztül válik egyeduralkodóvá. [...]

A NYILVÁNOSSÁG TÁRSADALMI STRUKTÚRA VÁLTOZÁSA

16. §

A közsféra és a magánsféra tendenciaszerű összefonódása

A polgári nyilvánosság az állam és a társadalom közötti feszültségi térben bontakozik ki, de úgy, hogy ő maga a magánsféra része marad. E két sféra alapvető szétválasztása, amelyen a nyilvánosság nyugszik, eleinte csak a társadalmi újratermelés és a politikai hatalom azon mozzanatainak felosztását jelenti, melyek a késő középkori uralmi formákban még együtt jelentkeznek. A piacgazdaság viszonyainak elterjedésével létrejön a „társadalmi” szférája, mely áttöri a hűbéri-rendi uralom korlátait, és szükségessé teszi a hatósági közigazgatás formáit. A termelés a csereforgalom közvetítésének mértékében felszabadul a hatósági illetékességek alól – és megfordítva az adminisztráció mentesül a produktív munka alól. A nemzeti és területi államokban központosított közhatalom a „magán” társadalom fölé emelkedik, bármennyire igaz is, hogy ennek forgalmát eleinte hatósági beavatkozások útján irányítják. Ez a magánsféra csak a merkantilista szabályozás alól történő felszabadulásának mértékében bontakozik ki a magánautonómia szférájává. Ezért ennek a tendenciának a megfordítása, a XIX. század utolsó negyedétől kezdve határozott formákat öltő növekvő állami intervencionizmus sem vezet rögtön magától a közsféra és a magánsféra összefonódásához: az állam és a társadalom elválasztásának megtartásával az intervencionalista politika, melyet neomerkanti-listának neveztek, anélkül is korlátozhatná a magánemberek autonómiáját, hogy érintené egymás közti érintkezésük magánjellegét. A társadalom, mint magánsféra csak akkor válik általában kérdésessé, amikor maguk a társadalmi hatalmak tesznek szert hatósági illetékességekre. A „neomerkantilista” politika ekkor kéz a kézben halad a társadalom valamiféle „refeudalizálásával”.

A XIX. század végének új intervencionizmusát olyan állam hajtja végre, mely a politikailag működő nyilvánosság (Németországban persze még igen korlátozott) alkotmányossá tétele révén tendenciaszerűen a polgári társadalom érdekeivel összhangban cselekszik. Következésképpen a közhatalom beavatkozásai a magánemberek érintkezésébe olyan impulzusokat közvetítenek, amelyek közvetlenül saját szférájukból származnak. Az intervencionizmus abból származik, hogy az olyan édekkonfliktusokat, melyeket a magánszférán belül már nem lehet elintézni, politikai síkra viszik át. Így hosszabb távon a társadalmi szférába történő állami beavatkozásnak felel meg az is, hogy az állami hatásköröket magántestületekre visznek át. Az állami tekintélynek magánszférákra való kiterjesztése kapcsolatos azzal az ellentétes folyamattal is, melynek során az állami hatalmat társadalmival helyettesítik. Csak az a

dialektika, mely a társadalom előrehaladó államosítása és az állam ezzel egyidejűleg érvényesülő társadalmaskodása között kifejlődik, rombolja szét lassanként a polgári nyilvánosság alapját – az állam és a társadalom elválasztását. A kettő között, úgyszólván mindkettőből, kialakul egy repolitizált szociális szféra, melyre a „köz” és „magán” megkülönböztetése nem alkalmazható. A magánszférának azt a specifikus részét is feloldja, amelyben a közönséggé egyesült magánemberek egymás közti érintkezésük általános ügyeit szabályozzák, vagyis a nyilvánosságot liberális alakjában. A nyilvánosság szétesését, melyet politikai funkcióinak megváltozásán mutatunk ki (VI. fejezet), általában a közszféra és a magánszféra viszonyának strukturális változása alapozza meg (V. fejezet).

Az 1873-ban kezdődő nagy depresszió óta, a kereskedelmi politikában is bekövetkezett látható fordulattal végéhez közeledik a liberális korszak. Egy új protekcionizmus kedvéért lassanként valamennyi fejlett kapitalista ország feláldozza a free trade szent alapelveit, melyeket különben is csak a világpiacon uralkodó Anglia követett fenntartás nélkül. Megerősödik a belső piacokon, főleg a centrális iparágakban az oligopolisztikus egyesülésekre való törekvés. Ennek felel meg a tőkepiac mozgása is. A részvénytársaság Németországban éppen úgy, mint a trust company az Egyesült Államokban a koncentráció hatékony eszközének bizonyul. A fejlődés csakhamar Amerikában a trösztellenes, Németországban a kartellelles törvényhozást váltja ki. Jellemző módon a két fiatal ipari állam ebben túlszárnyalja Franciaországot és főleg Angliát, ahol a kapitalizmusnak hosszabb és állandóbb hagyományai vannak, és mindenestre erősebben gyökeredzik az úgynevezett manufaktúra korszakban. Ezzel szemben az éppen akkor egyesített Németországban az ipari kapitalizmus csak az imperialista korszaktól kezd „spontánul” fejlődni, s nyomban annak a kényszernek a hatása alatt, hogy külkereskedelme és tőkeexportja számára politikailag privilegizált szférákat biztosítson. A funkcióváltás, főleg pedig azon funkciók *megnövekedése*, melyeket a kapitalizmus ebben a periódusban az államgépezettől megkívánt, egyelőre lehetetlenné tette, hogy Németország csatlakozzék a parlamenti jogállam nyugat-európai és észak-amerikai fejlődéséhez.

A javak piacán a verseny korlátozása nemzetközileg a múlt század utolsó harmadában jut érvényre, akár úgy, hogy a tőkét koncentrálják és a nagyvállalatokat – melyek oligopolisztikus helyzetet foglalnak el – konszernesítik, akár úgy, hogy a piacot az árra és a termelésre vonatkozó megbeszélések révén közvetlenül felosztják. Az expanzív és restriktív tendenciák játéka, mely már a kereskedelmi és pénztőke fejlődése során is mindig lehetetlenné tette, hogy a piaci forgalom liberalizálására sor kerüljön, határozza meg az ipari tőke mozgását is, és a klasszikus ökonómia optikai csalódásával szemben epizóddá változtatja a liberális korszakot: az 1775 és 1875 közötti periódus a kapitalizmus összfejlődésének perspektívájából csak „hatalmas évszázados fellendülésnek” látszik (vast secular boom). amit Say

híres törvényével egyenesen a szabadversenyos kapitalizmusnak tulajdonított (a termelés és fogyasztás összgazdasági folyamatában automatikusan beálló egyensúlyt), az ténylegesen nem a rendszertől mint olyantól függött, hanem konkrét történelmi feltételektől, melyek még az évszázad folyamán megváltoztak, mégpedig magában a kapitalista termelési módban megalapozott antagonizmusnak a befolyására. Egyébként Say törvénye abban a vonatkozásban is csődöt mondott, hogy a rendszer egyensúlya, a mindenkori válság leküzdése után, semmi esetre sem jött létre ismét automatikusan a rendelkezésre álló termelőerők által elérhető legmagasabb színvonalon.

A polgári társadalomnak e fejlődés folyamán még annak leghalványabb látszatáról is le kell mondania, hogy hatalmi szempontból semleges szféra. A liberális modell, mely valójában a kisárugazdaság modellje, csak egyéni árutulajdonosok közötti horizontális csereviszonyokkal számolt. Független árak és szabad verseny mellett ekkor egyikük sem tehetett szert akkora hatalomra, mely lehetővé tenné neki, hogy mások felett rendelkezzen. Most azonban ezekkel a várakozásokkal ellentétben, tökéletlen verseny és függő árak mellett, magánkézen társadalmi hatalom halmozódik fel. A kollektív egységek közötti vertikális viszonyok szövedékében részint egyoldalú függőségi viszonyok, részint a kölcsönös nyomás viszonyai alakulnak ki. A koncentrációs folyamatok és a válságfolyamatok lerántják az egyenértékek cseréjének leplét a társadalom antagonisztikus struktúrájáról. Minél inkább áttetszővé válik ez mint pusztán kényszerösszefüggés, annál sürgetőbbé válik az erps állam iránti szükséglet. Franz Neumann az „éjjeliőr állam” liberális önértelmezésével joggal szegezi szembe a következő ellenvetést: mindig olyan erős volt, amennyire a polgári érdek szempontjából a politikai és társadalmi helyzet megkövetelte. Mindazonáltal, amíg az állam liberális állam volt, éppen ezen érdekek miatt volt szükséges, hogy nagyjában és egészében az áruforgalom és a társadalmi munka szférája a magánautonómiára legyen bízva (ha csak nem látjuk már az általános tan- és honvédelmi kötelezettségben is, mint Achinger, a magánszférába való beavatkozás kezdetét). A „kormányzati hatalom központosítása”, mely egyidejűleg vált Marx és Tocqueville számára problémává, szigorúan véve még nem érinti a közép és magánszféra közötti, a polgári jogállam szempontjából alapvető viszonyt. Még a nagyiparnak az az érdeke is, mely privilegizált külföldi piacok meghódítása és biztosítása végett a katonai apparátus kibővítéséhez fűződik, eleinte csupán a közhatalom meglevő funkcióinak egyikét erősíti. Csak amikor az állam *új* funkciókat vesz fel, kezdenek megingani az állam és a társadalom közötti „korlátok”.

Egyfelől a hatalom összpontosítása az áruforgalom magánszférájában, másfelől az állami szervként megalapozott nyilvánosság, azonosság, az általános hozzáférhetőség intézményes ígéretével, megerősítették a gazdaságilag gyengébbekben a hajlamot arra, hogy politikai eszközökkel szálljanak szembe azokkal, akik piaci helyzetük révén fölényben vannak. Angliában 1867-ben és 1883-ban került sor választási reformra;

Franciaországban III. Napóleon vezette be az általános választójogot; ennek népszavazásos konzervatív következményeit tartotta Bismarck szem előtt, amikor az alkotmányba, először az Északnémet Szövetség, majd az újjáalakult Német Birodalom alkotmányába az általános választójogot felvette. A politikai beleszólásnak eme formálisan elismert lehetőségére támaszkodva igyekeztek az elnyomorodott rétegek éppúgy, mint az általuk fenyegetett osztályok, olyan befolyásra szert tenni, melynek politikailag kellett kárpótlást nyújtania a megsértett gazdasági esélyegyenlőségért, ha ilyesmi egyáltalán valaha is fennállt. Az a kísérlet, hogy a nyilvánosságot a magánérdekektől megszabadítsák, rögtön kudarcot vallott, mihelyt még azokat a feltételeket is bevonták a szervezett érdekek küzdelmébe, melyek közepette az érdekek privatizálódásának végbe kellett mennie. A szakszervezetek nemcsak a munkapiacon alkotnak szervezett ellensúlyt, hanem a szocialista pártokon keresztül igyekeznek magára a törvényhozásra is befolyást gyakorolni; a vállalkozók, általában az „államfenntartó erők”, ahogyan őket azóta is nevezik, ezzel úgy szállnak szembe, hogy magánjellegű társadalmi hatalmukat közvetlenül átváltják politikai hatalomra. Bismarck szocialista törvénye ennek egyik mintapéldája; a társadalombiztosítás azonban, melyet egyidejűleg létrehoz, azt is mutatja, hogy a magánszférába történő állami beavatkozásnál mennyire figyelembe kell vennie az alulról jövő nyomást. A magánszférába történő állami beavatkozások alapján a múlt század végétől kezdve fel lehet ismerni, hogy a beleszólásra feljogosított széles tömegeknek sikerül a gazdasági antagonizmusokat politikai konfliktusokká átalakítani: a beavatkozások részint a gazdaságilag gyengébbek érdekeit mozdítják elő, részben pedig még ezek védelmét is szolgálják. Az egyes esetekben nem mindig könnyű ezeket az egyik vagy a másik fél kollektív magánérdekeinek számlájára írni. Mindenesetre általánosságban az állami beavatkozások, még ha az „uralkodó” érdekek ellenében kényszerítik is ki őket, a rendszer egyensúlyának megtartására irányulnak; ezt ugyanis a szabad piacon keresztül már nem lehet biztosítani. Strachey ebből azt a csupán prima facie paradox következtetést vonja le, „hogy éppen a demokratikus erőknek a kapitalizmus elleni harca volt az, amely a rendszer fennmaradását lehetővé tette. Mert nemcsak a munkás életfeltételeit tette elviselhetővé. Egyúttal a késztermékek számára fenntartotta azokat a felvevőpiacokat, melyeket a kapitalizmus öngyilkos előrenyomulása a nemzeti jövedelem növekvő mértékben egyenlőtlen elosztásának irányában egyre inkább szétrombolt volna.” [...]

A szociális-állami berendezkedésű ipari társadalomban sokasodnak azok a viszonyok és kapcsolatok, melyeket sem a közjog, sem a magánjog intézményeivel nem lehet elégségesen elrendezni; ezek ellenkezőleg, az úgynevezett szociális jogi normák bevezetését kényszerítik ki.

A polgári jog pusztán formális jellegére vonatkozó szocialista kritika mindig hangsúlyozta, hogy a magánjogilag biztosított autonómia csak olyan mértékben illethet meg egyenlően minden jogi személyt, ahogyan a gazdasági

siker egyenlő esélyei lehetővé teszik a jogilag egyenlő alakító esélyek realizálását. Főleg a termelőknek a termelési eszközöktől való elválasztása, az osztályviszony, melyet a XIX. században az ipari kapitalizmus teljesen kialakított, változtatta át a tőkések és bérmunkások közti formálisan egyenlő jogviszonyt tényleges alárendeltségi viszonyná; magánjogi kifejezése elleplezte kvázi közhatalmi jellegét. a magánjog központi intézményét, a termelési eszközök tulajdonát és ennek kapcsolt garanciáit mint a szerződés, a mesterség és az öröklés szabadságjogait Karl Renner elemezte ebből a szempontból és kimutatta, hogy tényleges funkciójuk alapján a közjog alkotórészeit kellene képezniük: a kapitalista számára a magánjog „delegált parancsnoki közhatalmat” biztosít. Legkésőbb az első világháború kitörése óta azonban bizonyos mértékig a jogi fejlődés is követi a társadalmi fejlődést, és a típusok bonyolult keveredését hozta létre, melyet elsősorban a „magánjog publicizálódásának” címszava alatt regisztráltak; később ugyanezt a folyamatot szemügyre vették a közjog privatizálásának fordított szempontjából is: „A magánjog és a közjog elemei a felismerhetetlenségig és kibogozhatatlanságig összekapcsolódnak egymással.”

A tulajdonjogokat nemcsak a már említett gazdaságpolitikai intervenciók útján korlátozzák, hanem ugyanígy jogi biztosítékok útján is, melyek arra hivatottak, hogy a tipikus szociális szituációkban a szerződő felek formális egyenlőségét materiálisan is biztosítsák. A kollektív szerződések, amelyek, kiváltképpen a munkajogban, az egyéni szerződések helyére lépnek, a gyengébb fél számára adnak biztosítékokat. A bérlő érdekében hozott óvintézkedések a bérbe adó számára a bérleti szerződést szinte már nyilvános térfelhasználási viszonyná változtatják. És ahogyan a munkavállalók és bérlők, ugyanígy a fogyasztók is speciális biztosítékokat élveznek. Hasonló fejlődés rajzolódik ki az üzemi alkotmányjogban, a települési jogban és a családjogban is. A közbiztonság szempontjai néha olyan mértékben kötik az üzemek, földterületek, épületek stb. tulajdonosait, hogy már „felettes köztulajdonról” is beszéltek. Liberális államjogászok azzal az utalással utasítják vissza a tulajdonjogok „kiürítésének” ezt a rendjét, hogy ma formálisan meghagyják a tulajdonosnak a tulajdont és mégis kisajátítják, mégpedig kártalanítás és a szabályozott kisajátítási eljárás jogvédelme nélkül: „Így a kisajátító törvényhozás útján a társadalmisítás új formái jönnek létre, melyekkel még a doktriner marxizmus sem számolt.”

A magánjog központi intézményével, a tulajdonnal egyidejűleg természetesen ennek kapcsolt biztosítékai is sorra kerülnek – mindenekelőtt a szerződés szabadsága. A klasszikus szerződési viszony a szerződési feltételek meghatározásában feltételezi a teljes függetlenséget. Ezt időközben erős korlátozásnak vetették alá. Amint a jogi viszonyok szociálpolitikai szempontból hasonlóvá válnak, maguk a szerződések is sematizálódnak. A szerződési viszonyok növekvő standardizálása normális körülmények között a

gazdaságilag gyengébb fél szabadságát nyirbálja meg, míg a kollektív szerződésnek már említett eszköze épp arra hivatott, hogy megteremtse a piaci helyzet egyenlőségét. A vállalkozói szövetségek és a szakszervezetek közötti kollektív szerződések elvesztik szigorú értelemben vett magánjogi jellegüket; egyenesen közjogi jelleget öltenek, mivel a foganatosított sorozati szabályozás törvényhelyettesítőként működik: „A szövetségek funkciója egy összmunkaszerződés megkötésénél nem annyira a magánautonómia gyakorlása, mint inkább a delegáció útján történő jogalkotás.” Az eredeti magánautonómia már jogilag is annyira lefokozódott származékos autonómiává, hogy a szerződések érvényessége szempontjából gyakran már nem is tekintik szükségesnek. A tényleges szerződési viszonyok jogi hatása a klasszikus jogi viszonyokhoz hasonlít.

Végül a magánjogi rendszeren réseket üt a magánszemélyek és a közhatalom közötti szerződések növekvő száma. Az állam a *do ut des* alapján szerződik a magánemberekkel; a felek egyenlőtlensége, az egyik függősége a másiktól itt is feloldja a szigorú szerződési viszony alapjait; a klasszikus modellen mérve inkább már pseudo-szerződésekről van szó. Ha manapság a hatóságok a szociális állam feladatainak végrehajtása közben a törvényes szabályozást messzemenőn a szerződés eszközével helyettesítik, akkor az ilyen szerződéseknek magánjogi formájuk ellenére kvázi nyilvános jellegük van; mert „jogrendszerünk tulajdonképpen azon a gondolaton nyugszik, hogy végül is a magánjogi szerződések a törvény alatt helyezkednek el, nem pedig a törvénnyel azonos szinten, és közjogunk csak annyiban hagy teret szerződések számára, amennyiben mellérendeltségi viszonyok léteznek.”

Azzal, hogy az állam „kimenekül” a közjogból, és a közigazgatás feladatait vállalatokra, intézetekre, testületekre, a magánjog félhivatalos ügyvivőire viszi át, megmutatkozik a magánjog publicizálódásának visszája is, vagyis a közjog privatizálódása. A közjog klasszikus kritériumai leginkább akkor válnak ingataggá, ha elosztó, gondoskodó és támogató tevékenységeinél még maga a közigazgatás is magánjogi eszközöket használ. Mert például sem a közjogi szervezet nem akadályoz meg egy közbeszállítót abban, hogy „ügyfelével” magánjogi viszonyba lépjen, sem pedig az ilyen jogviszony messzemenő standardizálása nem zárja ki ennek magánjogi jellegét. Sem a monopolhelyzet, sem a szerződéskötési kényszer nem írja elő, hogy valamit a közjog területére kell utalni; sem pedig az, ha a jogviszonyt igazgatási aktus alapozza meg. A közérdek publicisztikus mozzanatai olyan mértékben kötődnek össze a szerződéses formulázás magánjogi mozzanataival, ahogyan a tőkekoncentrációval és az intervencionizmussal az állam társadalmasodásának és a társadalom államosításának kölesönös folyamatából új szféra alakul ki. Ezt ésszerűen sem tisztán magánszféraként, sem valódi közszféraként nem lehet

felfogni, és nem lehet egyértelműen a magánjog vagy a közjog területéhez sorolni.

17. §

A szociális szféra és az intim szféra polarizálódása

Olyan mértékben, ahogyan az állam és a társadalom kölcsönösen áthatja egymást, a kiscsalád kiválik a társadalmi újratermelés folyamataival való összefüggéséből: az intim szféra, mely egykor általában a magánszféra közép-pontja volt, amennyiben ez maga is elveszti magánjelleget, mintegy annak perifériájára szorul. A liberális korszak polgárai magánéletüket prototipikus módon a hivatásban és a családban élték; az áruforgalom és a társadalmi munka szférája éppúgy a magánszféra volt, mint a gazdasági funkcióktól közvetlenül mentesített „otthon”. ez a két terület, mely akkoriban egységesen tagolódott, most ellentétesen fejlődik: „és pedig azt lehet mondani, hogy a család mindinkább magánjellegűvé, a munka és a szervezet világa mindinkább nyilvánossá válik.” [...]

7. TÉMA: A 22-ES ABSZURD CSAPDÁJA A TÁJÉKOZTATÁSBAN**KONRÁD GYÖRGY:****Visszatekintés a szamizdatra⁴³
(1990 januárjában)**

Milyen esemény volt eleinte egy-egy szamizdat szám; tilosságértéket fokozta a ritkaságérték. A gyanús közeggel szemben az igazi, mint amikor a pancsolt bor mellett iszol egy pohár pancsolatlant, amit az ember magának szűr és érlel. A szamizdatot keresik: tudni akarják, hogy mi van a fejedben. Titkos olvasók és titkos rendőrök. A szenvedélyes olvasó áldozatot hoz a tilos szöveg olvasásáért; lázadó művekhez, képes legépelni őket, sokat fizetni értük. A titkosrendőr belopódzik a lakásodba, pókhálós padláson-pincében turkál, fáradságosan lehallgat, hogy megtudja, mit gondolsz. Úgy látszik, fontos neki, hogy mit gondolsz.

*

A szamizdatolvasó maga is hasonlít a szamizdatszerzőhöz. Maga is fel akar szabadulni a félelem alól. Lehet mondani, hogy romantikus idealista, nem a siker vezérli, hanem valami igazságkeresés. Ha vége a cenzúrának, már nem nagyon fontos, hogy mit gondolsz. Nyugaton nincs túlkereslet; több szerző, több könyv, mind olvasó. A pénzt elcsalja a könyv elől mindenfajta hedonista jószág. A történelem filozófiájánál izgalmasabb az étkezés filozófiája; hogy mi az igazság, nem igazán érdekes. Aki a közöny normájától elhajol, aki nemcsak akadémikus szertári-leltári érdeklődéssel gyűjti a szamizdatpéldányokat, mint akármely gyűjtő, az maga is titkos keleti, vagy inkább kelet-nyugati.

*

A nyugati művész kínálja magát. Keleten hiány és túlkereslet, Nyugaton bőség és túlkínálat; Keleten mohó, Nyugaton blazírt olvasó. Mindkettő hozzá van nőve a saját paradigmájához. A hivatalosan belül lehetsz konzervatív és reform. A nemhivatalos más, mint a reformer: ő eleve rendszerkritikus, pusztán a gesztus által, hogy kilép a hivatalos keretből, s teszi ezt annak tudatában, hogy ezért meg fogják büntetni. A disszidenslét szociális autodestrukció. A szamizdatszerző pusztán médiuma által nyilvánosan feljelenti magát, és akármit mond, ha mellőzi is a radikális retorikát, már azért is radikálisnak minősül, hogy formálisan áttörte a cenzúrát, és megszegte a felsőbbség játékszabályait, amelyeket a nagy többség elfogad.

⁴³ AB-Beszélő Kft. 1990.

*

A nyugati radikális antikapitalista – maga is kapitalista; a keleti radikális antietatista – maga is etatista. Mindkettőnek megvan a maga szerkezetileg adott kétértelmősége. A művész mind a pénz, mind a hatalom nyelvének paradigmáján belül ellenzékben van saját kultúrájának a túlnyomó szellemével – tehát a pénz és a hatalom szellemével – szemben. Mert azt, hogy kinek van és kinek nincs többnyire esetlegesnek és groteszknek látja. Nincsen művészet az uralkodó-túlnyomó nyelv elleni belső lázadás nélkül. Mivel nehezebb megküzdeni: az olvasó félelmével vagy a közönyével?

*

A keleti disszidensnek, ha egyébként jó szerző, elhiszik, amit mond, és van némi nyugati sikere. A cenzúra védekezik a disszidensek nyugati sikerének a rémképe ellen. Szembeállítja a külföldet a belfölddel, akárcsak a világpiac hidráját az autark idillel. A cenzúra kívánja a paternalista bensőség szentimentalizmusát, a szocialista bidermeyert. A vezér szereti azt a tiszta és romlatlan bensőséget, amelyet a titkosrendőreivel garantál.

*

A nyugati olvasó nem akar felszabadulni, nincs erre igénye, nincs rá szüksége, szabad polgárnak érzi magát, nem hozza lázba a gondolatszabadság követelménye. Ha valami baja van, akkor talán az, hogy külsőségesnek érzi ezt a kultúrát, nem igazán belülről jönnek. Panasza: extrovertált, önkiárúsító, kívülről orientált kultúra. Ráadásul abból, amit körülötte becsülnek: sikerből, pénzből sohasem elég. Minél kvantitatívabb az uralkodó érték, annál elégtelenebb az értékhordozó, mert végtelenszer több is lehetséges.

*

A húszadik század hozta a múlt század végén aláásott bankár-arisztokrata-akadémikus koalícióval szemben a nacionalista és a szocialista tömegmozgalmakat. Mindkettőre jellemző a populizmus. Szigorú meggyőződésű emberek, az eszmék fontosak, apa és fiú képesek gondolatokon szakítani. Az államkultúra igencsak moralizáló kultúra, hajlamos a gondolatok szüntelen erkölcsi megítélésére. Az államkultúrára jellemző – mind az ortodoxiára, mind az elhajlókra – a koherencia igénye. Akár vezető vagy, akár disszidens, a magatartás, a gyakorlati és az elméleti viselkedés a kommunizmusban elsőrendűen fontos. Nagyon fontos, hogy mit csinálsz és mit mondasz. Figyeljük egymást mindannyian. Ez az, ami nem nyugati bennünk. Hogy meg vagyunk szállva a súlyos ügyeinktől. Azt a nyugalmas közönyt az

állam ügyei iránt nem tudjuk érezni, amire nyugati ember képes. A moralizmus itt politikai, ott magánéleti. A keleti értelmiségi – akár mint cenzor, akár mint disszidens – érzékeny az eszmékre. Amíg sikerül a homlokzati egyöntetűséget fenntartani, addig a kommunizmus fundamentalizmus. Van egy komolyan veendő és mindenre érvényes eszmei alap. Vannak könyvek, amelyekből mindent kiolvashatsz, vannak emberképek, amelyeket szeretned kell. Van erkölcsös és aljas. A hivatalosnak az ellenzéki imperialista ügynök. Az ellenzékiné a hivatalos téglá. A diktátor számára fontos, hogy a cenzúra réstelen legyen. Mindenkit integrálni akar; a kiskorú nagyközönség a rendszer számára veszélyes konfliktusokról ne szerezhessen tudomást. Ezért „nemszemélyé” (*unpersonná*) teszik a szabálysértőt. Miért hoz az állam határozatokat a filozófiáról és az irodalomkritikáról? Az eszmék vezérelte államszocialista kultúra a politikai-ideológiai állam velejárója. Jellemző rá a fundamentalizmus, ami az egész életet befoglalja, és az egész személyiséget elnyeli, mert szinte minden viselkedési elemet szabályoz. Monolitikus nyelv és ikonográfia, amelynek létfeltétele az egység látszatának őrzése. Az anarchikus szervezatlenséggel és a bomlodozó-bomlasztó entrópiával szemben – kötelességteljesítő rendépítés. Védi az uralkodó értékrendet, deffenzív, szorongó, rendfenntartó diszciplína.

*

Az autonóm disszidens is csak akkor fogadja el a szembejövő másik, számára új nézetet, ha az beilleszthető a disszidens paradigmába, ha az övével szinkron, ha egyezik az értékeivel. Voltaképpen ez is paranoid tartás, védekező, gyanakvó, férfias-harcias. Nem akarsz sodródni, tárgyá lenni, nem kívánod, hogy elcsábítsanak és a magukévá tegyenek. Kényes ízlés, folyamatos elhárítás. A riasztókészülék működésbe lép, ha idegen anyag támadása fenyeget. Az autonóm nem akar kapkodni, engedelmessé válni, a maga feje után megy, a maga játékát játssza, az általa elfogadott szabályokhoz ragaszkodik. Megátalkodott, kissé rideg, nem nagyon rugalmas. Másfajta ember, sokkal pillangószerűbb az, aki a sikert látja szépnek, és aki azon járhatja az eszét, hogy mi az, ami iránt éppen most kereslet van a piacon. A divathullámos követésre hajlamos, és alkalmazkodik munkájában a többségi kliséhez, mert éppen azt lehet eladni. Tudatosan olyan csinálni, ami értékesíthető ugyan, de csak kisebb áron, szinte semmiért (lásd a nyugati marginális művészt), kevésbé romantikus, mint olyat csinálni, amiért üldözni fognak (lásd a keletit). Az ismeretlenség és a szegénység kevésbé drámai, mint az üldözöttség.

*

Hogy néztem a legális irodalmat? Tudtam, hogy a megengedett önmagának nem mindent engedhet meg. A keleti legalista a bensőség embere, nem szeret nyilatkozni, fél, hogy felsül, óvakodik a kérdésektől, és kerüli a nyilvánosságot.

A totalitaizmus búrja alatt a bensőség sokféle fajtája tenyészik, a pártállami mellett leginkább a se-nem-kormánypárti, sem-nem-ellenzéki, a se-nem-támogatott, sem-nem-tiltott, a sem-nem-hódoló, se-nem-szembehe-lyezkedő többségé. Ez a bensőség a dolog lényege, amely minden megosztottságnak fölébe emelkedik. Ennek következtében aggasztóan hasonlítunk egymásra. Ők még inkább valóságnak hitték az akadályt, mint én. Én is erősebbnek véltem az akadályozó rendszert, és most csodálkozom, hogy így omladozik. Ismeretes a börtönpszichózis: az ember egyedül van a cellában, a folyosón a falnak fordítják, ha szembejön egy rabtársa. Az a cél, hogy egyedül érezze magát, hogy azt érezze, a vele szembenálló világ emberei sokan vannak, és mind össze vannak kötve a tulajdonképpeni szervezet által, ami végső soron a politikai rendőrség. A titkosszolgálat mintegy a rendszer lelke, idegzete; általa vannak a részek összekötve, általa csatlakoznak a politikai szuperagyhoz. Zárkában vagy szabadlábban, az ellenzéki érezte azt, hogy senkiben sem bízhat, hogy mindenki téglá. Ettől szorongtak az erdélyiek is; és ez a reálpánoia megbénít. Rémképekkel, fantomokkal kellett együtt élni. Mennyire valóságos egy mítosz? Amennyiben elhiszik. Addig erős, addig tartja magát, ameddig hisznek benne. „Ők erősek, én meg gyenge vagyok”, ezt kell a teljhatalmú állam polgárának átéreznie. Ilyenkor hajlamos vagy a többiekkel magadnál gyengébbnek látni, és róluk mindenféle rosszat elképzelni. Azt hiszed, hogy ők már feladták, kevésbé ellenállóak, mint te. Az óvatosságukat jelként értelmezed, hogy a másik oldalhoz tartoznak. Mivelhogy ők egy másik nyelvet beszélnek, mert az ő számukra más az, ami természetes és ami nem természetes, egy lelki mozdulattal hajlamos vagy eltolni magadtól őket. A kollégák tulajdonképpen elég természetesnek tartották a fennálló rendszert, s leginkább csak azon belül tudtak gondolkodni. Hogy valaki disszidens volt-e vagy sem, nem is annyira erkölcsi kérdés, nem is annyira bátorság kérdése volt, hanem inkább azon múlt, hogy ki milyen természetesnek tartja a rendszert. Ellenszenvvel, de respektálták az autoritást, ugyanazokba a pozíciókba jobb személyeket kívántak. Arról nem beszéltek, hogy a pozíciónak kellene megszűnnie. Tulajdonképpen rendjén valónak tartották a disszidensek kirekesztését. Sokan haragudtak azokra, kik egy petíció aláírására jöttek hozzájuk. „Hogy lehet engem ilyen helyzetbe hozni? Most vagy tönkreteszem magam, vagy gyávának mutakozom.” Aki az ívet hozta, vészmadár, kuvik. Azt mondták, az irodalomnak nem való a szamizdat. Miért nem? Ha többen csináljuk, akkor a cenzúra előbb omlott volna össze. A pártvezetés engedett, ha szolidaritást észlelt magával szemben, és felülkerekedett, amikor nem volt szolidaritás.

*

Az *AB Kiadó* éntőlem mindent közölt. *Demszky Gábort* tekintetem a kiadómnak. Jött a táskájával – a fegyelmezett, dolgos, idealista cselekvő, tetszett a professzionalizmusa, hogy a gazdasági és technikai szakismeretek is megjöttek a politikai bátorság mellé. Mindketten végeztük a dolgunkat, a

magunk választotta és alkatunkhoz illő munkát. Könyveket írtam, a könyveim pedig Gábor jóvoltából kis példányszámban napvilágra kerültek. Szerettem, hogy van számomra is lap és kiadó, második nyilvánosság összekötve a második gazdasággal. Örültem azoknak az olvasóknak, akik a szokásosnál több pénzt és fáradságot költenek szellemi találkozásunkra. Nem értem rá irigykedni azokra a kollégáimra, akiknek a könyvei nagy példányszámban kaphatóak voltak a boltokban. Miért csináltam? Majomkodásnak éreztem volna az ellenkezőjét. Úgy éreztem, megdarálnak, ha beadom a derekam. Szégyelltem, hogy egy kushadó, sunyi ország polgára vagyok. Szégyelltem az általános mellébeszélést, a kacskaringós, lefedező köntörfalazást. Azt a kibúvót a pátoszba, valami közös ünnepélyességbe, amivel a tabut el lehetett kerülni. Én – mérsékelt és konzervatív ember – azért kerültem radikális pozícióba, mert a becsületkódexem nem bírta volna azt, hogy ne válaszoljak a nekem feltett kérdésekre. Természetesen így is fogoly lesz az ember, eluralkodik rajta és a sorsát meghatározza a szerepe. Fogoly a legalista is, fogoly az ellenzéki is.

*

Lehet-e mondani, hogy a szamizdatszerző független az olvasóitól? Hiszen itt is van közvéleménynyomás, van akár szektás-szubkulturális fegyelem is. Én – inkább önmeghatározó, mint adaptív alkat – erőbben vonzódtam a relativisztikus, keletnyugati nézőponthoz, ami nem felel meg egészen a honi vagy akár a kelet-európai szamizdatszerző normájának. Működtem mind a piac, mind a szamizdat logikája szerint. A keletnyugati szerző a Kelettel relativizálta a Nyugatot, és a Nyugattal relativizálta a Keletet. Idegesítette a kultúrák önelégültsége. Érzékelte, hogy van némi tükröző összefüggés, szerkezeti rokonság a nemzeti-állami gettó és a szamizdat-gettó között. Van etatista abszolutizmus és van etatista populizmus, de alighanem van etatista antietatizmus is, ahogy van kapitalista antikapitalizmus és nyugatias Nyugatellenesség.

*

A politikai rendőrség és a pártállam kulturális hivatalai között megvolt a szoros interkommunikáció. A cenzúra naprakészen reagált, akár a legegyszerűbb gesztusokra is, és ez a reakció szertesugárzott ismeretségi körükben. Kinek jó és kinek kellemetlen a jelenléted, például, hogy mellette ülsz? Ki engedi meg magának, hogy felhívjon? Ki elég úriember ahhoz, hogy fittyet hányjon? Ki az, aki csak beállít telefon nélkül, mert nem szeretné, hogy azok regisztrálják az ittlétét. Valami zavartság a veled tartott kapcsolatban. Valami helytelenítés, ne is akarják hallani, hogy miket művelsz, jobb, ha nem is tudják, akkor nem lehet belőle baj. Aki szeret, az is valami idegenkedő kíváncsisággal néz, és egyszersmind azt mondja, hogy marha vagy. Mert ő az

okos, aki nem csinál ilyet. Konyhákat látok magam előtt, ahol mondom, hogy mit írtam. Igen? És a házigazda más tárgyra tér.

*

A házigazda most persze sokkal dühösebb a kommunizmusra, mint én voltam. MI elmondtuk a magunkét, könnyítettünk magunkon, tehát nem is voltunk olyan mérgesek. Azok, akik visszafajtották magukat, akik mostanáig tartogatták, azok sokkal mérgesebbek, bosszút követelnek, valamilyen leszámolást. A volt gyávák a lehangosabbak. Ilyenkor mindig felvetődik, hogy kinek áll jogában ítélkezni. Az ítélkező bizonyára csak viszonylagosan jobb az elítéltnél. Olyan nyomatékos az irigység szólama a gyűlölködésben! Aki csak újabban kapott rá a 89-ben divatossá lett demokratikus-hazafias újbeszédre, az úgy kóserolja magát, hogy nemes haragjának retroaktíve nyilvánosan teret enged. A szamizdat művelőinek hitelességi előnyét nehéz megbocsátani.

*

A szamizdat a jogsértéseket nyilvánosságra hozta, leleplezte a világközvélemény előtt a magyar kormányt. Volt, aki ezt illojális, hazafiatlan viselkedésnek tartotta. Falazni, cinkoskodni a rendőrállammal ebből a nézőpontból lojális és hazafias viselkedésnek látszott. Mindenesetre a hatóságoknak kétszer is meg kellett fontolniuk, hogy durvuljanak-e vagy sem, mert észlelhatték, hogy semmi sem marad titokban. A hatóságok legkomiszabb fogása, hogy hallgatási fogadalomra készítetik a gyanúsítottakat, a vádlottat, az elítéltet. A szovjet légerekből elbocsátottak a Rákosi-időkből egyáltalán nem beszéltek a légerekről. Az emberek megmondták, hogy ne beszéljenek az őket ért sérelemről, és a többség szót fogadott ennek a tilalomnak. Ez volt a szovjet- vagy szocializmusellenes propaganda – elmondani, hogy mi történt velünk. Azok, akik el akarták mondani, könnyen beszorulhattak az elmebeteg szerepébe. Voltak emberek, akik félig-meddig a politikai pszichiátria áldozatai, és csak azért félig-meddig, mert maguk is közreműködtek ellehetetlenülésükben, furcsák, magányosak lettek, környezetük visszavetette őket. Az egyik ember titokban tartotta a másik előtt, hogy a hatóságok kérdezősködtek róla. A szocialista lojalitás azt diktálta, hogy ez a kérdezősködés ne említődjék. Az elnyomásra nézve végzetes jelentősége volt annak, hogy a disszidensek eltökélten illojálisak voltak vele szemben, a tabu megtört és ostobaságnak bizonyult.

*

Jöttek a nyugati újságírók, és mi válaszoltunk az ő kérdéseikre. Általában válaszoltunk a kérdésekre, ha valaki elég merés volt hozzánk fordulni és megkérdezni bennünket. Megértettük a médiumok használatát, visszajött az

országa a disszidenshang. Fantomemberek, akikről legalisan nem volt szabad tudni; csak a bizalmas információs füzetek tájékoztatták rólunk a funkcionáriusokat. Egy televíziós vezető: Konrádnak a kisujja sem jelenhetett meg a képernyőn! Pártfegyelmi vizsgálóbizottság szállt ki a filmgyárba, hogyan kerülhettem egy filmkockára. Ne lássák az arcomat! Aki látható, az tiltakozott, hogy velem egy levegőt kellett szívnia egy diplomata házában. Egy nyugatnémet televíziós csoport interjút akart készíteni velem, és segítséget kért a magyar kollégáktól. Konrád? Ilyen nevű magyar író nincs, mondta egykori évfolyamtársam, a televízió illetékese. Hogy ki az író, azt a kultúrpolitikai vezetés szabta meg, és volt nem is egy a pályatársak között, aki magáévá tette a kiközösítést. Aki ellenszegül, az nem író. Az pamfletíró. Az nem kéziratot ír, hanem ellenséges anyagot. A könyvesboltokban nincs, a könyvtárban zárt anyag, nem lehet folyóiratokban említeni, tankönyvben nem szerepelhet, könyvtárból ellopták, tehát ott sincs. Jöttek a küldöttségek, kérdezték a kultúrpolitikusokat a betiltott szerzők felől, hazudniuk kellett, magyarázkodniuk, kellemetlen helyzetbe hoztuk őket, nem gondoltak ránk szívélyesen. Kisebb teher voltunk a lelkünkön, ha úgy fordították a szót, hogy a szóban forgó művek és szerzők azért nem jelennek meg, mert rosszak, senki sem kényszerítheti a kiadót, aki önállóan dönt, hogy silány műveket adjon ki.

*

Megteszed-e az udvariassági gesztusokat? Például: választhatnál tilos írásodhoz álnevet. Ha ezáltal elhatárolod magadat a cselekedetedtől, akkor kevésbé vagy büntetendő. Én inkább úgy éreztem, hogy éppen ez a lényeges – a vállalás gesztusa. Hogy vállalod azt, amit csinálsz. Ennek a gesztusnak volt a leginkább robbantó ereje. Természetesen mindazok, akik legalisták voltak, most dühösen tiltakoznak az ellen, hogy a demokratikus ellenzék feszítette szét a béklyókat. A nyílt ellenzékiességhez fizikai bátorság is kellett, de még inkább lelki összeszedettség. Az én szememben azok voltak a leginkább megbízhatóak, akik eljutottak ehhez a következetességhez. A többiek? Ismeretük az ügyeskedés minden fordulatát a hangban, stílusban. Udvariasak voltunk, nem lett volna elegáns felróni a többieknek az óvatosságukat.

*

Volt ebben más is: önérzet-fogyatkozást is szenvedtek mindazok, akik marginális fantomok lettek. Az ember hajlamos önmagára a többiek szemével nézni. Ki szeret fantom lenni? A fantommal szemben túlzott váradalmak vannak, legyen egészen más fából faragva, mint a többi ember. Ha ugyanolyan gyarló, mint azok, akkor csalódást kelt. Káröröm, ha mégsem olyan jó, amit csinált. Még sokáig él a neheztelés a tegnapi demokratikus ellenzékkel szemben, mert a cenzúrával szemben lojális legalisták egy szükségtelen és végeredményben unalmas virtuózmutatványt hajtottak végre. Nem igaz, hogy

csak az foglalkoztatta őket, amiről írtak, és az sem igaz, hogy az, amiről nem írtak, az nem érdekelte őket. A magánbeszélgetésekből ennek éppen az ellenkezője derült ki. Ezért aztán a szürkeség, a jóra valószínűség, a nívós semmitmondás jött divatba, amely senkit sem botránkoztat meg, amely mindenütt lehetséges és sehol sem tilos.

*

Átmenet a szamizdatból a piacba? Egyszerre kapós lesz, kereskedelmileg sikeres guruféle. Ez a hierarchia társadalma, ahol a helyváltoztatás vertikális, lentől fel, fentről le. A cenzor most kapitalista kiadó lesz, csak hogy ezúttal mint polgár velem egy kategóriába került. Az értelmiségi és a kapitalista, az értelmiségi és a bürokrácia kiegyezése újpolgárságot eredményez, amibe a tegnapi disszidens is beletartozik. Aki nem értelmiségi, aki nem tud vállalkozó lenni, akinek nincs esélye arra, hogy bejusson a felső harmadba, az lenni marad, irigykedik és úri huncutságnak tartja az egészet. Tudja, hogy senki ezután sem lesz jobb, eddig rosszul fizették, most esetleg el is bocsáthatják. Eddig becsapták, állítva, hogy ő van felül, most már nem is akarják becsapni. A populisták ideje elmúlik, mert az értelmiség felül akar lenni, és nem hivatkozik igazában a népre. A népi értelmiség már nem nép, hanem csak nacionalista, jóllehet a nemzeti elzárkózásnak sincsen már programmatikus értéke. Persze lehetséges, hogy a kommunista etatizmus átszíneződik nacionalista etatizmussá. az értelmiséget mind a kommunista, mind a nacionalista populizmus kivetkőztetné az ő polgári, szakszerű és professzionális mivoltából, és valamilyen hamis, túlfeszített, szenteskedő szerepbe vonja be, amivel együtt jár a fellengzős, cikornyás stílus.

*

Most jön a visszamenőleges retorika, most mindenki átalakul szenvedővé, most megint áthazudják a történelmet, ami már itt szokás. Ilyenkor tehát érdemes elmondani, hogy sok minden az elmúlt évtizedekben is élvezetes volt. Már több underground generációt éltem meg, lehet, hogy 1956 után a Belvárosi kávéház irodalmi asztaltársasága is ilyen marginális kör volt, de akkor eszünkbe sem jutott, hogy önkiadók legyünk. Így vagy amúgy, elfogadtuk a rendszert azáltal, hogy maradtunk, és viseltük a folytonos horzsolódást. Nem ismertük el az emigránsok erkölcsi vagy szellemi felsőbbségét; ugyanezt mondani ott, ahol ezért csak siker jön, nem volt a mi számunkra különösebben érdekes. Kár, hogy nem voltunk elég szívélyesek egymáshoz, kár, hogy a politikai és a művészi avantgárd kevésbé érintkezett egymással. Hogy lesz-e változás vagy sem, az jobbra azon múlt, hogy egymással mennyire voltunk hajlandók összeköttetésbe kerülni, beszélni, szövetkezni, közösen fellépni, hogy a nyilvánosságot mennyire vettük birtokunkba. Mindenki palackpostának tartotta az írásait, és

nem gondoltuk, hogy különösebben siettetni kellene a napot, amikor a palackot kinyitják.

*

Demszky Gábor és munkatársai előtti tiszteletadással szeretném befejezni ezt a hosszúra sikerült, elemző visszapillantást. Volt idő, amikor ő volt szint egyedül a titkos nyomtatás szervező központja, szállítmányozója, lelke, mindenese. Követték, zaklatták, elkapták, motozták, kifosztották, megrugdosták, de az ő rosszacska autói csak felberregtek itt-ott a városban, lerázta a követőt, átadta a kéziratot, kapta és továbbadta a filmlemez, elrejtőzött tanyasi házakban a titkos nyomdászokkal, és itt nyitva hagyok neki néhány kipontozott sort, hogy belátása szerint ideírja a segítőit, nekem is kedves nőket és férfiakat, akik, ha újra kellene, akkor újrakezdenék: (Kedves Gyuri, kedves Olvasó! Lapozz hátra, a válogatás utóirata közli a névsort – D. G.)

Megértésemről biztosítom mindazokat, akik ezt nem tették, akiknek ehhez nem volt köze, de ha valamikor még bajban lennék, azokhoz fordulnék, akik benne voltak az önkiadó kultúrában, és éveken át edzették magukat az erőszakmentes ellenállásban. Jött a hazugságbika, s **Demszky Gábor**, a jeles viador nagy koncentrációval és suhogó tőrrel a szemé közé nézett. Ha a cenzúra mindenhatósága folyamatosan megsérül, akkor előbb vagy utóbb elvérez és összerogy. Ennyi a férfiasságból elég is: **Rozi**, **Kígyó**, **Kati**, még egyszer **Kati** és még más kisasszonyok nélkül a dolog nem ment volna. Pszt, sss, szépen, halkan beteljesítik a tervet. A többiekről pedig, akiket itt nem említettem, máshol még szó esik.

8. TÉMA: MI A HÍR?

BEDŐ IVÁN:

Mi a Hír?⁴⁴

„Ha a kutya harapja meg a postást, az nem hír, ha a postás harapja meg a kutyát, az hír.” A közkeletű meghatározás abszolút érvényét az előbbi kis gyűjtemény alaposan megkérdőjelezi, de nem járunk jobban azzal a

⁴⁴ In: Bedő Iván: Hírkönyv. Magyar Rádió, Budapest, 1995

klasszikusnak számító, amerikai eredetű definícióval sem, amely szerint hír az, ami válaszol a hat alapkérdésre: ki, mit, mikor, hol, miért és hogyan?

Ennek a meghatározásnak egyformán megfelel mindkét hír:

„Lelőtték Kennedy amerikai elnököt. Az ismeretlen tettes Dallasban, nem sokkal az elnök érkezése után valószínűleg távcsöves puskával lőtte le az elnököt és megsebesítette kíséretének több tagját. A merénylet háttéréről egyelőre semmit sem tudni.”

„Néhány nappal nyolcvanadik születésnapja után meghalt Kovács Jánosné, akit szomszédai a ceglédi újvárosi lakótelepen Lujzi Mama néven ismertek. Az utcán lett rosszul, és a mentőorvos szerint szívroham okozta halálát.”

A – bevallom – szélsőséges példákat azért hoztam fel, hogy oda lyukadjak ki: definíciók, ismérvek, pontozás és bármi más egzakt módszer alapján nemigen lehet megmérni, meghatározni egy hír értékét. Még az sem igaz ugyanis, hogy a második hír ne lenne hír. Igenis az lehet, mondjuk, a ceglédi újvárosi helyi rádióban – abban a rádióban, amelynek hírei közé egyébként az amerikai elnök halálhíre valószínűleg be sem kerülne. Vagyis: lehet, hogy ami az egyik közösségnek (közönségnek) hír, az másokat nem érdekel. Sok függ tehát attól, hogy kiknek, milyen hallgatótábornak, olvasóközönségnek szánjuk híreinket. (Ebben a könyvben helyenként nagyobb hangsúllyal esik szó egy országos, közszolgálati rádió szempontjairól.)

Általában segíthet, ha annak a bizonyos hat kérdésnek alapján megpróbáljuk eldönteni, mi a fontosabb.

- ⇒ *Ki?* Ha fontos, de legalábbis ismert emberről van szó, a hír többet ér, mint ha ismeretlen, jelentéktelen a hír főszereplője.
- ⇒ *Mit?* Ha a hír szereplője azt teszi, amit szokott (az ellenzéki politikus bírálja a kormányt, a debreceni gyors megérkezik Debrecenbe, a vendéglős vacsorát szolgál föl, a beteg meggyógyul), akkor a hír értéke csekély. Ha ellenben szokatlan, rendkívüli dolgot cselekszik (az ellenzéki politikus csatlakozik a kormánykoalícióhoz, a debreceni gyors kisiklik, netán eltérítik Szombathelyre, a vendéglős a vendéget szeleteli fel, a betegnek az egészséges lábát amputálják) akkor a hír érdekesebb. Bár, amint láttuk, a postás és a kutya példája sem abszolút érvényű – pontosabban: mindig a helyzettől függ, mi számít szokványosnak és mi az újdonság.
- ⇒ *Mikor?* Ha valami most történt, érdekesebb. Ha mi közöljük először, akkor nyert ügyünk van. Ha az események után kullogunk, akkor híreink nem elég érdekesek.

- ⇒ *Hol?* Ami hozzánk (illetve hallgatóinkhoz, nézőinkhez, olvasóinkhoz) közelebb történik, az fontosabb. A helyi rádióban hír a helyi tűzoltóegylet tisztújítása is, az országos rádió csak az országosan ismert szervezetek személycseréiről ad hírt, a honolulu-i rádió hallgatói meg azt sem tudják, kit választottak meg Magyarország elnökének (és viszont).
- ⇒ *Miért?* Ha az esemény háttérében szokatlan indíték áll, akkor a hír érdekesebb. Ha elütnek egy gyalogost, az nem feltétlenül kerül be a hírekbe, de ha az elvált feleség lesben ül a volt férj munkahelye előtt és gázt ad, amikor a férfi a járdáról a villamosmegálló felé indul, az bizonyára érdekes hírnek számít.
- ⇒ *Hogyan?* Beszámolunk fontos, ám szokványos dolgokról is, közöljük például a parlamenti választás részeredményeit is, de a hírekben másokhoz képest sokkal többet szerepelt például az a néhány jelölt, akit a többszáz másik képviselőtől eltérően a választási rendszer sajátosságai ellenére már az első fordulóban megválasztottak.

Mindez pusztán példa. Ez a könyv nem kísérel meg sem elméleti, sem gyakorlati választ adni arra a kérdésre, hogy egy adott időben egy bizonyos szerkesztőség mit tekintsen hírnek. A szerző azonban már előljáróban azt tanácsolja a hírszerkesztőknek: ha arról döntenek, mi számít fontosnak vagy érdekesnek vagy közérdekűnek akkor a hallgatóra gondoljanak és saját józan eszükre hallgassanak, ne pedig a kormányra, az önkormányzatra, a hatóságokra, a politikusokra vagy bárki másra, aki eltérő szempontokat diktálna. Ez nem csak a közszolgálati rádiókra vonatkozik: a hírek politikai és gazdasági függetlenségét kereskedelmi rádióknál sem szokás – mert nem célszerű – kérdésessé tenni.

Örök kérdés, hogy a hírek objektíveke (hiszen annak kellene lenniük), de ennek elméleti elemzése ugyancsak nem célom. Talán elég, ha azt mondjuk, hogy a hírek legyenek tárgyszerűek, kiegyensúlyozottak. Ennek konkrét megítélése azonban még bejáratott demokráciákban, hosszú ideje érvényesülő sajtószabadság közepette is vissza-visszatérő viták tárgya a politika és a sajtó között.

Adalék lehet ehhez, amit a New York Times főszerkesztőjétől, Max Frankeltől idéz Bolgár György:

A rendőrnek, aki az utcán van, arra kell ügyelnie, hogy fenntartsa a közrendet, függetlenül attól, hogy szereti-e az abortusz ellen tüntetőket vagy sem. És ez végül is nem olyan nehéz, ha az ember szakmai erkölcsé azt súgja, hogy tisztességesnek, korrektnek kell lenni. (...) Teljes objektivitás ugyan nem létezik, de mi igyekszünk tisztességesek lenni.⁴⁵

Az objektivitáshoz kapcsolódó, de gyakorlatibb szempont a hírek és a kommentár szétválasztása. Ez alapvető, de ide is kívánczik egy megjegyzés. Később jónéhány példa mutatja majd, hogy a hírek feldolgozásánál gyakran szükség van az előzmények, a háttér, az ügyhöz kapcsolódó vélemények bemutatására. Ez nem tévesztendő össze a kommentárral. Ha valaki nyilatkozik és válaszol valamire, akkor a hírbe szükség esetén beletartozhat valaki másnak az a korábbi véleménye, amelyre most reagáltak. Egyik-másik bejelentés híréhez hozzátartozik az is, hogy az ügy szempontjából fontos emberek, szervezetek hogyan vélekednek róla. Mindaddig, amíg ez nem kommentár, vagyis nem az újságíró személyes véleménye, addig ez nemcsak megengedhető, hanem gyakran szükséges is, mert különben a hallgató (akinek, ezt nem lehet elégszer hangsúlyozni, nincs módja visszalapozni, utánanézni, hanem első hallásra kell megértenie a hírt és annak háttérét) nem igazodna el a hírekben.

Felelős szerkesztői magatartás esetén a hírek tárgyyszerűségét, kiegyensúlyozottságát nem veszélyezteti az sem, hogy a híreket természetesen válogatni, rövidíteni, szerkeszteni kell. Természetesnek pedig nemcsak azért mondható ez, mert így tisztességes, hanem – tegyük hozzá – azért is, mert a szerkesztőség önérdeke így kívánja.

Nincsenek „jó” és „rossz” hírek (bár egy sajtótörténeti anekdota szerint akadt egyszer valahol Kelet-Európában egy zsidó lap, amely így csoportosította a híreket: „Ez nekünk jó” és „Ez nekünk rossz”). Aki úgy válogat, úgy rövidít, hogy a pillanatnyilag kellemetlennek tűnő híreket elhallgatja, az előbb-utóbb elveszti szavahihetőségét. Azért is, mert a hallgató más forrásból könnyen (manapság könnyebben, mint eddig bármikor) megtudhatja azt is, amiről mi nem szóltunk, és azért is, mert a híreknek folytatásuk, további fejleményük is van. Elérkezhet az a pillanat, amikor semmiképpen sem hallgathatunk róluk, és akkor úgy járunk, mint a korabeli Magyar Rádió, amely a 70es évek elején imigyen közölte a legeslegesítő hírt a lengyelországi megmozdulásokról (amikor is a munkáshatalom fegyverrel fordult a tüntető munkások ellen): *„A lengyel tenger melléki városokban helyreállt a rend”*. Hasonló példákért visszanyúlhatnánk a szocializmus sajtótörténetébe, de nem tesszük, hanem inkább megint a New York Times főszerkesztőjét idézzük:

A legtöbb, amit tehetünk, az, hogy igazat mondunk vagy legalábbis megpróbálunk minél közelebb kerülni az igazsághoz. Ez az igazság néha kellemetlen, néha fáj, de lehet, hogy éppenséggel segít, és hasznos, ha tudomást szerzünk róla. Előfordul, hogy jó híreket adunk közre valamiről, és ennek az lesz a következménye, hogy az emberek ellustulnak, abbahagyják azt, amit addig olyan jól csináltak. Amivel csupán azt akarom mondani, hogy ha az ember itt ül, és azon töpreng, hogy melyik információnak milyen hatása lesz, akkor vagy beleőrül vagy nagyképu és arrogáns lesz, mások fölé helyezi magát. Ha az ember azon gondolkodik, hogy miről szabad másoknak tudniuk és miről nem, istent játszik, úgyhogy mi nem foglalkozunk ilyesmivel. Egyszerűen elfelejtkezünk arról, hogy a hír mit válthat ki az emberekben, hiszen nem játszhatjuk az istent. Csak két kérdést teszünk föl önmagunknak.

Azt, hogy fontos-e az esemény, amely megtörtént és hogy érdekese. Ha mind a kettőre vagy legalább az egyikre igen a válasz, akkor a beszámolót közzé tesszük.⁴⁶

Maga a hír fogalma az utóbbi időben megváltozott. Eddig csak azt tekintettük hírnek, ami valamilyen eseményhez kapcsolódott – ennek felelnek meg a fenti postásos vagy hatkérdéses meghatározások is. Nemcsak Nyugaton, hanem Magyarországon is terjed azonban az a felfogás, amely a híreket ennél tágabban értelmezi. A **kemény és puha hírek** fogalmáról van szó, arról, hogy olyan folyamatoknak, irányzatoknak is hírértékük lehet, amelyek nem köthetők egy bizonyos eseményhez, vagy legalábbis nem csak egy bizonyos esemény kapcsán beszélhetünk róluk. A példa megint Max Frenkeltől való:

Valaha úgy tartották, hogy nem számít hírnek az, aminél nem lehet odairni, hogy ez tegnap történt. Csakhogy az egészségügyi ellátás költségei nem tegnap szöktek magasra, hanem mindennap emelkednek; a népesség nem tegnap duplázódott meg; az élet a nagyvárosok központjaiban nem tegnap romlott meg; a kábítószer-fogyasztás nem tegnap vált súlyos problémává. Ám mindezeknek a fejleményeknek óriási hatása van az életünkre, sokkal nagyobb, mint azoknak a mesterségesen koreografált eseményeknek, amelyeket csupán a kamerák kedvéért rendeztek meg. Vajon miért fontosabb az elnök egy-egy sajtóértekezlete, mint bármi, amit az előbb felsoroltam? Miért számítana keményebb hírnek? (...) A hír definíciója változott meg. (...) és most ott tartunk, hogy a fontos trendeket leíró, bemutató riportjaink, tudósításaink gyakran az első oldalon szerepelnek, még hozzá néha legfőképpen, ott, ahová a legfontosabb napi eseményeket tesszük. Hiszen, ha mondjuk kiderül, hogy hosszabb idő átlagában kétszer annyi nő választja az abortuszt, mint egy korábbi időszakban, akkor ebből vezető sztori lehet. Mégpedig nem akkor, amikor megtörténik, hanem amikor tudomást szerzünk róla, és amikor elég ügyesek vagyunk ahhoz, hogy a trendről előbb szerzünk tudomást, mint a többiek.⁴⁷

A magyar viszonyokról Bolgár György ezt fűzi hozzá az amerikai felfogáshoz:

„... nálunk a hír (függetlenül attól, hogy igazi-e vagy csupán ál), az, ami friss esemény. Például, hogy egy motorkerékpáros embereket gázolt. Ám ha egy riporter a baleset nyomába ered, ha fölfedezi, hogy újabban elszaporodtak a motorkerékpáros balesetek, ha összefüggést talál a szupergyors motorok terjedő divatja és a szerencsétlenségek növekvő száma között, ha úgy látja, hogy az ifjúság jobbmódú rétegében a gyerekek legszívesebben motorbiciklin lovagolnak, és mindezt megírja egy hosszabb riportban, akkor abból nem hír lesz, hanem riport. Nem az első oldalra kerül, hanem a tizenvalahányadikra. Hír csak akkor lenne belőle, ha a rendőrség sajtótájékoztatóján számolna be a motorkerékpáros balesetek feltűnő elszaporodásáról. A rendőrségi

⁴⁶ Bolgár: New York Times. 49. oldal

⁴⁷ Bolgár: New York Times. 136-137. oldal

sajtókonferencia hír, a lap saját riportereinek ugyanerről szóló, a rendőrséget esetleg hetekkel megelőző exkluzív riportja nem hír, legföljebb riport”.⁴⁸

Mindebből az is látható, hogy a hír fogalmának változása nemcsak tartalmi, hanem műfaji ügy is. Ami a rádióhíreket illeti, ez azt jelenti, hogy a hírműsorokban nemcsak a hagyományos hírek, hanem a tudósítások, interjúk, riportok is hordoznak híreket. Ami ebben a könyvben szerepel, az elsősorban a szűkebb értelemben vett hírekre vonatkozik, de a leírtak többnyire értelemszerűen vonatkoznak a rokon műfajokra is – természetesen csak annyiban, amennyiben nem olyan interjúkra, riportokra gondolunk, amelyek más, rendszerint hosszabb és nem aktuális műsorokba készülnek.

A gyakorlati tudnivalóknál szó lesz a leggyakoribb hibákról, amelyek a hírek válogatása, fontosságuk megállapítása, sorrendjük meghatározása körül előfordulhatnak. Itt, a bevezetőben is röviden kiemeljük a leggyakrabban előforduló hibákat.

Nem minden esemény hír. Bizonytalan szerkesztők könnyen abba a hibába esnek, hogy a szerkesztőségbe érkező minden meghívót, minden előrejelzést hírként kezelnek. De ne feledjük: egyrészt az, hogy mi *lesz*, az csak nagyon nagy horderejű események esetén hír. (Megint más a kulturális ajánlat a színházak műsorával, megint más, hogy egy helyi rádió szolgáltatásként előre jelzi a helyi eseményeket – helyes, ha ezek elhangzanak, de ezek nem hírek.) Rendszerint az a hír, hogy mi *történt*. Másrészt nem csak Lujzi Mama szomorú sorsa nem számít hírnek mindenütt, vagyis nemcsak az számít, hogy valami „magánügy” vagy „közügy”, hanem a mégoly komoly szervezők által megrendezett események sem számítanak mindig hírnek, mert lehet, hogy ami történt, az csak a résztvevőknek fontos, és lehet, hogy semmi sincs mögötte. Vannak események, amelyek rutinszerűen ismétlődnek, és előfordul az is, hogy egy-egy esemény mögött alig van más tartalom, mint hogy szervezői bekerüljenek a sajtóba. Pártok rendezvényein például gyakran nem történik egyéb, mint hogy megerősítik ismert álláspontjukat, már csak azért is, mert komoly párt nem tud hetente új állásponttal előállni. (Hallottam már szóvivőt felsóhajtani: tudják-e, milyen nehéz mindig kitalálni valamit, hogy bekerüljünk a hírekbe...) Számunkra viszont egy esemény csak akkor hír, ha valami új, valami érdekes, valami fontos történik.

Önmagában nem döntő az sem, hogy a hír szereplője milyen magas rangú személyiség. Korábban automatikusan vezető hírnek számított, ha a Párt Központi Bizottságának első titkára fogadta egy mégoly jelentéktelen és távoli ország vezetőjét. Ez az idő elmúlt: ha a fontos ember nem mond újat, nem cselekszik valami fontosat, akkor az a hír nem hír vagy legalábbis nem fontos

⁴⁸ Bolgár: New York Times. 139. oldal

hír. (Minderről részletesebben a leshírekről és a protokollról szóló fejezetekben.)

Szó sincs persze arról, hogy a politika, pusztán azért, mert nem „érdekes”, ne kerüljön a hírekbe. A közszolgálati rádiónak különösen, de a többinek is az a dolga, hogy a közügyekről tájékoztassa a hallgatókat. Ha ezt nem tenné meg, nem tenne eleget annak a kötelességének, hogy lehetővé tegye a polgárok véleményalkotását az őket érintő ügyekben. Arról viszont igenis szó van, hogy a politikai események hírértékét a szerkesztőnek politikai befolyástól mentesen kell meghatároznia: a többpártrendszer nem abban különbözik az egypártrendszertől, hogy amiről korábban egy párt döntött (volna, ha maradéktalanul sikerült volna neki), arról most több párt dönt.

Ide tartozik az is, hogy a pártok szereplésének a hírekben (a választási kampány törvényesen szabályozott időszakán kívül) nincs pontosan meghatározható rangsora, arányszáma. Nincs olyan számítás, amely az egyik választástól a másikig mindvégig „igazságos” lenne mind a parlamenti, mind a parlamenten kívüli erők mindegyikének. Az is természetes, hogy a hatalmon lévő pártok, illetve politikusok többet szerepelnek, mint a mindenkori ellenzék, amely nem vagy kevésbé jut hivatalhoz. Másfelől az sem rendkívüli dolog, hogy jelentéktelenebb erők többet szerepelnek, ha fontos vagy feltűnő vagy rendkívüli dolgokat cselekednek, míg a nyilvánvalóan fontosabb szerepet játszó kormányerők háttérbe szorulhatnak a hírekben, amikor éppen nem történik velük semmi különös.

Egy esemény önmagában attól sem válik hírré, hogy a hírügynökségek kötelességszerűen regisztrálták és eljuttatták hozzánk. A valutaárfolyamokat is mindennap közlik, mi mégsem csinálunk belőlük mindennap hírt, de a jelentősebb árfolyam-ingadozások természetesen hírértékűek, és ha le vagy felértékelik a forintot, arról is rendre beszámolunk.

Hasonló példa, hogy nem adunk le minden egyes baleseti hírt sem. Bár természetesen egyik ember halála sem kevésbé fontos, mint a másiké, a balesetek közül inkább azokról számolunk be, amelyek a szokásosnál súlyosabbak vagy más szempontból érdekesekek, fontosak.

Nemcsak az előbb említett kemény hír – puha hír összefüggésben, hanem más esetekben is érvényes, hogy nem kizárólag az számít hírnek, ami kézzelfogható eseményhez, nyilatkozathoz, véleményhez kötődik:

„Jelentős forintleértékelésre számítanak a devizakereskedők, emiatt a tegnapi volt az év legforgalmasabb tőzsdenapja a budapesti határidős devizapiacon. A tegnapi forgalom a háromszorosa volt a korábbinak: meghaladta a másfélmilliárd forintot. Egy bróker elmondta, hogy a kereskedők 68 százalékos leértékelést várnak még ezen a héten, de legkésőbb március

közepéig. A Budapest Bank üzletkötője viszont úgy véli, hogy két számjegyű lesz a devalválás, amely szerinte azután várható, hogy márciusban hivatalba lép Bokros Lajos új pénzügyminiszter és Surányi György jegybankelnök. A Nemzeti Bank szakértője szerint ugyanakkor a forint nem felülértékelt, és a növekvő export egyelőre nem indokolja az árfolyam-korrekciót.”

A fenti hírben jószerivel egyetlen, önmagában nem túl jelentős esemény van: hogy az év legforgalmasabb tőzsdenapja volt a budapesti határidős devizapiacra. A háttér és a vélemények ügyes összekapcsolása, (több forrás felhasználásával) egészen más jelentőséget ad a híreknek, mint amit az egyes részek külön-külön adnának. A mozaikkövek egymás mellé rakásával létrejött hír jól érzékeltette, hogy a szóban forgó napokban a magyar gazdaságnak meghatározó jelensége volt a leértékelési várakozás, és az, hogy a jegybank később hogyan avatkozott be a forint védelmében.

A hírek fontosságának mérlegelésekor a szerkesztőnek azt is meg kell fontolnia, hogy a hírekben – éppen a hírek tömör, a lényeget kiemelő volta miatt – egyes események sokkal nagyobb hangsúlyt kapnak, mint más műsorokban. Kerekasztal beszélgetésekben, politikai magazinműsorokban, dokumentumműsorokban árnyaltabban lehet foglalkozni bonyolult ügyekkel is. Ha vitatott ügyről van szó, akkor a híradásokban, hírműsorokban elhangzó néhány mondat – vagy legfeljebb egykét perces tudósítás – inkább „mellbevágja” a hallgatót. Gondolni kell arra is, hogy minél megbízhatóbbnak, tekintélyesebbnek tekintik egy rádió hírszolgálatát, annál inkább érvényesül az az előítélet, hogy amit „bemondott a rádió”, az úgy is van, illetve, hogy az fontos, meghatározó dolog.

Ennek megvilágítására álljon itt pusztán egyetlen, talán nem is a legjellegzetesebb példa. A Magyar Rádióban az utóbbi években vitát váltottak ki azok a tudósítások, amelyek a nemzeti ünnepen némely szélsőséges politikai megmozdulásról szóltak. Volt, aki úgy vélte (a szerkesztők és a hallgatók között is), hogy a közszolgálati rádió nem adhat teret – épp a nemzeti ünnepen – ilyen szélsőségeknek, a Krónikaműsorok szerkesztői viszont úgy vélték, hogy figyelmeztetniük kell hallgatóikat: ezek az erők most is, épp a nemzeti ünnepen, hallatják hangjukat. Mindkét véleményben sok igazság van – hogy melyikben több az igazság, azt a mindenkori helyzet és mindenkori tudósítás dönti el.

Annak azonban ki kell derülnie, hogy – e példánál maradva – a rádió (egyszerűen szólva) nem egyetértőleg, hanem figyelmeztetőleg ismerteti a szélsőséges véleményeket. Adott esetben tárgyyszerűen el kell mondani, hogy – például – a szereplők egy betiltott párt vezetői, vagy hogy mondjuk a nemzeti ünnepen törvény által tiltott szimbólumok voltak láthatóak. Ellenkező esetben a többi, „rendes” politikai eseménnyel egy szintre emeljük a jóval kisebb jelentőségű és egészen más jellegű eseményt, ekkor pedig joggal érheti bírálat a rádiót. Az sem helyes, ha híreink hallgatóit az indokoltnál sűrűbben

„figyelmeztetjük” a szélsőségekre vagy túl gyakran emelünk a „rendes” hírek szintjére más, bármilyen szempontból periferiális, jelentéktelen eseményeket.

Mindezek megítéléséhez kellően biztos szakmai és politikai ítélőképességre van szükség, hiszen általános receptek nincsenek.

A hírek felépítése, lead

lead

A hír első, bevezető mondatán múlik elsősorban, hogy a hír jól van-e megírva, hogy felkelti-e a hallgató figyelmét. Hogy egy lead⁴⁹ mitől jó, azt aligha lehet szabályokba foglalni – erre különösen érvényes, hogy a kivétel erősíti a szabályt. Az alábbiakban néhány általános érvényű szempont szerepel.

A leadnek egy mondatban össze kell foglalnia a hír leglényegesebb elemeit, bár nem feltétlenül mindegyiket.

Mindjárt a hír elején el kell igazítani a hallgatót, hogy milyen témájú, milyen jellegű hír következik és hol történt az esemény.

Adott esetben el kell választania a következő hírt az előzőtől – vagy éppen össze kell kapcsolnia a kettőt.

A lead annyiban hasonlít az újsághírek címéhez vagy bevezető bekezdéséhez, amennyiben a figyelem felkeltése és a téma megjelölése a feladata, de több szempontból el is tér tőlük. Rádióhír elején – a színes hírektől vagy a személyes hangú hírösszefoglalóktól eltekintve – szinte sohasem használunk olyan bevezető mondatot, amely nem kerek, szabályos mondat, és amely fontos elemeket a figyelemfelkeltés végett homályban hagy. A lead tehát általában hosszabb és más szerkezetű, mint az újságban a cím. (Ez azonban felfogás kérdése. Külföldi rádiók vagy tévék szoktak az „igazi” lead elé rövid, akár egyszavas címet illeszteni. Azt is megtehetjük – korábban a Magyar Rádióban is szokás volt –, hogy a hírek elé egy városnevet illesztünk. Ekkor legfeljebb az okozhat gondot, hogy mit mondjunk, ha hazai hírek sorakoznak egymás után, vagy ha a külföldi híreknek több helyszíne van, netán a városnév ismeretlen és nem mond semmit.) Kézenfekvő terjedelmi okoknál fogva ugyanakkor rövidebb az újsághírek elején szokásos, kiemelt első bekezdésnél. Annyiban azonban mindenképpen hasonlít, hogy eredeti ötleteket, találó fogalmazást követel. Ezt nem minden hír esetében érhetjük el, de a jó hírszerkesztő még a rutinszerű híreknél is igyekszik olyan mozzanatokat kiemelni, olyan fogalmazást találni, amely a hírt az átlagos fölé emeli.

⁴⁹ A Magyar Rádióban évtizedek óta ez az angol szó használatos. Sajnos, a magyar változatok (a „vezérmondat” vagy a „bevezető mondat”) nem terjedtek el.

A lead ne legyen hosszú. Szorítkozzon a leglényegesebb elemekre. Ha valamiért több mindent szeretnénk a hír elején kiemelni, inkább összetett mondatot használjunk, és ne egyetlen hosszú, de nyelvtani értelemben egyszerű mondatba zsúfoljuk mondandónkat. Ekkor a hosszabb mondat is rövidebbnek hat, és jobban követhető. Szükség esetén két mondatra is bonthatjuk a leadet: egy nagyon rövid, kivételesen címszerű bevezetőre és egy részletesebb második mondatra. (Ezt szokás „**vak**” leadnek nevezni: maga a lead elhagyja a lényeges részletek többségét, a hiányzó részletek a második mondatban következnek. Persze a vak lead sem lehet teljesen semmitmondó: a lényegre, ha röviden is, de utalniia kell.) Még jobb azonban, ha inkább olyan típusú leadet választunk, amely összetett, bonyolult hírekhez a legalkalmasabb.

Az általános szabályok közé tartozik, hogy a hírt ne kezdjük

- ⇒ olyan névvel, amelyet nem ismer mindenki. Ha névvel kezdjük a hírt, kevés kivételtől eltekintve az illető rangját vagy más jelzőjét is tegyük hozzá (lásd még: *nevek*);
- ⇒ számmal. Hallás után nem lehet számokat előkészítés nélkül megérteni és főképp elhelyezni. Ha mégis számmal kell kezdenünk, akkor mindenképpen vezessük be a számot olyan fordulatokkal, mint például: „*Nem kevesebb mint...*”, „*Már több mint...*”, „*A tegnapi vasúti balesetnek már ... halottja van*”, stb., vagyis lehetőleg ne kezdjünk így hírt: „*16ra emelkedett...*”, „*Százmillió dollár értékű...*”, stb. Vannak persze esetek, amikor a szám vagy az összefüggés olyan, hogy nyugodtan kezdhethetjük például így a hírt: „*Ötvenmilliót fizet a lottó ötös...*”;
- ⇒ azzal az önmagában is többnyire fölösleges fordulattal, hogy „*Hírügynökségi jelentések szerint...*”. (Ha a forrás fontos, azzal kezdhethetjük a hírt, lásd a *forrásoknál*.);
- ⇒ azzal, hogy „*ha*”, „*esetleg*”, „*valószínűleg*”. Ezek a rövid szavak könnyen elsikkadnak, pont akkor, amikor a hallgató az új hírt kezdi figyelni. Ehelyett kezdjük azzal, hogy miről van szó, és az első mondatba valamivel később helyezünk el olyan utalásokat, mint például „*tervezik*”, „*javasolják*”. Ha másképp nem megy, kezdhethetjük olyasmivel, hogy „*Meg nem erősített hírek szerint...*”

A leggyakoribb kezdés az, hogy – közvetlenül vagy közvetve – megjelöljük a hír helyszínét vagy a „főszereplőt”. A helymegjelölés – hacsak nem túl körülményes vagy feltűnő – a legalkalmasabb kezdés, mert nagyjából eligazítja a hallgatót, mire figyeljen, hová helyezze, amit hallani fog. Ez egyúttal el is választja az egyes híreket (vagy összeköti, például: „*Másik párizsi hír szerint...*”, „*Ugyancsak Washingtonból jelentették...*”). A hely megjelölése nemcsak szokásos helyhatározó lehet („*Németországban...*”), hanem lehet így is: „*A német parlament döntése szerint...*”, „*Japán tudósok feltalálták...*”.

Magyarországot a hírekben nem kell másképp kezelnünk, mint a többi országot: lehetőleg kerüljük a „*Hazánkban...*” kezdetű híreket – hétköznapi használatra ez túl magasztos –, és ne használjuk a „*kormányunk*”, „*külgyminiszterünk*” típusú megjelöléseket sem, hanem mondjuk nyugodtan: „*Magyarországon...*”, „*A magyar kormány...*”. Ha nem használjuk nyakra-főre, alkalmas kezdés ilyen esetekben az „*Idehaza...*” is.

A helyszín megjelölése azonban igazából inkább csak formálisan az első a leadben. Tartalmilag általában azzal kezdődik a hír, az a lead lényege, hogy kiről van szó és mi történt.

Rutinszerűen ismétlődő (például háborús) vagy nem túl jelentős (például baleseti, bűnügyi) hírekhez igyekezzünk olyan leadet írni, amely eltér a szokványostól, tehát kerüljük az olyan leadeket, mint például „*Folytatódtak a súlyos harcok...*”, „*Súlyos baleset történt...*”. Jobb megoldás, ha olyasmivel kezdjük a hírt, mint például: „*A napok óta tartó havazás ellenére újabb ostromot kezdtek...*”, „*Harmadszor cserélt gazdát az ostromlott ... városa...*”, „*Kirabolta áldozatát, majd rágyújtotta a házat is...*”, „*Gyalogost gázolt a biciklista...*”.

Előfordulhat, hogy az általában helyes eljárás, vagyis a fontos elemek kiemelése helyett olyan leadet választunk, amely homályban hagyja a részleteket. Ez akkor lehet indokolt, ha a részletek nem is olyan fontosak, vagy éppenséggel egyformán fontosak, ezért egyiket sem tudjuk kiemelni a hír elejére. Például: „*Egész Európában ítéletidő tombol...*” és ezután következhetnek az egykét mondatos időjárás helyzetképek több országból. Vagy: „*Az argentin-kínai határvillongásokat nyolcpontos békemegállapodással zárták le...*” és ezután következhetnek a megállapodás pontjai, amelyek közül esetleg nem lett volna indokolt egyetlen pontot a többi rovására kiemelni a hír elejére.

Ha nem tudjuk vagy nem akarjuk a hír összes vagy legalábbis legtöbb lényeges elemét kiemelni, akkor írhatunk olyan „vak” leadet, amely csak utal a lényegre, de nem annyira konkrét, mint a leadek általában: „*Szokatlan bűncselekményre derült fény Ceglédbercelen...*” – és a hír további részében beszélünk a tettesről, az elkövetés módjáról és más részletekről. Vagy: „*Ismét módosította az adótörvényt a Parlament...*”, és a hírben később mondjuk el, milyen módosításról van szó és ez kit, hogyan érint. Hiszen ha a módosítás egyeseket kedvezően, másokat kedvezőtlenül érint, akkor nem biztos, hogy a leadben korrekten össze tudjuk foglalni az összes változást. Lehet persze, hogy ezt meg tudjuk tenni: „*Az alacsonyabb jövedelműek adója csökken, a jobban keresők pedig magasabb lesz jövőre. A Parlament úgy döntött, hogy...*”

Néhány példa:

„Nyilvánosságra hozták, hogy mely posztokon lesz változás a kabinetben.”

– Ez nem jó lead: igaz ugyan, hogy korrekten, röviden, érthetően közli a tényt, de éppen a lényeg nem derül ki belőle. Túlságosan protokollízú, hivatalos. (Mellesleg: a „kabinet” szó használata legfeljebb akkor indokolt, ha már a többi szinonimát teljesen kimerítettük. Leadbe nem igazán való, különösen nem akkor, ha a magyar kormányról van szó. Ebből a leadból hiányzik az utalás is arra, hogy melyik kormányról van szó.)

Egy sokkal jobb változat: „A Miniszterelnöki Sajtóiroda közölte, hogy tegnap lemondott Kupa Mihály.” – Ebben már benne van a lényeg (a szóban forgó kormányátalakításnál a változások közül ez volt a legfontosabb), de fölösleges a tény helyett a forrással kezdeni a hírt. Nincs abban semmi különös, hogy egy kormányátalakításról a kormány sajtóirodája tesz közzé közleményt; ennek a körülménynek ilyen esetben nincs hírértéke, nem érdemes ezzel kezdeni.

A helyes lead például így szólhat: „Lemondott Kupa Mihály pénzügyminiszter, miután nem fogadta el a felajánlott közlekedési tárcát.” – Lám, ebbe még némi fontos többletinformáció is belefért.

Bonyolultabb, több fejleményt tartalmazó híreknél jó – bár manapság ritkábban alkalmazott – megoldás lehet az „**123 lead**” vagy az **összefoglaló lead**. Ezek röviden felsorolják az összes fontos eseményt, vagyis nem egyetlen fejleményt emelnek ki a hír elejére. Példa az előbbire: „Borisz Jelcin föloszlatta az orosz parlamentet, és decemberre általános választásokat írt ki; ezt Ruckoj alelnök törvénytelennek tartja és a parlament rendkívüli ülésén átvette a hatalmat; az orosz hadsereg eddig semleges magatartást tanúsít. Az orosz belpolitikai helyzet miatt emelkedett az olaj és az arany világpiaci ára.” – Igaz, ez a lead olyan hosszú, hogy csak akkor használhatjuk, ha az utána következő hír is elég hosszú és összetett.

Az összefoglaló lead például így szólhat: „A kormányzóvivő bejelentette, hogy elsejétől konvertibilis lesz a forint, ismertette az új adószabályokat és elmondta, hogy a közlő világbéke miatt megszüntetik a honvédelmi minisztériumot.”

Ha maga a lead alakulna túl bonyolultan, akkor bontsuk több mondatra, természetesen úgy, hogy a legfontosabbat tesszük előbbre: „A magyar külügyminiszter bizik abban, hogy Európa nagyhatalmai nem hagyják magára Magyarországot. Jeszenszky Géza a Vas megyei Ikerváron beszélt a Batthyány-émlékünnepségen. Ez a település az első felelős magyar miniszterelnök szülőhelye. A külügyminiszter a mai külpolitika céljaként a nyugati orientációt, a keleti függés felszámolását, a megbékélést a szomszéd népekkel és a határon túli magyar kisebbség támogatását jelölte meg.” – Képzeljük el, hogyan hatna, ha ezt egyetlen mondatba zsúfolnánk: „A Vas megyei Ikerváron, Batthyány

Lajos szülőhelyén, az első magyar felelős miniszterelnök emlékére rendezett ünnepségen Jeszenszky Géza külügyminiszter kijelentette: bízik abban, hogy Európa nagyhatalmai nem hagyják magára Magyarországot.”

Példáson tárgyszerű, ugyanakkor a lényegét a leadbe jól kiemelő hír a következő: *„Marokkóban minden idők legjelentősebb világkereskedelmi szerződését fogadták el 124 állam képviselői. A GATT-ba, vagyis az Általános Vámtarifa és Kereskedelmi Egyezménybe tömörült államok, köztük Magyarország is, kötelezettséget vállaltak arra, hogy a jövőben ellenállnak mindenféle protekcionista, azaz piacvédő nyomásnak. A dokumentum alapján világméretben várhatóan 40 százalékkal mérséklődnek a vámok és szélesebbre nyílnak a piacok. Szakértők szerint a kereskedelmi korlátok lebontása 10 éven belül az egész világon 200 milliárd dollárt meghaladó évi többletjövedelmet eredményez.*” Mindaz a magyarázat, ami a leadbe nem fért, úgyesen van szétosztva a hír további részében.

A lead legyen rövid: *„Januárban kétnapos orosz-amerikai csúcstalálkozó lesz Moszkvában*” A különbség akkor látható, ha ugyanennek a hivatalosabb, nehezkesebb, a pontos hírügynökségi fogalmazástól el nem szakadó változatát is elolvassuk: *„A január 10 és 11-i brüsszeli NATO értekezlet után orosz-amerikai csúcstalálkozó lesz Moszkvában*”.

Ha a mondat nem lenne elég hatásos, akkor a leadnek is lehet egy külön kis leadje: *„Kuvait nem bízik Bagdadban, ezért az iraki visszavonulás ellenére is szigorúan ellenőrzi a közös határt és az olajipari létesítményeket.*” A különbség megint akkor látszik, ha elképzeljük a kézenfekvőbb, hagyományosabb leadet: *„Kuvait az iraki visszavonulás ellenére is szigorúan ellenőrzi a közös határt és az olajipari létesítményeket.*”

„A londoni metróban nagy izgalmat okozott, hogy elszabadult egy szerelvény, amikor a vezető kiszállt, hogy megnézzé, miért nem záródnak az ajtók. A vonat önmagától elindult, és csak a harmadik állomásnál állította meg egy automata biztonsági berendezés. A londoni metróban néhány napja ezek rekedtek a föld alatt, mert áramszünet volt műszaki hiba miatt.” – Többen talán tényyszerűbb leadet választottak volna (*„Elszabadult egy szerelvény a londoni metróban...”*), de a fentihez hasonló kis beszúrás szerencsés, egyrészt azért, mert a lead amúgy kissé bonyolult szerkezetű, tehát elkél egy kis bevezető, másrészt és főképp pedig azért, mert – különösen a néhány nappal korábbi esetet is visszaidézve – nem történt komoly baleset, és ezt jó volt már az elején érzékeltetni.

Tanulságos az alábbiak összehasonlítása: *„A rendőrség eljárást indított két román, egy magyar származású belga és egy hontalan férfi ellen. Tegnap Budapesten a VII. kerületben az ő Mercedes gépkocsijukban foglaltak le 50 kilogramm 24 karátos aranygranulátumot.*” – Ez az antilead teljesen a

rendőrség(i közlemény) foglya. Jobb így: *„Ötven kilogramm aranyat foglalt le a rendőrség Budapesten egy parkoló Mercedes gépkocsiban.”* – Sőt, még jobban: *„Budapesten 50 kiló aranyat találtak egy parkoló autóban.”* – Ugye, hogy ez utóbbi az igazi?

Bár általában nem helyes, ha a leadet nevekkel, adatokkal zsúfoljuk tele, vannak kivételek is: *„Éjszakai ülésén az MDF-frakció kizárta soraiból Csurka Istvánt, Zacsek Gyulát, Király B. Izabellát, Balás Istvánt, Debreczeni Józsefet és Elek Istvánt.”* – hiszen itt éppen az a hír, hogy kizárások voltak és hogy kiket zártak ki; itt maguk a nevek a hír legfontosabb elemei. Ha azonban a szerkesztő adott esetben úgy gondolja, hogy mégsem a nevek a legfontosabbak vagy hogy a nevek nem mondanak el mindent, akkor lehet olyan leadet választani, amely inkább az összefüggésekre helyezi a hangsúlyt: *„... az MDF-frakció kizárta soraiból Csurka Istvánt, de az őt bíráló Debreczeni Józsefet is ...”*

Gyakran fordul elő, hogy a hírt **idézettel** kezdjük. Nem jó megoldás azonban az, ha a leadben idézünk egy kijelentést, véleményt, majd a második mondat így kezdődik: *„Ezt X. Y. mondta...”* Ez sem tilos, de lehetőleg kerüljük. A leadben mondjuk meg, hogy kit idézünk, foglaljuk össze röviden az idézetet, a második mondattal pedig folytatódják a hír, és ne kelljen még egyszer visszautalnunk az idézetre.

Jellegzetesen rossz példa erre a következő: *„Polgárháború robbanhat ki Izraelben, ha elfogadják a palesztin önkormányzatról szóló tervet – nyilatkozta Jichak Samir volt izraeli miniszterelnök egy rotterdami újságnak. A volt kormányfő szerint a palesztin önkormányzat terve csupán megtévesztett izraeliek agyszüleménye...”* Ez olyan súlyos kijelentés (és nem is lehetünk bizonyosak a hír írásakor, hogy egyáltalán helytálló-e), hogy nem a kijelentéssel kell kezdeni, hanem azzal, hogy ki rémisztget minket.

Ugyancsak sokáig bizonytalanságban hagyjuk a hallgatót ezzel a leaddel, amely ritka módon mindjárt kettős idézetet hordoz, és csak a legvégén derül ki, hogy ki kicsodát idéz: *„Ukrajna biztonságát nem egy második NATO létrehozásával lehet megteremteni, amint azt Leonyid Kravcsuk elnök javaslata feltételezi jelentette ki kedden a kievi sajtóklubban tartott sajtóértekezletén Zbigniew Brzezinski. Az amerikai politológus előzőleg stratégiai kérdésekről tárgyalt az ukrán elnökkel.”* (Mellesleg az is furcsa, hogy a lead hosszabb, mint a hír további része: ez is némi egyensúlyzavarra utal. A leadet ezen kívül fölösleges ballasztok terhelik: a magyar hallgató szempontjából közömbös, és egyébként sem fontos, hogy a kijelentés a kievi sajtóklubban hangzott el.)

„Brit lapvélemény szerint azzal, hogy a szlovák parlamentben megbukott a helységnévtáblák használatát szabályozó törvénytervezet, tovább nőtt a feszültség a szlovákok és a szlovákiai magyar kisebbség között. A The Independent tudósítója úgy fogalmaz, hogy a döntés csapást mér...” – Ha nem

kezdhetjük a hírt az idézettel, de nem is tudjuk a hír legelejére tenni, hogy kitől, mitől idézünk, akkor általában az ilyen, egyszerűsített, rövid forrásmegjelölés kívánkozik a lead élére.

Két változat ugyanabból a hírből. Az egyik így kezdődik: *„A Magyar Nemzeti Bank az idén több kötvényt bocsát ki, mint amennyi devizára az országnak szüksége van. A jegybank alelnöke ezt azzal indokolta, hogy ki kell használni a mostani kedvező feltételeket a nemzetközi kötvénypiacokon, hiszen Magyarország a hosszú távú gazdasági elképzelések szerint még a következő években is nettó adós marad ...”* Ez jó lead: az egyébként nem éppen közérthető gazdasági hírből kiemeli a lényegét, legalábbis annak közérthető részét, és egyúttal felkelti a figyelmet: miért csinálja a bank a fordítottját annak, amire gondolnánk? Gazdasági szakember kell viszont ahhoz, hogy a másik leadból kibogarássza, vajon mi is történik: *„A Magyar Nemzeti Bank igyekszik kihasználni a mostani kedvező feltételeket a nemzetközi kötvénypiacon, hiszen az ország még a hosszú távú gazdasági elképzelések szerint is egyelőre nettó adós marad.”*

Még egy példa arra, hogy igyekeznünk kell, nehogy az általában sok számot, adatot tartalmazó gazdasági hírekben a hallgató elveszítse a fonalat. Ugyanaz a hír két változatban:

„Idehaza az elmúlt hónapban némileg felgyorsult az infláció, és az általános forgalmi adó emelése miatt várhatóan ebben a hónapban is folytatódik a tendencia. Júliusban elsősorban az okozta az árak emelkedését, hogy befejeződött a hús és étolajakció, a zöldséggyümölcsfélék ára nem csökkent a megszokott mértékben, és drágult több szolgáltatás, például a budapesti tömegközlekedés. Az infláció az elmúlt hónapban 0,6 százalékos volt, az utolsó 12 hónapban pedig 21,3 százalékos.”

„Egy év alatt 21,3 százalékkal növekedtek a hazai fogyasztói árak. Ez több mint egy százalékkal magasabb az egy évvel korábbi áremelkedésnél. Az elmúlt hónapban elsősorban a szolgáltatások drágultak nagy mértékben, és a zöldségek, valamint a gyümölcsök ára sem mérséklődött olyan iramban, mint tavaly nyár közepén.”

A lead a hosszabb változatban igazán találó, a rövidebbiké – ahogy ez a leadbe csempészett tizedes törtek esetében lenni szokott – csak úgy tartalmazza a lényegét, hogy egyúttal el is fedí. Az viszont a másodikban sikerült jobban, hogy elmondtuk a hallgatónak: mihez képest mennyi az emelkedés. Az, hogy a tavalyihoz képest egy százalékkal magasabb az infláció, mindenki számára érthető. Ez az első változatban is többet mondott volna, mint az utolsó mondatba mégis becsempészett két tizedes tört úgy magában. Maga a 21,3 százalék persze fontos, csak kellőképpen kell tálalnunk a pusztá fülére utalt hallgatónak.

A sok szám többnyire nem tesz jót a leadnek: „*A Magyar Távirati Iroda úgy értesült, hogy az egykori szovjet adósság fejében érkező MIG 29-es vadászgépek rendszerbe állítása az idén mintegy 30 és 50 millió forint között lesz, jövőre 750 millió, két év múlva pedig további 450 millió forintot igényel. Turján Sándor helyettes honvédelmi államtitkár bejelentette, hogy már jövő szerdán megkezdődik Oroszországban a magyar pilóták kiképzése a MIG 29-esek irányításához, a gépek pedig novemberben és decemberben érkeznek meg Magyarországra.*” – A lead tele van számokkal, amelyek semmit sem mondanak. Ha a számok fontosak lettek volna, akkor el kellett volna mondanunk, miért fontosak. Esetleg azért, mert többbe kerül a dolog, mint mondták? Vagy azért, mert eddig csak az ingyen beszerzésről és nem a költséges fenntartásról volt szó? De bármiért tartottuk is fontosnak, ez a leadből, sőt magából a hírből sem derül ki.

Kevésbé érdekfeszítő hírek esetében – ha már egyáltalán foglalkozunk velük – meg kell próbálni, hogy a leadben utaljunk arra, miért fontos az, ami első hallásra nem látszik annak: „*Az amerikai Képviselőház 13 milliárd dollár értékű segélyprogramot hagyott jóvá a jövő évre. Ha az előterjesztést a Szenátus elfogadja, Izrael után Oroszország kapja majd a legtöbb támogatást.*” – Ez így nem jó: egyévente rutinszerűen ismétlődő washingtoni kongresszusi döntés önmagában nem nagy újság, a leadben szereplő összeg pedig biztosan nem mond semmit a hallgatónak. Ha már adjuk, jobb lett volna talán azt kiemelni, hogy az oroszok előkelő helyre rukkoltak a washingtoni slágerlistán, pedig akár csak pár éve természetesen még nem álltak ilyen szorosan az izraeliek mögött.

Hasonlóan érdektelen lead: „*Az orosz parlament alsóháza, a Duma elfogadta az idei költségvetést. A 70 ezer milliárd rubeles hiány megfelel a Nemzetközi Valutaalap ajánlásának, mert kevesebb, mint a bruttó nemzeti termék tíz százaléka. A csak sokadszorra megszavazott költségvetésben változatlan maradt a legtöbb vitát kiváltó hadikiadások összege. Az elfogadott keret jóval kisebb, mint a katonák által kért összeg. A hadikiadások elégtelensége miatt megfigyelők szerint tartani lehet attól, hogy az orosz felsőház, a szenátus leszavazza a költségvetést.*” – A magyar parlament ülését és talán némely egészen kivételes parlamenti vitákat leszámítva az többnyire nem lead, hogy egy parlament megszavaz egy költségvetést. A lead ebből a feldolgozásból sem hiányzik, csak el van bújtatva a hír további részében: vagy az, hogy a büszke orosz kormány az IMF feltételeihez igazodik, vagy pedig az, hogy kerül, amibe kerül, fegyverkezzenek, mint eddig.

Ha megtehetjük, emeljük ki a leadben a hír szokatlan, meghökkentő elemét. Ilyen esetben minden magyarázat vagy túlzott hangsúly nélkül elérjük a kívánt hatást: „*A német hadsereg szolgálatba állította legkorszerűbb vadászgépeit: 24 szovjet gyártmányú MIG 29-est. A Bundeswehrhez*

Németország újraegyesítésekor a keletnémet készletből kerültek át ezek a repülőgépek...

Helyes, ha mindjárt a leadben utalunk a pusztán tényen kívül valamilyen érdekes körülményre: „*Lemondott a Francia Kommunista Párt főtitkára, aki 21 évig állt a párt élén.*” – Mennyivel jobb így a lead annál, mint ha ezt a kis kiegészítést kispóroltuk volna.

a hírek felépítése

A rádióhírekben legtöbbször alkalmazott szerkezet úgy néz ki, hogy előbb, a leadben és a hír elején a legfontosabb, a legújabb fejlemény áll, és így haladunk a régebbi, a kevésbé fontos részletek felé. Ennek az az előnye is megvan, hogy a hír végéről adott esetben egyszerűbben lehet néhány mondatot lehúzni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy rövidebb hír nem más, mint a hosszabb hír ily módon történő megkurtítása: ha rövid hírt akarunk, akkor inkább írjuk eleve rövidre. A rövid (szalag vagy headline) hír más megfogalmazást igényel, mint a részletesebb változat: a kevésbé fontos részleteket eleve el kell hagyni, hiszen a hosszabb hírben sem úgy van, hogy minden fontos részlet az első mondatokban van, a kevésbé fontosak meg kivétel nélkül a végére kerülnek.

Az inkább csak színes híreknél indokolt, hogy – mintegy a poént késleltetve – nem a lényeg kerül előre.

Vannak persze olyan hírek is, amelyekben a fejlemények nagyjából egyformán fontosak, ekkor ezeket egyszerűen egymás mögé rakjuk. Általában (de nem mindig) ezek azok a hírek, amelyeknél „**123 lead**”-et vagy **összefoglaló leadet** alkalmazunk, majd a leadben felsoroltakat többé-kevésbé részletesen is elmondjuk.

Példa erre a következő hír: „*A parlamenti pártok vezetői általában nem tartanak attól, hogy a legnagyobb kormánypárt belső vitáinak messzemenő következményei lesznek. A szabaddemokraták nevében Kuncze Gábor frakcióvezető kijelentette, hogy az MDF-frakcióban történt változások nem jelentik a Demokrata Fórum végét. A szocialista Gál Zoltán szerint Csurka István taktikai győzelmet aratott, mert nem ő lépett ki, hanem kizárták az MDF képviselői közül. A FIDESZ-es Kövér László lehetségesnek tartja, hogy megszűnik a koalíciós többség a parlamentben. A kereszténydemokrata Gáspár Miklós úgy látja, hogy nincs veszélyben a kormányzás. Hasonlóképpen nyilatkozott a Reggeli Krónikában a 360s kiscsárdák nevében Nagy Ferenc József is, hangsúlyozva, hogy az MDF-en belül most zajlik az, ami két évvel*

ezelőtt a kisgazda pártban.” – Egy-egy mondat mindegyik nyilatkozatból, de jól érzékelteti a vélemények lényegét és némi összképet is ad.

Hasonló példa több vélemény egymás mellé helyezésére egy hír részlete: *„Lezsák Sándor szerint a Demokrata Fórum tagsága megkönnyebbüléssel vette tudomásul a kizárásokat, miután a legtöbben megbocsáthatatlannak tartják, hogy tavaly nyáron Debreczeni József náci alapvetésűnek minősítette Csurka tanulmányát. Antall József is leszögezte, hogy a liberálisok túlzó minősítései kárt okoztak az MDF-nek, de ő úgy fogalmazott, hogy az okozat és a kártékonyság súlyában különbséget lehet tenni.*” Mindenkit úgy idéztünk, hogy nem állítottuk szembe a politikusokat, de közben azért a véleménykülönbségek is kiderültek.

Ha új fejlemények érkeznek egy hírhez, akkor többnyire azok kerülnek az elejére, és hátrébb szorítják az eredeti leadben foglaltakat. Ez sem abszolút érvényű azonban. Ha maga az esemény igen fontos volt, akkor a következő néhány órában még akkor is ezt kell a hír elejére tenni, ha közben újabb, de az eredeti eseményhez képest mégiscsak másodlagos értesüléseink is vannak. Ha például lelövik az amerikai elnököt, akkor egy óra elteltével még nem indokolt a merénylet híre helyett azzal kezdeni, hogy – mondjuk – a rendőrség a merénylő nyomában jár, hanem egy darabig nyugodtan maradhatunk az eredeti vagy még inkább egy ahhoz hasonló kezdésnél. A hallgatók többsége ugyanis valószínűleg még nem hallotta az egy órával korábbi híradást. Előfordult például, hogy egy hétfőn az Irak elleni amerikai akcióról szóló terjedelmes összefoglalóinkban *„az amerikai légicsapás”* és hasonló kifejezésekkel beszéltünk arról, amit a hallgatók közül sokan vasárnap délelőtt még nyilván nem tudtak. Ilyenkor legalább az időpont megjelölésével utalni kell arra, hogy mikori esemény fejleményeit ismertetjük, de még jobb, ha úgy fogalmazunk, hogy feltűnés nélkül beleszójuk a szövegbe az előzményeket – úgy, hogy híreink rendszeres hallgatóit ne akasszuk meg feltűnően az általuk már ismert részletekkel, de az újonnan bekapcsolódók se érezzék úgy, hogy lemaradtak valamiről.

Ilyen esetektől eltekintve azonban nem könnyű eldönteni, hogy meddig mondjunk egy hírt többé-kevésbé változatlan formában. Ha van új fejlemény, akkor a fentiek szerint úgyis átírjuk a hírt. Ha nincs, akkor az is indokolt lehet, hogy igényességből a meglévő információkat is másképp csoportosítjuk, nehogy túl sokszor ismételjük magunkat. De az a vélemény sem alaptalan, hogy ha nem mondunk újat, akkor ne tegyünk úgy, mintha mondanánk, vagyis ne zavarjuk meg azt a hallgatót, aki rendszeresen hallgatja a híreket, hanem a többé-kevésbé változatlan hírral azt az információt nyújtjuk neki, hogy nem változott a helyzet, mióta a legutóbbi híradást meghallgatta. Magam inkább az utóbbi felé hajlok.

átkötés

Egy-egy híren belül (és értelemszerűen a híradás hírei között is) gyakran előfordul, hogy az összetartozó fejleményeket össze kell kötnünk, a nem összetartozókat el kell választanunk. Sajnos, a magyar sajtónyelvből hiányoznak azok a praktikus kifejezések, mint például az angolban a *meanwhile* vagy az *in another development*. A szövegekörnyezettől függően használhatjuk például a következőket:

közben, ugyanakkor, másik kairói hír szerint..., ugyancsak Németországból jelentették..., egy másik amerikai városban..., korábban ugyanott..., nem sokkal ezután, stb.

Ha időhatározót használunk, ügyeljünk arra, hogy ne pusztán átkötésként, hanem eredeti jelentésében is értelme legyen. Használjunk egyszerű szavakat, vagyis kerüljük az egyébként is kerülendő körülményes „*ezt megelőzően/követően*”, „*kapcsolatosan*”, „*vonatkozóan*” és hasonló kifejezéseket.

Lehetőleg ritkán használjuk azt az *ugyanis*-t, amelyet a következő mondatba szúrunk be, afféle utólagos magyarázatként. Ezzel önmagában nincs semmi baj, de sokkal jobb, ha a mondatok logikusan következnek egymás után. Ha az *ugyanis* kihúzása után is követhető a hír, akkor az *ugyanis*-ra nem is volt szükség, ha viszont csak ez teremti meg a kapcsolatot a mondatok között, akkor valószínűleg kis baj volt a fogalmazással.

Ha valamely új fejlemény kapcsán korábbiakra utalunk vissza, fölösleges a „*mint ismeretes*”, „*mint már elmondtuk*” és hasonló formulák használata. Az a hallgató, aki hallotta az előzményeket, rá fog jönni, hogy neki ez „ismeretes”, aki viszont nem, azt nem illendő azzal bosszantanunk, hogy felhívjuk figyelmét mulasztására. Kivétel, ha valamiért szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy valamiről mi már beszámoltunk. Ez azokban a ritka esetekben fordulhat elő, amikor vitások a hír közlésének, forrásának körülményei.

Néhány példa:

*„Az amerikai képviselőház külügyi bizottsága bírálta a kormány északkoreai politikáját, tétovasággal és következetlenséggel vádolta Clinton elnököt. **Ide tartozik**, hogy a jövő héten Phenjanba, majd pedig a dél-koreai fővárosba látogat Jimmy Carter volt amerikai elnök, aki valószínűleg megpróbál közvetíteni az atomvitában.”* A gyakrabban használt átkötések mellett alkalmazható az „*ide tartozik*” vagy az „*ehhez kapcsolódik*” is – ezek nem túl igényesek, de mivel nem is feltűnőek, jobb híján megteszik.

A RabinArafat tárgyalásokról szóló hír e fordulattal folytatódik: „... *A megbeszélésre árnyékot vet, hogy néhány órával korábban Gázában megkéseltek egy izraeli telepest. A palesztin támadót lelőtték, áldozatának állapota súlyos.*” Itt maga a fogalmazás, a szóhasználat olyan, hogy érzékelteti: ide tartozó, de más fejlemény következik.

„*Közép-Boszniában már ötödik napja hallgatnak a fegyverek. Megtartják a tűzszünetet a horvát-muzulmán frontokon. A szarajevói ENSZ-csapatok egyre kevésbé tartják lehetségesnek a boszniai főváros helyzetének rendezését. Három rakéta csapódott be a frontvonalon, azután pedig tűzharc alakult ki.*” Itt viszont a második és a harmadik mondat közé nem került semmilyen átkötés vagy elválasztás, és bár olvasva látszik, hogy Szarajevó nem a horvát-muzulmán frontokon van, a hallgatót meglepetésként éri, hogy ha tűzszünet van, akkor miért reménytelen a rendezés.

„*Mexikóban beismerte a kormánypárti elnökjelölt meggyilkolását az a 23 éves fiatalember, akit közvetlenül a lövések után a helyszínen tartóztattak le. Mario Aburto azt állítja, hogy tudatosan készült a merényletre, már hetekkel korábban megvásárolta a fegyvert. Mexikóban örömmel fogadták, hogy az Egyesült Államok hatmilliárd dollár rendkívüli hitelt nyújtott a szomszédos országnak. Mexikóvárosban rámutatnak: a stabilitás helyreállítása különös fontos az amerikai gazdaságnak most, hogy Mexikóval és Kanadával idén életbe lépett a szabadkereskedelmi szerződés.*” A hír teljes szövegéből az látható, hogy hiányzik az átkötés vagy elválasztás a hír két része között. Igen furcsán hangzik, hogy „...*már hetekkel korábban megvásárolta a fegyvert. Mexikóban örömmel fogadták...*”

háttér

Hallgatóink közül sokan nem hallgatnak minden híradást, nem foglalkoznak rendszeresen politikával. Ezért sokszor indokolt, hogy röviden utaljunk a hírekben szereplő események háttérére. Ha csak lehet, ezt ne szájbarágósan tegyük, hanem inkább ügyesen szőjük bele a történetbe. Az utalás legyen tényszerű, ne pedig kommentáló jellegű. Tekintettel a rádióhírek rövidegére, csak a legfontosabbakra utalhatunk. Kerüljük az elcsépett „*mint ismeretes*”, „*mint emlékezetes*” fordulatokat (lásd ott). Mondhatjuk viszont a többi között, hogy „*az előzményekhez tartozik*”, vagy egyszerűen egy időhatározóval vezethetjük be a visszaulást: „*korábban*”, „*a múlt héten már...*”, „*nem ez az első eset, hogy...*”, stb.

A háttér fontosságát jól mutatja, ha összehasonlítjuk a következő hír kétféle feldolgozását:

„Az Alkotmánybíróság megerősítette, hogy egy népszavazásra bocsátott kérdés nem foglalhat magában alkotmánymódosítást. A bíróság ezzel visszautasította az Országgyűlés illetékes bizottságának a népszavazással kapcsolatos alkotmányértelmezési indítványát. A bizottság azt kérte az alkotmánybíráktól, vizsgálják meg, hogy népszavazással kikényszeríthetőe az alkotmány módosítása, értelmezhetőe a köztársasági elnök hatáskörének növelése és az államfő kötelezhetőe hatáskörének gyakorlására. Az utóbbi két kérdés az Alkotmánybíróság szerint nem alkotmányértelmezési probléma, ezért azokat a népszavazási törvény alapján az Országgyűlésnek kell eldöntenie.”

„Az Alkotmánybíróság döntése nyomán valószínűleg mégsem lesz népszavazás az államfő megválasztásának módjáról, jóllehet az ellenzéki Kiszgazdapárt több mint 150 ezer hiteles aláírást gyűjtött össze a referendum kiírásáért. Az Alkotmánybíróság most megismételte korábbi állásfoglalását, amely szerint egy népszavazásra bocsátott kérdés nem foglalhatja magában az alaptörvény megváltoztatását. Márpedig azt az alkotmány mondja ki, hogy a köztársasági elnököt a parlament, és nem pedig közvetlenül a szavazópolgárok választják meg. A Független Kiszgazdapárt egyebek között azt szerette volna elérni, hogy már az idén nyáron közvetlenül a választók döntsenek az államfő személyéről. Az eredményes aláírásgyűjtő akció kapcsán a parlament illetékes bizottsága kért véleményt az Alkotmánybíróságtól, de a taláros testület nem foglalt állást az alkotmányértelmezési kérdésekről, csak korábbi döntésére emlékeztetett.”

A két hír között felfogásbeli különbség van: az első a tények korrekt közlésére szorítkozik, a második beleszövi az előzményeket és a háttérrel. Én az utóbbit tartom követendőnek. Anélkül, hogy kommentálnánk a híreket, el kell igazítanunk a hallgatót, miről, miért, mit döntött az alkotmánybíróság. Az első változatban – jóllehet a hír korrekt – a lényeg megbújik a jogi formulák mögött.

Az egyik nagy IRA-merénylet kapcsán így fejeztük be hírünket: *„Az újabb akciók azt bizonyítják, hogy az északír terroristák nem hallgatnak saját politikai szervezetük békefelhívásaira.”* – Az *„azt bizonyítják”* használata csak egy példa arra, hogy a *„megfigyelők szerint”* formula helyett más, változatosabb fogalmazással is lehet utalni a háttérre, az előzményekre.

Hasonló példa ez is: *„A floridai partok közelében 17 kubai menekült hánykódott három napig étlen-szomjan egy ötméteres bárka fedélzetén. A csoportot, amelyben 8 gyerek is volt, az amerikai haditengerészet egyik fregattja találta meg és mentette ki a vízből. Kubából menekültek százai próbálnak rendszeresen a tengeren keresztül az Egyesült Államokba jutni. Kezdetleges járműveiket gyakran kisodorja a víz a Mexikói-öbölbe vagy az Atlanti óceánra, ahol élelem és víz híján sokan meghaltak már.”* – Ennek az utolsó mondataiból sem hiányzik a *„mint már jelentettük”* vagy a *„mint ismeretes”*.

„A volt Varsói Szerződés néhány tagja négy éven belül a NATO teljes jogú tagja lehet – legalábbis így gondolja az amerikai elnök egyik külpolitikai tanácsadója. A kormánytisztviselő szerint hiba lenne, ha az Észak-Atlanti Szövetség kibővítését az évezred végéig elhúznák. A szakértő egészen pontosan így fogalmazott: elképzelhető, hogy Bill Clinton esetleges második elnöki mandátumának kezdetén új tagállamok csatlakozzanak a NATO-hoz”. – A leadben benne van a lényeg, és a részletek későbbre kerülnek: a nagyjából pontos idézet a végén kapott helyet.

Jó példa arra, miképpen lehet ügyesen egy hírbe fogalmazni ellentmondó jelentéseket: „...A Szolidaritás állítja, hogy kétszáz üzemben 200 ezren álltak le a munkával, de a varsói kormány csak 50 gyárról tud, ahol megtartották a sztrájkot. Az igazság közepén lehet, mert sok helyen csak részleges munkabeszüntetés volt. A Szolidaritás szülőföldjén, a tengerparton a gdanski hajógyár teljesen leállt, de az északi hajógyárban csak kevés munkás csatlakozott az akcióhoz, a gdyniai hajógyárban pedig csak 4 órás sztrájk volt.”

„...Szerdán közösen búcsúztatják a Németországból utolsóként távozó alakulatokat, azokat a zömmel fiatal katonákat, akiknek a nagyapái még a második világháborúban, a náci csapatok leverésére érkeztek. Az egykori NDK területén 1990 elején még több mint félmillió orosz katona állomásozott és a legmodernebb fegyverekkel, köztük atomrakétákkal voltak felszerelve. A német egyesülés után a bonni kormány több mint 14 milliárd márkát adott, amelyből zömmel tisztai lakások épültek Oroszországban.” – A mindössze hárommondatos hír megadja azt a háttérrel, amelynek alapján a hallgató érzékelheti a hír jelentőségét: három mondatban három fontos, különböző tudnivaló, ráadásul a nagyapák és fiúk képe a hír műfajában szokatlan, de itt helyénvaló kép.

„Olaszországban ezentúl a miniszterelnök hívei irányítják az állami televíziót és rádiót, valamint szinte az összes hírműsort. A RAI igazgatótanácsa leváltotta a közszolgálati intézmény szakmai vezetőit, és a főbb posztokra a Berlusconi-média-birodalomhoz tartozó lapok szerkesztőit nevezte ki. A közszolgálati rádió élére olyan szerkesztő került, akiről köztudott, hogy szoros szálak fűzik a szélsőjobboldali Nemzeti Szövetséghez. Az állami média megszerzéséért a tavaszi választások óta küzd az olasz jobboldali kormány. Mivel a parlamenti többség határozza meg az állami televízió és rádió finanszírozását, ezzel az eszközzel kényszerítették lemondásra a kormánytól egyébként jogilag független igazgatótanácsot. Majd most, a már Berlusconihoz hű új tanács a kormányfő híveit állította az olasz közszolgálati rádió és tévé legfontosabb műsorainak élére. A koalícióban részt vevő Északi Liga heves tiltakozással fogadta a vezetőcserét: túrhetetlennek tartja, hogy immár Berlusconi kezében van a három nagy magán-tévécatorna után a három közszolgálati televíziós adás is. A kinevezéseket a munkaügyi bíróság előtt fogja

megtámadni az olasz újságírók országos és római szakszervezete.” A hosszú, inkább tudósításnak beillő hír pusztán a tények csoportosításával, kommentáló elemek nélkül igazítja el a hallgatót. Jó megoldás, hogy a vége felé a lényegyet elmondó magyarázat nem a „megfigyelők szerint” vagy efféle formulához folyamodik, hanem tényleges véleményt idéz, méghozzá éppen Berlusconi koalíciós partnereitől.

A következő összefoglaló ügyes fogalmazásával jól eligazítja a hallgatót a valóban ellentmondásos fejleményekben: *„A kelet-boszniai Gorazsdéból egymásnak ellentmondó jelentések érkeznek arról, hogy a szerbek betartják-e a NATO ultimátumát. Az ENSZ-erők parancsnoka úgy tudja, hogy a szerbek kivonták nehézfegyvereiket a város központjából, míg a muzulmánok lakta város polgármestere azt állítja, hogy a szerbek nem vonultak vissza, és továbbra is gránátokat lőnek Gorazsdéra. Ha ez igaz, akkor a boszniai szerb vezetők becsapták az ENSZ különmegbízottját, Akasi Jaszusit, aki eddig éppen az ígéretük alapján háritotta el a NATO légicsapását.”*

„Február elsejétől literenként 50 fillérrel emelik a benzin árát a MOL részvénytársaság kútjainál. Sebestyén Béla vezérigazgató-helyettes az alig egy hónapja ugyanennyivel csökkentett árak visszaállításának okáról elmondta, hogy a MOL-nak pénzre van szüksége töltőállomásainak korszerűsítéséhez és a tervezett környezetvédelmi beruházásokhoz. Korábban a forint váratlan leértékelésével indokolták a kilátásba helyezett áremelést.” – Kommentár nélkül került egymás mellé a cég két, egymásnak ellentmondó álláspontja. Ezek között az igazságot megtalálni már nem a hírszerkesztő dolga.

Még két hír annak példájául, hogy jól megfogalmazott hírek, illetve jól kiválasztott idézetek minden külön értesítés nélkül is jól érzékeltetik a hallgatóval a háttérrel vagy a helyzet ellentmondásos voltát:

„Az ENSZ Biztonsági Tanácsa mindaddig fenntartja az olaj és fegyverszállítási tilalmat Haitivel szemben, amíg a szigetország katonai vezetői nem adják át a hatalmat a két évvel ezelőtt puccsal megdöntött elnöknek. A testület azután hozta határozatát, hogy amerikai kutatók kimutatták: a büntetőintézkedések havonta ezer gyermek halálát okozzák Haitin.”

„Az orosz államfő mégsem utasítja el az elnökválasztás korábbi időpontját, bár személy szerint nem ért egyet saját rendeletével. (...) Az elnök nem tagadta, hogy az új alkotmány tervezete jelentős hatalmi jogkörrel ruházza fel, de szerinte egy cárokhoz és vezérekhez szokott országban nem lehet a fő hangsúlyt a parlamentre helyezni.”

hol történt?

Hazai híreknél minden fontos helyet pontosan meg kell adnunk. Kisebb helységeknel tegyük hozzá, melyik megyében vagy melyik nagyváros közelében vannak. Ne használjuk a rendőri és közlekedési hírek hivatalos nyelvezetéből a „külsőterületén” és „belsőterületén” kifejezéseket. Ha ez fontos, akkor mondjuk magyarul: *a falu szélén, egy közeli szántóföldön, a belvárosban*, stb. Budapesti utcaneveknél, városrészeknél ne vegyük természetesen, hogy a vidékiek is arra gondolnak, és ugyanúgy tegyük hozzá, miről beszélünk, mint a vidéki városoknál tennénk. A helymeghatározás azonban még hazai híreknél se legyen nehézkes vagy körülményes.

Külföldi híreknél (leszámítva indokolt esetben a szomszédos országokat) nem kell túl pontosnak lennünk, elég nagyjából megjelölni, hová helyezze a hallgató az eseményt. Főleg részlet, hogy például *„a szerencsétlenség Limától 320 kilométerre északra történt”*. Ilyenkor elég, ha az országot megjelöljük, és ha fontos, elmondjuk, hogy például a szerencsétlenség magas hegyek között történt vagy a repülőgép éppenséggel a tengerbe zuhant. Természetesen, ha a pontos helynek jelentősége van, akkor mondjuk el. Általában úgy jelöljük meg, írjuk le a helyet, hogy a hallgató különösebb földrajzi tájékozottság nélkül is el tudja képzelni, hol, illetve milyen körülmények között történt az eset.

Akár hazai, akár külföldi helyekről van szó, ne hagyatkozzunk a memóriánkra, hanem inkább nézzük meg a térképet.

A hír végén célszerű megismételni, hogy hol történt az esemény, nehogy úgy járjon a hallgató, mint ezzel a hírrel: *„Bukarestben még mindig a kormányépület előtt tüntet a béremelést és gazdaságpolitikai reformot követelő többezres tömeg. A demonstrációt szervező szakszervezeti vezetők és a kormány tagjai késő éjszakáig tárgyaltak. A román kormány pénzügyi vezetői szerint a béreket az év vége előtt nem lehet növelni. Kivétel ez alól a tanárok fizetése, amelyet már a közeljövőben több lépcsőben emelnek – a kormány ígérete szerint. A tárgyalások holnap délelőtti folytatását a kormány a tüntetés félbeszakításától tette függővé. A szakszervezeti vezetők azonban az éjszakai tárgyalás után nem ígérték meg a demonstráció lefújását, csupán azt, hogy az továbbra is békésen zajlik majd.”* – A kilencsoros hírben a harmadik sorban hangzik el utoljára, hogy Romániáról van szó. A drámai fejlemények máshol – akár idehaza – is megeshettek volna, és alaposan megtéveszthettük azt a hallgatót, aki mondjuk a tanári fizetéseknél kapta fel a fejét a kormány és szakszervezet erőpróbájára.

(Ezenkívül: a gondolatjel után hátravetett mondatrésznek nem ott van a megfelelő helye. Írott publicisztikában a szerkesztő ily módon érzékeltethette volna, hogy nem bízik a román kormány ígéretében, de felolvasott hírben ez így nem megy.)

mikor történt?

Általában abból indulunk ki, hogy amiről híreinkben beszélünk, az most történt, az a legfrissebb. Ezért általában nem szükséges megjelölni az időpontot. *A délelőtt, délután, stb.* minden külön értesítés nélkül azt jelenti, hogy *ma délelőtt, ma délután.*

Ha a mondat gördülékenysége miatt mégis szükségünk van rá, akkor esetleg beleírhatjuk, hogy „*ma*”, de semmiképpen sem úgy, hogy „*a mai nap folyamán*”, „*a délelőtti folyamán*”, stb.

Fontos viszont az időpont akkor, ha bármilyen oknál fogva egy korábbi eseményről csak most adunk hírt. Ilyenkor általában hozzá kell tennünk a késés okát is. („*A múlt heti balesetről a rendőrség csak most számolt be.*”)

Hogy a hallgatónak ne kelljen utánaszámolnia, az időpontokat ne dátumszerűen, hanem az elhangzáshoz viszonyítva adjuk meg: *ma, tegnapelőtt, a múlt héten, majdnem három éve, stb.* Hasonlóképpen, ha valakinek a koráról van szó, ne azt adjuk meg, hogy hányban született, hanem azt, hogy hány éves.

Ügyeljünk arra, hogy az előző napi hírekben éjfélről fogva javítsuk át az időpontokat. Éjfélkor – a szokásostól eltérően – ne mondjuk se azt, hogy *ma*, se azt, hogy *tegnap* vagy *holnap*, hanem nevezzük meg a napot (de ekkor sem azt, hogy hányadika, hanem hogy milyen nap).

számok

Mivel a számok első hallásra nehezen érthetőek, nem szabad túl sok számot, adatot tennünk a hírekbe. A számokat lehetőleg vezessük be (például ne azt írjuk: „*százan haltak meg a szerencsétlenségben*”, hanem azt: „*a szerencsétlenségben százan haltak meg*”). Segít, ha a számokat olyan szavakkal vezetjük be, mint például: „*több mint*”, „*nem kevesebb mint*”, „*legalább*” (de ez utóbbit sebesültekkel, halottakkal kapcsolatban nem szerencsés használni, mert egyesekben azt az érzetet kelti, mintha „*lehetne több is...*”), „*újabb adatok szerint...*”, stb.

Számmal lehetőleg ne kezdjük a hírt. (Lásd még: *lead*)

Használjunk kerekített számokat, különösen, ha nagyobb pénzüsszegekről van szó. Ez esetben általában nem kell külön utalnunk arra, hogy kerekítettük az összeget.

Ha csak lehet, helyezzük összefüggésükbe a számokat. Megadhatjuk, hogy mihez képest mennyi a növekedés/csökkenés (persze ezt sem több tizedes pontossággal), összehasonlíthatjuk más, a hallgató számára szemléletes adatokkal (például külföldi adatoknál a magyar helyzettel) vagy – megfelelő forrásra hivatkozva – minősíthetjük a számokat (például hogy mekkora adósság milyen minősítést jelent a pénzügyintézetek szemében).

Kezeljük nagy önmérséklettel azt, hogy a hír hosszához és témájához képest hány adatot helyezhetünk el benne a hallgató gondolatainak összezavarása nélkül.

Százalékok használatánál legalább két dologra kell ügyelni. Az egyik: a növekedés (csökkenés) történhet százalékkal vagy százalékra, de a kettő nem ugyanaz. Ha valami 100 százalék helyett 220, akkor 120 százalékkal, de 220 százalékra nőtt. A másik: a százalék és a százalékpont nem ugyanaz. A különbségtétel híreinkben legtöbbször szörszálhasogatás lenne, de nem árt ha tudjuk: ha például a kamatlábat 12-ről 8 százalékra csökkentik, akkor a csökkentés nem négy százalékos, hanem 33 százalékos, lévén a 4 a 12-nek egyharmada. Az viszont igaz, hogy a kamatláb 4 százalékponttal csökkent.

A tizedes törtek felolvasása időnként gondot okozhat. Mindenképpen mondjuk ki szabályosan: „öt egész négy tized millió” és nem „öt egész négy milli””. Segíthetünk magunkon, ha ezt mondjuk: „ötmillió négyszázezer”, sőt adott esetben még egyszerűbb ez: „majdnem öt és fél millió”.

Angol nyelvű hírügynökségektől érkező anyagoknál – ma már ritkán ugyan, de – előfordul, hogy fordítási hiba folytán az ottani billiót nem „fordítják le” milliárdra.

Néhány példa:

„Idehaza a múlt hónapban 40 százalékkal több valutát váltottak ki a emberek, mint a tavalyi év hasonló időszakában. A Magyar Nemzeti Bank közölte, hogy július végéig 340 millió dollárt adtak el a lakossági valutakeret terhére, míg tavaly csak 243 milliót. Valószínű, hogy a forintleértékelés miatt is nőtt a valutavásárlási kedv, mert ugyanakkor a Központi Statisztikai Hivatal jelentése szerint a magyarok külföldi utazásai nem állnak arányban a kiváltott valuta mennyiségével.” – Először kissé ijesztő a sok számot hallgatni, a lead nem is különösebben szerencsés, mert pusztán a tényt emeli ki, de azt nem, hogy miért fontos. A hallgató zavarát utóbb viszont enyhíti, hogy a hír végén nem marad el a magyarázat, amely érthetővé teszi a hírt és megvilágítja

fontosságát. Még jobb ilyenkor a lényegét (ami itt az utolsó mondatban szerepelt) kiemelni, és magába a hírbe kevesebb számot tenni.

Fölösleges a sok szám ebben a hírben: *„Budapesten a telefonelőfizetők száma 1997 végére eléri az egymilliót hangzott el a Budapesti Távbeszélő Igazgatóság sajtótájékoztatóján, ahol a következő három év terveit ismertették az újságírókkal. Eszerint 60 milliárd forintos fejlesztéssel a mostani 29 helyett átlagosan 49 telefon jut majd 100 lakosra. Ezzel az európai középmezőnybe tornássza fel magát a magyar főváros.”* Az első két mondatban hét szám van – és ráadásul minek? A fejlesztésre fordított összeg (az abszolút szám) nagyságát a hallgató nemigen tudja értelmezni. A telefonsűrűséget célszerűbb másképp érzékeltetni, például így: minden második lakosnak lesz telefonja. Ámbátor, ha meggondoljuk, ez – akárhogy is fordítjuk – pont azt jelenti, mint a leadbe kiemelt ígéret: a kétmillió fővárosban egymillió telefon, vagyis a sok szám ellenére a második mondat nem mond többet, mint az első. (Az átlagos családnagyságot ismerve valószínűleg nem tévednénk nagyot, ha azt mondanánk, hogy minden családnak lehet telefonja.) Marad a 2949100 másik fele, azt viszont valahogy így mondhatjuk: több mint másfélszer annyi telefon lesz, mint most. Mindez pedig nem jelent egyebet, mint azt, ami éppen a lényeg: hogy Budapesten mindenki kaphat majd telefont, aki csak kéri.

pontosság

Híreinkben a lehető legnagyobb pontosságra kell törekednünk. Bármit tévesszünk is el, mindig lesz olyan hallgató, aki ért ahhoz, amiről szó van, észreveszi a hibát, és ebből von le általános következtetéseket megbízhatóságunkra nézve. Aki egyszer tévedésen kapott rajta minket egy olyan ügyben, amelyhez ért, az sokkal inkább gyanakodni fog, amikor mi vagyunk a hírforrása olyan ügyekben, amelyeket neki magának nincs módja ellenőrizni.

Mivel sok hírt a rádió közöl először, és a hallgatóknak a következő híradás elhangzásáig semmiképpen, de lehet, hogy a másnapi újságok megjelenéséig sincs lehetőségük ellenőrizni a hírt, bizonyos esetekben egy-egy név vagy más adat (netán a lottószámok) pontatlan közlése súlyos következményekkel járhat. Baleseti hírnél az áldozat nevének, egy nyugdíjemelésénél az összegnek az eltévesztése elképzelhetően kínos lehet, ismert emberek keresztnévének, országok fővárosának összekeverése pedig egyszerűen rossz fényt vet ránk. Ha mégis hibát követtünk el, nem maradhat el megfelelő formában a helyreigazítás, vagy adott esetben legalább az, hogy később a helyes adatot közöljük a hírekben.

Ha a legkisebb gyanú vetődik fel, ellenőrizzük a kérdéses adatot. Ha a források eltérő adatokat adnak meg, próbáljuk meg kideríteni az eltérés okát (ez is fontos információ lehet, illetve az is elképzelhető, hogy az ellentmondó adatok közül több is helyes, csak az összefüggéseket tudjuk pontatlanul). Ha a kérdéses adat nem létfontosságú, akkor inkább ne közöljük mindaddig, amíg nem ellenőriztük. Ha az adat fontos, akkor mindenképpen mielőbb járjunk utána, de ha ez eredménytelen, akkor a hírben utaljunk az adat bizonytalanságára vagy ellentmondásosságára, akár a forrás(ok) megjelölésével.

Tekintettel a rádióhírek rövidségére, nem tilos az eredeti forrást leegyszerűsíteni. Kifejezetten tilos viszont minden olyan egyszerűsítés, amely nem egyszerűen a lényegtelen részleteket hagyja el, hanem a hírbe bekerülő részleteket pontatlanul adja vissza. Idézetben nem szabad változtatni, ha szó szerinti idézetet adunk.

Tanulságos példa arról, hová vezet a megfontolatlan rövidítés, egyszerűsítés: *„Magyarországon legfeljebb hetes erősségű földrengés várható, éspedig Kecskemét, Győr, Tatabánya és Nagykanizsa körzetében. Ezt egy német cég állapította meg. Hatos erősségű rengést jósoltak Budapestre, Székesfehérvárra és Sopronra, valamint ötöset Magyarország keleti részére. A biztosítók a 9 fokozatú Mercalli földrengés-intenzitást jelölő táblázat alapján térítik meg a károkat, de csak az ötös fokozaton felüli földrengés esetén.”* – Nem a hallgatók tehetek a félreértésről: a szövegből igazából még utólag olvasva sem egyértelmű (bár természetesen sejthető), hogy nem előrejelzésről, hanem biztosítási valószínűségszámításról volt szó.

Ha számokról van szó, legyünk különösen óvatosak. Igen könnyű összekeverni a milliót és a milliárdot, nagyságrendeket lehet tévedni pénznemek átszámításakor. Ha a szerkesztő maga sem tudja elhelyezni a szám jelentőségét vagy nagyságrendjét, akkor ne induljon ki abból, hogy akikre tartozik, azok majd tudni fogják, hanem maga is bizonyosodjék meg afelől, hogy miről van szó. Segítünk magunknak is és a hallgatónak is, ha abszolút számok helyett vagy mellett arányokat, százalékokat említünk.

Figyelmes hallgatóinknak az apróságok is számíthatnak. A könyvben más helyen szerepel ez a hír: *„Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága 80 tonna élelmiszert, gyógyszert és takarót küldött Slavonski Brodba, miután a szerbek által elfoglalt szomszédos Bosanski Brodból több ezren menekültek a városba.”* Valaki felhívta a figyelmemet, hogy ez nem pontos: a 80 tonnán belül akár néhány gramm gyógyszer egészen más jelentőségű lehet, mint 60 tonna takaró.

idézetek

Általában nem szó szerinti, hanem értelem szerinti idézeteket használunk, mert így rövidebben össze tudjuk foglalni, hogy az illető mit mondott. Arra azonban kötelező ügyelni, hogy nem változtathatjuk meg az elmondottak értelmét. Csak annyit rövidítsünk vagy változtassunk a szövegen, amennyit feltétlenül szükséges. Ha a feltétlenül szükséges szövegrész is szétfeszítené egy hír kereteit, akkor inkább ne rövidítsünk rajta, hanem mondjunk le az idézetről és csak utaljunk arra, hogy miről volt szó. Ha az illető valamilyen jellegzetes fordulatot, szóképet vagy más stilisztikai eszközt alkalmaz, azt semmiképpen se cseréljük föl más, akár rokon értelmű kifejezéssel – kivéve, ha a kifejezés szalonképtelen és enyhébbel kell körülírnunk. Különösen indokolt esetben azonban a jóízlés határain belül kivételesen ilyesmit is idézhetünk, mert például ha politikus szájából hangzik el, akkor következményei lehetnek. Ehhez hasonló eset az, ha az idézet szélsőséges véleményt tartalmaz. Ekkor fontoljuk meg, hogy egyáltalán indokolt-e a hírt leadnunk, de ha úgy döntünk, hogy igen, akkor pontosan és összefüggéseiben idézzük a kérdéses részt.

Ha értelem szerinti idézetet alkalmazunk, utaljunk akár minden mondatban – más más fordulattal – arra, hogy idézünk, mert a magyarban nincs olyan függő mód, amely az élő beszédben helyettesítené az idézőjeleket.

Szó szerinti idézetet hírben csak módjával alkalmazzunk. Ilyenkor olyan szavakkal idézzünk, amelyekből kiderül, hogy szó szerinti az idézet. Például: „*idézzük szavait*”, „*szó szerint azt mondta*”, „*azt a kifejezést/azokat a szavakat használta/alkalmazta*”, „*azokkal a szavakkal fordult ...hoz*”. Például: „*Pártja, a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom pozsonyi nagygyűlésén Meciar azt mondta – idézzük –: Szlovákiában teljes szabadság van, így aki akar, bármikor elmehet.*”.

Az idézetet bevezető/záró szavakat körültekintően válasszuk meg. Elsősorban olyan, semleges szavakat alkalmazzunk, mint például: „*mondta*”, „*elmondta*”, „*beszámolt arról, hogy...*”, „*kijelentette*”, „*bejelentette*”, „*hozzáfűzte*”, „*folytatta*”, „*XY szerint*”, *stb.* Kerüljük az olyan, a hallgatók többségének fülében értékítéletet kifejező szavakat, mint például: „*állította*”, „*ugyanakkor arról nem beszélt, hogy...*”, „*de azt nem tudta megmondani, hogy*”, „*legalábbis ez a véleménye XY-nak*”. (Indokolt esetben persze ez is helyes lehet: „*Bár többen is látták véres fejszével kijönni a boltból, a vádlott azt állította, hogy csak beszélgetett az ékszerésszel.*”) Ugyancsak kerüljük az olyan, hivatalos színezetű vagy a mozgalmi zsargonból maradt szavakat, mint „*leszögezte*”, „*rámutatott*”, „*síkraszállt*”, „*aláhúzta*”, *stb.*

Kerüljük az olyan idézési módszert, amikor arra hívjuk fel a hallgató figyelmét, hogy az illető mit *nem* mondott.

Az idézett szöveget semmi esetre se keverjük össze a magyarázattal, a háttérrel vagy más fejleményekkel. Erre különösen azért kell ügyelni, mert

hallás után amúgy is nehezen állapítható meg egy hírből, hogy hol vannak az idézet határai.

Általában nem kell az idézett mondatokat feltételes módba tenni, és ily módon jelezni, hogy idézetről van szó. A feltételes módot inkább csak akkor használjuk, ha cáfolnak valamit, mégpedig olyasmit, ami elég nyilvánvalóan nem igaz. A feltételes mód csak akkor egyértelműen indokolt, ha az, akit idézünk, maga is feltételes módban beszélt. Fontos viszont, hogy megjelöljük, mégpedig ha kell, többször is, hogy kit idézünk. Az idézet végén – hacsak nem egészen rövid hírről van szó – mondjuk el újra, hogy kit idéztünk. Legjobb, ha a nevét és/vagy rangját ismételjük meg. Csak kevésbé fontos vagy jellegzetes idézetek esetében alkalmazható az olyan megjelölés, mint például: „*a német politikus*”, „*a miniszter*”.

Ha egy nyilatkozat, amelyet idézni szándékozunk, bármi okból feltűnő vagy gyanús, akkor legalább arról bizonyosodjunk meg, hogy nem történt félreértés, elírás, fordítási hiba – vagyis hívjuk fel a hírügynökséget, más forrás esetén értelemszerűen azt ellenőrizzük, és amíg az ügy nem tisztázódik, addig várjunk. (Sürgős esetben persze szabad sürgetni a választ, és adódhat olyan eset is, ha az ügy fontossága ezt indokolja, hogy jobb híján a másik régi szabályt vesszük elő, és kínos pontossággal utalunk a forrásra, annak kérdéses voltával együtt.)

Egy-egy jól megválasztott idézet – ebben a hír sem kivétel – többet mond, mint a részletes magyarázat: *„Manapság gyakran ugyanazok a nyugati kormányok korlátozzák a kelet-európaiak utazási szabadságát, amelyek néhány éve még hangosan követelték ezt a jogot – mondta az Európa Tanács főtitkárának helyettese. A politikus Athénban, a migrációval foglalkozó európai konferencia megnyitóján beszélt.”*

Soundbite

Az idézet korszerű, rádiószerű formája, amikor saját hangján idézünk valakit. Erre nemcsak hírműsorban, részletesebb tudósításban, interjúban van lehetőség, hanem a híradásokban is. „Rendes”, vagyis nem headline vagy szalaghíradásokban elfér egy-egy hírben egy néhány mondatos eredeti hangbejátszás. A *soundbite* magyar neve talán *hangfalat* (egy falatnyi, egy harapásnyi hang) lehetne. Megszólalhat például egy politikus, aki gyorsan és csattanósan bejelent valamit vagy válaszol valamire. Ez akár egyetlen telefonnal megszervezhető, és sokkal érdekesebbé, hitelesebbé, rádiószerűbbé teszi a híradást. Ha rádióknak exkluzív tudósítása, interjúja van egyik hírműsorunkban, akkor ebből is megelőlegezhetünk 2030 másodpercet a hírekben.

nevek

Személynevek

Két, részben ellentmondó szempontot kell összeegyeztetnünk: egyrészt pontosan el kell mondanunk, kik szerepelnek a hírekben vagy kiknek a véleményét idézzük, másrészt nem terhelhetjük túl a hallgatót olyan, főleg külföldi nevekkal, amelyeket nem ért, nem ismer.

Általában mondjuk el a neveket, ha

- ⇒ ismert személyekről van szó;
- ⇒ olyan személyekről van szó, akik várhatóan szerepelni fognak még a hírekben, tehát nevüket „be kell vezetnünk”;
- ⇒ a hír fogalmazását megkönnyíti a név alkalmazása, mert több mondatban szükségünk van alanyra.

Általában ne mondjunk neveket, ha

- ⇒ a külföldi név nehezen mondható ki, nehezen érthető, megakasztja a bemondót és a hallgatót. Persze, ha fontos személyről van szó, akkor ezt nem kerülhetjük meg;
- ⇒ ritkán szereplő, kevésbé ismert személyről van szó, olyanról, akinek a nevét a hallgatónak nem is kell megjegyeznie;
- ⇒ a szereplő személy neve – elsősorban színes hírekben – egyáltalán nem fontos.

Ha új nevek bukkannak föl, egy ideig megtehetjük, hogy állandó jelzőkkel emlegetjük őket, legalábbis, amíg a hallgatók megszokják, hogy kiről van szó. Ez vonatkozik országnevekre is. Éveken át mondtuk, hogy „*Sri Lanka, korábbi nevén Ceylon*”.

[...]

Híreink szövegében sose tegyük hozzá a névhez, hogy „*úr*”, mert ez csak megszólításba való. A **doktori és egyéb címeket** híreiben csak akkor használjuk, ha az adott összefüggésben fontosak.

[...]

Címek és rangok esetében igyekezzünk egyszerű, közérthető megoldásokat választani, ha ezzel nem okozunk félreértést. Ha például valakinek a beosztását, tisztségét már megjelöltük, ne tegyünk hozzá további professzori, doktori és efféle címeket (nehogy a hallgató azt higgye, hogy újabb személyek szerepelnek

a hírben), vagy ha valakinek több tisztsége is van, akkor csak azt az egyet említsük, amely a hírrel kapcsolatos. Bonyolultabb minisztériumok esetén például kiemelhetjük csak azt a feladatkört, amely a hírhez kapcsolódik. (Ha az autópályákról nyilatkozik a miniszter, akkor nevezhetjük közlekedési miniszternek és nem feltétlenül közlekedési, hírközlési és vízügyi miniszternek.)

[...]

Rendőri, különösen **baleseti hírekben** kellő óvatosságra van szükség. Alapvető szabály, hogy balesetek, szerencsétlenségek áldozatainak nevét a hozzátartozók nem tudhatják meg a rádióból. Meg kell várni, amíg hivatalosan értesítik őket, tehát ha saját tudósítónktól vagy más forrásból kapunk hírt, ellenőriznünk kell, hogy a rendőrség vagy más illetékesek értesítették-e már a hozzátartozókat. Hírügynökségi vagy rendőrségi forrás esetén valószínű, hogy ez már megtörtént.

[...]

apró fogások

(amelynek nem jutott hely máshol)

Akár számítógéppel, akár írógéppel írjuk a híreket, az egyes hírek fejében (címsorában) olyan címet tüntessünk fel, amelynek alapján még akkor is azonosítani lehet a hírt, ha néhány óra eltelt és hasonló témában újabb hírek is születtek.

A hírszerkesztő munkája azzal kezdődik, hogy minden műszak elejére ismernie kell mindazokat a híreket és tudósításokat, amelyek a legutóbbi műszakja óta elhangzottak.

Minden hírügynökségi telexet és más forrást alaposan el kell olvasni, vagyis nem elég pusztán a cím alapján dönteni. Bele kell nézni a hírügynökségi javításokba is, amelyeknek a címe természetesen nem mond semmit, de olyasmi lehet bennük, aminek a felhasználásával sok kellemetlenségtől kímélhetjük meg magunkat, ha idejében kijavítjuk a korábbi, hibás jelentés alapján írt hírünket.

Ha a főnök ír hírt, ha a szerkesztő egyedül dolgozik, és minden hasonló esetben, amikor a munkaszervezés nem írja elő az ellenőrzést, lehetőleg akkor is nézze át valamelyik kolléga a híreinket, mert bármelyikünk eltéveszthet valamit.

HÍRADÁSOK FAJTÁI, HEADLINE

sorrend

A hírek sorrendjének összeállítása egy híradáson belül olyan kényes feladat, amelyben a szerkesztőt legfeljebb általános szabályok igazíthatják el: elsősorban saját hírérzékére kell támaszkodnia.

Lehetetlen volna a hírek „súlyosságának” mérésére valamiféle „Richter-skálát” megállapítani. A témák szerinti csoportosítás sem alkalmazható gépiesen (például: előbb a fontosabb külföldi hírek, majd a belpolitika: parlamenti hírek, kormányzati és önkormányzati hírek, pártpolitikai hírek, esetleg ezután a gazdaság, végül a bűnügyi meg a színes hírek, stb.) Ez nehezen lenne alkalmazható, és pedig nem csak azért, mert a kategóriák meglehetősen nehezen választhatók szét. Az általában érvényesnek tekinthető fontossági sorrendet az események a gyakorlatban minduntalan felborítják: hol a külföldi, hol a hazai események fontosabbak, de például az ősszel váratlanul leeső nagy hó, egy látványos bankrablás vagy egy súlyos szerencsétlenség híre természetesen minden szokványos sorrendet felborítva teljes joggal a hírek élére kerül, jóllehet az időjárás a hagyományos sorrend szerint a híradás végére való, és a bűnügyi, baleseti hírek is többnyire hátrébb szorulnak.

A külföldi és a hazai híreket nem kell mechanikusan szétválasztani: ennél lényegesebb szempont a hírek fontossági sorrendje. Arra mindenesetre ügyelni kell, hogy a hazai híreket – miután ezeket a külföldi hírektől eltérően általában nem a helyszín megjelölésével kezdjük – elválasszuk a külföldiektől. („Idehaza...”, „Itthon történt:”, „A magyar kormány...”, „Magyarországon...”, stb.) Az is zavaró azonban, ha túlságosan ugrálunk a hazai és külföldi vagy más okból eltérő hírek között.

Néhány kézenfekvő általános szabály:

az újabb hír megelőzi a korábbi (de ez nem aszerint alakul, hogy a hírszerkesztőhöz mikor jutott el a hír a hírügynökségtől, hanem aszerint, hogy az események mikor történtek);

- ⇒ a minket közelebből érintő hír megelőzi a távolabbit;
- ⇒ az események megelőzik a nyilatkozatokat, véleményeket;
- ⇒ fontosabb ember nyilatkozata, ténykedése megelőzi a kevésbé fontosét.

Összetartozó hírek szétválasztásával, „áthallásos” hírek összekapcsolásával, távolról összetartozó hírek egymás mellé helyezésével olyan hatást is el lehet érni, amelyet maguk a hírek külön-külön nem sugallnának. Mivel a híreket nem kommentáljuk, nem magyarázzuk, időnként a sorrenddel igazíthatjuk el a hallgatót, de a logikus, természetes sorrend megbontására általában ritkán van szükség.

Ügyeljünk arra, hogy a hír vége jól illeszkedjék a következő hír elejéhez: ne ugyanazok a szavak szerepeljenek benne, ne csengjenek össze véletlenül a különböző témákról szóló mondatok, illetve, ha a két hír között kapcsolat van, ne kezdjük a másodikat úgy, mintha magunk se ismernénk az elsőt. Ez a veszély mindig fenyeget, mert a híreket nem mindig ugyanaz a szerkesztő írja, ezenkívül a régebbi és újabb hírek később akaratlanul egymás mellé kerülhetnek. Előfordulhat az is, hogy két, külön megírt hír elejét vagy végét akkor kell kicsit átalakítani, átkötéssel ellátni, amikor egymás mellé kerülnek.

Nem szép átkötés (műsorvezetői szövegben sem) az, hogy „*itt mondjuk el*”. (Persze, hogy itt mondjuk el, ha egyszer itt vagyunk...)

A Magyar Rádióban a híradás végén a „tartozékok” közül előbb a totó, és lottóközleményeket, aztán az időjárás jelentést mondjuk, és a közlemények – ha vannak – ezután, a legvégén következnek. Kivételesen előfordulhat persze az is, hogy a rendkívüli időjárás akár a híradás elejére is kerülhet. Ha van olyan hírünk, amely a totóhoz, lottóhoz, időjárás jelentéshez kapcsolódik, akkor természetesen a sorrendet ennek megfelelően alakítjuk. A Krónikaműsorokban ez már nem mindig így van: különösen hétvégén, nyáron előfordul, hogy a szerkesztő a sokakat érdeklő időjárás jelentést a műsor elejére teszi.

headline

Magyarul: címsor. Két értelemben használjuk:

1. hosszabb híradások, hírműsorok elején és/vagy végén rövid, figyelemfelhívó vagy összefoglaló jellegű tartalomjegyzék („műsorétlap”);
2. legfeljebb két-háromperces híradás, amely igen rövid, általában egymondatos hírekből áll.

Headline a híradások elején/végén

Minden olyan híradás vagy hírműsor elején mondjunk headlinet, amely tízperces vagy annál hosszabb. 15 perces vagy annál hosszabb híradás/hírműsor végén is kell headline.

Az **elő-** és az **utóheadline** nem azonos szerepet tölt be, és megfogalmazásukra is eltérő szempontok érvényesek. Mindkettőre igaz, hogy nem feltétlenül az illető hír leadjének gépies másolása útján készül. Az

előheadline lehet figyelemfelkeltő, nem kötelező a hír minden fontos részletére utalnunk, hiszen a hallgató hamarosan megtudja a részleteket. Például: *„Ismét autó a vonat előtt: ezúttal öt halottat követelt a figyelmetlenség.”* Rövid, figyelemfelkeltő, és benne van a lényeg. Rossz viszont az ilyen headline: *„A szocialisták véleményét is hallhatják a kialakult helyzetről”* Tessék általánosságok helyett azt mondani, hogy mit mondanak a szocialisták. És az micsoda, hogy a *„kialakult helyzet”*? Van *„kialakulatlan”* vagy *„ki nem alakult”* helyzet is? És van olyan, amikor *„nincs helyzet”*, vagy amikor netán nem *„a helyzetről”* közöljük a nagyobbik kormánypárt véleményét, hanem a méhészetről vagy a jégzajlásról? Annak mindenképpen ki kell derülnie a headlineból, hogy nagyjából mit fog hallani a hallgató.

Az utóheadline viszont nem lehet az előheadline mechanikus másolata. Ennek összefoglaló jellegűnek kell lennie, el kell igazítania a hallgatót akkor is, ha később kapcsolta be a rádiót, ha első hallásra nem értette a lényeget, ha az első hallás után megerősítést vár. Ha egy hosszabb hírműsor közben fontos új hír érkezett, annak különösen be kell kerülnie az utóheadlineba, akkor is, ha az előheadlineban értelemszerűen nem szerepelt.

Nem árt, ha az előheadlineban szerepel egy színes vagy nem politikai, de sokakat érdeklő hír is: ezzel elérhetjük, hogy a hallgató végighallgassa a híradást.

(A headlineről részletesebben a hírműsorok vezetésénél lesz szó.)

Headlinehíradás

Általában olyan adókon, olyan műsorokban, olyan időpontokban alkalmazzuk, amikor nincs idő vagy nincs szükség részletes tájékoztatásra, de minden fontos hírről be kell számolnunk. Általában egymondatos hírekből áll, de ez nem jelentheti azt, hogy bonyolult mondatokat szerkesztünk. Ha kell, nyugodtan írhatunk két, jobban érthető, rövidebb mondatot is. Felfogásában az utóheadlinera hasonlít: nem elég utalnunk arra, hogy mi történt, hanem – ha röviden is, de – a hír fontos elemeit kell összefoglalnunk.

Egy minta a headline-híradásra:

„Ausztria a jövőben több magyar munkavállalót fogad, és hajlandó évente tíz százalékkal több mezőgazdasági cikket importálni. Az év végéig el kell készülnie az erről szóló gazdasági megállapodásnak – közölték a magyar és az osztrák kormányfő tegnapi kismartoni megbeszélése után.”

Nemzetiségi kérdésekben igen, a bösi vízerőmű ügyében viszont nem volt haladás a magyar és a szlovák parlament külügyi bizottságának tegnapi pozsonyi konzultációján.

A Biztonsági Tanács várhatóan még a héten katonai repülési tilalmat rendel el Bosznia fölött – szivárgott ki ENSZ-körökből Washingtonban.

Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága 80 tonna élelmiszert, gyógyszert és takarót küldött Slavonski Brodba, miután a szerbek által elfoglalt szomszédos Bosanski Brodból több ezren menekültek a városba.

Macedónia ezentúl nem fogad be több menekültet a volt jugoszláv tagköztársaságokból, mert külföldi segítséget nem kapnak, saját erőből pedig nem futja több menekült ellátására.

London belvárosában egy napon belül már a második bomba robbant. Az utóbbi merényletet a Covent Garden negyedben hajtották végre ismeretlen tettesek.

Jelcin orosz elnök úgy döntött, hogy Gorbacsovnak ki kell költöznie abból a moszkvai épületből, amely eddig otthont adott szakértői csapatának. Ez nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy a volt szovjet államfő nem hajlandó tanúként megjelenni az alkotmánybíróság előtt.”

szalaghíradás

A szokásosnál rövidebb hírekből álló, de a headline-híradásnál részletesebb híradás. Két-háromperces híradásokhoz alkalmas megoldás. Két-hárommondatos, körülbelül három-hatsoros hírekből áll. A híreknek legyen szabályos leadjük, de maguk a hírek szorítkozzanak a legfontosabb részletekre.

ismétlés

Híreinket általában nem egyetlen híradásban mondjuk el: ha valami már olyan fontos, hogy elhangzik, akkor többször kell elmondanunk, mert

hallgatóink nem hallgatnak minden egyes híradást. Ez alól kivételt jelenthetnek a színes hírek, amelyek nem annyira fontosak, mint inkább érdekesek, valamint értelemszerűen az olyan hírek, amelyek eseményhez, időhöz kötődnek, ezért egy óra múlva már nem időszerűek.

Az ismétlésnél alapelv, hogy változatlan formában csakis addig ismételhetünk valamely hírt, ameddig nem érkeznek újabb fejlemények. Ez fordítva is érvényes: ha nincs új fejlemény, nem kell csak azért átírnunk a hírt, hogy ne ugyanazt mondjuk. Ha a hallgató még nem hallotta a hírt, akkor az eredeti változattal is ugyanúgy tájékoztatjuk, ha pedig már hallgatta, akkor azzal az információval szolgáltunk neki, hogy a legutóbbi híradás óta nem történt változás.

Ha új fejlemény van, akkor általában az kerül a hír élére, és utána sorra visszaidézzük az előzőeket, ügyelve arra, hogy az a hallgató is megértse a hírt, aki korábban az előzményeket nem kísérte figyelemmel. Más szóval: az alaphírnek a későbbi változatokból is ki kell derülnie, legalább utalás formájában. Előfordulhat azonban az is, hogy az új fejlemény nem annyira lényeges, hogy kiszorítsa a hír elejéről a korábbi, de fontosabb információt.

A Magyar Rádióban annak eldöntése, hogy hányszor ismétlünk egy hírt, a turnusvezető felelőssége. Kevésbé fontos hírek esetében néhány híradás is elég. Fontosabb hírek esetében lehetőleg legalább egy Krónikában is elhelyezzük őket. A fontosabb hírekre az is vonatkozik, hogy legalább egy Krónikától a következőig ismételjük őket.

Mindezt a mindenkori hírkínálattól függően, rugalmasan kell kezelni. Ha új fejlemények érkeznek a hírhez, akkor ez értelemszerűen befolyásolja az ismétlést.

Fontosabb hírek esetében ne számítsuk bele az ismétlések számába, ha kevésbé hallgatott híradásokban (elsősorban éjszaka) mondtuk, hiszen hallgatóink többségének ezzel nem sokat adtunk.

Kevésbé fontos híreket nem kell folyamatosan minden híradásban ismételnünk, hanem ismételhetjük őket úgy is, hogy egy ésszerű időtartamon belül többé-kevésbé rendszeresen, de nem mindegyik híradásban helyezzük el őket.

Ha egy hírben valamilyen jellegzetes, a szokványostól eltérő fogalmazást használtunk, akkor kevesebbszer ismételjük változatlan formában, mint egyébként tennénk.

híradások és más műsorok

Ügyeljünk arra, hogy a híradást közvetlenül megelőző vagy követő műsorokkal sem ütközés, sem átfedés ne legyen a híradásokban. Ha például sporthíradó van a híradás után, ne tegyünk a hírekbe totóeredményeket vagy más sporthíreket. Ha hírműsor vagy politikai magazinműsor előzi meg a híradást, és annak valamelyik témája a hírekben is szerepel(ne), akkor vagy kerüljük el ezt az ismétlődést, vagy pedig a hírben utaljunk arra, hogy erről az előző műsorban már hallhatott a hallgató.

Általában az érvényes, hogy – más műsorok szerkesztőinek gyakori felfogásától eltérően – a híradásoknak nem kell a körülöttük lévő műsorokhoz igazodniuk. Az óránként jelentkező híradások adják a rádióműsor gerincét, és a többi műsortól függetlenül jelentkeznek. Némiképp a pontos időjelzéshez vagy a szünetjelhez hasonlíthatjuk őket: minden műsor előtt, után vagy közben ugyanúgy hangzanak el. Nem indokolt az, hogy például vidám vagy családi vagy beszélgetős műsorok közben, előtt vagy után nem lehetnek komoly hírek, valamint az sem járható út, hogy a hírek témái a környező műsorok témáihoz igazodjanak. Az ilyen kérések teljesítése nem kizárt ugyan, de a Magyar Rádióban igen szűk határok között mozog. Kereskedelmi, vagy legalábbis könnyedebb hangvételű rádiókban elvben tágabbak lehetnek a határok, de a gyakorlatban a hírek válogatásán, hangvételén nem lehet túl sokat változtatni, ha a rádió tisztességes, átfogó hírszolgáltatásra törekszik. Ezenkívül a közélet, a gazdaság hírei nemigen tűrik meg például a jópofáskodást, és a világ sajnos olyan, hogy bizonyos híreket nem lehet könnyed formában feldolgozni.

Más kérdés, hogy – mint a headline-híradásoknál említettük – bizonyos műsorokban érdemes a megszokottnál rövidebb hírösszefoglalókat adni. A különbség azonban inkább a terjedelemben, nem pedig a hangvételben van. (Az ugyanis nem lehet különbség, hogy a híradás nem unalmas, nem körülményes, nem hivataloskodó. Minden adó mindegyik híradásának érdekesnek, gördülékenynek, jól hallgathatónak kell lennie.)

FORRÁSOK

A hírszerkesztés egyik alapvető kérdése, hogy mennyiben lehet ellenőrizni a források megbízhatóságát, egy-egy hír valóságát. Sajnos, egyetlen hírügynökség, egyetlen forrás (saját tudósítóinkat is beleértve) sem száz százalékig megbízható. A legkisebb gyanú esetén minden hírt ellenőrizni kell. Régi elv, hogy „egy forrás nem forrás”. Általában megbízhatónak ismert forrásokkal azonban nem kell mindenáron ilyen szigorúaknak lennünk. A

Reuter vagy a BBC híreit például a világon szinte mindenütt mértékadónak tekintik, vagy a mai magyar viszonyok között az MTI híreire is általában nyugodtan támaszkodhatunk.

A rádióknál fontos a gyorsaság, és minden szerkesztőség érezheti a konkurencia nyomását is. Kényes döntést igényel tehát, hogy az ellenőrzés miatt halasszuk-e későbbre a hír közlését vagy inkább közöljük a hírt (megjelölve a forrást és az esetleges ellentmondásokat), és a cáfolatot, megerősítést, módosítást később szerezzük be. Általában – feltéve, hogy a maga a hír megalapozottnak látszik – nem lenne helyes a hírek közlését a hivatalos vagy bármi néven nevezendő megerősítés vagy cáfolat közlésétől függővé tenni. Ez nagymértékben lassítaná a hírek közlését, márpedig egy rádiónál a gyorsaság is alapvető szempont. Ezenkívül az ilyen eljárás a régi (leginkább az egykori TASZSZ szovjet hírügynökség nevével fémjelzett) időket idézné a tekintetben, hogy a hallgató a hírt a cáfolatból ismerné meg.

Az sem lenne helyes, ha vitatott ügyek esetében a közlést az egyik, esetleg ellenérdekű fél megerősítésétől tennék függővé. A legtöbb esetben (hacsak nem nagyon nagy súlyú ügyről vagy nyilvánvalóan gyanús hírről van szó) helyesebb eljárás a hír közlése és ezzel egy időben annak megkezdése, hogy a háttérnek utánajárjunk – persze, ha ez egyáltalán szükségesnek látszik. A sajtóban általában, de rádióhírek esetében különösen nem szégyen, ha az érdekes híreket gyorsan közöljük, és később egészítjük ki, pontosítjuk őket.

A gyorsaságra törekvés azonban nem jelentheti azt, hogy gyanús, bizonytalan híreket is közlünk.

További, ugyancsak fontos kérdés, hogy melyik forrás, ezen belül melyik újság mennyire tekinthető megbízhatónak. Előfordulhat közlésre érdemes hír bulvárlapban is, tévedhet tekintélyes lap is. Csak egy példa: amikor Budapesten, a békásmegyeri lakótelepen több áldozatot követelő és nagy anyagi kárral járó robbanás történt, a Magyar Rádió már aznap délután két, hírforrásként egyébként viszonylag ritkán használt „bulvárlap” egymástól független, de egybehangzó híret vette át arról, hogy a robbanást az egyik gyanús lakó okozta, akinek – ahogy akkor írták – petárdák voltak a lakásában. A Rádió ezt a forrás megjelölésével közölte, és utólag tudjuk, hogy a két lap a (belátható okokból) késlekedő hivatalos tájékoztatást jóval megelőzve elég pontosan közölte a szerencsétlenség okát. Ugyanebben az ügyben egy tűzoltósági sajtótájékoztató alapján közöltük, hogy a szerencsétlenül járt ikerpár megmenekülhetett volna a haláltól, ha a tetőkijáratot használja – majd lapértésülések alapján kiderült, hogy ebben a tűzoltóság tévedett, az ajtókat ugyanis a lakók (a tolvajoktól és csövesektől való félelmükben) zárva tartották. A példákat hosszan lehetne sorolni arról, hogy ki mikor tévedett és mikor nem – a gondos hírszerkesztőnek a lehető legalaposabban mérlegelnie kell, hogy mely forrásokat hogyan kezeli,

de a találati arány valószínűleg sohasem lesz száz százalékos... Téves hír közlése után természetesen megfelelő formában helyreigazítást illik adni.

(Csak zárójelben, az érdekesség kedvéért teszem hozzá: már leírtam a fenti békásmegyeri példákat, amikor ugyanennek az esetnek egy hasonló tanulságáról olvastam. Miközben vitatott ügy volt, hogy a tűzoltóság idejében érkezette, a Magyar Televízió egy forgatócsoportja megkapta a tűzoltóságtól a riasztás, a helyszínre érkezés teljes hangdokumentációját, egy amatőr videós pedig odaadta a saját, időkóddal ellátott felvételét. A műsorvezető, Horvát János írja:

Mindezt megmutattuk, levetítettük az Ablak műsorában. Kiderült, hogy a rendőrség, tűzoltóság pontosan, jól működött. Pár nappal később a rendőrségi és tűzoltósági sajtótájékoztatón mégis minden a régi recept szerint történt. Illetékesek elmondták, hogy így utólag már nehéz lenne rekonstruálni, mi, hogy és pontosan mikor történt, de ők úgy érzik, mindent megtettek, stb.

Az eset azért tanulságos, mert azt bizonyítja, hogy igenis vannak információk, igenis meggyőzően lehet élni velük, és mégis, ha azok nem hatóságtól származnak, mint például esetünkben a videofelvétel, akkor már az információk is valahogy súlyukat veszítik.⁵⁰)

mit ír az újság?

Híreink természetes forrásai közé tartoznak az újságok saját értesülései. A szerkesztőségek nem tehetnek különbséget a források között aszerint, hogy a közlésre érdemes hír hírügynökségtől, újságtól, másik rádiótól vagy tévétől származik-e. Más szóval: egy újság elvben semmivel sem kisebb értékű forrás, mint egy hírügynökség. A gyakorlatban pedig az előbbiekhöz kell tartanunk magunkat: megbízhatónak, tekintélyesnek ismert lapokat nyugodtabban idézhetünk, míg más újságoknál alaposabb ellenőrzésre lehet szükség – ez a különbség nemcsak az újságok, hanem más források között is meglehet.

Nem térhetünk vissza ahhoz a korábbi (és akkor sem maradéktalanul érvényesülő) gyakorlathoz, hogy egyetlen, központilag szabályozott hírforrást használunk, más forrásokat pedig nem. Természetes, hogy minden szerkesztőség emberei nem lehetnek ott mindenhol: mindig lesznek olyan hírek, amelyekről a konkurencia értesül előbb. Az is természetes, hogy egyes szerkesztőségek, egyes lapok jobban értesültek, mint mások. A hírszerkesztőnek minden közlésre érdemes hír átvételét meg kell fontolnia, és nem helyes, ha a válogatásnál az a szempont vezérli, hogy egyik-másik laptól több hírt vett át, másoktól kevesebbet, és az sem lehet szempont, hogy mi a személyes véleménye a források esetleges politikai irányvonaláról. Ez utóbbi nem abban játszik szerepet, hogy adott esetben átvesszük-e a hírt vagy sem,

⁵⁰ Népszabadság, 1995. április 22., 27. oldal

hanem abban, hogy milyen szempontokat kell figyelembe vennünk, milyen esetleges elfogultságot kell kiszűrni, milyen oldalról célszerű kiegészítő információt beszerezni.

A lapértésülések válogatására, feldolgozására részben más szabályok vonatkoznak, mint a hírügynökségi jelentésekre, azon egyszerű oknál fogva, mert a hírügynökség eleve továbbközlésre, átvételre szánt híreket ad ki, a lapokban megjelenő információkat viszont nem úgy válogatják és fogalmazzák, hogy a másodközlést tartják szem előtt.

[...]

tudósítók

Ha tudósítóinktól származó értesülést használunk fel híreinkben, mindig utaljunk erre a forrásra – bár rövidebb híreknél, vagy ha a tudósítótól csak kiegészítő információt használtunk fel, akkor nem feltétlenül kell név szerint is.

Ha saját tudósítónk jelentése és más források között ellentmondást találunk, akkor elsősorban saját tudósítónk jelentését használjuk, de még elsőb sorban igyekezzünk pontosítani a hírt.

embargó

Ritkán ugyan, de előfordul, hogy a hírügynökség, saját tudósítónk vagy más forrás embargóval ad ki hírt, vagyis vagy egy megadott időpontig vagy külön értesítésig nem közölhetjük a hírt. Célszerű a hírt ilyenkor idejében feldolgozni, felkészülni a közlésre, aztán várni. A hírben feltűnő helyen, lehetőleg a cím legelején tüntessük fel az embargót, nehogy valamelyik kolléga félreértésből kiadja a hírt.

Az embargót önhatalmúlag semmiképpen sem szeghetjük meg. Ha bármilyen okból az embargó feloldása indokoltnak tűnne, (például, mert más szerkesztőségek mégis nyilvánosságra hozták az embargós hírt és mi nem akarunk lemaradni), akkor konzultáljunk azzal, aki az embargót kiadta, illetve megfelelő szintű főnökünkkel.

BIZONYOS HÍREK KEZELÉSE

választási hírek

Hazai választások előtt és közben kényszerítően kell ügyelnünk arra, hogy a választási szabályokat és a kampányra vonatkozó előírásokat aprólékos pontossággal betartsuk. A kampányban egyetlen résztvevő iránt vagy vele szemben sem kelthetjük az elfogultságnak még a látszatát sem. A kampánycsend beállta után nem közölhetünk más választási híreket, mint a választás lefolyására, esetleges incidensekre és a részvételre vonatkozó tényeket. A pártok nem nyilvánulhatnak meg, és semmit sem közölhetünk, ami befolyásolná az eredményt. A szavazóhelyiségek bezárása előtt, illetve hivatalos közlés híján nem közölhetünk sem adatokat, sem becsléseket az eredményről, illetve eredménytelenségről. A választás napján az is hiba, ha például megnevezünk egy pártot, amelyet kampánycsendsértéssel vagy más választási szabálytalansággal gyanúsítanak. Az a helyénvaló eljárás, hogy a párt nevének említése nélkül foglaljuk össze az ilyen eseteket. (Ha megalapozottnak bizonyul a gyanú, akkor is csak a szavazóhelyiségek zárása után bocsátkozhatunk részletekbe.)

Ami a kampánycsendet illeti, hasonlóan járjunk el a **környező országok**, illetve magyarlakta területek esetében, mert adásainkat ott is hallgatják és ott sem befolyásolhatjuk a választást. Ez értelemszerűen vonatkozik a többi szabály egy részére is.

A sajtóra, ezen belül a rádióra és tévére vonatkozó szabályok kiolvashatók a választási törvényből, és rendszerint minden választás előtt külön szabályok, állásfoglalások is megjelennek, illetve a választási bizottságok is, meg a pártok (vagy a választás más résztvevői) is megállapodhatnak a sajtóval bizonyos irányelvekről.

Ami a hírek tartalmát illeti, általános igazság, hogy a kampányban a legtöbben végig ugyanazt mondják, sőt többnyire ugyanazt, amit addig is sokszor. (Következetes párt nem is tehet mást...) A híradásokban, hírműsorokban nem kell sokszor elismételnünk, többször újra elmondanunk valamit, pusztán azért, mert a kampányolók – érthető okokból – a legkülönbözőbb alkalmakkor és időpontokban újra elmondják. Pusztán az, hogy valamilyen kampányrendezvény van, önmagában nem hír. Célszerű, ha a szerkesztőség – annak megfelelően, hogy országos vagy helyi rádióról van-e szó – előre megfontolja, hogy nagyjából milyen szintű, milyen részvétellel zajló, milyen alkalomból tartott kampányrendezvényekről számol be. Arról van szó, hogy minden jelöltállító párt vagy szervezet egyenlő esélyekkel szerepeljen, ugyanakkor ne adjunk minden kampányeseményt pusztán azért, mert van. Ha viszont valamiről tudósítunk, arról igyekezzünk – ha csak lehet – ne a szokványosat kiemelni.

Más kérdés, és nem a hírekre, hírműsorokra tartozik, hogy a rádió adhat – illetve az országos közszolgálati rádiónak és tévének adnia kell – külön választási műsorokat, illetve a pártok által készített választási hirdetéseket. Ezekre külön szerkesztési elvek vonatkoznak.

[...]

Külföldi választások esetében gondoljunk arra, hogy a hallgató nem ismeri ki magát a külföldi pártviszonyokban. A pártokat és politikusokat igyekezzünk tárgyyszerű jelzőkkel elhelyezni a képben. Ne zavarjuk meg a hallgatót túl sok részlettel: általában elég az, hogy ki nyert, ki szerzett többséget, ki tört előre vagy esett vissza, és elsősorban, hogy ki alakíthat kormányt, ki kerül ellenzékbe. Nem kell az összes párt vagy politikus eredményét elmondanunk – ahogy itthon tennénk —, hanem szorítkozzunk a jelentős pártok helyzetének változásaira. Rajtuk kívül csak azokról az erőkről szóljunk, amelyek valamiért külön is fontosak (például kicsi, de szélsőséges pártok előretörése vagy kicsi, de a kormánykoalíció szempontjából fontos pártok szereplése). Ne közöljünk sok számot, és inkább arányokat, mint abszolút számokat mondjunk.

„Olaszországban ma tartják a részleges helyhatósági választások második fordulóját. Most dől el, hogy ki kerül a polgármesteri székbe olya nagyvárosokban, mint Róma, Nápoly, Trieszt vagy Velence. A nyolc millió választópolgár az első forduló két legtöbb szavazatot kapott jelöltjére adhatja le voksát Olaszországban.” – A hír teljesen korrekt, egészen az utolsó mondatig, amely pusztán technikai jellegű információt közöl. Sokkal érdemibb lett volna ugyanott, ugyanolyan hosszán például azt felidézni, amivel a világsajtó akkor hetek óta foglalkozott, hogy a második fordulóban a szóban forgó városokban a kommunista vezetésű választási szövetségek és (többnyire) az újfasiszták jelöltjei versengtek.

[...]

protokoll

Csökkentsük a lehető legkevesebbre a protokolláris elemeket a hírekben. Ha egy eseményről csak a rutinszerűen visszatérő protokollt ismerjük, akkor inkább halasszuk későbbre a hírt, amíg megjönnek az érdemi részletek (illetve próbáljunk konkrét értesítéseket szerezni). Ha a hírt mégis adnunk kell, akkor inkább mondjuk el röviden, semmint hogy protokolláris részletekkel duzzasszuk fel. (Lásd még: *leszhírek*)

Ilyen, protokolláris elemnek számít egyebek között: a koszorúzás az ismeretlen katona sírjánál, az a körülmény, hogy „szűk körű”, majd „plenáris” ülést tartottak, hogy vacsoráztak/ebédeltek, díszelőadást tekintettek meg, hogy tisztelgő látogatást tettek az államfőnél, stb. Hasonlóképpen kerülendő az, hogy „megvitatták a két országot kölcsönösen érintő kérdéseket”, „áttekintették a nemzetközi helyzetet/a kétoldalú kapcsolatokat” és effélék. Ha nem tudjuk, miről volt szó, akkor ne jelöljünk meg helyette ilyen általános témákat, ha ellenben tudjuk, akkor mondjuk azt, még ha soványka is az érdemi információ.

Valószínűleg elmegy a hallgató kedve a hírektől, ha a híradás így kezdődik: „*A Kossuth téri ünnepélyes fogadást követően a két elnök vezetésével magyar-török tárgyalások kezdődnek...*”. (A követően-ről később. Felbukkanása mindenesetre jelzi, hogy mennyire a hivatalos, protokolláris nyelv eleme.)

Ugyancsak a rossz példaként sokat emlegetett szovjet hírügynökség, a TASZSZ izgalomkeltő fogalmazását idézi fel az a hír, amely így kezdődik: „*Kínában a magyar köztársasági elnök Li Peng kormányfővel és Csiao Si parlamenti elnökkel folytatja tárgyalássorozatát. Göncz Árpád mindenekelőtt gazdasági és a kereskedelmi együttműködés bővítésének lehetőségeit vitatja meg Pekingben.*”

Jó megoldás, ha egyéb részletekkel legalább érzékeltetjük, miért fontos az, amiről alig tudunk többet a protokolláris tényeknél: „*... A beszámolóból további részletek nem derültek ki. A Fehér Ház szóvivője szerint a telefonbeszélgetés jelzi, hogy Clinton és Jelcin szorosabbra fűzi személyes kapcsolatait.*”

Az alábbi hír egyben azt is mutatja, hogy fontos eseményekről akkor is lehet érdemi hírt készíteni, ha nincsenek érdemi értesüléseink: „*Visegrádon kezdődtek tárgyalások a szlovák és a magyar külügyminiszter között. Erről értesült megbízható forrásból a Rádió hírszerkesztősége. Egyelőre nem tudni, hogy Jozef Moravčík és Jeszenszky Géza mennyi ideig tanácskozik, csupán annyi bizonyos, hogy Szlovákia Európa-tanácsi tagsága a fő téma. Korábban a magyar külügyminiszter már kifejtette, ha Magyarország nem kap garanciákat a 600 ezres szlovákiai magyar kisebbség jogainak érvényesítésére, akkor a hónap végén Strasbourg-ban szorgalmazni fogja, hogy halasszák el Szlovákia felvételét az Európa Tanácsba, mert tagként már semmit nem lehetne számon kérni tőle. Jeszenszky Géza különben ma reggel érkezett vissza németországi látogatásáról és egyenesen Visegrádra ment.*”

Hasonló példa: „*Részletek nem ismeretesek, de sokatmondó, hogy a zárt ajtók mögött tanácskozó testületben a köztársaság három részre szakítását ellenző Izetbegovic elnök és Ganic alelnök a terem egyik felében ült, míg a többi elnökségi tag tőlük távol foglalt helyet.*”

[...]

A hírszerkesztő bármikor ki lehet téve annak a veszélynek, hogy semmitmondó, protokolláris, a lényegét elhallgató hivatalos közleményekkel kerül szembe. Igyekezzünk további részleteket megtudni, kihámozni a sorok közül valami érdekeset, de ne kövessük el azt a hibát, hogy az ilyesmit továbbadjuk a hallgatónak:

Szekeres Imre a hírügynökségnek megerősítette, hogy tájékoztatták a kormányfőt az Egyesült Államokban tett látogatása idején történt belpolitikai eseményekről, a parlamenti munkáról, valamint a szocialista frakció és a pártelnökség tevékenységéről. Szóba kerültek a társadalmat foglalkoztató kérdések is, köztük a magyarszlovák alapszerződés és Bokros Lajos pénzügyminiszter 16 milliós végkielégítésének ügye. A miniszterelnököt tájékoztatták az ezzel kapcsolatban kialakult véleményekről. A következő néhány napban megkezdődik az ügyek rendezése. (MTI)''

leszhírek

Leszhírek azt nevezzük, amikor nem valamely megtörtént eseményről számolunk be, hanem azt jelezzük előre, hogy mi lesz. Az ilyen híreknek csak indokolt esetben van helyük híradásainkban. Általában az a helyes eljárás, ha az eseményekről megtörténtük után, illetve azzal egy időben számolunk be, mégpedig érdemi részletekkel. Hírszegény időszakokban se töltsük meg a híradásokat jobb híján leszhírekkel.

Néhány esetben indokolt lehet előrejelzéseket is adni, ha fontos, nem rutinszerű eseményt jelentenek be, de ebben az esetben sem elsősorban a majd megtörténő esemény, hanem inkább a bejelentés a hír.

Nincs sok értelme a már bejelentett esemény előzetesét a bejelentés és az esemény közötti időszakban különféle alkalmakból többször is újra elővenni. Arra is csak indokolt esetben van szükség, hogy az esemény napján a reggeli hírekben „*Ma kezdődik...*” típusú híreket mondjunk.

Mindez különösen vonatkozik a külpolitikára. Sokakat érintő, országos jelentőségű hazai eseményeknél a fenti szempontokat szabadabban lehet kezelni. Más eset, ha ünnepnap reggelén vagy előestéjén a közelgő ünnep eseményeire hívjuk fel a figyelmet.

háborús hírek

1. Az első megfontolás nemcsak a háborúkra vonatkozik, hanem értelemszerűen minden olyan eseményre, amely hosszan elhúzódik, és rutinszerűen ismétlődő, meglehetősen egyforma részletekből tevődik össze. Az

ellentmondás nehezen oldható fel: a háborúban egyfelől emberek halnak meg, emellett nem mehetünk el szó nélkül, másfelől ha mindennap szinte ugyanazt mondjuk, akkor a hallgató – de még előbb a hírszerkesztő – belefásul és megunja.

[...]

2. Ügyeljünk arra, hogy a hadijelentések szakszerűek, tehát katonai szempontból pontosak legyenek. Miközben a szerkesztők közül sokan nem katonai szakértők, hallgatóink közül értelemszerűen sokan katonaviselt emberek, akik a pontatlanságokat hamar észreveszik, és ezekből vonnak le következtetéseket megbízhatóságunkról általában. (A könyvben később ezért szerepelnek a gyakrabban eltévesztett katonai fogalmak is.) Más szempontból azonban túlzott pontosságra sincs szükség: a részletekben csak addig a mélységig érdemes elmenni, ameddig a hallgatót egy rádióhír érdekelheti. A térképes, szakszerű részleteket az érdeklődők megnézik az újságokban vagy a tévében. Mi inkább a folyamatokat, az események irányzatait, esetleges várható következményeit érzékeltessük.

3. Mindig gondoljunk arra, hogy a szembenállók hadijelentései a dolog természeténél fogva egyoldalúak. Mindig mondjuk meg, melyik felet, melyik forrást idézzük. Az ellentmondó adatok (például veszteséglisták) között ne saját rokonszenveink szerint válogassunk, hanem a forrás és az ellentmondás megjelölésével közöljük az eltérő adatokat is, vagy pedig az adatok közlése nélkül egyszerűen utaljunk arra, hogy a szembenállók eltérő/ellentmondásos jelentéseket tettek közzé. Igyekezzünk kiszűrni a tendenciózus jelentéseket (például az ellenség kegyetlenkedéseiről), illetve ha közöljük őket, akkor fogalmazzunk óvatosan, ne vegyünk mindent készpénznek.

bírósági és rendőri hírek

Rendőri, különösen baleseti hírekben kellő óvatosságra van szükség. Alapvető szabály, hogy balesetek, szerencsétlenségek áldozatainak nevét a hozzátartozók nem tudhatják meg a rádióból. Meg kell várni, amíg hivatalosan értesítik őket, tehát ha saját tudósítónktól vagy más forrásból kapunk hírt, ellenőriznünk kell, hogy a rendőrség vagy más illetékesek értesítették-e már a hozzátartozókat. Hírügynökségi vagy rendőrségi forrás esetén valószínű, hogy ez már megtörtént, de ilyenkor is legyünk körültekintőek. Szokványos baleseti híreknél – még ha azok halálos kimenetelűek is – nem kell feltétlenül elmondanunk az áldozatok nevét. Ha viszont neveket közlünk, el kell kerülni a félreértést, ezért szoktuk közölni legalább az áldozatok lakóhelyét (de nem olyan hivatalos formában, hogy milyen „illetőségű” lakos). Ha a fenti okból nem mondunk neveket, akkor az aggódó hozzátartozók telefonjaira vagy adjunk

biztosan kizáró választ (például hogy a repülőszerencsétlenségnek nincs magyar áldozata), vagy egyáltalán ne válaszoljunk, hanem kérjük, hogy forduljanak a rendőrséghez, a légitársasághoz, stb.

Ha a hír attól hír, hogy ismert emberrel történt baleset, akkor természetesen ezt emeljük ki. Ilyenkor inkább abból a szempontból kell ellenőrizni a hírt, hogy nem álhírről, pánikkeltésről van-e szó.

A rendőri hírek végére ne biggyesszük oda, hogy „*a vizsgálatot megkezdték*”, „*a vizsgálat folyik*”, mert ez rutinszerű. Csak akkor mondjuk, ha valami különös okból ennek jelentősége van. Általában is ügyeljünk arra, hogy a bűnügyi hírekben ne vegyük át a rendőrségi közlemények rendkívül hivatalos szóhasználatát és körülményes fogalmazását.

Jó példa arra, hogy egy szokványos rendőrségi felhívást hogyan lehet jól, hírszerűen megfogalmazni: *„A rendőrség szerint Los Angeles feliratú dzsekije lebuktathatja a nyíregyházi postarablót. A maszkot viselő férfi, aki tegnap csaknem 4 millió forintot zsákmányolt, mellrészén és két ujján piros, hátul fekete baseballdzsekit viselt. A rabló 165-170 centi magas lehetett, fekete haja hátul rövidre volt nyírva. A szabolcsi rendőrfőkapitányság várja a bejelentéseket.”* – A jó leaden kívül igen ügyes az utolsó mondat is, amely példamutatóan kerüli el a *„forduljon a legközelebbi rendőri szervhez”* típusú hivatalos és egyben enyhén kétértelmű formulát vagy a hozzá hasonlókat.

Bűnügyek részleteit csak módjával ismertessük. Erőszakos bűncselekményeknél mindenképpen hagyjuk el a borzalmas, megalázó, más szóval gyerekeknek és gyengébb idegzetűeknek nem való részleteket. Különösen ügyeljünk a szóhasználatra: ne legyünk cinikusak, félreérthetőek. Vidámra, színesre venni csak akkor szabad a bűnügyi híreket, ha nyilvánvalóan pitiáner ügyről, például nem különösebben veszélyes szélhámosságról van szó, és az ügy jellege egyértelműen megengedi a könnyedebb hangvételt. Ne sugalljunk véleményt sem a rendőrökről, sem a bíróságról, sem a bűnözőkről.

Ügyeljünk a pontosságra, elsősorban arra, hogy amíg valakit el nem ítélnék, addig megilleti az ártatlanság vélelme. Amíg az ügyészség el nem készíti a vádiratot, addig nem **vádlottról**, hanem **gyanúsítotttról** van szó, amíg valakit el nem ítélnék, addig csak vádlott és nem **elítelt**, és amíg az ítélet nem jogerős, addig jogilag a bűnösség sem biztos. (Azután se mindig.) Hasonlóképpen a rendőri hírekben is – mindaddig, amíg a nyomozás végeztével az ügyészség vádat nem emel – csak gyanúsítotttról és nem vádlottról, illetve gyanúról, esetleg alapos gyanúról, és nem vádról van szó. Indokolt esetben említsük meg a bírósági hírben, hogy az ítélet jogerőse vagy sem, mert ha további tárgyalásokra van kilátás, akkor a jogerős ítéletig ugyancsak nem biztos valakinek a bűnössége.

Bűnügyi és bírósági hírekben különösen nagy a veszélye annak, hogy indokolatlanul szóba hozzuk az elkövetők, esetleg az áldozat etnikai hovatartozását. Ezt csak akkor tegyük, ha az eset megértéséhez szükséges, például valakit a bőrszíne miatt vertek meg, vagy például ha egy külföldi bűnszövetkezet tagjai éppen nálunk számoltak le egymással. Ha a szóban forgó lopás, gyilkosság, garázdaság mással is ugyanúgy megtörténhetett volna, akkor nincs szükség ilyen részletekre. (Lásd még: **származás**)

[...]

Bár a rendőri hírekben – az érintettek személyiségi jogainak védelmében – gyakran csak kezdőbetű szerepel a vezetéknev helyén, rádióban ne mondjuk így, mert mulatságosan hangzik. Vagy ne mondjunk nevet, vagy – ha fontos – szőjük bele a hírbe, hogy nem közölték a teljes nevet, egyszerűen kerüljük el azt, hogy egy egyébként értelmesen beszélő rádióban minden átmenet nélkül K. Veronikáról és F. Jakabokról beszéljünk. Ha más, nyilvános forrásból megtudtuk a teljes nevet, akkor – ha szükséges – mondjuk azt, persze szem előtt tartva, hogy a személyiségi jogokat nekünk is tiszteletben kell tartanunk, főleg kiskorúaknál. Mindenesetre furcsa lenne, ha a nevek ismertek lennének, mi pedig továbbra is titkolóznánk.

Előfordulhat, hogy a rendőrség a nyomozás érdekeire hivatkozva hírzárlatot rendel el. Szerkesztőségünk rendőri riporterét ez nem menti fel az alól, hogy a lehető legtöbb információt szerezzék meg. Míg a rendőrség a nyomozás érdekeire van tekintettel, nekünk a hallgatóra, tájékoztatási kötelezettségünkre kell tekintettel lennünk. Az eset körülményeit, hátterét, a korábbi hasonló események kimenetelét a rendőrségtől függetlenül is feldolgozhatjuk. Kétségkívül vannak azonban különleges esetek, amelyekben átmenetileg eleget kell tennünk a rendőrség kérésének. Az emberrablások, túszejtések és a hasonló bűnesetek vagy terrorcselekmények az ilyen kivételek közé tartoznak. A BBC és a Reuter is arra inti munkatársait, hogy amíg a túszo élete veszélyben forog, addig tartsák tiszteletben a rendőrség kéréseit. Németországból emlékszem egy túszdramára, amikor a sajtó, elsősorban a televízió, folyamatosan közvetítette a több napon át zajló eseményeket, ám a menekülő bankrablók több túszt is kivégeztek, és súlyos etikai kérdésként sokáig rágódott a német sajtó azon, hogy a gátlástalan riporternek (a rendőrség baklövésével mellett) mennyiben járultak hozzá a túszo halálához.

Aligha számíthatjuk ki felelősséggel, hogyan reagálnak a mi magyar túszejtőink a sajtó, ezen belül a rádió róluk szóló közléseire. Míg a többi (mondjuk így, befejezett) bűncselekmény esetében a bűnöző tudja, hogy nyomoznak utána, tehát értelmetlen dolog pont öelötte titkolni, hogy bűnözött és a rendőrség keresi, az emberrablás kicsit más. Képzeld el például azt az esetet, amikor az emberrabló azt követeli, hogy ne értesítsék a rendőrséget, mert különben megöli a túszt (ami amúgy is érdekében áll, hiszen a tanú

lebuktathatja). Elképzeltük azt is, hogy ilyenkor a hírzárlat értelme éppen az, hogy az emberrabló megmaradjon ama hitében, hogy a család nem értesítette a rendőrséget, vagyis a hírzárlattal a túsز életét védik. Az is igaz, hogy az ellenkezője is elképzeltető, vagyis a tájékoztatás ahhoz járul hozzá, hogy a lakosság nyomra vezesse a rendőrséget. (Bár ez sem változtat azon, hogy a túsز élete az utolsó pillanatban is veszélybe kerülhet.)

egyházi hírek

Az egyházi híreket ugyanúgy kezeljük, mint általában a közéleti híreket: az egyház belügyeit, az egyházi, vallási élettel kapcsolatos szokásos eseményeket rendszerint nem mondjuk el. Foglalkozunk viszont minden olyan egyházi eseménnyel, amely – akár külföldön, akár idehaza – közérdeklődésre tart számot, foglalkoztatja a nem vallásos embereket is. Ami a katolikus egyházat illeti, magától értetődik, hogy a pápaválasztásról, a pápai enciklikákról, a pápa jelentősebb utazásairól, megnyilatkozásairól hírt adunk. A hazai események közül a hírekbe tartozik egyebek között a magasabb egyházi méltóságok (például Magyarországon a püspökök) kinevezése, halála, minden közérdeklődésre számot tartó egyházi megnyilvánulás, az állam és az egyház viszonyának fontosabb eseményei és hasonlók. Az egyházzal kapcsolatos vitatott ügyek is bekerülnek a hírekbe, ahhoz hasonló megítélés alapján, ahogyan például politikusokról, pártokról, egyéb szervezetekről sem hallgatjuk el az ilyesmit.

[...]

hírek saját rádióinkról

A rádiót érintő ügyekben – érintettségünk okán – tanúsítsunk nagyfokú mérsékletet, és csak a fontos hírek lényeges elemeit helyezzük el híradásainkban. A hallgatókat rendszerint zavarja, ha visszaélünk helyzetünkkel, és magunkról beszélünk, főképp ha panaszainkat mondjuk el.

Ha valamely rádiós kolléga egy hírben saját személyében érintett, akkor saját kollégánkat sem feldicsérni, sem megszidni nem illik. Ez persze nem tévesztendő össze azzal, ha a rádiósokat nem személyükben, hanem funkciójuknál fogva érinti az ügy.

helyreigazítás

Ha híreinkben bármit pontatlanul, tévesen, hibásan közöltünk, kötelességünk helyreigazítani. Ha az érintettek kérik, akkor különösen, de ha magunk vesszük észre a hibát, akkor is. Bizonyos, főképp kisebb horderejű esetekben mérlegelni kell azonban, hogy a helyreigazítás alkalmazható-e, illetve eléri-e célját. A rádióhírek sajátosságai (elsősorban rövidegük) miatt, előfordulhat, hogy a cáfolattal, helyreigazítással együtt a téves hír szükségszerű megismétlése (mert a nyomtatott sajtótól eltérően nem elég „az előző lapszám valahányadik oldalára” utalnunk) aránytalanul nagy súlyt ad az ügynek, és a

helyreigazítás az ellenkező hatást váltja ki. Ezt szükség esetén az érintettekkel közösen mérlegelni kell.

Törekedni kell arra, hogy hasonló helyen, hasonló időben hangozzék el a helyreigazítás, de ez sem olyan egyértelmű, mint a nyomtatott sajtóban. Gyakran előfordulhat, hogy a helyreigazítással nem célszerű megvárunk a másnap azonos időben jelentkező műsort, hanem inkább a legközelebbi híradásban vagy hírműsorban közöljük. Ugyancsak a nyomtatott sajtótól eltérően (ahol a téves hír és a helyreigazítás egyaránt egyszer jelenik meg), nem biztos, hogy a helyreigazításnak ugyanannyiszor kell elhangoznia, mint a téves hírnek. A helyreigazítás egy vagy néhány elhangzás után is nagyobb súlyú, mint az eredeti hír volt. Mindezeket a szempontokat esetenként kell mérlegelni, de alapvető, hogy ha – akár önhibánkból, akár nem – tévesen közöltünk valamit, akkor előzékenyen viselkedjünk az érintettekkel. A helyreigazításban nem feltétlenül kell utalnunk arra, hogy kinek a hibája volt a tévedés. Ha mégis megtesszük, a lehető legrövidebb és legsemlegesebb fogalmazásban tegyük ezt (például: „*Korábbi híradásainkban a ... jelentése alapján tévesen közöltük, hogy...*”).

Hasonlít a helyreigazításhoz, ha új értesülések miatt módosítanunk kell korábbi hírünket. Ez nem szégyen. Ha az előző hírt az akkori helyzetnek megfelelően közöltük, akkor nem követtünk el hibát. Ilyenkor feltétlenül utaljunk arra, hogy korábban mást mondtunk, nehogy a hallgató eltévedjen a különböző változatok között, és esetleg a korábbit, a téveset jegyezze meg, mert másodsorra már csak fél füllel figyel. Utaljunk arra is, hogy miért mondtunk mást, tehát például közöljük az új értesülés forrását vagy azt, ha valaki megváltoztatta a véleményét.

reklám

„Utoljára mondom, kedves elvtársak: a Magyar Rádió nem engedheti meg magának, hogy műsoridejének háromnegyed részét átadja önöknek hirdetések céljaira – akármilyen fontos vállalatokat propagálnak. – Belelapozott az előtte heverő feljegyzésekbe. – Nem fogadhatjuk el javaslatukat, hogy a delet a déli harangszó helyett az Ébresztőóragyár termékeinek csörgése jelezze, bár ez valóban felélénkítené néhány hivatal munkatempóját. A vízállásjelentést sem közölhetjük olyan formában, hogy: 'a Duna árad, de az nem baj, mert a sportüzletekben már kapható a Tápió mintájú gumicsónak.'”

Moldova György: A „Lakinger Béla” zsebcirkáló (Budapest, 1968.)

Alapelv, amit a Magyar Rádió most érvényes Etikai Kódexe (ez a BBC szerkesztési irányelveinek átvételével készült) is kimond: „*Hírműsorokban csak alapos okkal nevezünk meg valamely céget vagy terméket. (...) A téma*

szerkesztési követelményein túlmenő mértékben nem hangsúlyozható valamely cég vagy termék.” Lehetnek határesetek (például miután a MÁV a magyar vasúti közlekedésben monopolhelyzetben van, nem mindig kerülhetjük el, hogy a közérdekű vasúti hírekben a cég neve is elhangozzék), de ha csak a legcsekélyebb kétség is felvetődik, máris döntsünk úgy, hogy a hírt nem közöljük, vagy legalábbis a cég nevét, a konkrét áru vagy szolgáltatásismertetést elhagyjuk. Ne közöljük, még közleményként sem, kereskedelmi és üzleti rendezvények helyét és időpontját, még akkor sem, ha például valamely árendedményes vásárt szociális jellegűnek és ezáltal közérdekűnek igyekeznek feltüntetni. Sokéves tapasztalat, hogy minden nagyobb szerencsétlenség után jelentkezik valamelyik biztosító egy gyorssegélyhírral. A reklám és a hírek összekeverésén túlmenően az is féltő, hogy a hallgatók egy részénél visszatetszést válthat ki, ha egy szerencsétlenség után ilyen formában tolakszik a nyilvánosság elé a biztosító. Kivételesen nagy katasztrófa után azonban, amikor az érintettek egyetlen hírforrása a rádió, eleinte közölhetünk ilyen szolgáltató jellegű információkat.

„A szakminisztérium megbízásából a ...Volán vezetői keresik fel még a mai napon az elhunytak hozzátartozóit és átadják nekik a tárca egyenként 100 ezer forintos gyorssegélyét. Ugyanekkorá összeget ajánlott fel a ... Biztosító is, mivel a busz utasait ők biztosították.”. Ebben bizony érezhető a cég reklámja. Az a véleményem, hogy egy baleset után a biztosítók szolgáltatásai csak indokolt esetben hírértékűek, hasonlóan ahhoz, ahogy általában nem említjük a baleseti hírből a helyszínelő rendőrök, a műszaki mentők, a halotyszállítók és mások szokásos tevékenységét. Ebben az esetben sem történt semmi rendkívüli: ilyen esetekben a biztosító előlege vagy gyorssegélye megszokottnak mondható. Az adófizetők pénzéből készülő hírekben legfeljebb az adófizetők pénzéből adakozó kormány, minisztérium vagy önkormányzat segélyei lehetnek hírértékűek (és ezekről pereghet le a reklám gyanúja). Ami a biztosítókat illeti, belőlük immár olyan sok működik, hogy nem tudunk válogatni köztük, és még az is megeshet, hogy nagyobb baleset vagy katasztrófa kapcsán sok biztosító érdekelt az ügyben: akkor pedig hogyan tennénk mindet a hírbe, avagy milyen alapon kivételeznénk velük? Ugyancsak nem valók a hírekbe az olyan üzleti feltételek, amelyeknek ismertetése rendes esetben vagy a szerződésben és nem a rádióban szerepel vagy pedig a biztosítók PR-költségvetését terheli (például ha egy vasúti szerencsétlenség után azt halljuk, hogy a vonatjeggyel automatikusan jár a biztosítás, a biztosító emberei felkeresik a károsultakat, mekkora a gyorssegély összege). Arra sem árt gondolni, hogy „rendes” interjúban egy magyar biztosítótársasággal aligha arról beszélünk, hogy a károsultaknak azonnal, minden utánjárás nélkül fizetnek, vagy hogy annak is fizetnek kártérítést, aki nem is volt náluk biztosítva. (Mint tudjuk, ez rendszerint pont fordítva van.)

[...]

Reklámügyben határeset, ha például elmondjuk az OTP lakossági betétkamat-emelését. Sok más cégtől eltérően az OTP ebben az üzletágban (a lakossági betétgyűjtésben) az egyik legnagyobb és kétségkívül mértékadó cég, némiképp hasonlóan ahhoz, ahogyan a MÁV, a MALEV és társaik is olyan nagy és monopolhelyzetben lévő cégek, amelyek nélkül bizonyos híreket természetesen nem tudunk leadni, illetve amelyeknek sorsa önmagában is hírértékű.

[...]

Más szempontok érvényesek persze a gazdasági műsorokra, ezeken belül a gazdasági hírekre (ha külön adunk ilyeneket). A többi gazdasági, üzleti, pénzügyi hír között egészen másképp hangzik, ha beszámolunk egyes cégekről, termékekről, szolgáltatásokról, mint akkor, ha a fentiek szerint ugyanezek a „rendes” hírek között, mintegy kiemelt helyre kerülnek. Illik abban is különbséget tenni, hogy ha valaminek a gazdasági, vagyis a lakosságot, a költségvetést, az üzleti élet más szereplőit érintő vonatkozásairól számolunk be, annak a gazdasági (vagy fontos esetben a „rendes”) hírek között van a helye, viszont ha termékeket, szolgáltatásokat mutatunk be, akkor ez inkább a szolgáltató műsorokba való, és hacsak nem valami egyedülálló dologról van szó, akkor több terméket vagy szolgáltatást célszerű bemutatni, lehetőleg elfogulatlan szakértők bevonásával.

A reklám különös fajtája a szponzorálás. (Más kérdés, hogy egy rádióban melyik cég milyen más műsort szponzorál. A hírek remélhetőleg sehol sem a szponzorok ízlése szerint alakulnak...) Ha a hírekbe kíváncskodnánk egyik-másik szponzorált esemény, akkor megtehetjük, hogy magára az eseményre összpontosítunk, és a szponzort nem említjük meg:

„Egymillió forinttal lett gazdagabb a Nagycsaládosok Országos Egyesülete, amely két hete a kormány megszorító intézkedési ellen tüntetett, és petícióban kérte a parlamenti képviselőket, hogy ne szavazzák meg a családi pótlék korlátozását. A margitszigeti nagyréten Göncz Árpádné fővédnökségével szerveztek családi napot több ezer ember részvételével. Ott 20 forintért árultak egy céget reklámozó kitűzöt és az érintett vállalkozás felajánlotta, hogy az így befolyt összeget kiegészíti egymillióra. A Nagycsaládosok Országos Egyesülete a pénzt ötgyermekes családok nyári üdültetésére fordítja.” – A közérdekű részeket (nagycsaládosok megsegítése, a NOE álláspontja, az elnökné fővédnöksége) közöltük, de a szponzoráló kozmetikai cég reklámjának nem adtunk helyet.

Igaz, erre sincsenek általános szabályok: *„A Pannon GSM lett a Magyar Nemzeti Galéria legfőbb mecénása. A cég nagy támogatása lehetővé teszi, hogy a Galéria restaurálja képeit és támogassa azokat a magyar művészeket, akiket erre érdemesnek tart. Magyarországon ez az első szerződés, amelyben*

egy cég ilyen széleskörű támogatást ad egy művészeti központnak.” – Ha a szponzorálás valóban nem mindennapos, netán első a maga nemében, akkor a hír közérdekű lehet. Mindenesetre a hírekben minden reklámgyanús elem gondos mérlegelést igényel.

színes hírek

Színes hír lehet bármi, ami nem fontos, de érdekes. A színes híreknek megvan a maguk fontos szerepe minden adón, a legtöbb híradásban. Ízléses feldolgozásban, kellő mennyiségben a legtöbb hallgató szívesen hallgatja az érdekességeket. Ezek a hírek természetesen a híradás végére valók, és semmiképpen sem tűnhetünk fel olyan színben, mintha ilyesmi miatt fontos híreket kihagytunk volna. Ha valami kimarad, az rendszerint a színes hír, és az ismétlési rend sem feltétlenül vonatkozik rájuk: egy színes hírnél nem követelmény, hogy ha egyszer elhangzott, akkor többször is megismételjük.

Egy hír nem kerül ebbe a kategóriába, nem oldja a többi hír komolyságát pusztán azért, mert nem politikai vagy gazdasági jellegű, más szóval nem elég az, hogy nem fontos, hanem arra is szükség van, hogy érdekes legyen.

A szerkesztő mindenképpen álljon ellen annak a kísértésnek, hogy a színes hírek eltérő voltát a szokásostól eltérő fogalmazással igyekezzék kidomborítani: ezzel szinte mindig túllőne a célon. Az ilyen hírek fonáksága, szokatlansága sokkal jobban érvényesül, ha a tényeket hagyjuk beszélni, és nem fogalmazunk lényegesen másképp, mint rendesen. Vicces vagy a szokásosnál kevésbé választékos szavak csak nagyon indokolt esetben tesznek jót a színes híreknek. Arra is ügyeljünk, hogy ne magyarázzuk túl ezeket a híreket, ne akarjunk minden érdekességet elmondani, mert könnyen arányt tévesztünk, és indokolatlanul több teret adunk ezeknek a híreknek, mint fontosabb társaiknak.

„Az Egyesült Államokbeli Florida egyik kórházából saját lábán távozott ugyan a beteg, csak nem azon, amelyiken kellett volna. Az orvosok tévedésből az egészséges lábát amputálták. A szerencsétlen férfi persze csak későn, műtét után vette észre a történetet. Arról nem szól a hír, hogy megmaradt, beteg lábát továbbra is a szarvashibát elkövető floridai kórházban gyógyíttatja-e a páciens.” – A lead jó ízléssel egyensúlyoz a korrektség és a morbiditás között, valamint ügyesen alkalmazza azt a hatást, amelyet egy közkeletű fordulat szó szerinti értelmezése kelt.

„'Bombákat hoztam, hova tegyem?' kérdezte a hölgy a győri rendőrkapitányságon, ahova félórás autótűt után érkezett. Kis Polskijában két lövedéknek látszó szerkezetet szállított...'” – Ez még könnyedebb lead.

Leginkább könnyedebb hangvételi rádióba való, „komolyabb” rádióban talán inkább kerek mondatban és egy csöppet szikárabban kellene ugyanazt előadni.

időjárás-jelentés

Legtöbb hallgatónknak az időjárás-jelentés – a pontos idővel és a lottózámokkal együtt – a legfontosabb információnak számít. Helye rendszerint a híradás végén van, de rendkívüli időjárási helyzetben előbbre, akár vezető helyre is kerülhet.

A hallgatók nem veszik jó néven, ha a hírek vagy hírműsorok végén, amikor észrevesszük, hogy nincs elég időnk, éppen az időjárás-jelentést rövidítjük meg vagy hadarjuk el.

Az országos rádiók a nyári időszakban az országos előrejelzést balatonival egészítik ki. Ennél ügyelni kell arra, hogy gyakrabban változik. A viharjelzést akár óránként is módosítani kellhet.

Mivel maga az előrejelzés napjában egyszer-kétszer változik lényegesen, ügyelni kell arra, nehogy elavult időjárás-jelentés hangozzék el (tehát például az alapján változatlan előrejelzésből estére ki kell húzni a délutáni vagy reggelre az éjszakai adatokat).

közlekedési információk

A friss közlekedési helyzetkép fontossága megközelíti a friss időjárás-jelentését, különösen azért, mert nagyon sokan hallgatnak rádiót vezetés közben. Nekik sokat segít minden olyan információ, amelyet azonnal felhasználhatnak. Ha rádiónk rendszeresen szolgál ezzel, akkor sok hallgatót nyerhet, éppen az autóban rádiózók közül.

A közlekedési információk szokásos helye a híradások legvégén van, mégpedig célszerűen olyan szignálok között, amelyekre az autórádió hangja fölerősödik, illetve a magnó elnémul (e rendszer magyar rövidítése KIRA, német neve ARI). Ha rádiónk műsorszerkezete megengedi, célszerű ezen kívül műsor közben is bemondani a legfrissebb közlekedési híreket. (Ez persze nem pótolja a hírek végén, a megszokott helyen jelentkező információkat.)

A legjobb, ha helyi rádiók helyi közlekedési híreket sugároznak, hiszen az országos, de akár csak a nagyobb regionális rádiók nem tudják úgy összeállítani ezeket, hogy ne legyenek tele a hallgatók többségének éppen fölösleges, mert

távolabbi utakra vonatkozó információkkal. A szignál – illetve még inkább a rádió hangolását befolyásoló állandó pilotjel – ezért is fontos, hiszen az erre alkalmas autórádiót mindig az éppen érdekes, közeli adóra tereli.

Ha olyan jelentős közlekedési hír van (tömeges baleset, vasúti szerencsétlenség, nagy útlezárás, építkezés kezdete, stb.), akkor a hírszerkesztőnek egyeztetnie kell a közlekedési információk szerkesztőjével vagy készítőjével, hogy ne hangozzék el ugyanaz a hírekben és a közlekedési információk között. Ha ezt elmulasztjuk, azt a benyomást keltjük, mintha nem hallgatnánk saját rádióinkat. Ilyenkor arra is fel kell figyelni, ha más forrásokból – például a hírügynökségtől és a közlekedési információk szolgáltatójától – más hírek érkeznek. (Az eljárás az, amiről a **forrásoknál** szó van.)

Arra is ügyelni kell, nehogy a közlekedési információk között olyasmi hangozzék el, aminek a hírekben nem lenne helye. Például: ha jó okunk van arra, hogy a hírekben nem hívjuk fel a figyelmet politikai rendezvényekre, akkor a közlekedési információkban is csak a forgalomkorlátozás ténye (helyszín, időpont) szerepelhet, de az már nem, hogy milyen szervezet milyen jellegű tüntetése zajlik. (Ha viszont az esemény olyan jellegű, hogy szerepel a hírekben, akkor meg a közlekedési információkból is ki kell derülnie, hogy ugyanarról van szó.) Ez fordítva is igaz: ha a közlekedési információk között szerepel olyan forgalmi változás, amely mögött fontos esemény van, akkor erre fel kell figyelnünk és a hírekben is fel kell dolgoznunk (például fontos politikus látogatása) – hacsak biztonsági okokból nem titkos, hogy kiről és miről van szó.

A közlekedési híreknél is ügyelni kell arra, hogy ne legyenek hivatalosak, körülményesek, és arra is, hogy ne legyenek terjengősek. Az autósokat az érdekli, hogy hol számítsanak torlódásra, terelőútra, de a mindezt okozó baleset részletei nem fontosak. Főleg olyan, magától értetődő részleteket elmondani, mint például, hogy az autósok figyeljék a táblákat, tegyenek eleget a rendőrök utasításainak, vagy hogy lassítsanak, ha meglátják a dugót, stb. Azt minden rádióknak magának kell eldöntenie, hogy a közlekedési információkhoz kapcsol-e általános vagy aktuális közlekedésbiztonsági tanácsokat, baleset-megelőzési intelmeket. Valószínű azonban, hogy ezeknek külön helyet kell keresni, és a közlekedési hírekben a lényegre kell szorítkozni.

közlemények

Az országos, közszolgálati rádió csak közérdekű közleményeket mond be. A helyi és/vagy kereskedelmi rádióknál a határt kevésbé szigorúan is meg lehet vonni. Helyi rádiókban közérdekű lehet olyan közlemény is, amely az országos rádióban érdektelen is, meg lavinát indítana el, ha a hasonló helyzetbe kerülő

emberek vagy intézmények a példa nyomán a maguk ügyével is az országos nyilvánosság elé tolnakodnának.

A tapasztalat arra int, hogy a közlemény forrását mindig ellenőrizni kell, oly módon, hogy a forrás nevét és telefon/telefaxszámát pontosan feljegyezzük, és a kollégák kedvéért meg a későbbi reklamációk esetére a papírra (a számítógépbe) is írjuk. Gyakrabban előforduló, ismert források esetén (például színházak) ennyi általában elegendő, egyéb esetekben mindenképpen győződjünk meg a forrás valódiságáról, szükség esetén azzal is, hogy visszahívjuk a megadott számot. A gyakorlatban a legképtelenebb esetek is előfordulhatnak, akár jó szándékú illetéktelentől, akár rossz tréfa szerzőjétől fogadunk el közleményt.

Ha a közleményt a hírekhez csatoljuk, a helye a híradások végén, az időjárás-jelentés után van.

[...]

NEM közöljük az alábbi típusú közleményeket:

- ⇒ pártok vagy más szervezetek felhívásait. Sem tüntetés, sem sztrájk, sem más rendezvények helyét és időpontját nem közöljük, még akkor sem, ha a rendező szerv akár önhibáján kívül nem tudta idejében értesíteni az érintetteket. Ügyeljünk arra, nehogy forgalomkorlátozás ürügyén vagy más hasonló mezeben csempésszenek a hírekbe ilyesmit. (Ha forgalomkorlátozásról van szó, nem kell elmondani a rendező nevét, hanem általánosságban kell utalni például „egy tüntetés”-re.) Más kérdés természetesen, hogy ilyen politikai rendezvényekről utólag beszámolunk hír vagy tudósítás formájában, az általában érvényes hírszerkesztési szabályainknak megfelelően. Ha arra kérnek, hogy ismertessünk egy közleményt, ez adott esetben fel is hívhatja figyelmünket arra, hogy valami készül.
- ⇒ kereskedelmi és üzleti rendezvények helyét és időpontját, még akkor sem, ha például valamely árendményes vásárt szociális jellegűnek és ezáltal közérdekűnek igyekeznek feltüntetni.
- ⇒ ismeretlen szervezetek közleményeit, még ha nem politikai jellegűek is. Előfordult már, hogy ártalmatlan vagy félrevezető nevű szervezet mögött gyanús szélsőséges csoport bújhatott meg, ezenkívül akadnak notórius közleménykérők is, amelyek azonban csak saját fontosságukat igyekeznek ily módon hangsúlyozni. Ha a szerkesztő nem tudja, miről van szó, ne

nyugtassa meg magát azzal, hogy az érintettek majd tudni fogják. Ha mi sem értjük a dolgot, akkor nem is lehet annyira közérdekű.

⇒ elveszett bélyegzők, csekkfüzetek, pénztárcák, háziállatok keresését és más tragikus, de magánjellegű közleményeket. Ezek nem valók sem az országos, sem a helyi hírek közé. hanem a lapok apróhirdetés-rovataiban van a helyük. A kereskedelmi rádiók ugyancsak indíthatnak apróhirdetés-rovatot.

9. TÉMA: AZ ELEKTRONIKUS ÉS NYOMTATOTT HÍRFOLYAM

Újságírói etikai kódex

Az Újságírói etikai kódexet a Magyar Újságírók Országos szövetsége fogadta el, majd módosította 1994ben és 1997ben. Célja az etikus, tisztességes újságírói tevékenység megőrzése és elősegítése, a szabadságjogok, a demokratikus közélet, a jogállam keretei között. A Kódex a MÚOSZ tagjaira nézve kötelező, alkalmazását, normáinak betartását tagsági körén kívül is ajánlja a szövetség. A jogvitás ügyek elsősorban a bíróságok és más jogi fórumok elé tartoznak, de lehetnek etikai vonatkozásaik, amelyekre a Kódex előírásai kiterjednek.

1. §

1. A magatartási szabályok minden újságírói, szerkesztői, kiadói, tevékenységet végző személyre érvényesek. A Kódex hatálya kiterjed a nyomtatott (írott és fényképezett) és az elektronikus sajtónál végzett, illetőleg a tájékoztatást foglalkozásszerűen szolgáló egyéni és kollektív tevékenységre.

2. Az etikai eljárás során vizsgálandó, megállapítható és szankcionálható a szerkesztőség felelős vezetőjének és a kiadónak a felelőssége is.

3. MÚOSZ Etikai bizottsága a sértett indítványára vagy saját kezdeményezésére akkor is állást foglalhat az etikai kódex megsértése ügyében, ha a bepanaszolt nem tagja a szövetségnek. Ilyen esetben az állásfoglalás kifejezetten szakmai jellegű, szankció kiszabására nem kerülhet sor. Az etikai bizottság ilyenkor is – éppen a közérdekre való tekintettel – szakmai véleményét nyilvánosságra hozhatja. A bizottságnak az érintett személyt, szerkesztőséget értesítenie és számára mindazokat az eljárási feltételeket biztosítania kell, amelyek a MÚOSZ tagját megilletik.

Újságírói szabadság, felelősség

2. §

1. Az újságírónak tiszteletben kell tartania az emberi jogokat. Nem uszíthat gyűlöletre, jogsértésre, faji megkülönböztetésre népek, nemzetek, nemzetiségek, felekezetek ellen, nem terjeszthet róluk előítéletet szolgáló rágalmakat, hovatartozása vagy állapota miatt senkit nem becsmérelhet.

2. Az újságíró megilleti a tájékozódás, a nyilvános közlés, a bírálat, a véleményéhez, meggyőződéséhez, annak kifejezéséhez való jog. Nem kötelezhető véleményével, meggyőződésével ellenkező írás vagy műsorszám készítésére.

3. A munkaadó, a szerkesztőség, a lap tulajdonosa nem korlátozhatja az újságíró véleményalkotási, világnézeti, közlési szabadságjogait. Nem tekinthető viszont a sajtóetikát sértőnek, ha az orgánum szellemiségének és jellegének meg nem felelő munkát nem közlik, ugyanakkor etikai vétséget követ el a szerkesztő vagy kiadó, ha megakadályozza az általa nem közölt mű más fórumon való megjelentetését.

A személyiség védelme

3. §

Az újságírónak tiszteletben kell tartania az ember személyiségi jogait és méltóságát. Ne állítson a jó hírnév, becsület csorbítására alkalmas valótlanyságot, ne használjon sértő kifejezéseket. A kifejezés sértő jellegét a közölt tényekkel és a műfaji sajátosságokkal összefüggésben kell mérlegelni.

Az újságírói etika ellen vét az, aki

- a nyilatkozó hozzájárulása nélkül változtatást hajt végre annak nyilatkozatán, illetve figyelmen kívül hagyja a kért tartalmi módosítást;
- a nyilatkozó, a riportalany véleményének, kijelentésének tüntet fel olyasmit, amit az nem mondott;
- a nyilatkozót, a riportalanyt sértő szöveg- vagy képi összefüggésbe helyezi;
- a hatóság előtt még le nem zárt ügyben a vétkességet kész tényként állítja be.

Valóság-hű tájékoztatás és lelkiismeretesség

4. §

1. Az újságíró és szerkesztő írásban, műsorban szándékosan vagy gondatlanul valótlanyságot nem állíthat; köteles a tényeket és adatokat ellenőrizni.

2. A korrekt tájékoztatást sérti, aki akadályozza a valóság feltárását, illetőleg munkatársainak megnehezíti annak kiderítését.

3. Aki a jelenséget valóságként mutatja be, nem marasztalható el azért, mert nem foglalkozott más jelenséggel is.

5. §

1. A szerzőnek, a szerkesztőségnek kötelessége az önkéntes, korrekt helyreigazítás akár a sértett kérésére, akár úgy, ha más módon derül ki, hogy a közlés valótlan volt. A bíróság által elrendelt helyreigazítás közlését nem lehet akadályozni, sem szövegét eltorzítani.

2. Akit a cikk, műsor kifejezetten és hátrányosan érintett, annak helyreigazítás nélkül is biztosítani kell a válasz jogát mielőbb, a szükséges ésszerű terjedelemben. A válasz sem sérthet becsületet, személyhez fűződő jogot.

3. Ha valakire nézve kifejezetten hátrányos tényt, megállapítást közöltek, akkor az azt megváltoztató ítélet, hatósági döntés vagy más újabb döntő jelentőségű tény közlésére vissza kell térni.

4. A sajtóetika megkívánja, hogy a lapot, a műsort, annak tartalmát érintő ügyekben a bírálókkal, panaszosokkal, reagálókkal lelkiismeretesen foglalkozzanak.

Szerzői védelem

6. §

1. Az újságírói etikát is megsérti, aki másnak a szellemi termékét sajátjaként teszi közzé vagy tünteti fel (plágium). Sérti az etikát továbbá, ha

- a) szerzőként tudatosan mást tüntetnek fel; a szerzőt ugyanakkor megilleti az álnév használatának joga;
- b) más szellemi termékét eltorzítva idézik, a torzítást valóságosnak tüntetve fel;
- c) a szerző beleegyezése nélkül közlik alkotását, vagy megváltoztatják annak tartalmát, illetve egyetértése nélkül azt kifejezetten méltatlan környezetbe helyezik;
- d) más által felkutatott, közzétett és eredetinek számító témát a forrásra való hivatkozás nélkül sajátként adnak közre;
- e) a szerkesztő nem tünteti fel a szerző kilétét, noha ezt igényelné, vagy annak kérése ellenére nevét feltünteti.

2. A szerző a művét nem adhatja át közlésre egy időben több szerkesztőségnek, illetve nem kérhet másodközlést úgy, hogy e tényt nem jelzi.

A visszaélés tilalma

7. §

1. Visszaél az újságírói foglalkozással, aki tények elhallgatásáért vagy közléséért az érdekeltektől anyagi előnyt kér vagy fogad el, aki jogtalan előny elérése céljából közzététellel vagy közzé nem tétellel fenyeget.
2. Sérti az etikai normáit, ha az újságíró, szerkesztő anyagi előny ellenében terméket vagy céget reklámoz, jónak vagy rossznak minősít anélkül, hogy a reklámjellegét láthatóan feltüntetné. A reklámot, fizetett, szponzorált közleményt a többitől észrevehetően meg kell különböztetni.
3. Etikai végséget követ el, aki az újságírót reklámszervezésre, szponzorált anyag szerzésére, készítésre kötelezi annak fejében, hogy újságíróként foglalkoztatja.
4. Az újságírónak nem szabad népszerűsítene az erőszakot, az egészséget károsító szereket, életmódot.

Az információ joga, etikája

8. §

1. Az újságíró joga és kötelessége a tájékoztatás. Különös gonddal kell eljárnia, hogy a közzététel ne veszélyeztesse emberek életét, személyi jogait.
2. Az informátort annak beleegyezése nélkül kiszolgáltatni nem szabad.

Kollegiális magatartás

9. §

1. Az etikai bizottság megvizsgálja a MÚOSZ választott tisztségviselőivel és tagjaival szemben emelt panaszt az Alapszabály vagy az egyesületre vonatkozó törvények megsértésének gyanúja esetén, ha annak etikai vonatkozása van.

2. A MÚOSZ-tagot a saját kérelmére lefolytatott eljárás során a munkájával kapcsolatos igaztalan támadás esetén védelemben részesíti az etikai bizottság.

3. Az újságíróknak egymás közt is be kell tartaniuk a kulturált érintkezés szabályait. Nem szabad a kolléga munkáját akadályozni, egymást lejáratni, a kolléga munkáját ingyenesen kihasználni.

4. Névazonosság esetén a pályán régebben működő szerző kérésére az új kolléga más nevet vagy megkülönböztető jelet használjon.

Etikai határozatok

10. §

1. A Kódexben szereplő magatartási szabályok megsértése esetén az etikai bizottság szabályzata szerint lefolytatott eljárással etikai vétséget állapíthat meg. Az eljárás bármely személy vagy testület megindokolt panaszára indulhat. A bizottság csak a jogerős határozatát hozhatja nyilvánosságra. Döntéseit, állásfoglalásait sajtóközleményben vagy sajtóértekezlet keretében is közzéteheti, értelmezheti a Kódex előírásait.⁵¹

2. A bizottság a vétség súlyától függően etikai büntetést is kiszabhat. Szakmai becsületbírósként elsősorban arra törekszik azonban, hogy a feleket megegyezésre készítse, békülést, jegyzőkönyvi vagy nyilvános elégtételadást érjen el.

3. A kiszabható tüntetések:

- szóbeli figyelmeztetés,
- figyelmeztetés,
- megrovás
- szigorú megrovás
- a tagsági jogok felfüggesztése egy évre,
- kizárás.

4. A másodfokon hozott kizáró határozat ellen az érintett panasszal élhet a MÚOSZ Választmányánál.

5. A bizottság a vétség jogerős megállapításáról tájékoztatja a szerkesztőség vezetőjét, a kiadót, illetve a tulajdonost. Indokolt esetben felelősségre vonást kezdeményezhet más társadalmi fórum vagy hatóság előtt.

⁵¹ A Kódexet a módosításokkal a MÚOSZ közgyűlése 1997. május 24-én elfogadta.

HAJDÚ ISTVÁN:

A jelzőket a minimálisra szeretném csökkenteni⁵²

A hazug hírek persze nem viszik előre a világot. Ami bennünket illet, óriási többségében igaz híreket mondunk, de nyilván vannak benne hibák, és lehetnek esetek, amikor az egyéniség is bekerül a hírekbe, mégpedig oly módon, ahogyan annak nem szabadna. A közszolgálatban ugyanis az egyik legfontosabb követelmény az egyéniség feladása. A hírszerkesztő a saját nézeteit nem viheti be a hírekbe – mondta a Demokratának Hajdú István, a Magyar Rádió elnöke. A kérdező: Lovas István.

– Elnök úr, 3 óra van. Meghallgathatjuk az első öt hírt?

– Hogyne.

(A rádió híreket mond.)

– *Tudománytalan megjegyzés: az első öt hírből kettő semleges a kormányra nézve, három, érzésem szerint, nem igazán kedvező. A sorrendben harmadik hír felvezetése pedig: „Karambolozott Orbán Viktor miniszterelnök fekete szolgálati Mercedes Budapestben”. Ön szerint ez nem azt sugallja millióknak, hogy a baleset okozója Orbán volt?*

– A hírben elhangzott az is, hogy egy másik autó ütközött a miniszterelnök kocsijának. Lehet, hogy kiderül majd, senki sem hibás. De mi köze van a miniszterelnöknek ahhoz, hogy a kocsija mit csinál? A sofőr vezeti. Ezt így értelmezni – ehhez csomót kell keresni a kákán. Ez teljesen korrekt, normális hír, és meg lehet nézni, mint adott ki az MTI. Ha úgy fogalmazott volna a hír, hogy valamelyik belerohant valamelyikbe, akkor az már azt jelzi, hogy az a hibás, aki belerohant. Ami viszont történt, lehet, hogy a tipikus kék lámpás balesetek egyike, amikor a közeledő autó nem veszi észre a kék lámpást megkülönböztető jelzést.

– *Jean-Francois Revel, világszerte ismert francia konzervatív gondolkodó a balliberális média ellen írt hatalmas könyvének első monda így hangzik: „A világot előre vivő erők leghatalmasabbika a hamis hírek közlése.” Ha Revel értene magyarul, és hallgatná a Magyar Rádiót, enyhülne szigorú ítélete?*

– Ez egy blikkfangosnak szánt mondat. Annyi igazság nyilván van benne, ha van min vitatkozni, az biztosan előre viszi a világot. A hazug hírek persze nem viszik előre a világot. Ami bennünket illet, óriási többségében igaz híreket

⁵² In: Demokrata, 1998/46

mondunk, de nyilván vannak benne hibák, és lehetnek esetek, amikor az egyéniség is bekerül a hírekbe, mégpedig oly módon, ahogyan annak nem szabadna. A közszolgálatban ugyanis az egyik legfontosabb követelmény az egyéniség feladása. A hírszerkesztő a saját nézeteit nem viheti be a hírekbe.

– Ez nyilván vonatkozik a szelektálásra is, vagyis, hogy mi kerül napvilágra, mi nem. Ez mintha Revelre is vonatkozna – persze most nem a hírekről beszélünk, akit nem hallunk, holott boldog-boldogtalan majdnem hetente hallja a frankfurti iskolához tartozó filozófusokat, amely csoportnak a náciizmus idején Amerikába emigrált tagjai mindazt képviselik – a marxista gyökerű gondolkodás radikálisan libertariánus oldalának hangsúlyozását –, ami az SZDSZ-nek oly kedves. Adornónak szinte havonta hallani a Rádióban azt a valóságához mérten ostoba mondatát, hogy Auschwitz után nem lehet költeményeket írni. Miért a frankfurtiak, és miért soha például Revel?

– Nem hiszem, hogy ez így lenne. De az biztos, hogy ezen a tájdon, ebben a történelmi közegben szerintem a magyar értelmiség nagyobb része általában közelebb áll a frankfurti iskola filozófusainak gondolkodásához. Persze, hogy pontosan nyilatkozhatnék, jó lenne egy objektív kimutatás arról, hogy a társadalomtudományi, eszmetörténeti műsorokban kiről hány alkalommal beszéltek.

– Mintha az ORTT-nek a parlamenthez küldött jelentése is a kiegyensúlyozatlanságot húzná alá: szerintem a helyzet 1997ben 1996hoz képest nem lett jobb, noha azóta megjelentek a kereskedelmi adók is. Téved az ORTT?

– Hadd szögezzem le mindenekelőtt, hogy felméréspárti vagyok. Tudom azonban azt is, hogy a Magyarországon készült felmérések ezer sebből vérzenek. Ez nem azt jelenti, hogy a máshol készültek kifogástalanok, de ott jobban megtanulták az értelmezést, összevetést. Természetesen ismerem ezt az ORTT-elemzést. És azt a több tucat felmérést is, amelyek egy-egy háromnapos időszakot ölelnek fel, vagy egy-egy tényezőt ragadnak ki és elemeznek. 1997 novemberében is kezdeményeztünk ilyen vizsgálatokat, ezeket független cégek készítették. Nagyon érdekes volt a mintegy havonta elkészült különféle anyagok összevetése. Ezekből kiderült az, hogy nincs kialakult módszertan. Végző soron esetleges az, hogy melyik cég mit kérdez. Nem beszélve arról, hogy korábbi vagy összevethető adatsorok hiányában valóban lehet tapasztalni olyan jelenségeket, amelyeket meg lehet kérdőjelezni, vagy vitatni lehet azokat. De még egyszer mondom: adatsorok hiányában lógnak a levegőben. Ezt öt hónappal ezelőtt nem mertem volna így kimondani. De elkészült az ORTT-nek most egy jelentése, mely 1997 augusztusa és 1998 augusztusa között vizsgálja a pártok megjelenését a médiumokban, és azt lehet mondani, a lényegét kiemelve, a két vizsgálat ugyanazt a képet mutatja. Vagyis 1997 augusztusában az akkori kormánypártokat többségben preferálta a média, míg most augusztusban is. Tükörkép. A lényeg az, hogy egyharmad-egyharmad arány jön

ki: egyharmad kormány, egyharmad kormánypártok, egyharmad ellenzéki pártok.

– *Az arányok mellett talán az sem mindegy, hogy milyen szövegkörnyezetben jelenik meg egy-egy hír. Tévednénk?*

– A felmérések a kontextusokat is vizsgálják. És ez is egyszerűen átfordult a két időszakban. Megdöbbenők a görbék: mintha húztunk volna egy vonalat, és tükröznénk a korábbi helyzetet. De – és ezt el kell mondani – a hiba nemcsak a felmérések metodológiájában keresendő, hanem a Magyar Rádió hírfolyamának gyengeségeiben is. Viszont itt nem szándékos hibákról van szó, hanem szakmai gyengeségekről.

– *Vagyis az itteni újságírók egy részének nincs „napirendje” vagy szűrője? Hoztam önnek két újságcikket. Az egyik a tegnapi International Herald Tribuneból, a másik a mai londoni Independentből. Ugyanaz a téma. A világot felháborították az orosz parlamentben és azon kívül elhangzott, megdöbbenően erős antiszemita kijelentések. Makasov tábornok nem csak „biboldózott” (jid) és a zsidó szuperburzsujokat vádolta Oroszország bajaiért, de még azt is megengedte magának, hogy azt mondja a nem zsidó jelicinről is, hogy szappant kellene főzni belőle. De a máskor az antiszemitizmus legkisebb rezdülésére is oly érzékenyen reagáló Rádió egy szót sem szólt arról a felháborító dologról. Nem azért, mert Makasov kommunista? Vagyis, ha az antiszemitizmus balról jön az a Magyar Rádióban – és általában az itteni médiában – nem vagy igen ritkán jelenik meg. Helytelen feltételezés?*

– Ebben semmi tendencia nincs. Az orosz államgépezet hivatalos fórumain is elhangzanak ilyen megjegyzések. Szerintem megjelenik ez is a Rádióban.

– *Talán éjfélkor?*

– Éjfélkor is hallgatom a rádiót. Nagyon régóta figyelem az itt dolgozókat. Nem hiszem, hogy megállná a helyét az a megállapítás, hogy a Rádióban dolgozók többsége baloldali. Ez nem igaz.

– *Bonnból, ahonnan az ottani tudósító rendszeresen beszámol minden neonáci félőrült antiszemita kijelentéseiről, egy szót nem szólt most arról, hogy milyen vitát váltott ki egy „fősodratú” kijelentés Auschwitzcal kapcsolatban. Nem azért nem jött át a dolog, mert – a zsidók ottani vezetőjének tiltakozása ellenére – Schröder kancellár kulturális tanácsadója az író Martin Walser kijelentését teljesen helyénvalónak ítélte meg? Vagyis mert nem lógott ki a felülről való helyretétel vörös farka?*

– Nincs ilyen agenda. De nyugodtan meg lehetne kérdezni Nemes Gábort. Egy tudósító nagyon sokszor nem tudósít bizonyos dolgokról.

– *A hírekben miért használják a szélsőséges jelzőt? A „terrorista” Hamasz „szélsőséges”. Majd később valaki egy másik műsorban Csurka vagy egy más,*

nem baloldali hazai politikus „szélsőségéről” beszél. Nincs itt árukapcsolás és a tudatalatti megdolgozása? Ugyanakkor Ariel Saron sohasem „szélsőséges”, noha tudunk néhány millió emberről azon a tájon is, akiknek ő az.

– Ennek feltétlenül véget kell vetni. Ez teljesen helytelen és szabályozni is fogjuk. A jelzőket minimálisra szeretném csökkenteni. Valóban előfordulnak ilyen és hasonló jelzők is. Véleményem szerint egy szervezetről – legyen az politikai vagy nem politikai – csak akkor szabad jelzőt használni, ha azt saját maguk által is használt jelzőkkel jellemzik. A hallgatók saját maguk formálnak véleményt világgépük szerint, és őket a tényekről kell tájékoztatni.

– *Mennyi ideig van érvényben egy belső, úgynevezett pro domo utasítás?*

– Ameddig vissza nem vonják, vagy újat nem adnak ki helyette.

– *1993ban adófőszerkesztőként dolgozott itt rövid ideig egy igen jó szakember. Ő kiadott egy belső útmutatást, amelyben közérthetően megmagyarázta, mennyire helytelen a „mondta”, „kijelentette” használata az „állította”, a „vélte” szinonimájaként. De a megrögzült szokás tovább folytatódik. A rádiósnak rokonszenves politikus általában „kijelent”, „hangsúlyoz”, „aláhúz”, a nem annyira rokonszenves pedig „úgy véli”, „állítja”. Nem kellene érvényt szerezni ennek a régi útmutatásnak?*

– Ezzel naponta törődünk. Valóban így van. Nem mindegy, hogy valaki mond, állít, vagy vél. Ezek csak látszólag stílári fordulatok, holott a tények pontos leírására szolgálnak. E szavak használatát most ilyen részletességig valóban nem szabályozzuk, de minden tisztességes, hírekkel foglalkozó ember ügyel e szavak helyes megválasztására. És vannak, akik hibáznak, talán mert nincs stílusérzékük.

– *Most pályáztak a berlini tudósítói posztra. Bedő Iván másfél oldalas, a rádiósok szerint semmit nem érő pályázata nyert például Nemes Gáboréval szemben – nehogy félreértse, hetilapunk olvasói nem igazán kedvelik őt sem, holott az utóbbi a fele pénzért vállalná a munkát. Jól megy anyagilag a rádiósnak? És mi az, ami Bedőt ilyen jó érdekérvényesítővé teszi?*

– Még nem dőlt el, hogy ki megy ki. De ezzel együtt a legnagyobb esélye Bedő Ivánnak van. Azért, mert tapasztalt. A hírszerkesztésről könyvet írt, melyet használnak a Magyar Rádióon kívül is – nagyon sokan használják. Jóval korábban volt már egyszer tudósító Berlinben.

– *És a külföldi tudósítók közül ő volt az egyetlen, aki elaludta a fal leomlását. Ez a szakmában ma is közröhej tárgya.*

– Erről nem tudok semmit mondani. Nem tudok rá visszaemlékezni, hogy ez igaz vagy nem igaz. Ezt tényszerűen meg kellene nézni. Mindenesetre Bedő Iván nagyon tapasztalt hírszerkesztő, és ismeri a viszonyokat. És bizonyos idő után nem hosszabbítjuk meg a külföldi tudósítók státuszát. Sem fél áron, sem

negyed áron. Ez szakmailag nem lenne egészséges. Forgatni kell a tudósítói körbe tartozó embereket.

– *Miért New Yorkban, és miért nem Washingtonban van tudósítójuk?*

– Valószínűleg nagyon régi, megítélésem szerint rossz döntés. Biztosan arra gondoltak akkor, hogy ott van az ENSZ, a társadalmi, kulturális, gazdasági élet súlypontja, stb. És, hogy Washington álmosabb város. Ha anyagilag úgy állnánk, legközelebbi alkalommal Washingtonba helyezném át a tudósítót. Ehhez azonban pénz kell.

– *Nem zavaró, hogy a Magyar Rádió New Yorki tudósítójának nyelvi felkészültsége megdöbbentően rossz? Egyetlen példa: William „Széfer”, a New York Times konzervatív kolumnistája, hallottuk Barát Józseftől. A legismertebb amerikai újságíró, akinek a nevét így ejtik, az Morley Safer, a CBS Hatvan perc című műsorából. Akire pedig Barát gondolt, az William Safire, kiejtése pedig „Szfájer”. Említhetjük persze azt is, amikor néha a lakása televíziókészülékéből felvett hangklippeket bejátssza, és félrefordítja őket. Barátnak persze magyar kiejtése is nagyon sok fülnek okoz kínokat. Nincs a Rádió gazdasági érdekei ellen egy ilyen ember alkalmazása?*

– Ne haragudjon, ez az ön véleménye. Meg kellene hallgatni több ember véleményét. Mindenki tévedhet. A Rádió tudósítói nagyon magas szinten beszélnek azt a nyelvet, amelyet állomáshelyükön használnak. Ez már így van a hatvanas évek óta. Akkor még előfordult, hogy kiküldtek olyanokat, akiknek problematikus volt a nyelvtudása.

– *Jól sejtjük, hogy Barát úrnak – Fekete Edithez, Lengyel Miklóshoz vagy Szelestey úrhoz hasonlóan – van mikrofonengedélye?*

– Természetesen. Biztos, hogy van mikrofonengedélyük. Az is biztos, hogy közülük is sokan folyamatosan járnak nyelvtanfolyamra. Három nyelvtanárt is foglalkoztatunk.

– *Az említettek standard magyar nyelvet beszélnek?*

– Nem lehet őket összekeverni. Szelestey Lajos biztosan elfogadhatóan beszél.

– *A Bécsből küldött, éneklésszerűen elhúzott szövegek is a normál magyar hanglejtés részei, ugye?*

– Nem vagyok nyelvtanár. De a rádiótól független a Nyelvbizottság, és ők megfelelőnek tartják.

– *Más intézmények külföldi tudósítóit is használták, illetve igénybe veszik most is. Chrudinák Alajostól soha nem kértek semmit éveken át, míg Ammanban volt. Miért nem? Mikrofonengedély hiánya?*

– Nem volt semmi ok. Talán azért alakult így, mert éppen akkor, amikor történt valami Jeruzsálemben, akkor nem ott, hanem a szomszédban volt.

– *A Petőfi Rádió Csiszár úrnak van mikrofonengedélye?*

– Neki nincs mikrofonengedélye. De szívesen elmondom, hogy Csiszár Jenőt azért alkalmazza a Rádió, mert ezt a csatornát nem hallgatják megfelelő számban a fiatalok. Éppen úgy alkalmaztuk őt, ahogyan 1989-től mind a mai napig alkalmazzuk Nagy Ferót is a Garázs produkciójával. Azért, mert valahogyan meg kell szólítani azokat, akik más műsorokkal egyáltalán nem érhetők el.

– *A felmérések igazolták az elgondolást?*

– Nem. Ez a megállapodás egy Rubikon a mi életünkben. Csiszár Jenővel olyan hathónapos szerződést kötött a rádió, amelyből három hónap után a felmérések ugyancsak vitatható adatai – de jobbat nem tudunk – alapján korrigáljuk a honoráriumát.

– *A házban dolgozók ezt havi egymillió négyszázezerre becsülik.*

– Ezt pontosan nem tudom megmondani. Azt tudom azonban nagyon pontosan, hogy 17 órától 18 óra 30-ig volt egy műsorsáv. Akik ebben dolgoztak, megkapták a rádiós fizetésüket, és a műsorért kaptak külön honoráriumot. Induláskor Csiszár pontosan annyit kapott egy műsorért, mint ami az itt fizetett honorárium volt. Ebből fizeti a munkatársait és saját magát. A hallgatottsági adatokra vonatkozóan voltak bizonyos követelmények, hogy ezeknek miként kell növekedniük. A fiatal korosztály körében a hallgatottság nőtt, de nem az előírt mértékben. Ezért három hónap után csökkentettük az összeget, majd a hat hónapos szerződést közös megállapodással megszüntettük. Azt is el szeretném mondani, hogy Csiszárhoz hasonlóan jó, fegyelmezett a Rádió iránt szolidáris munkavállalóval én még alig találkoztam.

KÉRI LÁSZLÓ

Média és politika⁵³

Az elmúlt hetek történései a média és a hatalom viszonyának változását mutatják. Néhányan kommunikációs zavarról beszélnek, mások úgy vélik: a hatalmon levők nyilatkozatai arra utalnak, hogy a sajtó valamilyen „megregulázására” készülnek. Mások már egy újabb médiaháború kibontakozásától tartanak. A másik oldalról azt az igényt fogalmazzák meg, hogy kiegyensúlyozottabb tájékoztatásra,

⁵³ In: Magyar Sajtó. 1998. 9. szám

véleményformálásra lenne szükség. Munkatársaink erről beszélgettek **Kéri Lászlóval**.

Nincs veszélyben a demokrácia

– *Viták, indulatok, fenyegetettség jellemzi ma a kormány és a sajtó viszonyát. Pokol Béla ugyan átmenetileg visszavonta a sajtóválasztásra vonatkozó javaslatát, de némi módosítással a koalíciós egyeztetés után ismét beterjeszti a „lex Pokol”-t.*

– Nem tulajdonítok ennek akkora jelentőséget, mint általában a sajtó. Pokol Béla magánemberként tíz éve írja a rögeszméit, s aki egy kicsit is odafigyelt rá, tudhatta, ha politikai helyzetbe kerül, megkísérli hivatalosan elfogadtatni. A gond az, hogy sokan egyetértenek vele abban, hogy itt komoly médiaösszefonódások vannak, amelyeket szét kell szabdalni, mert addig soha nem lesz valódi rendszerváltás Magyarországon, és ezt a Fidesz vezetői is elhiszik. Azért csalódás ez nekem, mert úgy gondoltam, eléggé okos politikussá képezték ki magukat az eltelt nyolc évben ahhoz, hogy ne csupán azokat hallgassák meg, akik velük együtt dalolnak, hanem másokat is.

– *A közvéleményt befolyásoló értelmiség polarizálódik-e vagy csak kívülálló idegenként figyeli az eseményeket? Létezik-e egyáltalán ilyen egységes tömb?*

– Igen, de kizárólag Kövér László fejében. Egyébként pedig ezeregy belső ellentét, kisstíliú féltékenykedések szabdalják szét különböző csoportokra. Persze a politikában komoly erőfeszítéssel el lehet érni, hogy ideig-óráig egységfrontba tömörüljenek, és a Fidesz néhány vezetője mindent megtesz ennek érdekében.

– *Ezzel együtt nem érzi, hogy a sajtószabadság esetleges korlátozásával a demokrácia kerülne veszélybe?*

– A médiaegyensúly megteremtésének hangoztatása üres fenyegetőzés, a saját táboruknak szóló gesztus.

– *Olyan gyenge lábakon állna nálunk a demokrácia intézményrendszere, hogy politikai eszközökkel bele lehetne ebbe avatkozni?*

– Próbálkozni lehet. Mesterséges eszközökkel, az állami cégek hirdetéseit átterelve jobb piaci pozícióba lehet hozni bizonyos sajtóorgánumokat, és fel lehet tornáztatni az olvasottságukat 1020 ezres példányszám-növekedéssel. Na és? Ez az ország ma annyira más, mint amikor a Fidesz 1988ban megkezdte „szabadságharcos” mozgalomát. Arról álmodozni, hogy itt egy kormánynak olyan cselekvési tere lehet, amellyel irányítja a társadalmi folyamatokat,

gyermeteg gondolat, és a mai Magyarország teljes félreismerésén alapszik. Lehet vele bosszantani az országot, de ez csak ara jó, hogy lejárassák magukat. Mert egyetlen politikus sem védett attól, hogy a saját ostobaságát ne próbálja meg megvalósítani. De ebből nem következik törvénytörően, hogy az tényleg megvalósítható. Ebből a szempontból nem jó, ha az ellenfelek felértékelik a másik elhivatottságtudatát. A Kurír, a Magyar Narancs megszüntetését is illene sokkal differenciáltabban megközelíteni. Számítani lehetett arra, hogy a Princz-birodalom felszámolásával az ő helyzetük úgy, ahogy az Princz Gábor védettsége árnyékában fenntartható volt, kizárt dolog, hogy megmaradjon. Wisinger Istvánnal ellentétben ezeket az eseteket nem tartom olyanoknak, amelyekkel a magyar demokrácia sérülne. Nem szerencsés, ha ők és mások a sajtó, a média állapotát a demokrácia feltételrendszerével azonosítják. Többek hajlamosak erre. Különösen azok, akik személyesen érintettek voltak a médiaháborúban akár az egyik, akár a másik oldalon, és beidegződött reflexekkel reagálnak a mai fejleményekre. Nem veszik észre a média és a politika kapcsolatában a hullámszerű változásokat, amelyekben nem ugyanazok a ciklusok ismétlődnek meg, hanem merőben más szerkezetek alakulnak ki. Szerintem az elmúlt tíz évben három egymástól jól elkülöníthető korszakot lehet megkülönböztetni. Most alakul az újabb, amelyhez a kormánynak és a médiának kölcsönösen alkalmazkodnia kell.

– *Melyek a legfontosabb jellemzői ezeknek a korszakoknak?*

– Az elsőt, az 1988-1991 közöttit, a sajtószabadság korának neveztem el. A lényege, hogy hirtelen tűntek el a párttulajdonosok, a pártparancsnokok. A tulajdonos, az irányító és a főszerkesztők között nem igazán volt különbség. Nem is érdekelt senkit. Eltűntek a régi gazdák, és még nem jöttek az újak. Ebben a vákuumban mindent lehetett, ezért aztán nem is alakult ki egy mérce. A találékonyság, az információk elsődleges megszerzése, a modern újságíráshoz szükséges képességek, az adottságok érvényesülhettek. Ezt a sajtó munkatársai a sajtószabadság koraként élték meg. Az is volt. De aki belegondolt az tudhatta: számtalan véletlen teremtette a szabadságot, amely nem lesz tartós. Akkoriban a sajtóban dolgozók nagy része komolyan úgy érezhette, hogy ő is részese a politikai folyamatok átalakításának. Ebbe az állapotba sokan beleszerettek, és azóta tart a vita arról, hogy a sajtó hatalmi ág-e vagy sem? Mert abban a három évben szociológiai értelemben a sajtó hatalmi ággként viselkedett, számos esetben – Nagy Imréék újratemetése, az ellenzéki kerekasztal melletti hangos kiállítás – alapvetően befolyásolta, gerjesztette a politikai viszonyokat. A második korszak a „vallásháborúk, majd a vallásháborúk elvadulásának kora” 1991 szeptemberétől, a Kónya-dolgozat közzétételétől kezdődött és 1994 májusáig tartott. Ekkor lett napirendi téma, hogy ki áll ki az első szabadon választott kormány mellett, és kik azok, akik továbbra is azt vallják: a média egyik legfontosabb feladata az ellenőrző funkció, azaz hogy tükröt tartson a hatalomnak. Két táborra szakadt a sajtó, és aki úgymond a lojalitás mellett voksolt, MDF-es lett, míg a másik tábor az

SZDSZ-esek szekértáborát húzta. Felállt a két vezérkar, és emlékezetem szerint inkább csak egymással foglalatzkodott, egyenként számolva az elvárt áldozatokat. Ez nem volt szerencsés időszak, azzal együtt, hogy mindkét oldal álláspontjában voltak megfontolandó igazságok, de a háborúdi helyett átgondoltabb lehetett volna a liberális sajtómentalitás. Nem kellett volna mindig mindenben és mindenki a jobboldali veszélyt látni, ugyanis a másik tábor is sokkal differenciáltabb volt.

– *De ez hosszadalmasan nem derülhetett ki, mert a jobbközép vezéralakjai szóba sem álltak a sajtó bizonyos szereplőivel.*

– 1992 derekán néhai Antall József elszánta magát arra, hogy változtat a kormány és a sajtó viszonyán, és első lépésként Katona Tamást kinevezte „mosolyügyi” miniszternek. Balszerencséjére a legbékülékenyebb beszédét követő napon, augusztus 21-én jelent meg a Csurka-dolgozat. Ettől kezdve érdektelenné vált, hogy ő mit mondott, és felpörögtek az ellenzéki motorok. Különösen Boross Péter miniszterelnöksége idején, amikor napirendi ponttá váltak az eltávolítások a rádióból, a televízióból. A Boross-kormány – nem kevés cinizmussal – a belőlük kiszakadt MIÉP-es garnitúrának engedte át a kormány által elérhető rádiós, televíziós műsorok nagy részét, és ezzel azt a fajta képmutatást előlegezte meg, amelyet bizonyos fokig most is tapasztalni lehet. Megkettőzték a struktúrát, és úgy tettek, mintha ők nem avatkoznának bele a média belügyeibe, és rábízta a piszkos munkát a magyar sajtóban akkorra már táborba szerveződött, a szélsőjobboldal érdekeit képviselő újságírókra, szerkesztőkre. Ez a helyzet az 1994-es választások után változik ismét – ez a harmadik korszak kezdete, csak nem úgy, ahogyan a jobboldalon gondolták. Azt mondogatták, hogy mivel a liberális média kedvenc pártjai győztek, a hatalom és média majd szorosan összefonódik. Nem ez következett be, hanem valami más, amire senki nem számított. Megérkeztek az új tulajdonosok. S a Horn-kormány időszaka alatt a döntő mozzanat az lett, hogy a lapoknál, a rádióknál, a televízióknál kinek, illetve kiknek a kezébe került a részvénytársaság többsége. S hamarosan kiderült: az ő számukra csupán az egyik szempont a sajtószabadság, a másik: egyfajta lojalitás a mindenkori kormánnyal szemben. Ezt leginkább a választási kampányok idején lehet tetten érni, amikor a média, ha akarja, sem tudja függetleníteni magát a politikától. Akik az idejű kampányt előszeretettel szürke kampányként emlegették – mondván: a pártoknak nem volt mondanivalójuk, az újságírók pedig gyávák voltak, azok pontosan a tulajdonosi óvatosságról feledkeztek meg. Két médiaszakos hallgatóval már feldolgoztattam a Népszabadságban 1998 januárjától júniusig megjelent cikkeket, és állítom: nem igaz, hogy ez az újság szocialista agitációt folytatott. Meglepően kevés anyagot jelentetett meg az MSZP érdekében, s hogy melyik oldalon állt, abból derülhetett csak ki, hogy rendszeresen és kíméletlenül kritizálta a Fideszt. Ennél a sajtóorgánumnál és másutt sokkal rafináltabbá, átláthatatlanabbá váltak a politikai hovatartozások, illetve azok vállalása.

10. TÉMA: MIÉRT ÉS HOL VANNAK/VOLTAK MÉDIAHÁBORÚK? (Hatalom-e a média?)

HERMAN JÓZSEF

Conflicts Between Governments and Media, East and West conclusions

After having a picture on the media in Hungary and a short look abroad we can sum up the consequences as follows:

Though the media (in broader sense: infocracy) is not an autonomous branch of power by the constitutional law it can work as a simple tool of the power or in certain historical cases as an autonomous power factor:

1./We can speak about only tool in all cases of monocentric power structure such as in the case of Central-Eastern European – post-Stalinist – societies before changing system.

2./ Media becomes a policy making factor – more than just influencing political decisions – when the political system doesn't work properly; this happened when a political vacuum developed during the period of systemic changes in CEE.

In the developed democracies – like in the United States and Western-Europe – we can not speak about deep political conflicts between media and governments.

a) In the case of United States the 1st paragraph of the Constitution (with the amendment) seems to be a workable guarantee to the freedom of press and media and allows to avoid direct nation-wide crisis because of a conflict between media and government. The whole structure of the society is decentralized and having been such, the conflicts if they turned upon appear not on the level of the central administration. In a political system like this – built up from the bottom to the top (and not the opposite way, like in East-Europe) – there is no need of a special comprehensive law on media as such because the conflict- managing mechanisms work – so to say – almost by themselves.

b) In Western-Europe⁵⁴ the situation is basically the same: lacking overall political crises no deep conflict between the governments and media can

⁵⁴ I mainly studied the British public media (BBC) but the logic of the other Western democracies (German, Spanish, etc.) are the same: government – public media councils nominated or elected – trustees bodies of TV and radio.

develop like in Eastern Europe. The society's control of governments is normally working through parliamentary elections and the buffer zone of trustee's bodies of media allow to avoid direct, nationwide, open split between governments and media. (We do not speak about the every day cases of conflicts like smaller violations of freedom of press, restrictions of the budget of the media and so on).

No political crises grew up in the USA or Western Europe because those governments didn't try to use public media as a mere tool of power – like it happened in Central-Eastern Europe before the fall of the Berlin wall and in some cases even after that.

In Central-Eastern Europe we can basically speak about two cases during the first years during the transition period (that is after the first free elections).

a) Liberal media preserved independence in spite of political attacks (like it happened in Hungary).

b) Public media became government controlled but preserved relative independence (like in Poland and Czech Republic, where the main staffs of public TV and radio were renewed but the editorial boards preserved their relative independence).

These cases can be called „in-between” – media being neither tools of politics, nor policy making force instead of politicians – and have been working parallel with newly born independent channels. In the former Eastern Germany basically the West German model was introduced without any „media war”; the main public service channels were just taken over by the new government with no political crises and without trying to exert full political control.

In some of the countries we can speak about a dual structure of publicity: in Croatia, Serbia and Romania the public channels have been directly controlled – even censored – by the governments but parallel with those there are real free independent channels covering the main events.

The changes in the field of media were also unavoidable after changing political system. In the Czech Republic and Poland the new governments took over the management of the old media by changing the old staffs. In Hungary it was not a historical necessity because the old staffs were liberal- minded – in spite of it the new conservative government launched the war for the media trying to establish a so- called „pure national spirit” in public media. (the government officially denied any responsibility for the „media war”).

In Croatia, Serbia and Romania the new governments preserved the old institutions in public broadcasting with old-new staffs which were by all means

expected **to be loyal** to the governments – that is: fully serving the leadership and practically having no freedom of speech.

In what cases can we speak about real conflicts of media and governments?

a) In a consolidated monocentric society having strong center of power (almost dictatorial type) there were no real conflicts because alternative views were simply suppressed. In a „soft” monocentric system – like Kadarism used to be during the last decades – a kind of „double publicity” was working. In the sphere of official media there were some conflicts because the liberal minded journalists tried to say something more than the politicians (so to say tried to push the „walls” a bit further) and not in all the cases respected the taboos (like the leading role of the Communist Party, the Soviet alliance and the authority of the leader). But these were not real conflicts because both sides – the journalists and the politicians – respected the rules of the „bailey on the same stage”. The real line of conflicts lied between the semi-legal press called „samizdat” of which had no possibility to broadcast only from abroad, through the Western channels like the „Voice of America” or „Radio Free Europe”. In the strong monocentric systems like in GDR and Czechoslovakia these alternative, non-official publications were strictly forbidden and punished, while in the softer Hungarian one they were tolerated. (Of course in a consolidated pluralistic society there is no reason to speak about „double publicity” at all.)

If a crisis develops in a monocentric political system the media – as we stated before – begins to exert political functions and begins to behave like a „branch of power” – and in historical situations like that it seems to be unavoidable.

After changing political system it may take long years – if not decades – until the public service media in Central-Eastern Europe can work on the level as in the sophisticated highly developed democracies.

EVERETTE E. DENNIS:

The media are quite powerful

If at first this statement seems obvious, I can assure you it really is not. The reason is that for years new journalism and communication students have been cautioned about overestimating the impact and influence of the mass media. The conclusion was that the media were not really very powerful after all. Now something is changing.

The 1981 publication of the *Annual Review of Psychology* (Volume 32) occurred without notice in the press and with less than a resounding ripple among media scholars in the United States. Yet one chapter had a message of profound importance for media professionals and students of mass communications. In measured language, researchers Donald Roberts and Christine Bachen wrote, „The past decade ... has witnessed a revival of the view that the mass media exert powerful influences on the way people perceive, think about, and ultimately act in their world” (307-308).

To some this may not seem not such a startling statement. We are rarely without graphic examples of the alleged power of the media, whether in foreign policy (where government leaders sometimes play to the media), in national politics (where some critics claim that television has taken over the role once played by political parties), or in social behavior where we worry whether sexually suggestive advertisements for designer jeans are corrupting the values of youth). Concern about the media clearly extends beyond the halls of academe and into everyday life, as terms like „media event”, „hype”, and „image” become commonplace in our language.

The media have been replete with examples like these for many years. Quite naturally this emphasis has led to the popular conception that media institutions have influence, impact, power, and yes, effects. While it is true that these terms were never defined to everyone’s satisfaction, there is an almost universal belief that mass media institutions shape our thinking, influence our attitudes and opinions, and contribute toward particular behavior such as voting and buying certain goods.

Mass communication was an invention of the nineteenth century, but did not attract much scholarly attention until after World War I. From that time until the mid-1940s, the yield of scholarly studies contributed to the conclusion that the media had enormous power. During this period, the scholarly view and lay view were virtually congruent. Of course, there was no universal agreement about just what the media could and could not do. There were shadings of differences in interpretation and approach, depending on whether one was listen-

ing to a critic, an empirical social scientist, a media practitioner, or the uninitiated lay person. Still, at the most simple, basic level there was considerable agreement with the hypodermic needle model of media effects, wherein the media infused the minds of individuals directly with powerful messages. This was the concept of the powerful press.

This shared perspective changed under the scholarly and professional leadership of sociologist Paul Lazarsfeld (1944) and a generation of empirical researchers. By trying to isolate questions that could be probed by social researchers, Lazarsfeld and company narrowed the focus of the media effects discussion to provable impact as demonstrated by specific, short-term studies. Looking mainly at attitude and opinion change in electoral campaigns, these researchers brought us the two-step flow and a model of personal influence, wherein mass communication was not necessarily a central and dominant force, but instead one that operated in conjunction with impersonal communication and various socializing influences. When empirical researchers were asked to explain media power, they used vague qualifying language and said they thought the earlier view of a powerful press was probably wrong. Thus came the idea of minimal effects of mass communication. This view, prominent among social scientists, had a strange and fragmenting influence on scholars' perceptions of mass communication. At the same time, the public's view of media power did not change. Even in instances when one might have doubted the power of the press to change voting behavior, for example plausible commonsense explanations were found. When it became evident that newspaper editorial endorsements for presidential candidates did not have a direct effect on the voting public, people often chose to believe that this fact did not really challenge media power. After all, we were told, reporters are liberals and their favorable treatment of liberal candidates drowns out stuffy, conservative endorsements on the editorial page.

The notion that the media had little direct influence on people led to much confusion and outright disbelief in the research and researchers. This disbelief fostered antiintellectualism and a deep chasm between practitioners and scholars, especially in journalism education, where students received mixed messages. Students received a minimal effects indoctrination in their mass media classes and also in economics, political science, sociology, and history. Teachers, in their desire to simplify and explain, too often presented the great researchers as purist scholars who sneered at any notion of major or powerful media effects. Rarely did they suggest that thoughtful people using different assumptions and different methods might come to quite different conclusion. No wonder students found themselves in a conceptual muddle. Think, for example, of the journalism student who is told by the public opinion that the media have minimal effects only to discover that the reporting teacher thinks newspaper stories can have powerful consequences. In the everyday world, then, the student watches television and perceives quite rightly that advertisers

certainly act as though media can move goods by encouraging people to buy them.

While it is difficult to doubt the scholarly benefits that came with the minimal effects perspective, it did tend to fragment our understanding of mass communication and appeared to set practitioners against researchers. Contrasting the powerful approach with the minimal effects view does provide useful background for the continuing debate over media effects, especially now when people arguing for a return to the concept of powerful media with some modification.

One of the reasons we study and debate media effects is to get a handle on our own thinking, to trace our own intellectual history and chart increments and obstacles in its development.

Whether the dramatic shifts in research findings (as noted by Roberts and Bachen) truly represent what the historian of science Thomas Kuhn (1962) in *The structure of Scientific Revolutions* calls paradigm change or complete change in our thought process is not clear, but scholars increasingly think this might be so.

The first strings of the apparent shift in communication research came not in a new and startling book of theory, but in the shared views of a number of scholars, some of whom were well-established, while others were just beginning their careers. The distinguished researcher Wilbur Schramm urged study of the „quiet, continuing effects” of mass communication which, he said were largely ignored and might yield important findings. Melvin DeFleur and Sandra Ball-Rokeach (1982), authors of *Theories of Mass Communication*, said we should explore the role of mass communication in the enlargement of peoples’ belief systems, which he thought might seriously challenge the narrow, limited conclusions of earlier studies. The German researcher Elisabeth Noelle-Neumann called for a return to belief in the concept of a powerful mass media. „The fact is, „ she wrote, „the decisive factors of mass media are not brought to bear in the national laboratory experiment” (Noelle-Neumann, 1973, 67). Adding to the discussion, several other scholars agreed that what people learn from communication activity is a more rewarding topic for media effects research than attitude formation or change. Offering a striking observation in his studies of media bias in electoral campaigns, John P. Robinson wrote that evidence now exists that under certain conditions, the media can have political impact. Robinson was one of the first to challenge seriously the minimal effects perspective, asking rhetorically in his 1972 *Journalism Quarterly* article, „Can the Media Affect Behavior After All?” Agenda-setting studies by Maxwell McCombs and Donald Shaw (1972) concluded that the informationla-learning role of the media was its most important effect. This means that the media will tell people not what to think but what to think about. The above scholars were

quite careful and understated in their new view of media power, but others were not so quiet. Sociologist Todd Gitlin denounced the Lazarsfeld (minimal effects) tradition in an article that accused researchers of failing to „put the crucial questions” because of „intellectual, ideological and institutional commitments” (Gitlin, 1978, 205). Said Gitlin, „behind the idea of the relative unimportance of the mass media lies a skewed, faulty concept of importance, similar to the faulty concept of power” (205). To Gitlin, this had the effect of justifying the existing system of media ownership, control, and purpose:

By its methodology, media sociology has highlighted the recalcitrance of audiences, their resistance to media-generated message, and not their dependency, their acquiescence, their gullibility. It has looked to „effects” of broadcast programming in specifically behaviorist fashion, defining „effects” so narrowly, microscopically, and directly as to make it very likely that survey studies could only show slight „effects” at most. It has enshrined short run effects as „measures” of „importance”, largely because these „effects” are measurable in a strict, replicable, behavioral sense, thereby deflecting attention of larger social meanings of mass media production (203-206).

This view comes mainly from humanistic reasoning and observation. However, Roberts and Bachen (1981) reached a similar conclusion based on a review of several areas of research, including patterns of media use, probes of children, and media studies of uses and gratifications, information transmission and processing, the knowledge gap hypothesis, the cultivation of beliefs, attention and comprehension, responses to advertising, political socialization, anti-social behavior, pro-social effects, and sex role socialization. This research raises new questions and expands the arena for investigation well beyond the old targets into the largely uncharted realm of cognitive effects. It is here that many studies, with striking and distinctive findings, are encouraging researchers to consider a modification of the minimal effects doctrine. Several recent texts about media effects also make this point. It is not surprising that one of the most articulate proponents of a new view, the German researcher Noelle-Neumann, says, there are clues in research that have not been considered to any great extent before:

1. *Ubiquity of the media* – the ability to be everywhere, to dominate the information environment. The media are so ubiquitous at times that it is difficult to escape a message.

2. *Cumulation of messages* – one should look beyond the individual, fragmented messages to the cumulative effect over time. There is frequent repetition of the message that tends to reinforce its impact.

3. *Consonance of journalists* – remarkable agreement and demographic similarity among journalists and other media professionals leads to a sameness

in newspapers and newscasts and limits the options the public has for selective perception (Noelle-Neumann, 1974, 67-112 paraphrased).

Similarly, communication researcher James Lemert (1981) attacks what he calls „the simple reductionist model” of the minimal effects school, which measured media influence mainly through attitude change. This, he says, is too simple an explanation because it uses only one measure – behavior – to ascertain effects. Lemert would have us discard the idea that attitude change is either necessary or sufficient for public opinion change. He believes that minimal effect researchers attempted to explain society with limited information about individuals. The mass media, he says, can have a powerful impact on the information given to decision makers. By integrating research on public opinion with the role of decision makers and journalists, Lemert proposes studies that would take effects research beyond „simple reductionism.” More importantly, he recognizes we must first understand the prevailing research patterns in order to use their strength and avoid their limitations. Like Noelle-Neumann and others, he is concerned with the news media as collectors of attitude information and with the context of attitude information and change.

Many media people are reluctant to brag about it, but they are also aware of their power. It is the only institution that really gets no policing; it falls back on the Constitution when occasional darts begin to come close. In protecting its power, every mass medium paints its critics as uniformed cranks who would repeal the First Amendment and censor the press.

Richard Harwood, ombudsman for the *Washington Post*, pointed up media power: „Newspapers and other media enterprises ... have acquired considerable wealth, influence and perhaps real power in this century” (1989, *World Media Report*, Washington, D.C., May-June, 3). Harwood is, of course, being modest when he says „perhaps real power.” He and other journalists know full well that media are powerful and have far too few checks on their power. This is the very reason he thinks newspapers should have ombudsmen such as he.

When the dust is settled on the present media effects debate, I believe that a true paradigm shift, in Kuhn’s (1962) term, will be evident. We have, in fact, seen an integration of all the stages of change that accompany paradigm change. There has been incremental change, as represented in the empirical scholarship wherein researchers are framing new questions that take them into cognitive areas and beyond the limitations of short-run effects studies. This change has come about by a useful collaboration between people interested in the largely externally oriented social impact and those caring more about individuals and their attitudes as well as those who care about media organizations. In the early stages of some of this research, findings that conflicted with the prevailing patterns and widely held beliefs were often seen as change by exception. As these findings recurred, they eventually replaced the earlier view. Some

scholars say there has been a pendulum shift and they decry the „errors of the past.” If research really does tell us that we need a new view of media power, it may be due to studies that probe such issues as the social construction of reality and long-term cumulative effects. Notably, research of this kind is no longer confined to a small group of theoretical researchers in mass communication or social psychology and related fields. Persons from within mass communication with interests in history, law, institutional analysis, economics, and other topics are also working diligently on questions often central to media impact, influence, and effect. Even these terms are getting greater clarification and more precise definition as scholars raise new questions and try to make more refined calibrations.

All of these factors will help us understand the impact and influence of mass communication with greater care and sophistication than before. We will not return to the point of having uncritical awe of so-called media power, but we will understand better how mass communication works in the context of other social forces without underestimating its importance and influence. Clearly, the media are powerful.

Argument Summation: The media are quite powerful

The general perception that the media are a powerful force in society is correct. The research of social scientists who revealed a limited impact of media on formation of opinions only fragmented our understanding of the power of the media. Today, more balanced research is leading to a growing recognition of media power. The difference is how the importance of the media is measured. Modern researchers feel that the impact of media power is in telling people what to think about, not what to think. The behavioral focus of early media sociologists led them to ignore the broader social impact of mass media by measuring its importance only in narrow, easily definable areas. It is now accepted that the power of the media comes not from single messages, but from the cumulation of messages and from the domination of the information environment by the media. Attitude change is not necessary for a change in public opinion; hence, earlier studies failed to account for the power of the media. As the terms get greater clarification and more precise definitions, the power of the media will become increasingly evident.

JOHN C. MERILL:
**The media are not so powerful
response**

I take issue with the contention that the media are all-powerful. Still I am in good company, as even my coauthor will agree, since he points out that for years there have been researchers who have maintained that the impact and influence of the media have been overstated. Thus, this topic is, in spite of its fuzzy nature, quite controversial.

I am put in a different position, however, by the very wording of this proposition. I really cannot maintain that the media have no power and that their impact is *noexistent*. It is all obvious that the media have some power and that their influence on society cannot be denied. Advertisers, pragmatists and realists that they are, recognize the power of the media. Sociologists have documented various trends started and maintained by media attention. Politicians have contended that their careers have been helped or ruined by attention or neglect by the media. Panics have been precipitated by the media. Riots, demonstrations, skyjackings, and acts of terrorism are thought to be stimulated by media publicity. The „contagion” aspect of events is obviously connected with public exposure.

I cannot and will not deny that the media have some power. But the question really is: Do we know for certain that the media are in *themselves* powerful? Or are they simply secondary factors, triggering mechanisms if you will, which have various impacts in society under certain circumstances?

Let us admit immediately that some media, under some conditions, with some people, have some effects or impact. Media, however, do not work in a vacuum. Certainly Paul Lazarsfeld and his colleagues (1944) were right when they concluded that the mass media operate in conjunction with many social forces to bring about certain results. The implication of much of these „effects” research is that mass communication is influential, but not central or dominant in the model of personal influence.

A candidate for office, let us say, is elected. Did the media put him in? The answer must be, „No – they probably played their part.” The candidate appeared to many persons in person – as an individual without media help. He conversed; he debated; he answered questions. He used the telephone. He and his family and friends knocked on doors and handed out cards. He spoke at the Rotary Club and at the county fair. He was an individual, as well as a media, event.

In addition, we must recognize that the candidates themselves (exclusive of the power, presumed or real, of the media) had talents, effectiveness, charisma, a friendly and trustworthy smile, and other personal attributes that made them popular and electable. The media themselves did not give them these attributes. The media may have served as channels whereby the public or portions of it were exposed to these attributes – but they were personal, not media-induced. How can researchers, seeking to perceive the impact of the media, separate personal „power” from media „power”? I do not think they can. There is no evidence, to my knowledge, that can show that all other impacting factors can be separated: So the conclusion is that the media have no more than tangential or minimal impact.

Journalists, of course, like to think that they and their media have great power and that they are movers and shakers in society. It is satisfying to them to think that they are kingmakers, agenda-setters, corruption-unearthers, society-improvers. Of course, they are not quite so sure of their power when someone points out that the negativism, violence, sensationalism and exploitation permeating the media might be having a deleterious effect on society. They seem to see themselves as having only „positive” power and seldom, if ever, „negative” power.

While there are many communications scholars like DeFleur, Noelle-Neumann, Clarke, and Kline, alluded to by Dennis, who call for more research of media impact in the real (nonexperimental) world, hardly any research of this nature has been done. How does one perceive the impact of the media when trying to study them in a total social symbiosis? How does one separate or isolate purely media effects from other effects? These questions have been addressed, of course, but have not been satisfactorily answered. When scholars like Max McCombs and Don Shaw (1972) conclude that agenda setting by the media is an important role and has „power” in that it tells people what to think about, they have stated an obvious informational principle, but they have come no closer to specifying the real power of the media. Of course, I will generally think more about news events that I read much about and see prominently on the TV screen than I will about those which are ignored or minimally treated by the media. Nobody can deny that I may be aware of these events or even think about them because of their media attention, but the question still remains: What impact does such consciousness have on me?

A locked front door to a building may cause me to go around to a side door to enter. In one sense the lock has power and has caused a change in my activity; it has modified my interaction with my environment. But how has it affected me? Studying the lock it will not answer the question. Neither will a study of the quantitative aspects of my new and more elongated journey to another door. Only an in-depth psychological study will cast some light on the power or impact on me of the locked front door.

What I am trying to say is that our lives are constantly affected or changed by multitude of factors – some of which are messages reaching our brains – and these factors are so complex and intertwined as to defy clear determinations as to the impact of each. What we think obviously has some kind of effect on our lives. What we do is also important. But what we do is not always determined by what we think, so we cannot say that if we have certain information we will act in a certain way on the basis of that information – or, in fact, that we will act at all.

John P. Robinson (1972) says that evidence now exists „that under certain conditions” media can have political impact. That is almost like saying that under certain conditions as Alpine valley town can be destroyed by an avalanche of snow. Of course, media can have political impact. I can just as well say that under certain conditions media can not have political impact.

My coauthor cites James Lemert’s (1981) attack on the „simple reductionist model” of minimal effects, which measures media influence mainly through attitude change. Lemert says, according to Dennis, that mass media can have a powerful impact on the information given to decision makers. I would go even further than that: Mass media can have *total* control and impact on the *information* given to decision makers. (Impact on the *information*: Now here is a new concept!) At least this would certainly be true of the information given by the media. Earlier I maintained that people (including decision makers) get more information from sources other than mass media.

What we need in this debate about media power are some clear definitions. I do not think most researchers and students in this area are really sure of what they are talking about. What do they mean by „power”? What is meant by „minimal effects”? Or „maximal effects”? Just how powerful (by any definition) would the media need to be to be considered powerful or effective?

Are there not different types or forms of power? Providing information (regardless of the impact) is one kind of power. Another power is the impact or effect of such information on the *mind*. Still another power would be the impact or effect of such information on the *actions* of a person. Most often the distinctions among these kinds of power are ignored or minimized.

I would postulate that:

1. Media are most powerful in furnishing information and setting agenda for members of a public.
2. Media are next most powerful in impinging on the thoughts, opinions, and attitudes of members of a public.

3. Media are least powerful in affecting actions of members of a public.

Argument Summation: The media are not so powerful

We usually assume the media are powerful, but we have very little evidence. Naturally media have some power, but it is usually overblown. Secondary factors have various social effects on audience members in certain circumstances. We do not know how much power media really have because we cannot isolate their impact from other influencing factors, such as conversations, peer pressure, family, school, and church. It is most likely that media have the most „power” in focusing our attention in certain directions – *attention power*, if you will – but that is quite different from power to *cause* action.

TOPICS FOR DISCUSSION

1. Assuming media have powerful effects in society, what does this suggest for (a) education of media people, and (b) ethics of media people?
2. Why do you think the issue of media power has such a fascination for communication scholars? Do you think media practitioners are „power hungry”?
3. Why do you think *what* people learn from mass media has significant effect upon them or indicates that media are, or are not, powerful?
4. When scholars say that „under certain conditions” media can have impact, are they supporting or minimizing the *powerful effects theory* of the media?
5. Explain why advertising and its large expenditures argue for powerful effects of media. Also discuss why many politicians who get more exposure than their opponents often lose the election.

TOPICS FOR RESEARCH

1. Write an essay about the academic-professional disputes over media power. Compare the perceived „power of the press” in the 1930s and 1940s with that in the 1950s and 1960s. What is the prevailing sentiment today? Do academics and media professionals agree or not? Why?

2. Compare ideas about the power of the media to deliver consumers through advertising as is asserted in economics textbooks versus mass communication or advertising texts. What differences in interpretation and analysis do you find?

3. Some media researchers doubt that the media can do much to change people's attitudes, opinions, and behavior in elections. Campaign managers and politicians themselves seem to doubt this, or they certainly act as though they do. To what extent do media influence (or not influence) the outcome of elections?

4. Do a profile of a leading media consultant who works on political campaigns. What do we know about the person? How does he or she work? What evidence does he or she marshal in deciding what communications resources to deploy in a campaign? How do we know whether the strategy worked?

5. Write a „biography of an idea,” that of *agenda-setting*. What does the term mean? Who originated it? How did it come to be known as „an important media effect”? What have studies of agenda-setting shown? How would you explain the agenda-setting hypothesis to a lay audience?⁵⁵

FURTHER READING

Altshull, J. Herbert. *Agents of Power: The Role of the News Media in Human Affairs*. White Plains, NY: Longman, 1984.

Babb, Laura L., ed. *Of the Press, by the Press, and Others, Too*. Boston: Houghton Mifflin, 1976.

Cohen, Jeremy and Timothy Gleason. *Social Research in Communication and Law*. Newbury park, CA: Sage Publications, 1990.

Comstock, George, et al. *Television and Human Behavior*. New York: Columbia University press, 1978

Davis, D.K., and S. J. Baran. *Mass Communication and Everyday Life: A Perspective on Theory and Effects*. Belmont, CVA: Wadsworth, 1981.

⁵⁵ In: Dennis – Merrill: *Media Debates – Issues in Mass Communication*. Longman, New York-London, 1991

DeFleur, Melvin L., and Sandra Ball-Rokeach. *Theories of Mass Communication*. 4th ed. White Plains, NY: Longman, 1982. Also see 5th ed.

DeFleur, M. L., and Everette E. Dennis. *Understanding Mass Communication*. 3rd ed. Boston: Houghton Mifflin, 1988.

Dennis, Everette E. *The Media Society*. Dubuque, IA: William C. Brown Publishers, 1978.

Reshaping the Media. Beverly Hills, CA: Sage Publications, 1989.

Gitlin, Todd. „Media Sociology: The Dominant Paradigm.” *Theory’s Society* 6(November 1978): 205-253.

The Whole World is Watching. Berkeley, CA: University of California Press, 1980.

Jamison, Kathleen Hall, and Karlyn Kohrs Campbell. *The Interplay of Influence*. Belmont, CA: Wadsworth, 1983.

Klapper, Joseph T. *The Effects of Mass Communication*. New York: The Free Press, 1960.

Kraus, Sydney, and Dennis Davis. *The Effects of Mass Communication on Political Behavior*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 1976.

Kuhn, Thomas. *The Structure of Scientific Revolutions*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1962.

Lazarsfeld, Paul, et al. *The People’s Choice*. New York: Duell, Sloan & Pearce, 1944.

Lemert, James B. *Does Mass Communication Change Public Opinion After All?* Chicago: Nelson-Hall, 1981.

McCombs, Maxwell, and Donald Shaw. „The Agenda-Setting Function of Mass Media.” *Public Opinion Quarterly* 36(1972): 176-187.

Mills, C. Wright. *Power, Politics, and People*. New York: Ballantine Books, 1962.

Noelle-Neumann, Elisabeth. „Return to the Concept of Powerful Mass Media.” *Studies of Broadcasting* 9(1973): 67-112.

„Print Culture and Video Culture.” *Daedalus*. A special issue 3, no. 4 (Fall 1982)

Reeves, Richard. „The Press’s Great Threat.” *Esquire* (August 1, 1978): 10-13.

Roberts, D. F., and Christine M. Bachen. „Mass Communication Effects.” *Annual Review of Psychology* 32(February 1981): 307-56

Robinson, John P. „Can the Media Affect Behavior After All?” *Journalism Quarterly* 49, no.2 (1972): 239-46.

Rubin, Bernard. *Media, Politics, and Democracy*. New York: Oxford University Press, 1977. See especially Chapter 5, „Media and Election Trends.”

Schramm, Wilbur, ed. *The Process and Effects of Mass Communication*. Urbana, IL: University of Illinois Press, 1954.

Schramm, W., and William Porter. *Men Women, Messages, and Media*. New York: Harper and Row, 1982.

Small, William J. *To Kill a Messenger: Television News and the Real World*. New York: Hastings House, 1970.

Political Power and the Press. New York: Hastings House, 1972.

Stein, Robert. *Media Power: Who is Shaping Your Picture of the World?* Boston: Houghton Mifflin, 1972.

III.
Pártok és pártrendszerek –
itt és máshol

11. TÉMA: PÁRTOK ÉS PÁRTRENDSZEREK

A TÖBBPÁRTRENDSZEREK KIALAKULÁSA KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN 1989-1992

Bihari Mihály:

AZ ÁLLAMPÁRTI DIKTATÚRÁTÓL A VERSENGŐ TÖBBPÁRTRENDSZEREKIG⁵⁶

A RENDSZERVÁLTÁS KÖZÖS ÉS ELTÉRŐ VONÁSAI KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN 1989-1992-BEN

Kelet-Közép- és Kelet-Európa országai a társadalmi méretű és történelmi jelentőségű rendszerváltás második szakaszában vannak, egyre nyilvánvalóbban más-más helyzetben, állapotban, eltérő kilátások közepette.

A nagy rendszerváltások első szakasza – a rendszer egészét veszélyeztető és megrázkódtató ellentmondások, feszültségek felhalmozódása, a rendszer megreformálhatatlanságának tömeges felismerése, a rendszer működőképességének rohamos csökkenése – mintegy húsz évig tartott, a hetvenes és nyolcvanas évtizedet fogta át. A rendszerváltás szűkebb értelemben vett második szakasza háromöt éve kezdődött el Kelet-Közép-Európa szocialista országaiiban. E szakasz legfontosabb fejleményei: a hatalmi szerkezet és intézményrendszer lebontása, összeomlása, helyenként szétrombolása, új hatalmi struktúra kialakulása, a politizáló elit tömeges, néhol többszöri kicserélődése, új jogrendszer megalkotása, a társadalmak új történelmi pályára és mozgástérbe kerülése. A második szakaszban még együtt léteznek és működnek a régi és az új intézmények, struktúrák, amelyek között éles feszültségek keletkeznek, de már az új rendszer szervezeti, jogi-normatív, hatalmi elemei a dominánsak, s dominanciájuk megkérdőjelezhetetlen.

Jelenleg Kelet-Közép-Európa posztkommunista országai a rendszerváltás második szakaszának a végén tartanak, s pár éven belül eljuthatnak a harmadik szakaszba, amelyben a régi gazdasági, tulajdonosi, elosztási, hatalmi, ideológiai-tudati elemek, intézmények és struktúrák teljesen leépülnek, a régi és az új rendszer ellentmondásai és a konfliktusok feszültségei helyett már csak az új rendszerre jellemző, rendszerspecifikus ellentmondások lesznek.

Ez a példátlanul felgyorsult, Európa nagyobb részét, a világ több mint egyhatodát érintő társadalmi rendszerváltás egyúttal történelmi „visszatérés” is

⁵⁶ In: A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában – 1989-1992. Kossuth Könyvkiadó, 1993.

egy túlhaladottnak ítélt társadalmi berendezkedéshez, amelyről mára már nyilvánvalóvá vált, hogy ez az emberiség egyetemes – de nem unilineáris – társadalmi jövője; a modern kapitalizmushoz, a piaccgazdasághoz, a versengő többpártrendszerhez, az intézményes hatalommegosztáshoz, a jogállamhoz és a politikai demokráciához.

A kelet-közép-európai szocialista országok politikai rendszerének változása tehát rendszerváltással járt együtt, úgy, hogy a politikai-hatalmi rendszer megváltozása indította el, vezérelte és determinálja ma is a társadalom többi, gazdasági, oktatási, szociális, tulajdonosi stb. alrendszerének a változásait. A rendszerváltás történelmi folyamatát a politikai rendszerváltás determinálja, és sok tekintetben az szabja meg a rendszerváltás egészének jellegét, irányát, sebességét és minőségét.

A politikai rendszer által meghatározott diktatórikus szocializmusokat csak a túldetermináló politikai alrendszer radikális megváltoztatásával lehetett átalakítani.

A rendszerváltás megcélzott történelmi és társadalmi modellje lényegileg azonos a modernizált és nyitott szerkezetű kapitalizmussal, annak gazdasági, szociális, politikai, oktatási rendszere a társadalmi alrendszerek elválasztottságára és erős autonómiájára épülő társadalmi szerveződéssel. A rendszerváltás kiinduló helyzete, feltételei, módja és útja viszont rendkívül eltérő volt, sőt ezek az eltérések növekednek. Ma már nyilvánvaló, hogy nincs egyenes és egyforma út a diktatórikus szocializmusokból a posztkommunista társadalmakhoz.

A posztkommunista rendszerváltás történelmi síkon megfogalmazható általános és közös vonásai:

- *megkésett modernizáció*: a százszázötven évvel ezelőtt megindult, majd negyvennegyvenöt évvel ezelőtt megszakított szerves fejlődés és modernizáció újraindulása;
- *mintakövető modernizáció*: a modern és sikeresnek tekinthető kapitalista modell és modernizációs út követése;
- *felgyorsult modernizáció*; a modern kapitalista társadalmakhoz való gyors felzárkózás, erőltetett ütem és versengés.

A posztkommunista országok a rendszerváltás összes többi elemében különböznek egymástól.

A rendszerváltás különbözőségeit meghatározó és az eltéréseket követő tényezők:

- a rendszerváltás induló feltételeinek eltérései;

- az átmenet eltérő folyamatai, jellege, szerkezete;
- a politikai rendszerek stabilitásának eltérései;
- a jogrendszer eltérő állapota és a jogállam eltérő kiépültsége;
- a politikai kultúrák és tradíciók eltérései;
- a posztkommunista országok eltérő helyzete a nemzetközi rendszerben;
- a nemzetiségi konfliktusok eltérő állapota az egyes posztkommunista országokban.

A rendszerváltás induló feltételei

A rendszerváltás és a történelmi jelentőségű átalakulása kezdetének jól elkülöníthetőek az azonos és az eltérő vonásai.

A rendszerváltás közös előzményei

A szocialista társadalmak közös vonásai abból eredtek, hogy egy nemzetközi társadalmi rendszer részeként léteztek, a rendszerből való kiválás alternatívája nélkül. (Lásd 1953, 1956, 1988, 1991 eseményeit és konfliktusait.)

A diktatórikus szocializmusok közös vonásai a rendszerváltás előtt és annak kezdetén 1987-1989ben:

1. mindegyik oktrojált, nem választott társadalmi berendezkedés volt;
2. a rendszerváltás alternatívája nélkül, unilineáris történelmi perspektívával, nagyon korlátozott mozgástérben fejlődtek negyvennegyvenöt éven keresztül;
3. kötelező minta és referencia volt a szovjet modell és az ideológia által végtelenül leegyszerűsített marxista szocializmus;
4. mindegyik ország számára modernizációs zsákutca volt az erőszakolt szovjet típusú szocializmus modellje, amely lényegileg a modernizáció követelményeivel (alrendszerek funkcionális elválása és autonómiája, nyitott társadalom, tranzaktív kapcsolatok dominanciája, szemben a hierarchikus szerveződéssel stb.) ellentétes, ezért antimodernizációs társadalomszerveződés volt;
5. gyenge hatékonyságú, redisztributív tervgazdálkodás;
6. ideokratikusan (egyetlen ideológia uralma jegyében) megszervezett társadalmi berendezkedés;

7. az egypártrendszerű diktatúrák egy nemzetközi párt-diktatúra rendszerébe zártan működtek.

Eltérő vonások a rendszerváltás indulásakor

1. Az egyes szocialista országok „reformtörténete” egymástól nagyon eltérő volt, a reformok – a nemzetközi diktatúra rendszerébe ágyazottság ellenére – a meglévő mozgástér kihasználása, a modellváltások sorozata vagy azok elmaradása következtében.

A szocialista országok között *Magyarországnak* volt a leghosszabb, mintegy húszéves reformtörténete, miközben a magyarországi szocializmus történelme során is többször modellváltás történt.

Csehszlovákiában egyetlen modell- és rendszerváltási kísérlet történt 1968-ban, amit megszakított és visszavetett a politikai ellenreformáció. A csehszlovák kommunista vezetés húsz évre lefékezte, befagyasztotta a reformok és a kis lépések sorozatán keresztül megléphető modellváltások és átalakítások lehetőségét.

A lengyelországi szocializmus történetére a meg-meglendülő (1956, 1970, 1976), majd elakadó, végül katonai-politikai diktatúrába és mozdulatlanságba merevedő modell stabilizálása volt a jellemző, mígnem a társadalom a nyolcvanas évek közepére szinte kettészakadt.

Oroszországnak, Ukrajnának és a balti országoknak nem volt külön elemezhető, reformtörténetük, osztoztak a Szovjetunió egészének óvatos, a bürokrácia által vezérelt reformjaiban, megmerevedett szerkezetében 1984-1985-ig. A Gorbacsov által elindított radikális reformok nem annyira átalakították, inkább fellazították és dezintegrálták a Szovjetunió szocialista társadalmi berendezkedését. A radikális reformok azonnal éles hatalmi harcokat és konfliktusokat idéztek elő anélkül, hogy a társadalom aktív résztvevője, s legfőbbképpen pedig támogatója lett volna az első igazi, radikális szovjet reformfolyamatnak.

A Német Demokratikus Köztársaságban az ideokrácia és a merev hatalmi struktúra erősen konzervatív volt és maradt egészen 1989 őszéig. Radikális reformokra nem került sor, óvatos „átalakítások” is csak a gazdasági szférában történtek. Az NDK mindig a „szocialista tábor” reformfékezője és a reformok ideológiai ellenzője volt.

Románia, Bulgária és Albánia sem tűnt ki reformjaival, több évtizedes személyi és klándiktatúra alakult ki és maradt fenn bennük, egészen az összeomlásig.

Jugoszlávia 1944-1948 között a szovjet típusú államszocializmus leghívebb követője és másolója volt. Az 1948as nagy szakítás szinte „rákényszerítette” a

jugoszláv vezetőket, hogy a szovjet modelltől mind jobban eltávolodjanak, tisztán politikai-hatalmi, nem pedig ideológiai okok miatt. Az ideológia: „a társult munka szervezetei”, az „önigazgató szocializmus”, a katonai tömbökhöz nem csatlakozó „el nem kötelezett” jugoszláv külpolitika ideológiai tételei később születtek meg. A hatvanas évtized az új út keresésének a jegyében telt el, a reformok kiteljesítésének eufóriájában, miközben az egypártrendszerű diktatúra, az ideokrácia érvényesülése, a nemzeti ellentétek elfojtása és Tito személyi hatalma megkérdőjelezhetetlen volt.

2. A vizsgált országokban különbségek voltak a redisztributív tervgazdálkodás racionalizálása, az érdekek érvényesítése, beszámítása, a latens pluralizmus kialakultsága és megtűrése szempontjából is.

Magyarország használta ki gazdasági reformjai során a leginkább – a gazdálkodási rendszer egészének megváltoztatása nélkül, ami nem volt reális alternatíva – az újraelosztó tervgazdaság racionalizálásának lehetőségét, nem a tervutasításos rendszer lebontásával, hanem enyhítésével, a hierarchikus függőségek lazításával, a nem formalizált érdekkijárási, lobbyszás és érdekbiszámítás mechanizmusaival, az érdekluralizmusból fakadó látens politikai pluralizmus korlátozott valóra váltásával és a második gazdaság megtűrésével.

Csehszlovákiában a redisztributív tervgazdálkodás irracionálisusa sokkal keményebben és tovább érvényesült. Az érdekluralitás és a politikai-ideológiai sokféleség semmilyen artikulációs lehetőséggel nem bírt, az ideokratikusan megszervezett társadalom belső tehetetlensége óriási volt.

Lengyelországban szétzüllött az újraelosztó tervgazdálkodás. Konzerválódott a politikai-termelési viszonyok diktatúrájába kényszerített mezőgazdaság, a gazdasági szféra kettétört és szinte irányíthatatlanná vált, a kommunista vezetésnek csak az az illúzió maradt, hogy irányítja a gazdasági folyamatokat, valójában azokat csak a rendszer belső tehetetlensége mozgatta.

Oroszország, Ukrajna és a balti köztársaságok gazdasága, a szovjet gazdaságba zártan, a teljes irracionális jegyében, minden komoly reform nélkül működött és szerveződött. Bár a lobbyszás, az érdekcsoportok ereje óriási volt, azok is csak politikai hatalomra szert téve tudták akarataikat érvényesíteni, ezért a gazdasági csoportok, lobbyk, a köztársasági szintű és regionális szerveződésű maffiák a politikai hatalommal és struktúrával szorosan összefonódva tartották kézben a gigászi gazdasági rendszert. Mivel a piacgazdálkodás Oroszország és Ukrajna területén soha nem volt uralkodó gazdaságsszervező forma és rendszer, ezért a bürokratikus újraelosztó tervgazdálkodás alternatívája nem is a latensen kiépülő piac, hanem a gazdasági banditizmus és az általa uralt feketepiac lehetett.

Az *NDK és Bulgária* gazdaságirányítását és tervezdálkodását a centralizációs törekvések jellemezték a direkt tervutasítás lazítása nélkül. Mindkét ország hosszú életű diktátorai és politikai vezetése nagy „gazdasági régiókba” akarta szervezni a gazdaságot, „gazdasági kombinátok” épültek rá a vállalati szférára, közvetlenül beépülve és rátelepedve a termelési és elosztási folyamatokra. Míg az NDK-ban ez a „túlszervezett” és „túlcentralizált” gazdaságirányítás és direkt tervezdálkodás némi előnyt és javulást eredményezett, addig Bulgáriában a gazdaság túlzott szervezeti koncentrációja és direkt tervirányítása a nyolcvanas évekre tönkretette az ország gazdaságát.

Jugoszlávia gazdasága, nekilendülő gazdasági reformokkal, a legkorábban épített be és őrzött meg bizonyos piaci racionalizáló elemeket, miközben az ideológia nyelvezete eltakarta az óvatos nyitást a részleges piaci reformok felé. Az érdekérvényesítés intézményes keretei kialakultak az „önigazgató” gazdasági és közigazgatási szférában, s Tito halála után egyre erőteljesebbé vált a nemzedéki konfliktus.

Az ideológiai egyöntetűség, a politikai nyelvezet mindent elfedő kötelező használata mögött egyre inkább megmutatkozott a társadalom sokszempontú latens érdektagsága.

3. A politikai hatalom diktatúrája és az egypártrendszer hatalmi monopolizmusa szintén jelentősen – később a rendszerváltást is meghatározó erővel – eltért a vizsgált szocialista országokban.

Magyarországra a nyolcvanas évek végére egy fellazult, puha diktatúra, liberalizált ideokrácia és tolerált, rejtett politikai pluralizmus volt jellemző. A politikai pluralizmus a párton belül is megnyilvánult; a radikális reformerök a rendszerváltást és az egypárti hatalmi szerkezet leváltását követelték.

Csehszlovákiában még 1989 őszén is kemény, monolitikus szerkezetű pártidiktatúra működött a megmerevedett ideokrácia mellett, minimális politikai tolerancia sem érvényesült. 1989 őszén a csehszlovák kommunista vezetés, az NDK, Kuba és Románia vezetőivel még erős nemzetközi blokkot alkotott a magyarországi és a Szovjetunió belüli reformokkal szemben. 1968 után kiiktatták a politikai életből a csehszlovák értelmiséget funkcionálisan, szinte megfosztották a társadalmat szellemi és politikai elitjétől.

Lengyelország 1980-ig sok tekintetben hasonlított Magyarországhoz, de az 1981. december 13-i katonai puccs után kettészakadt a társadalom kettős hatalom jött létre, anélkül, hogy a legkisebb remény lett volna a két Lengyelország politikai integrációjára. A rendszer alternatíváját a jól szervezett illegális ellenzék fogalmazta meg, szervezte a politikai ellenállást, miközben a diktatúra hatalmi gépezete egyre inkább elvesztette uralmát és

irányítóképességét, anélkül, hogy a társadalom számára elfogadható alternatívát tudott volna nyújtani.

Oroszország, Ukrajna és a balti országok a kemény diktatúra és az egyre jobban szétzúlló politikai rendszer keretei között vegetáltak a rendszerváltás küszöbén. A párton belül és a legfelsőbb vezetésben egyre nyíltabbá vált a hatalmi harc, Gorbacsov és követői a jobb- és baloldali ellenzék keresztüztüze kerültek. A radikális ellenzéknek nem volt elég a peresztrojka és a glasznosztj kínálta változás, az ortodox bolsevikok számára pedig túl sok volt az is, ami megtörtént. A rendőri és a párt-diktatúra szervei és intézményei még működtek ugyan, de a társadalom politikai szétesése, a teljes dezintegráció szétzüllesztette a politikai bürokráciát, teljesen kiszámíthatatlanná téve a politikai konfliktusokat és folyamatokat. A balti országokban a hatalmi rendszeren belül különösen éles konfliktust jelentett a nemzeti megosztottság, az elementáris erejű tiltakozás a több évtizedes „eloroszosítás” ellen, az orosz „helytartók” és politikai vezetés ellen, amelyben csak kevés számú nem orosz, lett, litván vagy észt származású politikust tűrtek meg.

Romániában egy szélsőségesen nacionalista, fasisztoid politikai despotizmus alakult ki és működött az 1989. decemberi összeomlásig. A társadalom tagjainak kiszolgáltatottsága és megfélemlítése teljes volt, a politikai vezetés tömegesen és a politika mindennapi eszközeként alkalmazta a bűncselekményeket, ezzel kriminalizálta a politikai folyamatokat és a politikai életet. A szocializmus ideológiája és a párt vezető szerepének érvényesítése, a szocializmus „építése” csupán ideológiai metanyelv volt, amellyel a szélsőséges nacionalizmust, a nem román nemzetiségek ellen irányuló fasisztoid kulturális genocídiumot, és a Ceausescu-család hatalmát terítették be és „fedték el”.

Bulgáriában az egypártrendszerű posztstálinista diktatúra alig változott Zsivkov uralma alatt, amely szélsőséges személyi kultusszal párosult.

Az albán politikai vezetők nyíltan a sztálini tételeket vallották, vállalták a sztálini szocializmust és annak hatalmi rendszerét.

Jugoszláviában az enyhített egypárti diktatúra keretében a kommunista párt hatalma megkérdőjelezhetetlen volt, de – elsősorban Tito halála után – az „önigazgató társadalmi” modell lazította a „pártitokráciát” és a pártirányítás erejét. Az értelmiségen belül mindig működött és fel-felbukkant az egy-egy folyóirat vagy politikai klub köré szerveződő belső ellenzék.

4. A vizsgált országokban, a felszín egyformasága alatt a politikai kultúra, a társadalmi tudat, a történelmi tradíciók és az ideológiai szerkezet eltérései is nagyobbak voltak, mint az azonos vonások.

Információs Szemle:

ELMÉLET ÉS POLITIKA⁵⁷

G. SARTORI:

PÁRTOK ÉS PÁRTRENDSZEREK

A szerző, akinek a demokrácia elméletéről szóló művét klasszikusként tartja számon a polgári politikatudomány, korábban a Firenzei Egyetem Összehasonlító Politikatudományok intézetének igazgatójaként dolgozott, 1976-tól pedig a neves Gabriel Almond utódaként a Stanford Egyetem politikatudomány professzora. A kiadói ajánlás a polgári pártelmélet-kutatás Duverger 1951-es, politikai pártokról szóló munkája óta a legátfogóbb vállalkozásként tartja számon Sartori kétkötetesre tervezett művét. Az I. kötet első része a párt keletkezésével, funkcióival, a párttal mint egészszel és a párton belüli viszonyokkal foglalkozik. A második rész középpontjában a pártrendszerek állnak; itt a szerző megkísérli típusokba sorolni a különböző pártrendszereket, leszögezve, hogy a besorolás fő rendező elve a pártrendszerek működésében kimutatható versenyjelleg, a konkurencia, illetve ennek hiánya. A pártok száma mint rendező elv – a szerzői előszó szerint – a versenyjellegnek alárendelt kérdés. A II. kötet tartalmazza a harmadik és negyedik részt, melyben a párttípusok (pl. tömegpárt), a szervezet, a funkciók elemzése kerül sorra; itt kerül a párttéma egésze összefüggésrendszerébe egy sor „változó” függvényében (pl. a politikai kultúra és ideológia, a válságok és a társadalmi rendszer, a választási rendszer hatása, a politikai vezetés módja). A könyv végén a szerző – ígérete szerint – összeveti a pártrendszert a politikai rendszer egészével, különös tekintettel a koalíciós kormányra és a koalíciós elméletre.

A mű egésze azon az állításon alapul – jelenti ki Sartori, hogy a modern politika újdonsága éppen a politikailag aktív, vagy politikailag mozgósított társadalomból ered, mely egyaránt erőforrás, és forrása új összefüggéseknek is. S ha ez igaz, a modern politika szükséglete a társadalmi folyamatok köztes és közvetítő struktúrák – alrendszerek – a társadalom és a kormányzat között. Jelen könyve saját fogalmazása szerint elsősorban arról szól, hogy hogyan működnek a különböző típusú pártrendszerek „szerte a világon”. Maga is jelzi, hogy ugyanazokat a kategóriákat alkalmazni a világ több mint száz államára a speciális vonások „elsöprését” jelenti, azonban azzal zárja le a dilemmát, hogy „ezt az árat meg kell fizetni”, a világméretű komparatív erőfeszítés érdekében. E választás a marxista kutatóban aggályokat ébreszt, azonban a vállalkozás

⁵⁷ In: Elmélet és politika 1980/4. Tudományos Szocializmus. Információs Továbbképzési Intézet 1980.

grandiózusán átfogó jellege, hatalmas apparátusa – s nem utolsósorban az ajánlás, az előszó és a tartalomjegyzék néhány ígéretes mozzanata a továbbolvasásra buzdít. Ezekből kicseng, hogy Sartori továbbfejlesztette a téma elméleti vázát, feldolgozta a közben eltelt 25 esztendő empirikus vizsgálatainak eredményeit, s árnyaltabb módon közelít az egypártrendszer megítéléséhez is. Az egyik részt pl. így vezeti be: „Az elmúlt évtizedekben arról vitatkoztunk, hogy vajon lehetséges vagy értelmezhető a demokrácia több párt nélkül. Az ötvenes évekig az ügyet fekete-fehér problémaként kezelték. A hatvanas években, és ahogy haladunk előre a hetvenes években a kérdést egyre inkább árnylatokban tárgyaljuk. Korábban a válasz határozottan negatív volt. Jelenleg egyre inkább állítóvá válik.” (47. oldal.)

A továbbolvasás azonban súlyos csalódásokat okoz. Az I. kötet egymástól élesen elváló két részre osztható: elméleti tartalmat – helyenként durva előítéleteket – hordozó gondolatkörökre egyfelől; a számítógépre alkalmazás kísérletére és a csak számszerű tendenciák elemzésére másfelől.

Az elméleti megállapítások egy része szélsőségesen antikommunista. „... a kommunizmus, a náciizmus és – kisebb intenzitással (!?) – a fasiszmus egy egyszínű hitrendszer létezése vagy újjáélesztése mellett tesz tanúbizonyságot, amely a teljes egyetértés elvére és az eltérő véleménytől való rettegésre épül.” (39. oldal.) A mondathoz fűzött lábjegyzet (51. oldal 2. jegyzet) Mussolini és Hitler javára tesz különbséget Leninnel szemben, mert az előbbieket „nyíltan antidemokratikusnak nyilvánították magukat, míg Lenin soha nem foglalta elméletbe a teljes egyetértést”. Hasonló szellemű utalások találhatók a 44. és 132. oldalon is. Úgy gondolom, e „tételekkel” elegendő éppen Maurice Duverger értékelését szembeállítani. Az ő álláspontját a Történelmi szemle egyik cikke ekként összegezi: „Amikor struktúrájuk hasonlósága – erős centralizáció, vertikális felépítés, legális és illegális módszerek együttes alkalmazása, propaganda, az agitáció nagy szerepe, fegyelem, a teljes elkötelezettség követelménye – alapján Duverger egy csoportba sorolja a kommunista és a fasiszta pártokat, leszögezi, hogy a két párt között alapvető különbségek vannak, egyrészt szervezetük tekintetében (pl. alapsejtjeik különbsége), másrészt – s ezt tartja lényegesebbnek – társadalmi bázisukban és ideológiájukban”. (Boros Zsuzsa – Szabó Dániel: A politikai pártok kutatásának néhány kérdése a XX. századi polgári irodalomban; Történelmi Szemle, 1975. 23. szám, 515. oldal). Duverger tehát – „Politikai pártok” című könyvének egypártrendszerrel szóló fejezetében – elvégzi a fasiszta és a kommunista egypártrendszerek polgári összehasonlításának munkáját, s bár a struktúra szerinti tipológiában egy csoportba sorolja azokat, társadalmi-ideológiai szempontok alapján egyértelműen a kommunista párt javára ítélt, 1951ben! (M. Duverger: Political parties, Methuen and CO Ltd., 1976. 263-275. p.)

Míg Sartori fenti kijelentései – a maguk helyén – értelmezhetőek, nem tudunk mit kezdeni a könyv azon részeivel, ahol a komputerizációs törekvések kerülnek előtérbe, minden egyéb szempontot maga alá rendelő céllá emelkedve. Míg korábban Sartori elvetette a pártok számát mint elsődleges kritériumot, a számítógépnél visszatér ehhez, s nyilvánvalóan nem csak a komputerizálhatóság miatt: „az elején és egészen hosszútávra nyíltan meg kell mondani, hogy a számszerű kritérium marad az elsődleges, noha nem egyetlen változó” (121. oldal). Nem tudunk továbbá mit kezdeni az egymástól nagyon eltérő országok választási mutatóinak összehasonlításával és elemzésével, mikor azok gyakorlatilag eltekintenek a politikai határokról (6.2-es fejezet); zavaró – bár „következetes” – pl., hogy az egyes országok politikai fragmentációját vizsgálva a szerző Chile kapcsán az 1961-1973 közötti időszakban gondolkodik, eltekintve az 1970-1973 közötti minőségileg más szakasztól.

Tegyük azonban egyelőre félre az ideológiai elfogultság és a technicista számszerűsítés példáit, s forduljunk a könyv lényegei mondanivalója felé. A majdnem 300 oldalon át, nagy apparátussal folytatott bevezetéssorozat eredménye az a párttípusokat összefoglaló táblázat, melyet a mondanivaló gerincének kell tekintetnünk (33. táblázat, 283. oldal).

Eszerint a pártoknak két nagy csoportja van – a nem kompetitív pártállam rendszer és a kompetitív pártrendszerek, s a harmadikként jelzett kialakulatlan, „cseppfolyós” politikai közösségek („kvázipártok”), melyek később vagy kompetitív többpártrendszerre, vagy nem kompetitív pártállammá alakulnak át. Bármennyire is kifinomultnak tűnik a rendszer, végül is két szélső értékben gondolkodik megalkotója – s ezt jól bizonyítja, hogy a maximum-minimum tengelyen egyik oldalon csak az elnyomás, másik oldalon viszont csak az érdek vagy szükséglet „kifejezést” jelzi. A séma egyoldalúságát és elfogultságát nem oldják fel azok a levezetések sem, melyek eredményeként megszületett.

Ezek közül számunkra legizgalmasabb természetesen az, hogy mit állít Sartori professzor a szocialista országok politikai rendszeréről. Tekintettel arra, hogy az ő számára a szocialista gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok nem jelentek „rendszerképző ismérvet”, erre a kérdésre elsősorban „A pártállam rendszer”, „Az egypárti pluralizmus” és a „Nem kompetitív rendszerek” című fejezetekben kapunk választ. A már idézett, árnyaltabb megközelítést sejtető bevezetés (47. oldal) után Sartori vitába keveredik Duvergervel. Duverger szerint ui. „amilyen mértékben a frakciók szabadon kifejlődhetnek az egyetlen párton belül a pluralizmus újból megszületik a párton belül, ahol ugyanazt a szerepet töltheti be. Ezért világos, hogy az egyetlen párt egybeeshet bizonyos politikai demokráciával.” (Les Partis Politiques, op. cit. p. 310 – idézi Sartori, 48. oldal) Sartori – Duvergernél konzervatívabb álláspontra helyezkedve elutasítja ezt, s kijelenti: a „pártállam rendszer” nem tűr semmilyen

alrendszer autonómiát, a demokratikus centralizmus „valójában egy vertikális centralista” struktúra (96. oldal).

Az első megnyilvánulások után persze nem várhattuk azt, hogy a szerző megkülönböztetésre méltónak tartja a szocialista társadalmi-politikai viszonyokat, különösen nem pozitív összefüggésben. A pártok száma szerinti ismérvvvel kapcsolatban világosan kimondja: „Az átfogó analitikus fejlődés ellenére az első kategória (ti. az egypártrendszer – H.J.) nagyonis nyilvánvalóan nem adekvát. Egy az csak egy, és a számszerű kritérium nem képes számolni az egypárti politikai közösségek közötti változatokkal és különbségekkel” (126. oldal). Ezt a kategórikus számítástechnikai kétértékűséget Sartori később megpróbálja oldani, valamelyest enyhítve, de nem megszüntetve az egypártrendszerek sommás elítélését. Mint a táblázatból is kiderül, a szerző megkülönböztet totalitáriánus, autoriter és pragmatikus pártot az „egypárt” (7.2) kategórián belül, s külön kategória számára – Wiattra hivatkozva – a hegemon párt (7.3). A totalitáriánus párt erős hatalommal rendelkezik, ellenőrzi az állampolgárok teljes életét, magánéletét is; erős mozgósítóképességgel és ideológiával rendelkezik, nem tűrve meg semmilyen alcsoportautonómiát; a társadalmi folyamatok „csatornázását” elnyomással oldja meg. Az autoriter párt, – mely az előzővel együtt lényegében diktatúra, ideológiája gyengébb, nem totalisztikus, a hatalom normális eszközeit ellenőrzi, kontrollrendszerének „nincs ereje és nem is kíván az egész társadalmon áthatolni” (225. oldal), mozgósítóképessége a vezető személyes karizmájára épül, és nem mély, megalégszik felszíni, „homlokzati” hatásokkal; „csatornázási” módszere a rendszeren kívül lévők kizárása a politikából (exclusionarism). A pragmatikus egypárt esetében az ideológia erőtlen, az elnyomás alacsony fokú, a politikai „csatornázás” módja a „beolvasztás” (absorption), az alcsoportönállóság megengedett vagy eltúrt, a szervezet laza, bizonyos mértékig pluralisztikus, a mozgósítóképesség szintén alacsony fokú. E gondolkör leginkább vitatható eleme az, hogy Sartori a megkülönböztetés fő mérőeszközének az „ideológiaintenzitást” tekinti, megalkotva az „ideológiapragmatizmus” tengely kontinuumát (223. oldal). – Ebben Almondra támaszkodik, aki „abszolútérték-orientált” kontra „tárgyalótipusú” pártot különböztetett meg. – Az „ideológiaintenzitás” mint mutató félrevezet, mert az következik belőle, hogy az egyébként kisebb-nagyobb mértékben lehetséges valamennyi eltérés a hatalomgyakorlás módjában egyetlen fő okra, az ideológiaközpontúságra vezethető vissza. (Eltekintve most attól, hogy Sartori ezt minden társadalmi formációra, minden pártra és minden ideológiára érti.)

A hegemon párt – melynek két esete Sartorinál Mexico és Lengyelország, a szerző felfogása szerint egy olyan központi párt, melyet periférikus kisebb pártok vesznek körül. Ez szerinte lehet csak alibi – erre az NDK-t hozza példaként, arra hivatkozva, hogy a kisebb pártok elfogadták a transzmissziós szíj funkcióját. Ha azonban az alárendelt pártok tartalmat fejeznek ki, akkor is távol vagyunk még a többpártrendszer legcentralizáltabb formájától is. A

hegemón pártrendszer lényege, hogy a hatalomért nem indulhat sem hivatalos, sem tényleges verseny, akármilyen is a hegemón párt politikája. A központi párt ugyan hatalma egy részét átadja a többi pártnak, s ezzel egy kétszintű rendszer jön létre, de a többi pártnak hatékonyan eltérő véleménye nem lehet, legfeljebb az engedélyezett ellenzék szerepét játszhatják (231. oldal).

Másutt a szerző a hatalom átadásáról tett előbbi megjegyzésével ellentétben azt fejt ki, hogy a hivatalok megosztása nem tekinthető a hatalom megosztásának, még akkor sem (?!), ha a „csatlós” pártok adminisztratív, parlamenti és kormánypozíciókat kapnak.

Érdekes összevetni ezzel Sartori egy korábbi megállapítását a pluralizmusról: „Konfliktus az alapelvekben nem lehetséges bázis a demokrácia számára, s valójában semmilyen politikai közösség számára sem: ilyen konfliktus – azaz a valódi konfliktus – egyetlen megoldása a belső háború és az elszakadás” (16. oldal). Kérdezzük: ezek után miért kell például a predomináns pártrendszer kisebb pártjait a fő párt „valóban független antagonistáinak” (217. oldal) tekinteni? Erre nem válasz, hogy a polgári demokrácia megtűri – a szerző szavaival – a „rendszerellenes” pártokat is; ennek fő funkciója nem a hatalomból való részesedés biztosítása, hanem a hatalomtól való távoltartás (nem beszélve arról, hogy ez kivívott pozíció). Továbbá: miért kell a „valóban független antagonistákat” számon kérni a szocialista országoktól, ahol ennek a politikai antagonizmusnak nincsenek társadalmi-gazdasági alapjai?

A lengyel változat Sartori szerint a hegemón párt ideologikus és autorier változata, melynek jelentőségét ő csak annyiban ismeri el, amennyiben az utat nyit a „politikai egységek kibővített hálózata” felé. Sartori szerint csak a jugoszláv rendszer ismeri el jelenleg Kelet-Európában a külön érdek létezését és a társadalmi szervezetek autonómiáját, de a lengyel utat látja járhatóbbnak, mert az logikusabb és kipróbáltabb. Politikai realitásérzékére vall – noha nyilvánvalóan szovjetellenes – ez a megjegyzése, mely szerint „1968 óta és a belátható jövőben világos, hogy a kommunista rendszerek bármilyen lazulásának, legalábbis Kelet-Európában, a hegemón rendezés határain belül kell maradnia” (235. oldal). Természetesen a szocialista országok politikai rendszerének tényleges működéséről, valós tagoltságáról – hogy például párthatározat-törvény, illetve állami rendelet nélkül nem válik társadalmi érvényűvé; hogy ebben nő a törvényhozó szervek súlya a végrehajtó szervekhez képest stb. – nem esik szó. Ez érthető is, hiszen a bőséges irodalmi bázis között szocialista forrás – a lengyel Wiatr kivételével – nem található.

Hogyan értékelhetjük ezek után a vállalkozást? A szerző antikommunizmusának megállapításán túlmenően ne foglalkozzunk ezen ideológiai beállítottság ismert axiómáival és propagandatételeivel. Nyilvánvalóan nem kérhető számon marxista értékelés sem, melynek alapján a vizsgált politikai struktúrák valódi társadalmi-gazdasági

összefüggésrendszerükbe helyezve valóságos politikai tartalmukat visszanyerhetnék, feloldva a szerző kiinduló alaptételének (hogy ti. csak a mennyiségileg értelmezett pluralizmus – demokrácia) torz következményeit. Számon-kérhetők viszont a szerző önmaga elé állított követelményei és számonkérhetők a polgári politikatudomány eredményei, melynek alapján eldönthető, hogy polgári mércével mérve hova helyezzük a szóban forgó könyvet. E mérlegelésben nagy segítséget jelent Boros Zsuzsa és Szabó Dániel már idézett tanulmánya, amelyben többek között megállapítják: „Összefoglalva a politikai pártokkal foglalkozó legújabb (polgári – H.J.) irodalom néhány sajátosságát, a következő új vonásokat fedezhetjük fel: a pártot igen szélesen értelmezett gazdasági-társadalmipolitikai környezetében ragadják meg, a párt fogalma kibővült, az összehasonlító vizsgálatok a fejlődő országok és a szocialista országok pártjai is bevonták a vizsgálat körébe. Súlyt helyeznek a dinamikusabb ábrázolásmódra, következetesebben érvényesítik a történetiség elvét, bár e munkák történeti részei gyakran szenvednek abban a hibában, hogy a jelenlegi pártoknál alkalmazott vizsgálati szempontokat érvényesítik a száz évvel azelőttieknek tanulmányozásánál is.” (Boros-Szabó: id. cikk, 524. oldal, ld. még uo. 517. oldal). Akár a polgári irodalom legújabb időszakának – a Duverger-könyv és Sartori munkája megjelenése közötti periódusnak – eredményeivel, akár közvetlenül Duverger-vel vetjük össze Sartori professzor könyvét, egyértelműen megállapítható, hogy e mércét alkalmazva is konzervatívabb felfogású vállalkozással állunk szemben. Sartori nyilvánvalóan nem jutott közelebb a szocialista országok politikai rendszerének megismeréséhez – ez így célja sem volt. Célja volt azonban még, az eddiginél árnyaltabb kép megalkotása az egypártrendszeréről; a végső kép, ennek ellenére, „fekete-fehér. Bár mindkét póluson belül több kategóriát alkalmaz, mint az irodalom általában, az egypárt- illetve többpártrendszer szembeállítása változatlan élességű. Technicizáló komputerezációs törekvései szintén egyszerűsítik a képet, ugyanakkor tartalmilag értékelhető információkat szinte nem adnak. Sartori példátlanul nagy mértékben nem veszi figyelembe a társadalmi-gazdasági környezetet és elemzéseinek szinte mindegyike durván történetietlen. Az összehasonlító jelleg erőteljes jellemzőjét a munkának, de a fenti hiányosságok miatt ez értelmezhetetlenné válik. Az empirikus kutatásokra és általában a témára vonatkozó polgári irodalomra igen szélesen támaszkodik Sartori, azonban maga állítja az előszóban: „úgy látszik, hogy minél tökéletesebbek vagyunk technikailag, annál ostobábbak leszünk elméletileg” (X. oldal). a könyv ismeretében ebben csak megerősíteni lehet a szerzőt.

Pozitívumot két vonatkozásban könyvelhetünk el. Egyrészt a tőkés többpártrendszer tipológiáját tovább finomítva jól írja le annak működését és működészavarait is (pl. hogy a kétpártiság akkor működik jól, ha kicsi a véleményoszóródás, és a vélemények eloszlása egy irányba mutat; a kétpártiság hatása a konfliktusminimalizálás és konszenzusteremtés; a polarizált pluralizmus esetében a centrifugális erők szétesésig feszíthetik a rendszert, hacsak nincs centripetális ellensúly stb. (A társadalmi okokkal „nyilvánvalóan”

nem foglalkozik.) Másrészt, amennyiben elismerjük, hogy a hatalmi struktúrák fejlődésének vannak társadalmi formációtól függetlenül is létező sajátosságai – szerintem ilyenek léteznek, el kell ismernünk, hogy ezek feltáráshoz Sartori több vonatkozásban hozzájárult. (például a párton belüli csoportosulások, „frakciók” rendszerezésének dimenziói, így: motiváció szerint a hatalomvágyók, a jövedelmező pozíciót akarók, az elvi meggyőződésűek, stb; szerepük szerint a kormányzásra törők, a mindenkori hatalmat kiszolgálók, vagy az obstrukcióra törő vétőcsoportok, stb. – 2. tábla, (79-80. oldal); továbbá a hatalomgyakorlás módja ismérveinek megfogalmazása, így az önkényesség foka, az al csoport függetlenség, a külső csoportokhoz való viszony, a mozgósító-képesség, az elnyomás foka, stb. – 227. oldal. 27. tábla).

Sartori könyve esetében egy olyan, alapvetően technicista párt – és pártrend-szertipológiával van dolgunk, mely minden eddig ismertnél valóban átfogóbb és kifinomultabb technikai eszközeit, empirikus bázisát tekintve – s ennyiben aposztrofálható mérföldkőként is; másfelől azonban változatlanul jellemzi a konzervatív egyoldalúság és az antikommunista ideológiai elfogultság, s ezek alapján – bár Duverger óta valóban nem volt ilyen nagyszabású vállalkozás, mérföldkőnek még polgári mércével is csak olyan úton lehet tekinteni, amely nem előre visz.

(Herman József)

12. TÉMA: VÁLSÁGOK ÉS VÁLSÁGCIKLUSOK I. RÉSZ

Herman, József:

THE LOGIC OF CRISIS CYCLES IN THE POLITICAL SYSTEMS OF CENTRAL-EASTERN-EUROPE

I. The years of „PAX SOVIETICA” (1947-1989)

THREE CHOICES OF THE CITIZENS IN THE CENTRAL-EASTERN-EUROPEAN POLITICAL SYSTEMS: EMIGRATION, INTERNAL EMIGRATION OR TAKING PART. THE PROGRESSIVE FORCES “BUILT-IN” THE SYSTEM WANTED REAL REFORMS. IN CASE OF FAILURE CRISIS FOLLOWED BY THREE POSSIBLE OUTCOMES: ACTION OF FOREIGN FORCE, ACTION OF INTERNAL FORCE OR INTERNAL COMPROMISE. THE FIRST TWO SERVED AS A BASIS FOR THE NEW CYCLE: EMIGRATION, INTERNAL EMIGRATION OR TAKING PART. BREAKING THE LOGIC OF THIS “ALGORITHM”: REFORM WITH INTERNAL COMPROMISE⁵⁸(Figure 1)

During these years of party-states some variants of mono-centric political system had been prevailing in Central-Eastern-Europe (CEE), from totalitarian one/party system to authoritarian or pragmatical hegemonic one (Poland), all excluding competition for governing (see G. Sartori’s model – Figure 2). There were differences from country to country and the passing decades had brought a kind of “softening up” in using the dictatorial means of power, but the basic structure of and the monocentric core of these political systems remained (irrespective of the fact that there used to be some formally multi-party systems but only with “satellite” organizations of the ruling communist party). In these mainly monopolistic structures decisions were made on the top and were realized from above (see Figure 3.).

Subjects or citizens living in these systems had three choices in relation to the existing system: 1. emigration, 2. internal emigration, 3. taking part or in other words “building him-, or herself” into the system.

As far as emigration is concerned in most of the cases it used to be an illegal way of leaving these countries (there are of course exceptions: the Polish case on the whole or the Hungarian one in the late 1940s and in 1956. Hungary

⁵⁸ In this part I speak mainly about Hungary, Poland and Czechoslovakia.

had three main waves of political emigration: the extreme right wing fled from the country at the very end of the II. World War; most of the leaders of the democratic parties left the country in 1947-48, and so did the masses of mainly young people in 1956. All streams were results of dramatic political changes.

In case of staying at home – and at the same time refusing the system – you could choose passive resistance, or organizing some underground, illegal or semi-legal groups, movements, etc. The history of these alternative movements varies from country to country. In Hungary we had extreme leftists, Maoists in the late 1960s, had some intellectual efforts from the early 1970s, but only after Charta '77 had more intensive activity. The alternative movements gained strength from the early 1980s until they became more or less the basic frameworks of the new political parties at the end of the decade. After 1956 we never had any real mass movement against the party-state as the Solidarnosc in Poland. In case of “being built into” the system there are various possibilities: there were “band-wagon-jumpers”, those who merely wanted to have a more profitable job and by all means, those who – on principal basis – did believe in the system. As far as changes are concerned the most important stratum of the non-refusers was that part of the political elite (members of bureaucracy, technocracy or logocracy) which did not believe in the system – at least not in the form it existed – but did believe in changing it from inside, usually step by step and not at once. They possessed certain means of power, could influence or make decisions, etc., but there existed a certain limit to their activity depending on the rigidity of the system (whether it channeled initiatives and moves by absorption, or excluded all view differing from the monolithic centre or the dictator (authoritarian leader). This limit could mean a total failure of REFORMS⁵⁹. The crises in CEE appeared in many forms as mass revolt in 1956 in Hungary, mass strikes in Poland, mass emigration from the GDR or massive disillusionment and losing interest in public affairs. The latter resulted in silence among people for decades in Czechoslovakia after 1968 and in Hungary after 1956 – partly because of the very relatively better level of private consumption. (Romania is a different case: there an “order of fear” was prevailing...).

The „latent crises” sooner or later led to open ones with a radical destabilization of the old system and its institutions. During the Hungarian uprising this meant a kind of civil war. In Czechoslovakia in 1968 there was a sharp political debate going on but there was no important internal force using weapons or threatening with that.

⁵⁹ Reform in a monolithic political system means a limited division of power but at the same time keeping the basic structure of political system; in CEE the „leading role” of the communist party. Systematic change means free competition, and this way giving up the status of state-party. In the field of economy the division line lies between the so-called „regulated market” and free market. A consistent and continuous series of reforms can result in changing the system itself.

The acute crisis in both cases led to the action of the Soviet Army. (In 1968 there was only token participation of others including Hungary.). The “outcome” of the Hungarian 1956 and that of 1968 in Czechoslovakia in quite a different internal and international situation was the same: action of FOREIGN FORCE(S). (The scenario of crackdown of “Prague Spring” for the decision-makers in Moscow was the same as in 1956 in Hungary but it did not work as “well”.)

This scenario was for many reasons far from being applicable in 1981 in Poland though there was a permanent threat in the air: a warning letter to the Polish leadership from the CC of the Soviet CP on 5 June, 1981, or military maneuvers, among others those of the Soviet Army in the Gulf of Gdansk called “West 81” during the days of the 1st Congress of Solidarnosc, etc. The cyclical and long crises in Poland at last resulted in the use of INTERNAL FORCE.

The third possible outcome – and in a workable political system the most simple and natural one – had never been realized before the Polish round-table agreement in April 1989: INTERNAL COMPROMISE. (In this case it was a real division of power, but not unlimited – there was a certain balance kept between the party-state and the legalized opposition, and this way the competition was not fully free either.)

Using force to „solve” crises in all the three cases on the long run proved to be inefficient. History proved that FORCE is a tool only for freezing problems, but not for solving them. It can only bring delays for years or even for decades engraving and multiplying the troubles.

In spite of it: let us try to examine whether it is possible to return to a compromise after using internal or international force? In my view only the Polish case can be considered something like that. It was realized only after a long series of crises, and as a result of strong massive pressure on the government from below combined with open-minded leadership of the party-state, and last but far from being least: combined with huge changes in international conditions. A basic factor of the external circumstances has changed when it turned out: the Gorbachov-led centre of power in Moscow is willing to tolerate an essentially different model of political and social system in CEE than their own one.

I prefer to call the famous Kádár-model a system of pseudo-compromise, as there was no word of sharing power, and the so-called „policy of national unity” after the amnesty-decree in 1963 in reality meant unity only on the surface of political life. The „golden ten years” of this era (i.e. the years from early 1960s to the early 1970s) had brought changes within the political – and to a certain amount in the social – system of Hungary but without touching the

hard core of those. We had limited reforms in the economy, some – not systemic – changes e.g. in the election system, etc. There were incoherent steps forward with slow pace, and consequent and fast steps backwards.⁶⁰ On the whole, the totalitarian party-state was being softened up into a less coercive, authoritarian system. It allowed to revitalize limited autonomies in the life of the society (economy, human rights, etc.) and treated sub-groups by absorbing rather than excluding them if they – maybe only for the sake of the „facade” – accepted the ruling role of the communist party and did not speak – at least openly – against the Warsaw Pact, or the Soviet Union. Even during the 1980s, when the opposition/alternative groups were gaining strength, both players – the central organs of power and opposition – were mutually considering the **other side's** interests. They were „dancing” a kind of cautious and tentative „special ballet” while taking care: not to push the other one to the extreme end and not to make it totally impossible. (I am far from thinking that it was a fair game of equal parties.) In the GDR, Czechoslovakia, Romania or Bulgaria there was no compromise at all (Yugoslavia – as always – is a separate case).

A possible new way in the model could have been a successful reform of the system in some of the CEE countries. During the last 40 years the progressive forces „being built in” could not produce it in any of the cases. Many researchers think: it happened this way because the monocentric system as such is not reformable. But in Poland, Hungary – and of course in Yugoslavia – there could be achieved temporary and partial results, and in case of a step-back the conservative old guard of the establishment was not able to annihilate all the changes. This way the next wave of reforms, the “new start” was possible from a higher level. Some progressive “tools” or facilities had been already built in the system and made the work easier (new – old? – ideas were partly accepted, economic or legal regulations were more free, etc.).

But sharing power – which is the only real basis for an internal compromise – was not on the agenda of the reformers until the late 1980s, and paradoxically in some cases was not – at least openly – involved in the scenario of the opposition either. This may be one of the factors which later caused **changing** power, and changing the systems instead of reforming those in CEE in 1989-90.

The „closed circle” in Figure 1, can be described in other way too: as György KONRÁD – and others did. In his view the history of Hungary in the last century as well as after the II. World War (and maybe the history of many other countries) is a sequence as follows: crisis-revolution-revenge/oppression-compromise-reform-crisis-revolution... and again from the beginning.

⁶⁰ Of course there was pressure on the Hungarian leadership after 1968 from outside – within the COMECON – and from inside against reforms (old guard of party bureaucracy, technocracy of the big state companies and a significant part of labour force that got used to the convenience of egalitarianism).

The old „closed circle” of Figure 1 seems to be over now, as „PAX SOVIETICA” seems to be passing away. But it would be too much simplistic to say that the systematic changes in CEE are only the results of the present Soviet leadership’s open-mindedness, which allows the countries of this region to go on a way they want to go.

II. COMMENTS ON THE CHANGES OF POLITICAL SYSTEMS IN CENTRAL-EASTERN-EUROPE

THE SCENARIO OF REFORM COMMUNISTS. THE MONOPOLISTIC AND THE HEGEMONISTIC MODEL. THE SCENARIO OF THE OPPOSITION: A SPECIAL PROCESS OF LEARNING. MODERATE CASES IN HUNGARY AND POLAND: OPPOSITION FOR KEEPING STATE-PARTY IN POWER? HISTORICAL LIABILITY TO EXTREMISM – OVERCOME IN 1989-90? SOURCES OF SYSTEMATIC CHANGE: NEW INTERNATIONAL FIELD OF FORCES OUTSIDE AND INSIDE POWER, FAILURE OF ECONOMIC AND POLITICAL MODEL.

The so-called reform-communists of these countries wanted real changes, in most of the cases with a limited „devolution” or sharing power but at the same time keeping the basic power-structure. (In other words: changes with new forces absorbed into the system, but keeping the hegemony of state-party and having only limited competition for governing – see Figure 4.)

The extreme end of reform-communism lies beyond its original framework and it already can be called a kind of social-democracy, which means acceptance of free competition of parties, private property, etc. In the hegemonic model – never fully realized, perhaps in Poland a bit – there exists a relatively significant autonomy for the parliament (still subordinated) and a relative – i.e. limited – autonomy for the „social organizations” including possible satellite-parties. In this model the hard-core of the power-structure is the same as earlier but there is a kind of communication between the leadership and the – to a certain amount civil – society. The decisions are on principle made as a result of a process by articulating, negotiating and harmonizing interests from below and above. In this structure state organs and social organizations can be called „local peaks” of power (out of which you can have quite many) distributing decision-making to a certain extent: they are brought not only on the top and the realization of decisions can go on with a certain cooperation of various sub-groups of society. At the end of the 1980s reform-communists (in a different way and not to the same extent) in the Eastern-European so-called reform-countries were striving to establish this

hegemonistic model. The conservative „old-guard” wanted to keep the old monopolistic model, and the alternative political forces – the various groups of opposition – wanted a totally new, competitive multiparty-system with free elections (whether they had openly declared this or not).

As a matter of fact, the scenario of opposition – still not legalized – varied from country to country and of course there were important differences within one country between the groups or movements. There seems to have been working a continuous „process of learning” for those forces who wanted or want to change the political systems in CEE. In 1956 in Hungary we can speak of a mostly spontaneous mass revolt with arms from below; in 1968 in Czechoslovakia there was a conscious reform-process, it started from above within the high-ranks of the communist-party – mainly Czeches – with the experience an instinctive mass-uprising from below with no arms; in 1980-81 in Poland there was a well-organized, peaceful mass-movement having already a well-trained leadership of intellectuals with a highly elaborated program. After the series of backlashes in the years of 1989-90 have brought INTERNAL COMPROMISE as a way of changing the system.

In the late 1980s the opposition in the countries of CEE mostly wanted „real reforms” instead of the „pseudo-reforms” of the communists, but they had systematic change in mind. At the beginning of the 1980s in Hungary discussion was going on about „new reforms” or instead of those „developing the old one of 1968” (the latter was the position of the Kádár-led Politburo). In Poland e.g. in 1980-81 there were of course radicals who were openly speaking about „destroying” the old system, but at the end of the decade this kind of radicalism was not accepted as an „official” program for the main forces of opposition. In Hungary one of the main documents of the opposition about the transition was published in June, 1987 as a special issue of „Beszélő” (Speaker) by János Kis and his work mates⁶¹ (there were of course a lot of programmes). It was called Social Contract (Társadalmi szerződés). As the title refers to it this document was refusing the old Kádárist formula, but on the other hand it was for a step-by-step moderate transition. „The authors of Social Contract were thinking that there was no hope for partly pluralism in the near future, and taking this into consideration it is a better choice to limit the party’s role (as a state-party – J.H.) and to build it into the legal system than to keep an unlimited party-power.”⁶² They had considered the program of 1956 – i.e. multi-party system, self-management at the work-places and in local communities, national sovereignty and neutrality in foreign policy – was historically still valid, but

⁶¹ „Beszélő” used to be at that time still a semi-legal organ of the democratic opposition – now it is the official weekly of the Free Democrats’ Union; János Kis is now the official leader of the party.

⁶² See László Lengyel’s book: *Végkifejlet (Dénouement)*, KJK Budapest, 1989, p. 225. (in Hungarian)

„those demands can not be put on the agenda in the present political situation of the country, and we think that this situation will probably not basically change for a long time.”⁶³ The Polish round-table agreement reflects the same: accepting a certain parity of places in the new parliament showed that the leaders of Solidarnosc were thinking in terms of a limited power-sharing and judged totally free competition too early, or just thought: the central role of state-party must be preserved for a while for the sake of smooth and peaceful transition. Both in Hungary and Poland the forces of opposition over-estimated the real strength of state-parties.

In order to understand the full meaning of general elections in the countries of CEE (mainly Poland, Hungary, and Croatia – GDR and Slovenia are a bit different cases) we must have a look at the old history of this region. In all cases the people have resolutely voted against the old system including reform-communists who had more or less opened the way for a real change. (As far as Hungary is concerned see Figure 5. and 6.).

In Hungary it resulted in a lack of a strong centre-left party in the parliament. The reasons of this are older than the history of 20th century though the main factors lie in the years of PAX SOVIETICA. This region – Central-Eastern-Europe – during the last two thousand years used to belong alternately either to the Western or the Eastern World.⁶⁴ This created a special liability to extremists for the political systems in transition mainly during the 20th century (see Figure 7). In the years of 1989-90 in Poland, Czechoslovakia, in the GDR and Hungary (and no doubt in Slovenia) the swings to the extreme ends seem to have been avoided.

We must be aware of the fact that systematic change derives not only from the new field of international forces, and not only from the activity of semi-legal opposition and that of reform-communists from inside the power-structure. A basic source of the radical transition in CEE is the ineffective and lagging economic system, which proved to be not functioning on the long run at all. In the case of Yugoslavia we can not explain the transition for multiparty system by the collapse of PAX SOVIETICA as the country has been independent from Moscow from the late 1940s.⁶⁵ But it used to have the same

⁶³ *ibid.* p. 227 and „Társadalmi szerződés” (Social Contract) pp. 11-12.

⁶⁴ As a reminder, let me quote a statement of a Hungarian historian, Jenő Szűcs who published a book about Europe’s three historical regions. He wrote about the main division line Elbe-Leitha: „As if Stalin, Churchill and Roosevelt had thoroughly studied (*viz*, in Yalta) the status quo at the age of Charles the Great on the 1130th (!) anniversary of the emperor’s death”. (Vázlat Európa három történelmi régiójáról, Budapest, Magvető 1983. P. 12.) And let me add: it is by no means a chance that one of the outstanding Hungarian poets Endre Ady just called Hungary, at the early years of the century, a „ferry-boat” country.

⁶⁵ Now I do not speak about ethnical conflicts which are very important factors in pushing the system towards a change in Yugoslavia.

monopolistic one-party system with an authoritarian leader as in all the communist-led East-European states and this type of monocentric political system – in spite of all reforms – prevented economy from a dynamic development.

A citizen of a Central-Eastern-European state used to have three choices: emigration, internal emigration or joining in the system. The transition-processes of 1989-90 showed that all the three groups have had a role to play in changing the political system.

Figure 1.

THE LOGIC OF THE CRISIS-CYCLES
(a hypothetical algorithm)

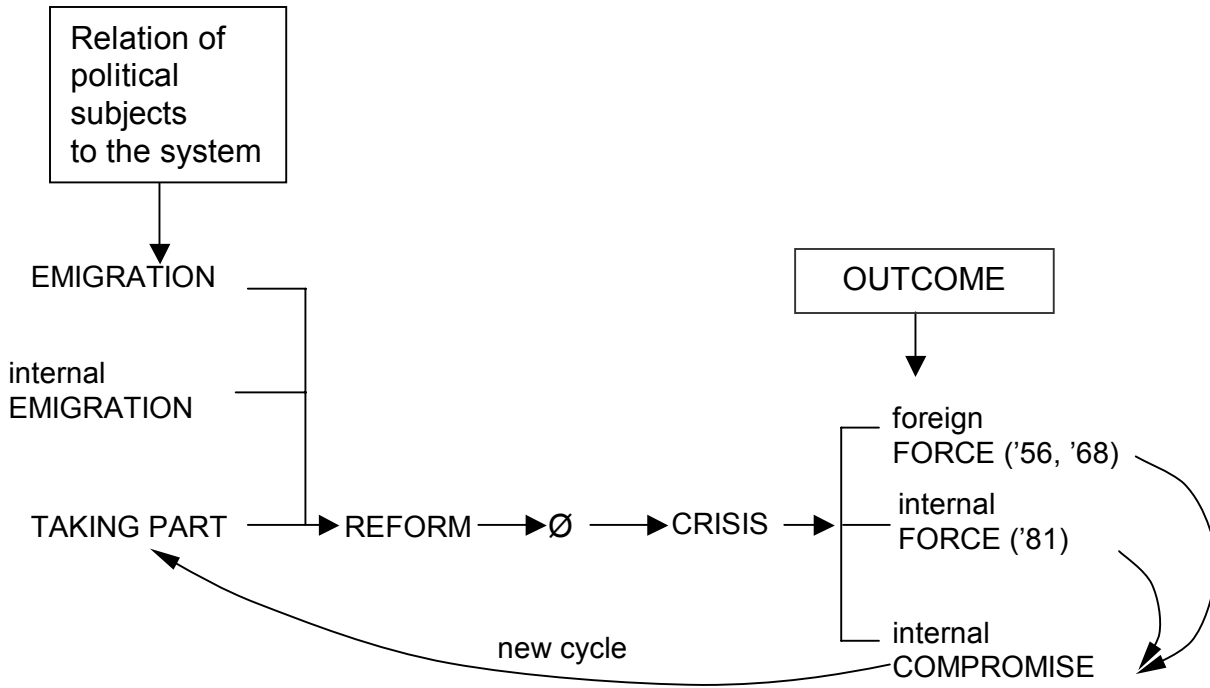

Figure 2.

**Giovanni Sartori:
Parties and Party Systems**

Cambridge, London, New York, Melbourne, 1976, p.283

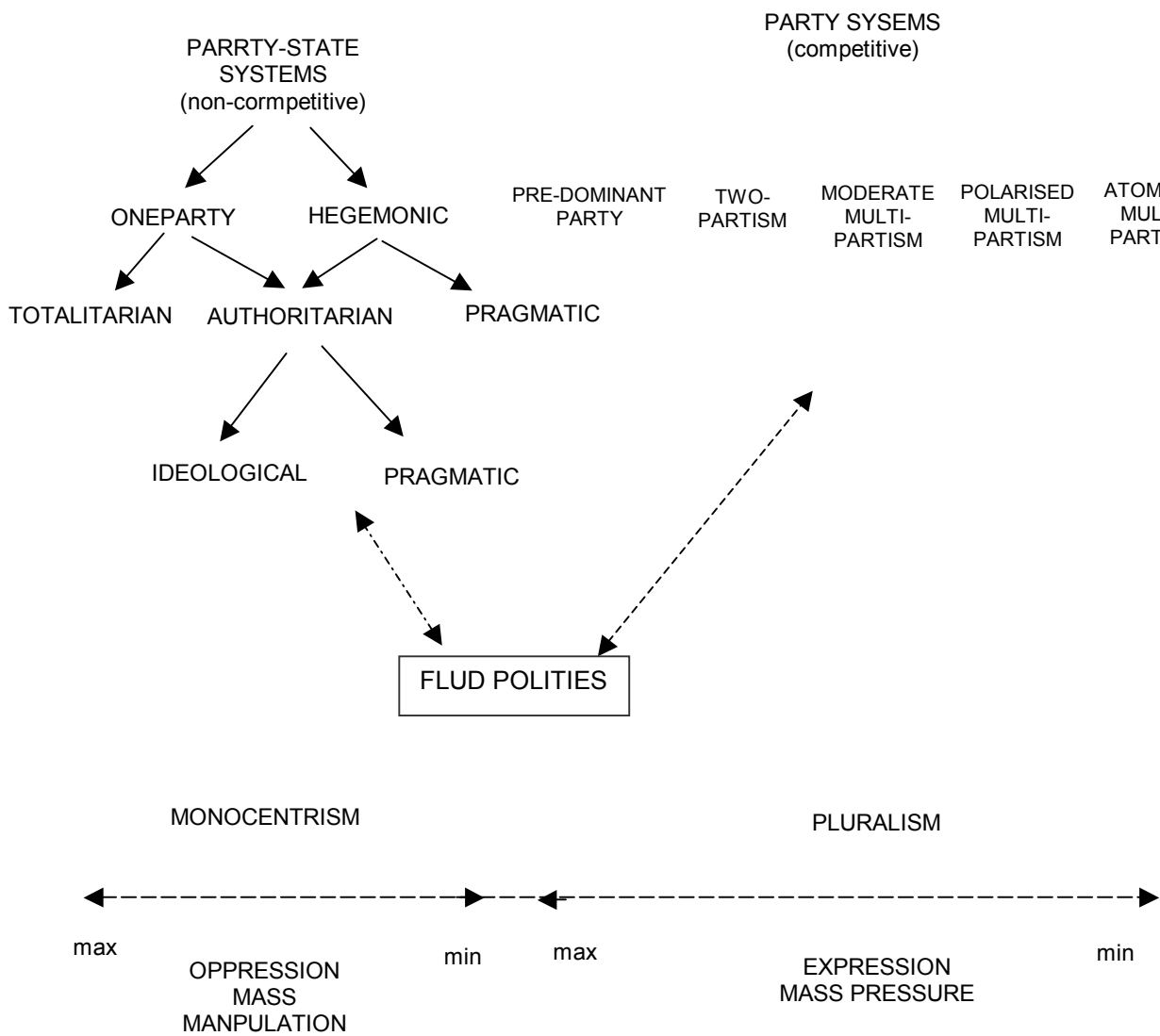

Figure 3.

MONOLITIC STRUCTURE

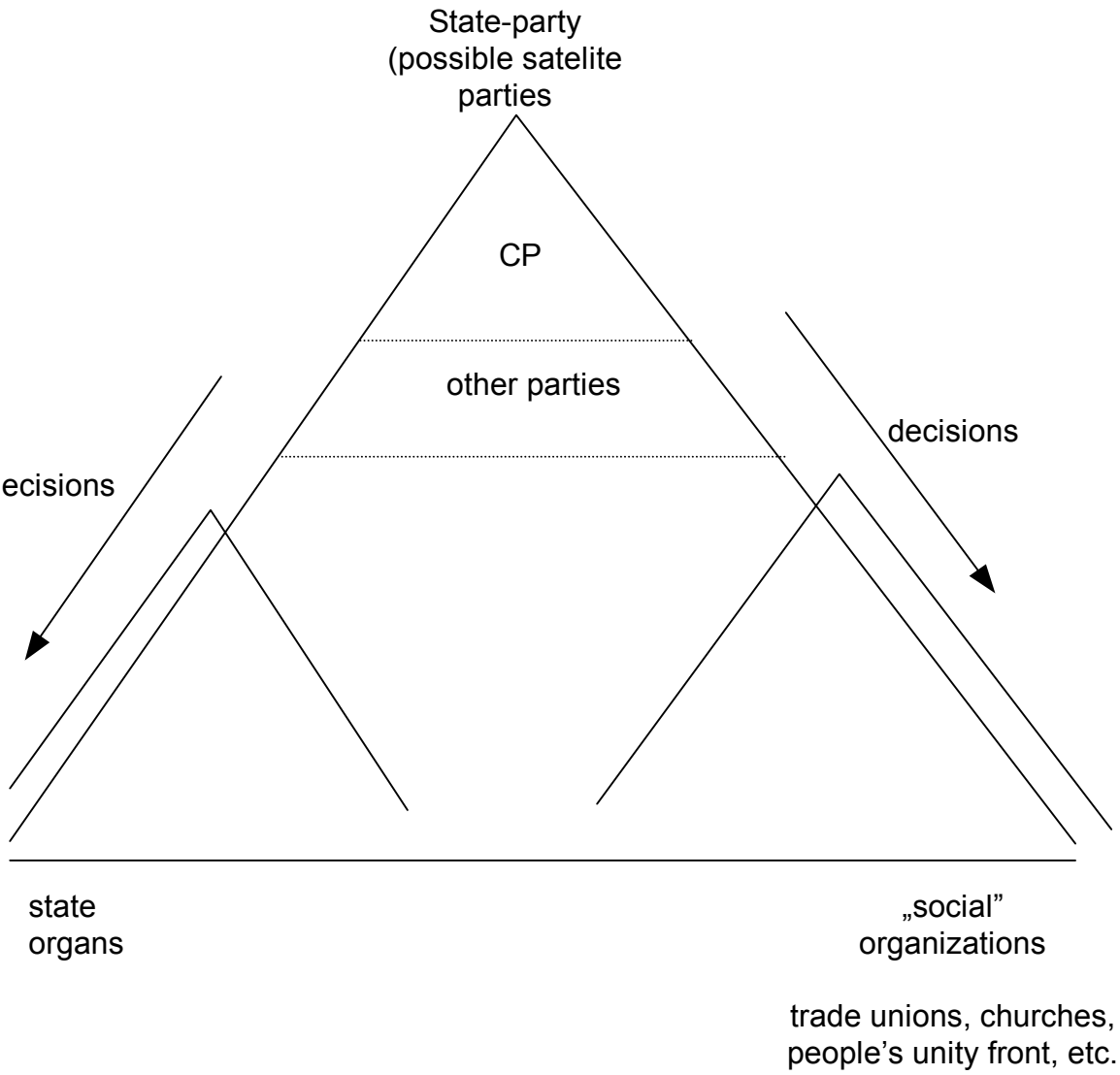

Figure 4.

HEGEMONISTIC STRUCTURE

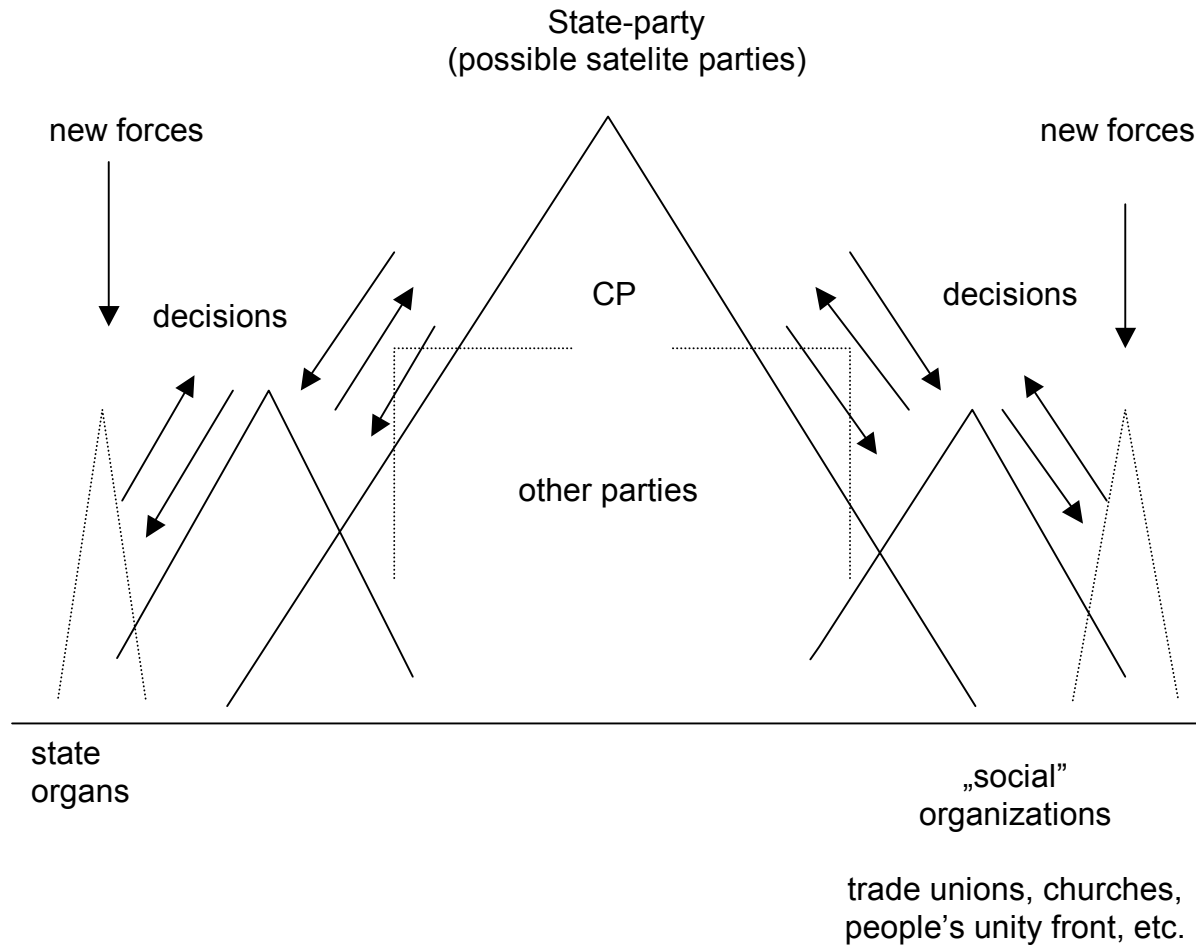
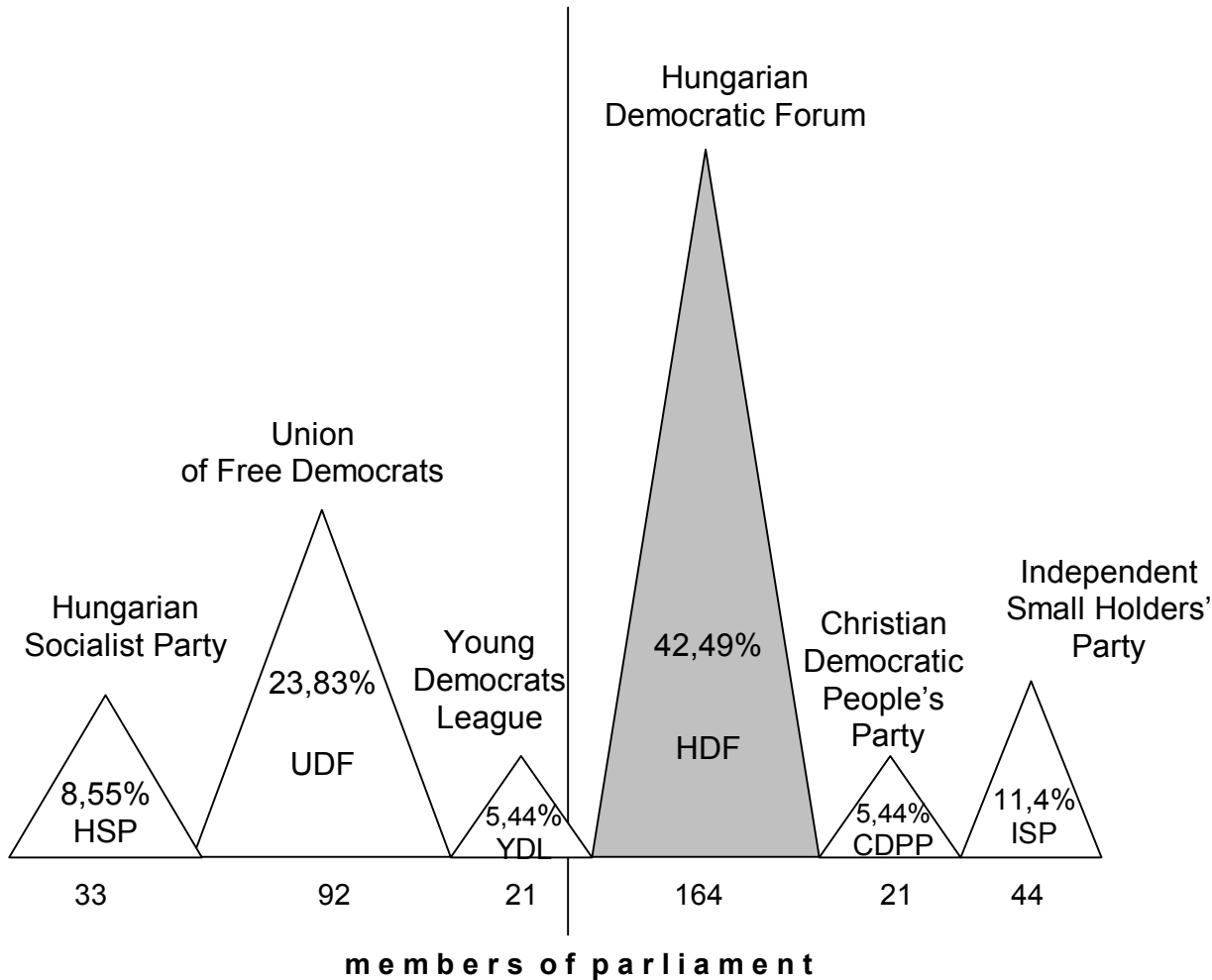

Figure 5.

RESULTS OF HUNGARIAN GENERAL ELECTIONS

(25 March, 8 April 1990)

(Parties having seats in the National Assembly)

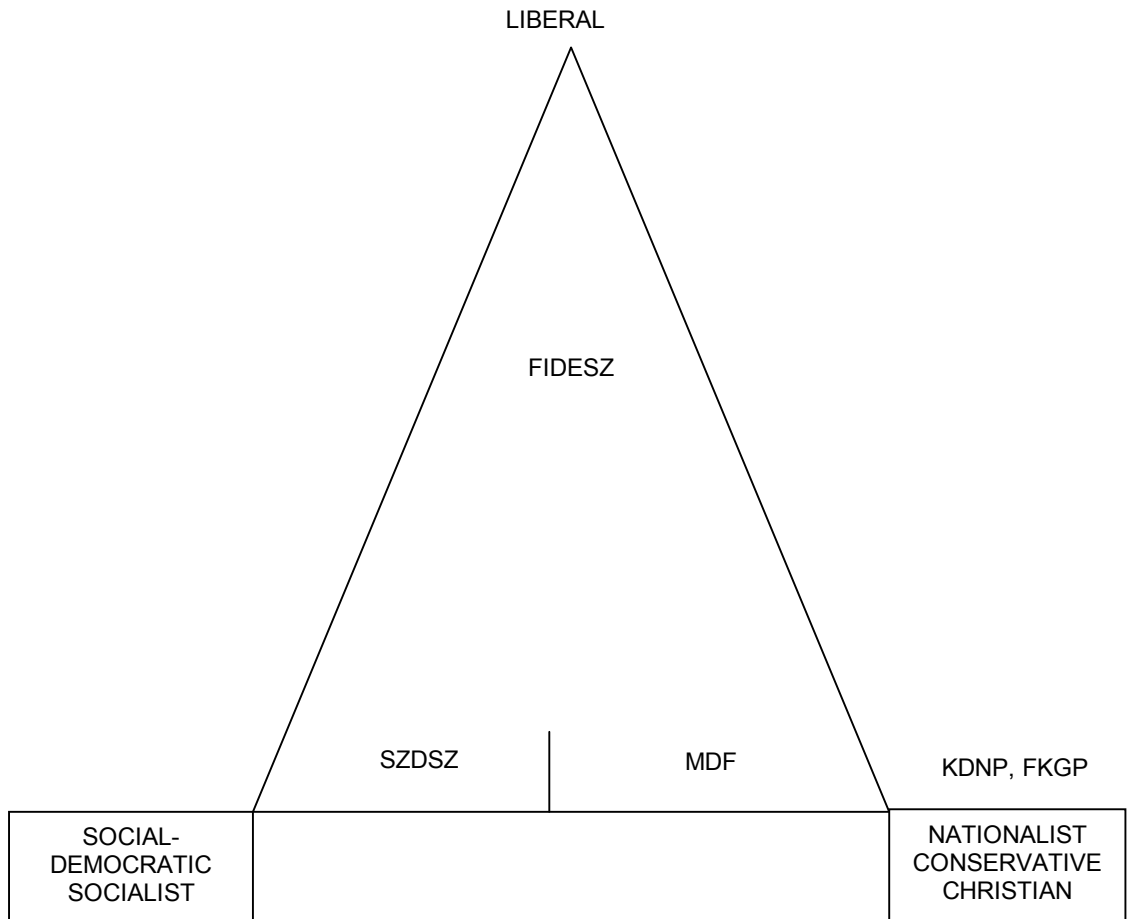

Besides: 1 seat for a member of Agrarian Alliance (0,26%) as an individual candidate

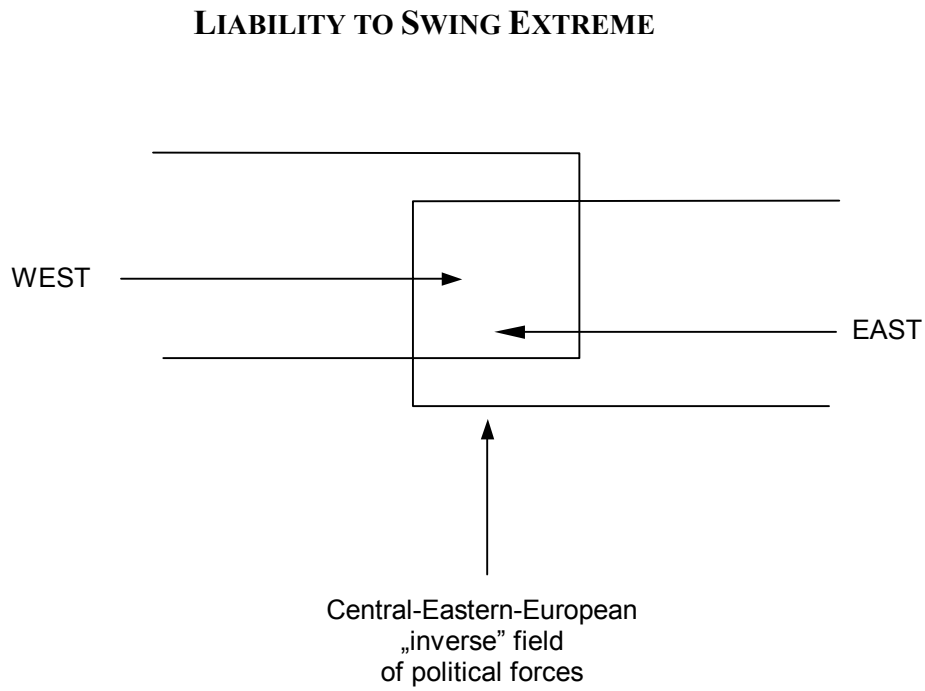
6 seats for independent candidates (1,55%)

4 seats for common candidates of various local party-coalitions (1,04%)

(later one correction for SZDSZ against MDF, altogether 386 MPs)

Figure 6.**IDEOLOGICAL POSITION OF PARLIAMENTARY PARTIES IN HUNGARY
(DISTRIBUTION OF VALUES)**

On the basis of the Formula used by A. Levendel and L. Kéri in Dubrovnik IUC postgraduate seminar called „Central and Eastern Europe in Transformation” (organized and sponsored by Soros Foundation, in April 1990)

Figure 7.

In: IV. World Congress of Soviet and East-European Studies
Harrogate, England 1990

13. TÉMA: VÁLSÁGOK ÉS VÁLSÁGCIKLUSOK II. RÉSZ

Juhász József:

A JUGOSZLÁVIAI ÖNIGAZGATÁS ELMÉLETI KÉRDÉSEI⁶⁶

Szakadás a JKP és az SZKP között

Jugoszláviában a szocializmus építésének politikai feltételei igen korán megteremtődtek. Az ellenállási mozgalom sajátossága volt, hogy a népfrontból gyakorlatilag hiányzott a burzsoázia, így a felszabadító háború egyben forradalom is volt, mert a hazai uralkodó osztályok is vereséget szenvedtek. Ezért Jugoszlávia lényegében egy már megszervezett népi demokratikus államként került ki a világháborúból. 1945. november 29-én már kikiáltják a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságot, 1946-47 fordulójára gyakorlatilag lezárultak az államosítások, és még 1947-ben érvénybe lépett az első ötéves terv.

A JKP politikája formálásában nagyfokú önállósággal járt el. Példaképének tekintette az SZKP-t, szolidáris volt politikájával, de ha egyes kérdéseket eltérő módon fogott fel, igyekezett következetesen kitartani véleménye mellett. Így a két párt között már 1948 előtt is többször keletkeztek nézeteltérések. Az 1937-48 közötti időszak főbb vitái vázlatosan a következőkben foglalhatók össze.

1937-ben a Kominternben felvetődött, hogy az JKP-t fel kellene oszlatni, mert működéséhez nincsenek meg a feltételek. Ez a javaslat azonban gyorsan elhalt, részben az akkor megalakuló új pártvezetőség ellenállásának, részben pedig Dimitrov fellépésének köszönhetően.

A JKP KB 1941. áprilisi és májusi ülésein már megfogalmazta azt, hogy a megszállók elleni harcnak együtt kell járnia a hazai burzsoázia elleni harccal. Elhatározásukat a Komintern állásfoglalása után (miszerint az adott helyzetben a fasizmus elleni harc a döntő, nem pedig a szocialista forradalom) sem változtatták meg. Ez a nézetkülönbség később is okozott problémákat, pl. 1943-ban, amikor a jajcei „államalapító” határozatokat a Szovjetunió kezdetben elhamarkodottnak ítélte.

1945-ben a trieszti kérdés váltott ki vitát. Triesztet a jugoszláv csapatok szabadították fel, de 1945 áprilisában a nyugati hatalmak ultimátuma nyomán

⁶⁶ In: Tájékoztató 1984. 6. szám. Műv. Min. Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztályának kiadványa

kénytelenek voltak kivonulni onnan. Ekkor a JKP sérelmezte, hogy a Szovjetunió úgymond „nem tett meg mindent” azért, hogy a város Jugoszláviához kerüljön. Egy keményebb fellépés azonban könnyen háborús összetűzéssé fajulhatott volna, ezért a JKP itt valóban túlzott igényekkel lépett fel.

A Kominform alakuló, 1947. szeptemberi varsói értekezletén a JKP képviselői, Kardelj és Gyilas az a népfontról folytatott vitában kifejtették, hogy a népi demokratikus fejlődést mindenütt célszerű lett volna egyetlen párt, a KP vezette népfontrral végigvinni a pártkoalíciós politika helyett. A többi népi demokratikus ország belső erőviszonyainak ismeretében nem kell bizonyítani ennek tarthatatlanságát, így az is látható, hogy ebben az álláspontban – tendenciájában – a jugoszláviai megoldások már az általánosítás érvényével mind egyetemes, leginkább célravezető megoldások fogalmazódtak meg.

Nézeteltérésekhez vezettek a balkáni népi demokratikus országok integrációs törekvései is. Már 1944-1945 fordulóján felvetődött Jugoszlávia és Bulgária föderációjának lehetősége, de rövidesen le is került a napirendről, elsősorban a várható nyugati reagálás miatt. (Alighanem irreális volt ez az elgondolás az érintett nemzetek szempontjából is.) 1947 nyarától azonban újra felmerült ez a kérdés. Ekkoriban ugyanis (főleg a délkelet-európai) népi demokráciák között kialakulóban volt egy új gazdasági együttműködési rendszer, amely az autark gazdaságfejlesztés alternatívájaként mindjobban számolt az integráció adta lehetőségekkel. 1947 második felében a barátsági szerződések megkötésével párhuzamosan már tárgyalásokat folytattak a vámunióról, a pénzrendszer egységesítéséről stb. is. Ebben a keretben vetődött fel újra az állami föderáció perspektívája, elsősorban Jugoszláviát és Bulgáriát illetően, de szóba került Albánia és Románia csatlakozása is. Még mielőtt újra kezdődtek volna a konkrét tárgyalások az államszövetségről, kitűnt, hogy mind a föderáció, mind pedig a gazdasági integráció az SZKP határozott ellenzésével találkozott. A „Pravda” 1948. január 28-án Dimitrov sajtóértekezletére reagálva kifejtette, hogy „ezen országoknak nem ez a kiagyalt föderáció vagy konföderáció, illetve a vámszövetség a problémájuk, hanem a függetlenségük, szuverenitásuk megvédése és megszilárdítása a belső népi demokratikus erők szervezése és mozgósítása útján”. Ezt követően február 2-án Dimitrov önkritikát gyakorolt, kijelentve, hogy ilyen jellegű együttműködésről a jövőben sem lehet szó. Február 10-én Moszkvában tárgyalások kezdődtek a Sztálin, Dimitrov és Kardelj vezette küldöttségek között, de nem jutottak egyetértésre. Ezzel a föderáció ismét lekerült a napirendről, de a körülötte zajló viták közvetlen előzményei lettek Sztálin drasztikus lépéseinek.

Már februárban elmaradtak a tárgyalások a kereskedelmi szerződés megújításáról, március 18-19-én pedig a szovjetunió visszahívta tanácsadóit és szakértőit azzal az indokkal, hogy barátságtalanul viselkednek velük és akadályozzák őket munkájukban. Molotovnak írt 20-i levelében Tito ezeket az

indokokat alaptalannak minősítette, és kérte, hogy fejtsek ki a lépés valódi okait. Az SZKP KB 27-i válaszában megismételte a visszahívás indokait, és egyúttal kifejtette azokat az elvi problémákat is, amelyek miatt az SZKP-nak fenntartásai vannak a JKP-val szemben. Ezek szerint Jugoszláviában nem állják útját a tőkés- és kulákelemek növekedésének. Nincs pártdemokrácia, a KB többségét kooptált tagok alkotják, a pártot az állambiztonsági szervek ellenőrzik, általában pedig megállapítható, hogy a pártot feloldják a népfrontban. Az ideológusok marxista tudása kétséges, amelyet csak tetéző, hogy a vezetők között szovjetellenes kijelentések hangzanak el.

A JKP KB április 12-13-i ülésén tárgyalta meg a levélben foglaltakat. A 26 tag közül csak ketten, Hebrang és Zujovics álltak ki az SZKP-levél mellett, a többség elutasította azt. A határozat alapján Tito és Kardelj válaszolt az SZKP-nak. Ismertetik visszautasító álláspontjukat és meghívják az SZKP vezetőit, hogy a helyszínen győződjenek meg a valóságos helyzetről.

Az SZKP újabb leveleiben megismételte korábbi állásfoglalását (kiegészítve azzal, hogy a JKP érdemei a felszabadulásban egyáltalán nem nagyobbak más kelet-európai pártokénál), továbbá elutasította a kétoldalú tárgyalásokat, és azt követelte, hogy a nézetkülönbségeket a Kominform következő ülésén vitassák meg. Időközben azonban a Kominform többi tagpártja a JKP megkérdése nélkül szolidaritást vállalt az SZKP álláspontjával, így a JKP egyenlőtlen helyzetére utalva elvetette a bukaresti részvétel lehetőségét.

A határozatot azonban június 28-án így is meghozták. Ebben megismétlik a már ismertetett vádakat, egyben felszólítják a JKP tagságát, hogy állítsanak új vezetést a párt élére, mert az nacionalista útra tért és burzsoá köztársasággá változtatja Jugoszláviát.

Június után, minthogy nem sikerült a JKP-t „rendreutasítani”, minden lehetőséget megtettek Jugoszlávia elszigetelésére. Propaganda-hadjárat bontakozott ki, amelynek jellemző példái voltak a kelet-európai koncepciók perke jugoszlávellenes vonatkozásai, vagy a Kominform második, 1949. Novemberi budapesti határozata, amely szerint Jugoszláviában fasiszta diktatúra van, a párt vezetői imperialista kémek és gyilkosok stb. A pártközi konfliktust államközi konfrontáció is kísérte, így 1949 közepére gyakorlatilag minden kapcsolat megszakadt Jugoszlávia és a szocialista országok között. Szaporodtak a fegyveres határincidensek, és a szocialista országokban emigráns szervezetek alakultak, mint például a „Jugoszláv Hazafiak Szövetsége”.

A politikai elszigeteléssel párhuzamosan gazdasági blokádnak alá helyezték Jugoszláviát. Korábban a jugoszláv külkereskedelem több mint 50 %-a a kelet-európai országokba irányult. Itt szereztek volna be az ötéves terv teljesítéséhez szükséges beruházási javak zömét. Így érthetően súlyos helyzetbe hozta

Jugoszláviát a gazdasági kapcsolatok teljes megszakítása. Súlyosbította helyzetüket az 1950-es és 1952-es rossz mezőgazdasági év, valamint a megnövelt honvédelmi kiadások, a félmillió hadsereg fenntartása. A lakosság áruellátása visszaesett, a beruházások mintegy 40 %-át ideiglenesen le kellett állítani, és a terv határidejét meg kell hosszabbítani.

Ez a „hidegháború” persze nem volt egyoldalú. Jugoszláviában éles Kominform-ellenes kampány bontakozott ki: kétségbe vonták a Szovjetunió és a népi demokratikus országok szocialista jellegét, államkapitalistának minősítve azokat. Az országon belül félreállították mindazokat, akik a Kominform mellett foglaltak állást. A „kominformistákra” vonatkozó adatok egyébként nem egybehangzóak: B. Pribicevics szerint kb. 8 000 párttagot zártak ki a JKP-ból, míg pl. D. Bilandzics közlése szerint mintegy 50 000 párttag foglalt állást a Kominform első határozata mellett, az összes bebörtönzöttek száma pedig kb. 12-13 000 volt. Ezek a számok jelzik a belső ellenállás mértékét.

Ha áttekintjük a levélváltás és a két határozat tartalmát, kitűnik, hogy az azokba kifejtett bírálat – bár eltúlozva – rátapintott a JKP egyes hibáira. Például a trieszti kérdésben és a népfront-vitában elfoglalt jugoszláv álláspontok valóban nem voltak bizonyos nacionalista túlzásoktól mentesek. Egy másik csoportba sorolhatók azok a vádpontok, amelyeknek szintén volt valamelyest alapjuk, mégsem lehet egyetérteni velük. Bírálható volt például a JKP agrárpolitikája, de korántsem a kulákelemek favorizálása, hanem e politika szektás elemei miatt (vö. Jugoszláviában kezdték a legkorábban a felgyorsított ütemű kollektivizálást). Vagy például a pártéletben tovább éltek ugyan az illegalitás szervezeti normái, de a pártdemokrácia számonkérésének a Kominform részéről csak hátsó szándékai lehettek.

A vádpontok harmadik és legnagyobb csoportja teljesen alaptalan volt. Itt vagy arról van szó, hogy a Kominform pártjai a jugoszláv helyzet elemzése nélkül kivetítették saját, már szektás irányba tolódó álláspontjaikat (pl. a koalíciós népfrontok elsorvasztásának szemszögéből a jugoszláv népfront aktív szerepe valóban eretnekdolognak tűnt), vagy pedig egyszerűen csak rágalmakról (mint pl. a második határozat állításai). Láthatjuk, hogy az összecsapás alapvető okai nem azok voltak, amelyeket a Kominform állított, de még csak a JKP valódi hibái sem. Másutt kell keresnünk azokat.

1944-ig a jugoszláv forradalom fejlődésének a Vörös Hadsereg sikereivel közvetlen kapcsolata nem volt, azoktól különváltan alakult. Úgyszintén nem elhanyagolható körülmény, hogy a JKP vezetői 1945 előtt is otthon tartózkodtak s nem a Szovjetunióban. A jugoszláv helyzet specifikumai magukba foglalták a nézeteltérések lehetőségét, azt is, hogy a JKP a szovjet elgondolásokkal szemben politikai-cselekvési és szellemi-morális téren egyaránt bizonyos függetlenségre tegyen szert. Természetesen ugyanezek a tényezők felkeltették Sztálin bizalmatlanságát is. A két párt között 1944-ig a

kapcsolatok csak lazák, távoliak voltak, ugyanakkor a JKP mögött komoly antifasiszta katonai erő állt. Ezért Sztálinnak részint kevésbé volt módjában, másrészt nem is állt érdekében az, hogy a JKP ellen fellépjen.

A kibontakozó hidegháború és a nyomában változó külpolitikai szemlélet alapján azonban a szocializmus építésének stratégiája fokozatosan átértékelődött. Kialakulóban volt az álláspont, miszerint a két világrendszer között elkerülhetetlenné válik a háborús összecsapás. Ez a felfogás az egységtörekvések módosulását vonta maga után: a szocializmus erőinek a lehető leggyorsabban a lehető legteljesebb egységét kívánták elérni.

A személyi kultusz rendszeréből adódóan az SZKP ezt az egységet a teljes centralizmus, a pártok egy központnak való alárendelése útján akarta megvalósítani. Ez nyilvánult meg abban, hogy a Kominform igyekezett „kominternként viselkedni”, azaz pártok feletti központként lépett fel. De ez nyilvánult meg abban is, hogy a népi demokratikus országok belpolitikája hozzáidomult a Szovjetunióhoz: átváltott annak mechanikus másolásába.

A JKP maga is törekedett az egységre: az 1947. szeptemberi értekezleten következetesen kiáll a Kominform megalakítása mellett. Politikai önállóságára és egyenjogúságára azonban igen érzékeny volt, és emellett 1947-48 fordulóján olyan javaslatoknak is a szószólója lett, amelyek lényegesen eltértek az akkori szovjet koncepcióktól. Az integrációs tervek hangoztatásával ugyanis az SZKP által helyeselt együttműködési forma és az autark gazdaságfejlesztés kritikusaivá váltak. Növelte a feszültséget a görög polgárháború perspektíváinak nem azonos megítélése is. Velük szemben pedig ott állt a Kominform, mint pártok feletti központként fellépő szerv, és mint a szocializmus-építés dogmatikus felfogásának bázisa, amelynek megoldási kísérletei – ténylegesen: a JKP egyoldalú önbírálatra kényszerítése – igen gyorsan átcsaptak a személyi kultuszra jellemző módszerekbe.⁶⁷ Ezért csak kétféle kimenetel volt lehetséges: a szakadás vagy a JKP bevonása a kialakuló monolitikus egységbe.

A korabeli jugoszláv társadalom azonban a felszabadító háború nyomán erős politikai egységgel és belső kohézióval rendelkezett (úgy gondolom, ez nem szorult különösebb dokumentálásra, ezért csak egy példa: ez a vezetés már

⁶⁷ Ebben szerepet játszhatott az is, hogy Sztálin nyilván meg akarta előzni más népi demokratikus országok esetleges sajátos-önálló próbálkozásait is (vö. Gomulka bukása). A szakadással kapcsolatban egyébként felvetői még két továbbgondolásra érdemes kérdés. Az egyik: lehetséges-e, hogy Sztálin egy balkáni (esetleg tágabb) integrációban „konkurenciát” látott. Egy ilyen alakulat ugyanis könnyebben megkérdőjelezhető volna a Szovjetunió politikai elsőségét. Ez mindenesetre felértékelné az integráció-vita szerepét. Továbbá: miért nem került sor még a hajsza csúcspontján sem katonai fellépésre? Véleményem szerint itt (a várható belső ellenállás számbavétele mellett) arról lehet szó, hogy a béke fenntartása érdekében nem akarták megsérteni a status quo-t. Ne feledjük, ezek a hidegháború legnehezebb éveit!

az 1945. novemberi választásokon 90 %-ot kapott!) – így a JKP vezetői kitaratosan szembeszegülhettek Sztálinnal, s a vita teljes szakadáshoz vezetett.

A „második forradalom”

Ha áttekintjük azokat az elvi jelentőségű dokumentumokat, amelyek már a viszály kirobbanása után születtek, megállapíthatjuk, hogy az öngazgatás koncepciója csak kb. egy év elteltével jelentkezik. Így például az 1948. Júliusi pártkongresszuson elfogadott program még a szocializmus és felépítése sztálini interpretációjának talaján állt. Ugyanez látható a JKP akkori konkrét intézkedéseiből is. A KB második, 1949. Januári plénuma a a politikai elszigetelődés és a súlyosbodó gazdasági helyzet problémáival foglalkozva átfogó intézkedéseket határozott el. Ezek három pontba tömöríthetők: a belső erőforrások maximális mozgósítása, a kollektivizálás további gyorsítása, a pártapparátus megerősítése és az állami szervek pártirányításának fokozása.

Világosan kitűnik tehát, hogy a szakadás ellenére a JKP belső építómunkájában továbbra is a megszokott módszerekkel élt, sőt azok megszigorításával válaszolt a kritikussá váló helyzetre. Belső problémái azonban nem enyhültek, s ez közrejátszott abban, hogy felismerjék az adminisztratív irányítás korlátait. Ezek egyes vonatkozásait (pl. a gépek csak 50-60 %-os kihasználtsága, minőségi problémák) már akkoriban is bírálták, így a januári plénumon, de az átfogó reformok igénye nélkül. Érelődött a változtatás tudata, de az összeütközés által elindított „szellemi forradalomig” csak kezdeti formában maradt.

A Kominform vádjai mögött a JKP legelső reakcióiban téves, illetve célzatosan szelektált információkat tételezett fel. Ezért részben a jugoszláviai szovjet szerveket, részben pedig egyes jugoszláv vezetőket tettek felelőssé, elsősorban Hebrangot és Zujobicsot. A viszály elmérgesedése azonban kétségtelenné tette, hogy csupán a célzatos tájékoztatás nem szolgálhat magyarázatul, hanem csak a sztálini gyakorlat és szocializmus-kép egészét érintő összefüggések feltárása világíthatja meg a történeteket. Eljutottak ahhoz a kérdésfeltevéshez, hogy „ellenségéről, vagy a szocialista Szovjetunió alkalmi eltévelyedéséről; a rendszer ellenére elkövetett izolált tettről, vagy a rendszerben gyökerező akcióról” van-e szó. De természetesen nemcsak önmaguk számára kellett választ találniuk a JKP vezetőinek, hanem népük számára is, azon nép számára, amelyet mindaddig szovjetbarátság szellemében vezettek. Ahhoz, hogy (politikailag) túléljék ezt az összecsapást, fenn is kellett tartani ezt a belső kohéziót, és el kellett érniük, hogy a nép minél teljesebben

támogassa őket a Kominform „hidegháborúja” elleni védekezésben. Ez pedig erősebb motívuma volt a válaszkérésnek, mint csupán a vezetők személyes – bár megrendítő erejű – csalódottsága. Így kikristályosodott a Sztálinnal való teljes szakítás és a Marxhoz, Leninhez való visszatérés igénye. A klasszikusok elméleti álláspontjaiból és a munkáshatalom korai formáiból kiindulva úgy vélték, hogy a velük szembeni eljárás a Szovjetunióban bekövetkezett deformációkon alapul. A kritika középpontjába az állam került; mivel a húszas években visszafejlesztették a tömegek részvételét, gyakorlatilag felszámolták a szovjet állam „elhaló” jellegét. Ez az összes társadalmi ügyek intézésében a bürokrácia általános monopóliumához vezetett. Így lényegében államkapitalizmus (és a centralizáció folytán Sztálin egyszemélyi hatalma) jött létre, amelynek nemzetközi hatása a külpolitikai hegemonizmus.

Ilyen kritika után a Szovjetunió nem lehetett többé irányadó példa számukra. Minthogy mindaddig, így a jugoszláv szocialista állam megteremtése idején is, a szovjet rendszer mintaként állt előttük, azonnal felvetődött a „hogyan tovább” kérdése belpolitikailag is: mi történjék saját, szintén „nem elhalóként” felépített államukkal? A torzulások elkerülésének lehetőségét az állami funkciók fokozatos társadalmasításában látták, megelőzendő az államgépezet monopolhelyzetének kialakulását a közügyek intézésében.

Bár ezt a fordulatot motiválták az elméleti felismerések is, mégsem csupán erről van szó. A JKP vezetői – miután nemzetközi szinten bírálni kezdték a bürokráciát – nem tehették meg azt, hogy következetlenek maradjanak. Ezért bármennyire megkövetelték az 1949-1950-es állapotok az erőforrások koncentrálását és a hatalom központosítását, a hazai viszonyokban is meg kellett kezdeni az „etatizmus” gyakorlati kritikáját. Az országnak perspektívát kellett adni – ezért nem maradhattak meg csupán az elvi-ideológiai elítélés szintjén.

Az új koncepció első jelentős hírnöke a képviselőház 1949. május 28-i ülése volt. Kardelj itt elmondott beszédében már kirajzolódóban vannak az új út körvonalai: „Semmilyen tökéletes bürokrata apparátus, bármilyen lángeszű vezetőség áll is az élén, nem építheti a szocializmust. A szocializmus kizárólag a milliós tömegek kezdeményezésével, a proletár párt helyes vezető szerepe mellett fejlődhet. A szocializmus fejlődése tehát nem mehet végbe semmiféle más úton, minthogy szakadatlanul elmélyíti a szocialista demokráciát abban az értelemben, hogy egyre nagyobb szerepet kap benne a néptömegek öngazgatása, a tömegek még nagyobb mértékben kapcsolódnak az államgépezet munkájához – kezdve a legalacsonyabb szintűektől a legmagasabbakig, még nagyobb mértékben vesznek részt minden egyes vállalat, intézmény stb. irányításában.”

Bár a fent említett ülésen elfogadott törvénnyel némiképpen növelték a helyi népbizottságok önállóságát, az első határozottabb gyakorlati lépéseket

mégis a termelésben kezdték meg, a már meglevő munkásrészvételi formákat, az ún. Munkástanácskozást véve alapul. Ezekből kiindulva 1949 decemberében utasítottak 215 nagyvállalatot, hogy tanácsadó szervként alakítsák meg a munkástanácsokat. Majd a kedvezőként értékelt tapasztalatok alapján a szövetségi képviselőház 1950. június 27-én meghozta a vállalatok munkásigazgatásáról szóló törvényt. Eszerint a vállalat vezetésének joga a munkaközösséget (az ott dolgozókat) illeti meg, amely ezt a jogát a választott munkástanács útján gyakorolja. A törvényszabta kereteken belül ez dönt a termelés és gazdálkodás minden fontos kérdésében. Határoz a vállalati tervről, a zárszámadásról, a munkaközösség rendelkezésére álló jövedelem elosztásáról. Továbbá megválasztja az igazgatót, az igazgató bizottságot, illetve ellenőrzi azokat. Az operatív és a műszaki-technológiai ügyekben azonban az igazgatóság önállóan jár el.

Tito ezen a képviselőházi ülésen mondott beszédében kifejtette az új koncepció alapjait. Ezek szerint a szocializmus fejlődése során az állam elhal. E folyamatnak már a hatalomátvétel után meg kell kezdődnie (a katonai funkciók kivételével), mégpedig először a gazdasági funkciók terén, ugyanis az közvetlenül része a termelési viszonyok átalakításának. Ezzel a termelőeszközök állami tulajdona, amely a szocialista tulajdon alacsonyabb rendű kezdeti formája, átmegy a szocialista tulajdon magasabb rendű formájába. Az öngazgatásra való áttérés fokozatos üteme elsősorban a munkások kulturális felemelkedésétől és szocialista öntudata megerősödésétől függ, és a jugoszláv viszonyok között konkrétan a gazdaságirányítás decentralizálásával és a vállalatigazgatás átruházásával kezdődik. A párt feladata pedig elsősorban a dolgozók szervezése és eszmei nevelése az öngazgatás érdekében, mert ha a párt csak az államapparátus kiépítésével, ellenőrzésével stb. foglalkozik, elkerülhetetlenül összenő a bürokratikus gépezettel.

Ezek tehát az új út kiindulópontjai. Titónak ez a beszéde volt az első átfogóbb igényű kifejtése az öngazgatás koncepciójának, de már itt találkozhatunk azokkal az alapelvekkel, amelyek – bár több hangsúlymódosulással – a JKSZ ideológiájának lényegét képezik. Noha még kibontatlanul, de már megjelenik az a szempont, hogy a szocializmust nemcsak a polgári restaurációtól, hanem saját bürokráciájától is féltetni kell. Egy ennyire radikálisnak tetsző fordulat természetesen nem mehetett végbe újabb eszmei-politikai differenciálódás nélkül. Érdeemes viszont megjelteni, hogy ez nem a párt csúcsvezetőségében következett be. Sokan a munkásosztály és általában az ország fejletlenségére hivatkozva elleneztek az öngazgatásra való áttérést. Feltételezték, hogy általános szervezatlenséghez vezet, ezért vagy teljesen elvetették, vagy pedig úgy tekintették, mint „szükséges gazdasági áldozatot a szocialista ideológia oltárán”. Ezek a fenntartások azonban nem találtak széles támogatásra. Az új politikai irányvonalat a JKP VI., 1952 novemberében

Zágrábban megtartott kongresszusa a párt nevét is megváltoztatva jóváhagyta, majd 1953 januárjában alkotmányosan is rögzítették azt.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy Jugoszláviában a szocializmusnak egy új koncepciója és gyakorlata alakult ki. Megszületését mindenekelőtt a korabeli Szovjetunióban uralkodó viszonyok politikai indíttatású kritikája magyarázza.

Van azonban még két olyan tényező, amelyek szerepet játszottak az új irányvonal megformálásában. Az egyik az, hogy a szocializmus fejlődése – és egyáltalán: fenntartása! – biztosítékát a forradalom belső tartalékai lehető legteljesebb feltárásában kellett megtalálniuk. Így a gazdasági erőforrások minél fokozottabb kiaknázásának szükséglete ösztönözte az alsóbb szervek és a dolgozók aktivitása, kezdeményezése iránti igényt. Hogy ez mégiscsak másodlagos jelentőségűnek tekinthető, annak az az oka, hogy az addigi gyakorlat elemzésének eredményei már akkor hatottak, amikor a gazdasági-hatékonysági szempontok alapján az adminisztratív irányítást még csak részleteiben kérdőjelezték meg, de elveiben nem. (A centralizált adminisztratív irányítás az első komoly kudarcát a kollektivizálás során szenvedte el. Ennek egyik első jele, hogy a KB 1949 decemberében az átszervezés ütemét ugyan már lassítani kényszerült – de magát a kollektivizálás irányvonalát ekkor még fenntartják!)

A másik tényező a politikai presztizs- és konjunkturális szempontok szerepe. Feltehető, hogy a JKP súlyos helyzetében egy levezető csatornát is nyitni akart: a decentralizációval enyhíthető volt a központi hatalomra nehezedő felelősség: a párt és az állam bizonyos szétválasztásával pedig a pártra nehezedő felelősség. De az is aligha hihető, hogy ne próbáltak volna politikai tőkét kovácsolni a velük szemben elkövetett drasztikus igazságtalanságokból. Vagyis egyes, merőben praktikus lépéseik megideologizálásával is törekedhettek arra, hogy mindenképpen bebizonyítsák a JKP és az SZKP elvi különbözőségét. Ezt közvetlenül bizonyítani persze nem könnyű (az adott időszakkal foglalkozó jugoszláv szakirodalom ugyancsak nem mentes az apológéta elemektől), de érdemes itt belelapozni Kardelj emlékirataiba, aki a következőket írja az új koncepció megszületéséről. Amikor 1949 tavaszán „néhányan a PB tagjai közül” meglátogatták Titót, ő azonnal egyetértett az öngazgatásra való áttéréssel, mondván, hogy „az öngazgatás az egyetlen járható út a szocializmus számára”. Viszont ellenezte a párt nevének megváltoztatását, és végül csakis azért egyezett bele, hogy a párt „külsőleg is különbözzön a dogmatikus sztálinista párttól.”

Végül ki kell térnünk még egy kérdésre. A jugoszláv szakirodalomban gyakran találkozhatunk egy olyan érveléssel, miszerint „a népfölkelés fegyveres erői az ország egyes részeiben gyakran, sokszor hónapokig külön, minden kölcsönös kapcsolat nélkül a végsőig decentralizáltan harcoltak”, így a hatalom nem alakulhatott át bürokratikus adminisztrációvá. Ez „elegendő volt ahhoz, hogy megszülessen az öngazgatás eszméje és beinduljon kezdeti gyakorlata.” A háború után Jugoszláviában is „támadtak dilemmák a szocializmus további fejlődési útjának tekintetében”, de a nép forradalmi tudata lehetetlenné tette, hogy az új Jugoszláviára egy más országban kialakított életformát kényszerítsenek rá. Ezért 1948 után „integrális társadalmi szervezetté kezdett növekedni az öngazgatásnak a népfelszabadító háborúban fogant csírája.”

Amit itt Kardelj ír a népfelszabadító bizottságok és az öngazgatás lényegi azonosságáról, az kétségkívül igaz. De 1945 után megindult a közvetlen részvételi formák elhalása, s nemcsak az újjáépítés és az iparosítás objektív kényszere, vagy a „szovjet befolyás” miatt, hanem azért is, mert a JKP akkori elméleti beállítottsága olyan volt, hogy el sem tudták képzelni a szocializmust egy erős hatalmi centralizáció nélkül. Ezért 1948-1949 már az úgynevezett „etatista igazgatás” csúcspontja, és az öngazgatás nem közvetlenül nőtt ki ezekből a hatalmi formákból. Ezek jelentősége az, hogy majd kiutat mutatnak a JKP számára: az elsősorban a népfelszabadító bizottságok által megtestesített közvetlen részvételi formákban találják meg az etatizmusnak – a kiközösítésig nem keresett! – alternatíváját.

A JKSZ 1958-as programja

A bekövezett politikai és ideológiai változások nyomán anakronisztikussá vált az 1948-as program, ezért a VI. kongresszus határozatot hozott egy újabb elkészítéséről. Ezt a JKSZ VII., Ljubljánában 1958 áprilisában megtartott kongresszusa elfogadta. Részletesebben meg kell ismerkednünk e programmal, nemcsak azért, mert ez az 50-es évek egyik legjelentősebb ideológiai dokumentuma, hanem azért is, mert mindmáig érvényben van.

A program a szocializmus, a kapitalizmus és a kommunizmus közötti átmenetként, a termelőeszközök társadalmi tulajdonán alapuló rendszerként határozza meg, amelyben a termelést a terezés és a piac egysége alapján az egyesült közvetlen termelők irányítják, választott vállalati szerveik révén.

A szocializmus térhódítása a program szerint nem azonos a szocialista tábor földrajzi határaival, hanem túlnő azon. Ugyanis a tőkés világról szólva megállapítják, hogy az államkapitalista tendenciák felerősödtek mind a fejlett,

ind a fejletlen országokban. A gazdasági funkciók államosítása mellett a másik legfontosabb tendencia a munkásosztály társadalmi szerepének növekedése, amelynek végső célja, hogy az államosítást társadalmiasítássá változtassa (pl. munkások harca az állami ipar igazgatásában való részvételért). Ezért a munkásosztály akkor is, ha nincs hatalmon, politikai nyomásával állandóan növelhető a tőkés rendszert romboló tényezőket, így „a szocializmus mindinkább behatol valamennyi nép gyakorlatába, mindinkább egységes világfolyamattá válik”.

Az államról megállapítják, hogy az az átmeneti időszakban a munkásosztály fontos eszköze, amely különösen a szocialista fejlődés kezdetén, illetve a fejletlen országokban játszik pozitív szerepet. Ez az úgynevezett „forradalmi etatizmus”, mint ami pl. Jugoszláviában érvényesült 1950 előtt. Az államiság azonban objektív forrása a bürokratizmusnak is, amely „ha teljesen kifejlődne, az államkapitalista viszonyok visszaállításának sajátos formáját jelentené”. Ezért „a gazdaságnak és az egész társadalmi életnek kizárólag az államgépezet révén megvalósított igazgatása, a közigazgatás egyre nagyobb fokú összpontosítása az állami és pártgépezet még nagyobb összenövését, erősödését eredményezi, és azt a törekvést, hogy az állami és pártgépezet elkülönüljön a társadalomtól és társadalom fölötti erővé váljék.” Így „a munkásosztály és általában a dolgozók hatalmának megszilárdítása után az állam fokozatos elhalásának kérdése válik, a szocialista társadalmi rendszer alapvető és sorsdöntő kérdésévé.” Az állam elhalásának két útja van. Egyrészt a társadalmi ügyek irányításának funkcióit fokozatosan át kell ruházni az öngazgatás szerveire; másrészt pedig az állam, belső demokratizálásával párhuzamosan maga is mind gyakrabban lép fel a társadalmi öngazgatás eszközeként, és nem mint a szervezett kényszer eszközeként. Az állam elhalása különösen fontos gazdasági szempontból, mert egyet jelent a társadalmi tulajdon fejlett formájának kialakulásával, amelyben a termelő és a termelőeszköz a munkásöngazgatás formájában egyesül. Ugyanis az állami tulajdon, amelyben az állam közvetít közöttük, a társadalmi tulajdonnak csupán közvetett formája.

A szocialista társadalmi fejlődés hordozóiként a program a következőket jelöli meg. A termelő, a munkaközösség, amely a gazdálkodás alanya; a kommuna (község)⁶⁸, amely a lakosság elsődleges társadalmi-gazdasági és öngazgatási közössége; valamint a szocialista társadalmi szervezetek, amelyek

⁶⁸ A kommunák létrehozására 1955-ben került sor: ezek lettek a területi öngazgatás és egyben az állami-politikai rendszer alapegységei, amelyekben „közvetlenül is egybefonódik” az öngazgatás és a hatalomgyakorlás. Ezért a kommunát nevezik a társadalmi-politikai alapközösségnek. A kommuna – más néven község – nem azonos egy településsel: magába foglalhat több falut, míg egy nagyváros akár több kommunát is alkothat (a legkisebb közigazgatási egység az ún. Helyi közösség, pl. egy falu). Kialakulásánál ui. az volt az alapvető szempont, hogy önállóan is képes legyen lakossága főbb szociális-kulturális-egészségügyi stb. szükségleteinek kielégítésére. (Lásd a JKSZ rövid története. 559-560.o.) az 50-es évek közepén öngazgatási formákat alakítottak ki a nem-termelő szférában is. (Uo. 550.o.)

az állampolgárok egyes érdekerületein szerveződnek (párt, szakszervezetek, rétegszervezetek stb.). Jugoszlávia társadalmi-politikai rendszerének alapja pedig az eddigieknek megfelelően a kommunális rendszer, és a munkásönigazgatás (amely természetesen csak a vállalat általános gazdasági-politikai igazgatásra terjed ki, a szakmai technológiai folyamatok irányítására nem).

A párt szerepéről szólva a program megállapítja, hogy a párt nem válhat hatalommá a munkásosztály helyett, ezért a JKSZ nem követel magának monopoljogot a hatalmi és önigazgatási szervekben, hanem azért harcol, hogy azokban szocialista elvek érvényesüljenek, hogy a határozatokat „szocialista véleményharc” során hozzák meg. A JKSZ így a tömegek öntudatát, a cselekvőkészségét fejlesztő tényező, és egyre kevésbé – de csak a szocialista társadalmi viszonyok és a szocialista tudat megerősödésének arányában – hatalmi tényező. Ezért a kommunisták tevékenységének súlypontja a képviselői és az önigazgatási szervek erősítése kell, hogy legyen, és nem a közvetlen államigazgatási munka.

Érdemes jelezni végül, hogy miként értékelik a programban, a Szovjetunióban lezajlott négy évtizedes fejlődést. Az egyedüllét és az elmaradottság közepette szükségszerű volt a feszített ütemű iparosítás, amely megkövetelte a hatalom maximális központosítását. Ez azonban végül is az állam, sőt egy ember hatalmának megerősödéséhez vezetett. A szocializmus azonban fennmaradt, sőt „erői annyira megerősödtek, hogy áttörték a bürokratizmus és a személyi kultusz gátjait”.

Vagyis, szemben az 50-es évek elejével, itt már nincs szó arról, hogy a Szovjetunióban valaha is államkapitalizmus lett volna. Ennek a Sztálin halála után bekövetkezett változások, valamint a szocializmus és az államkapitalizmus viszonyának elméleti tisztázatlansága mellett valószínűleg diplomáciai háttere is van; nyilván nem akarták ilyen minősítésekkel megterhelni a kapcsolatok javulását.

Ha az önigazgatási szocializmusról a programban kifejtetteket összevetjük az 50-es évek elejének elképzeléseivel, akkor összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy egy koncepcionális jellegű eltérés tapasztalható: 1950-1952-ben az elmélet középpontjában a vállalatok munkásigazgatásának tézise és a párt szerepének átértékelése állott, viszont az 50-es évek közepére e kettővel egyenrangú jelentőségűvé emelkedett a kommunális rendszer tétele.

Jiří Pelikán:

HARCKOCSIKKAL A PÁRTKONGRESSZUS ELLEN⁶⁹

(A CSKP 14. Kongresszusának jegyzőkönyve és dokumentumai)

Bevezető

A politikai pártok kongresszusainak jegyzőkönyvei és dokumentumai rendszerint a politikusok és a szakemberek szűkebb körének érdeklődési tárgyát képezik. Ez a gyűjtemény ebből a szempontból azonban rendhagyó. Túlzás nélkül mondható, hogy a kötet a modern történelem egyik legjelentősebb dokumentumgyűjteménye, hiszen még sohasem fordult elő, hogy egy szocialista ország kormányzó erejét képviselő kommunista párt egyik kongresszusa kénytelen lett volna az illegalitás körülményei között összeülni, mert ezt a szocialista országot más szocialista országok hadseregei megszállták.

Eddig még sohasem történt, hogy a szabályosan, a párt szervezeti szabályzatának megfelelően összehívott és megtartott kongresszus eseményei ebben az országban nem kerülhettek nyilvánosságra. Még sohasem fordult elő, hogy egy kormányzó kommunista párt vezető reprezentánsainak megtagadták volna a pártkongresszuson való részvételt, még hozzá oly módon, hogy miután a többi szocialista ország hadseregeinek harckocsija a párt központi bizottságának épületét körülzárták, őrizetbe vették és brutális módon elhurcolták őket egy másik szocialista országba, ahol fenyegető szuronyok között kényszerültek arra, hogy „semmisnek nyilvánítsák” saját pártjuk kongresszusának eredményeit.

Történt mindez 1968 augusztusában Csehszlovákiában, Közép-Európa egyik szocialista országában, ahol a vázolt feltételek mellett tartották meg a Csehszlovák Kommunista Párt 14., rendkívüli kongresszusát.

Ennek a pártkongresszusnak rövid története a következő:

A CSKP Központi Bizottságának plenáris ülése 1968. június 1-én egyhangúlag úgy döntött, hogy a párt szervezeti szabályzata 24. cikkelyének értelmében 1968. Szeptember 9-ére összehívja a párt 14., rendkívüli kongresszusát. Azért minősítették rendkívülinek, mert a soron következő kongresszus 1970-re volt esedékes, tehát 4 évvel a 13. kongresszus után. A fenti határozat indoklásában a következő áll:

Erre az elhatározásra a CSKP KB a párton belüli helyzet értékelése alapján jutott, amely megköveteli a pártnak a következő időszakra szóló politikai tevékenységének meghatározását és új Központi Bizottság megválasztását,

⁶⁹ In: Jiří Pelikán: Harckocsikkal a pártkongresszus ellen. (Nincs kiadó feltüntetve)

amely teljes bizalommal és tekintéllyel rendelkezik a párt egységes eljárásának biztosításához.

Így tehát abból az új politikai helyzetből történt teljesen logikus következtetés-levonásról van szó, amely a párt Központi Bizottságának 1968 januárjában megtartott plenáris ülése után alakult ki, amikor érvénytelenítették az első titkári funkció és a köztársasági elnöki tisztség Antonin Novotny személyében való megtestesítését és amikor megtörténtek az első lépések a szocialista demokrácia kibontakoztatása és a megújodási törekvések felé, amelyek később a prágai tavasz, illetve az emberi arcú szocializmus néven váltak ismeretessé.

A CSKP 14., rendkívüli kongresszusára való előkészítő munka addig soha nem látott méretű aktivitás közepette zajlott le, valamennyi kommunista részvételével és a széles nyilvánosság bevonásával, a január utáni politika és az Alexander Dubcek irányította pártvezetés teljes támogatása jegyében. 1968 júniusában és júliusában lezajlott a kongresszusi küldöttek választása az alapszervezeti taggyűléseken, körzeti és kerületi pártértekezleteken; üléseztek a munkabizottságok, hogy előkészítsék a pártkongresszusokmányait, és a sajtóban vita zajlott le a CSKP új szervezeti szabályzatának nyilvánosságra hozott tervezete felett.

Nem fér kétség hozzá – és ezt bizonyítják az ebből az időszakból származó párt dokumentumok, amelyekből e kötet befejező részében pontos idézetek szerepelnek –, hogy a rendkívüli, 14. pártkongresszus biztosíthatta volna a január utáni politika teljes sikerét, a párt tekintélyének növelését és vezető szerepének erősítését a szocializmus megújodási folyamatában, más szóval a politikai helyzet minden oldalú stabilizálását Csehszlovákiában.

Azonban éppen ezt kellett megakadályozni a Varsói szerződés öt országa által 1968. augusztus 20-áról 21-ére virradó éjjel végrehajtott katonai intervenciónak. A szocializmusról alkotott bürokratikus-rendőri felfogás hívei egészen eddig az időpontig vártak az egyébként hosszú idő óta előkészített katonai megszállás végrehajtásával abban a reményben, hogy a CSKP-n belül bekövetkezik a szakadás. A súlypontot ebben a törekvésben az ún. Ötök levele (a Szovjetunió, Lengyelország, NDK, Magyarország és Bulgária kommunista pártjainak levele) képezte, amelyet 1968. július 15-én határoztak el Varsóban. Ebben a levélben a fenti pártok képviselői egyenesen felszólították a CSKP-n belüli konzervatív ellenzékét a pártvezetésnek a kommunisták túlnyomó többsége és a széles közvélemény által támogatott politikája elleni fellépésre. Az eredmény azonban nem felelt meg a várakozásnak. Csehszlovákia pártja és népe oly szoros egységbe tömörült, amilyen ennek az országnak a háború utáni történelmében soha nem fordult elő.

A 14. Pártkongresszus időpontjának közeledtével mind világosabbá vált, hogy a CSKP-n belüli szakadáshoz fűzött remények kudarcot vallottak. Ezért kellett mozgásba hozni a félmilliónyi állig felfegyverzett katonát, repülőgépekkel, harckocsikkal és rakétákkal felszerelve, hogy megszállják augusztus 20-áról 21-ére virradó éjjel Csehszlovákiát és ily módon megakadályozzák a 14., rendkívüli pártkongresszus megtartását.

Azonban még ebben a tekintetben sem vált be a számítás. A CSKP elnöksége, amely aznap éjjel ülésezett és a kongresszus előkészítéséről tanácskozott, elítélte a megszállást. Erre az álláspontra helyezkedett az egész párt. Sem Alexander Dubcek, Josep Smrkovsky, Frantisek Kriegel, Oldrich Cernik és a CSKP más vezető képviselőinek letartóztatása, sem pedig a konzervatív erők kísérlete arra, hogy Alois Indrával az élen egy úgynevezett munkás-paraszt kormányt hozzanak létre, nem tudta szétrombolni a kommunisták egységét. Elegendő volt egy felhívás a rádióban, és a 14. kongresszus küldöttei vonattal, autóval és kerékpárral, vagy éppenséggel gyalog, elindultak Prágába. Tekintettel arra, hogy a megszállók miatt titokban kellett tartani a kongresszus színhelyét, a küldötteknek jelentkezniük kellett a prágai nagyüzemekben, ahonnan a munkások elvezették őket a rendeltetési helyre.

Figyelembe véve az első megszállási napok légkörét, a közlekedés és a tömegszállító eszközök szervezetlenségét, a megszálló csapatok ellenőrzését, valamint a küldötteknek az ország területére szétszórt tartózkodási helyét, maga az a tény, hogy egy ilyen kritikus időpontban a prágai munkáskerületekben, Vysocanyban 1290 párttag, tehát a választott küldöttek több mint kétharmada összegyűlt, tanúsítja a magas fokú politikai érettséget, a forradalmi lelkesedést és bátorságot, amellyel a küldöttek kiálltak a 14. kongresszus mellett. Ez a tette kész magatartás mutatta, hogy a párt mennyire kifejezésre tudta juttatni ebben az időben Csehszlovákia lakosságának érzelmeit és gondolatait. Ennek emlékéért vitathatatlanul a legnagyobb dicsőség övezi majd a Csehszlovák Kommunista Párt történetében.

Ezeket kell e kötet olvasójának elgondolkoznia, amikor kézbe veszi a 14. rendkívüli kongresszus első tanácskozási napjának egyedülálló jegyzőkönyvét, amely most először kerül nyilvánosságra.

Tankokkal a tavasz ellen⁷⁰:

DUBČEK MEGSZÓLAL

⁷⁰ In: Tankokkal a tavasz ellen – Dubček megszólal Magánkiadás, Sugár András 1989.

Kádár mellé ültem

Hogy meg lehessen ismerni személyiségük egyéni értékeit, például azt, amit nem mutattak ki, jobban kellett volna őket ismernem, nemcsak egy-két beszélgetés alapján. És nemcsak azt kellett volna tudni, mit mondanak, hanem azt is; mit tesznek. Mászóval: én nagyon rossz ismerője vagyok egyéni jellemüknek. Hanem a következőt szeretném mondani: azt hiszem, volt közöttük különbség, a taktikai hozzáállásukat, a külső megnyilvánulásait, az elhangzottakat illetően. Természetesen a legagresszívebb, illetve leghevesebb, legridegebb megnyilvánulásai mindig Brezsnyevnek voltak – de hát ő volt a főszereplő is, ő volt az a politikus, akihez mindenki igazodik, s mindenkinek ahhoz kell tartania magát, amit ő, a főnök mond. Ezért ne csodálkozzék, ha azt mondom, hogy ő mindig az első és legfontosabb emberként lépett fel, ő volt, hogy úgy mondjam, mindenben a legelvszerűbb – az ő szóhasználatuk szerint. Na de persze, az embernek nem kell túl nagy lélekbúvárnak lennie, hogy megérezze azt, amit én például Kádárnál éreztem. A szünetben, nem is tudom miért, nem Ulbricht mellé ültem, nem is Kosziginhez, akivel pedig oroszul sokkal könnyebben tudtam volna beszélgetni, de megláttam Kádárt – és Kádár mellé ültem inkább. Ha valaki most megkérdezné: miért mentél oda Kádárhoz? – azt felelném, hogy nem tudom, de valahogy úgy éreztem, oda kell ülnöm. Ez a véleményem, így látom most, hogy feltette nekem ezt a kérdést. Mert őbenne mégis egy kicsit más embert láttam, mint a többiekben, akik ott voltak. Nemcsak azért, mert ő korábban sokat szenvedett, hanem mert úgy gondoltam, hogy legalább önála találhatnék valamiféle megértést, amit kifelé is, a többiek előtt is megfogalmazna. Csakhogy ahhoz ismernie kellene azt az akkori helyzetet. Én fiatalemberként odaálltam valahová egy párt élére, egy bizonyos politikával, amellyel szembe mertem szállni ezzel a nagy túlerővel.

– *És hogyan alakultak a kapcsolatai Kádárral a továbbiakban. Drezda után?*

– Még be szeretném fejezni azt a gondolatot, hogy ... szóval szembeszálltam ezzel a nagy túlerővel, de még Kádárról sem tudom, mi játszódott le benne, milyen gondolatai voltak a fejében. Szerintem belülről ő együttértzett velem, de ez kevés.

– *És Drezda után? ...*

– ... Majd folytatom, ha még később megkérdezi tőlem a varsói dolgokat, mert az is érdekes.

– *Varsóba ön ugye nem ment el, javítson ki, ha tévedek.*

– Erről majd később. Szóval itt, Drezdában sem lépett fel Kádár úgy, hogy azt mondta volna: megálljatok, ezek a csehszlovákok itt valamiféle politikát

alakítottak ki, hallgassuk meg, mit és hogyan akarnak csinálni, hiszen nekik valami céljuk van, vajon mi az elképzelésük ... – szóval valami ilyen formát kellett volna erre találnia. Szóval, tudja, ez a félelem, illetve ez az engedelmesség, amit kifejlesztettek..., hogy ha az SZKP vezetősége mond valamit, azzal az utolsó szóig egyet kell érteni, feltétlen bizalomnak kell lennie, és mindennek az ő utasításai szerint kell mennie. Ez volt a megszokott. És itt egyszer csak megjelent valami, ami eltért ettől a szokástól – és ők tüstént azt mondták nekünk: ti kivonjátok magatokat az együttműködés és az internacionalizmus elvei alól. De nem! Ez nem igaz.

– *Őn még ugyanabban az évben Budapestre érkezett. Kádár János meghívására. Hogyan alakultak a továbbiakban a személyes kapcsolataik?*

– Megmondom Önnek az igazat. Én nagyon közelállónak tartottam Kádárt magamhoz, nagyon közelinek éreztem. És természetesen, ez abban is megnyilvánult, hogy... ön most 1968-ra gondol?

– *Igen.*

– Amikor Budapesten jártam?

– *Igen.*

– Akkoriban egy párt- és kormányküldöttség élén jártam ott, hogy végleges formába öntsük és aláírjuk a barátságról, együttműködésről és kölcsönös katonai segítségről szóló szerződést. Elvégre közeli szomszédai vagyunk egymásnak, ahogy mondják (itt magyarul mond három szót): „szomszédok vagyunk, mi?” Szóval, még ezzel a szerződéssel is megerősítettük a barátságunkat. Ezzel tehát az ön kérdésére is válaszoltam. Ez volt a mi perspektívánk, hogy mivel a déli szomszédainkkal, a magyarokkal a forradalmi múlt is összeköt bennünket, a további fejlődés is az együttműködés jegyében fog alakulni. Nos, amint tudja, az eredmény, hát az eredmény, az nem volt jó...

– *Ő nem adott önnek tanácsokat, például: „ide figyeljen, Dubcek elvtárs, önök jót akarnak, mi is reformokat akarunk a gazdaságban. Miért nem bánnak tapintatosabban az oroszokkal; lehet, hogy másképp is lehetne csinálni...?” – Nem adott önnek tanácsokat, mint önnél idősebb ember?*

Ássam meg a sírját?

– Amikor beszélgettem vele, főleg arról volt szó, hogy ezek a dolgok, ilyen vagy olyan dologok ne jelenjenek meg a sajtóban. Hiszen rólunk nem lehetett azt mondani, hogy a szovjet vezetést valami módon lerohantuk volna. Csakhogy

amikor mi már elkezdünk dolgozni az akcióprogramon, értse meg: mi volt az az egyetlen, amikor én akkor a szovjetek szerint csinálhattam volna, mi volt az, amit elvártak volna tőlem? Az, hogy megfékezem az egészséget, hogy keményebben lépjek fel, hogy én állítsam meg.

– *Mindenkit börtönbe?*

– Ez az... Tehát én voltam, ha szabad így mondani, a gondolat szülőatyja, bár ma sokan vitatják, igyekeznek gyengíteni a szerepemet, mintha ez hazugság lenne – és ugyanakkor nekem kellett volna megásni a sírját annak, amit én – természetesen társaimmal együtt – igyekeztem megteremteni. Vagyis én a legkevésbé sem voltam agresszív a szovjet vezetéssel szemben. Én mindig csak azért léptem fel, hogy megfelelő teret kapjunk ennek az új politikának a gyakorlásához. De egyet meg kell értenie: sem Kádárral, sem a többiekkel azt a témát, hogy hogyan fogjuk megreformálni a gazdaságot, vagy hogy milyen vállalati törvényt dolgozunk ki, ezt ők nem voltak hajlandók megvitatni. Nem!

Ehelyett jönnek, hoznak egy halom újságkivágást, és Brezsnyev, meg a másik, meg a harmadik vezető nézegeti ezeket a cikkeket, és azt mondja: ez minek?... és ez a szövetség miért alakult? És tudja, hogy a K-231 Klubban X. Y. felszólalt és a párt ellen beszélt?

Érti? Mindez kínos; kínos, hogy én folyton ismételve ezeket a dolgokat, de azt szeretném, ha ön megértené, nem arról van szó, hogy leültünk és megvitattuk például a vállalati törvényt. Nem, mert erre felkészülhattünk volna. Ők szándékosan a peremjelenségeket hozták szóba, hogy engem és az egész pártvezetőséget rávegyenek arra, hogy lesújtsunk az öklünkkel, hogy szembeszegüljünk azokkal, akik nonkonform módon léptek fel, tehát tőlem és a pártvezetőségtől eltérően.

Én szerintem – megmondom őszintén – nekem legalábbis az volt az érzésem, hogy engem kivétel nélkül mind az öt szocialista ország vezetői, tehát együttesen az a bizonyos ötös, amely végül Varsóban találkozott, szóval szerintem nekik a legfőbb szándékuk az volt, hogy úgy manipuláljanak engem, hogy valami adminisztratív intézkedéshez folyamodjam azokkal a nonkonform fellépésekkel szemben. És ha én egy ilyen lépést teszek, teszik másodikat is meg harmadikat, akkor már megfogtak – és rákényszerítenek arra az útra, amelyet már ismerünk, amelyen Lengyelország halad 1969 óta.

Mert Gomulka mit csinált? Szót fogadott! Tudjuk, ők is akartak reformokat csinálni. Akartak. De nem volt semmilyen reformprogramjuk. És mit csináltak? Elfogadták a Brezsnyev-vonalat, lecsaptak az egyetemeken, úgy, ahogy később nálunk is lecsaptak, és; lesújtani! Gomulka le is sújtott. Majd bezárta az egyetemeket, aztán jöttek a gumibotok, szétkergették a tanári kart. Szerintem engem hasonló helyzetbe akartak hozni. Arra törekedtek, hogy ne

valósulhasson meg az akcióprogram. Sőt, valószínűleg az akcióprogramot el sem fogadhattuk volna. Hiszen, amint korábban már mondtam, az ő emberek biztosan kellett, hogy tájékoztassák őket arról, milyen szellemben készül ez az akcióprogram. Ezért a kevésbé lényeges dolgokkal foglalkoztak, kinagyították, felfújták ezeket, mintha ebben lenne a lényeg, és persze, ha ezeket a peremjelenségeket valaki összegyűjti egy halomba, igazán nagy lesz ez a halom. De hogy a nép, a párttagság, a nemzet tetteivel támogatja a kommunista pártot és a szocializmust, arról ők nem vesznek tudomást. Hanem azt mondják, itt ez történik meg az történik. Tehát mindenkiben – Kádárt is ideértve – egy közös vonás volt? Egyikük sem rendelkezett annyi erkölcsi erővel, hogy mellettem lépjenek fel. De majd a Varsóra vonatkozó kérdésnél megválaszolom, mert úgy érzem, hogy lesz ilyen kérdése.

– *Meg szeretném kérdezni; ugye Ota Sik dolgozta ki a gazdasági reformprogramot. Önt most és korábban is azzal vádolták, hogy ön hagyta magát befolyásolni ettől a burzsoá közgazdásztól, Ota Sik től. Ehhez mit szól?*

– Nézze...

– *Nagyjából arról van szó, amit mi magyarok most csinálunk. Ugyanarról a reformról.*

– Valami nagyon hasonlóról. Nos, a gazdasági reform nagyon komoly dolog. De mi, a mi központi bizottságunk, engem is beleértve, a csehszlovákiai fejlődést úgy fogtuk fel – és így a többi szocialista országét is -, hogy a probléma lényege nem a gazdaságban, hanem a politikában rejlik. És ebben láttam a problémát, hogy a kibogozást a politikában kell elkezdni. És a politika ezután teret nyit a gazdasági reformoknak, a társadalom demokratizálásának, a pluralista nézeteknek, a sajtónak stb. Tehát számomra nem a gazdaság, hanem a politika volt az elsődleges. Azért hangsúlyozom ezt annyira, ha már feltette ezt a kérdést, mert sokak számára ez nem volt eléggé világos.

A gazdasági reform a következőképpen született: Siknek ebben szerintem, de nem csak szerintem, óriási szerepe volt. Egyrészt azért, mert annak előtte ő a pártfőiskolán, meg a tudományos akadémián dolgozott. Az akadémia közgazdasági intézetét vezette. Aztán szabadabbá tette magát és tisztán csak ezekkel a gazdasági problémákkal foglalkozott. Természetesen ezek a problémák nemcsak valahol az intézetben lettek nyilvánvalóvá. Már sokkal korábban látták őket a gyárakban. Látták őket a vállalatigazgatók, az üzemi párttitkárok, a gyárakban dolgozó kommunisták. Látták, hogy valami nem stimmel, hogy a fejlődésünk nem halad úgy előre, ahogyan várható lenne. És bár nagyon becsülendő Sik munkája ezen a téren, ezt még Novotny korában sem tekintették revizionizmusnak. Hiszen a Novotny-korszakban, amikor elkezdett foglalkozni ezekkel a gazdasági kérdésekkel, Sik megkapta a Klement Gottwald-rendet, a legmagasabb kitüntetésünket. De nem helyes egyedül

magára Ota Sikre leszűkíteni ezt a dolgot. Mert nem lehet említés nélkül hagyni például Kadlec professzornak, a Közgazdasági Egyetem tanárának a munkásságát, aki később miniszter is lett, vagy Szlovákiában Pavlenát, Koctuchot és más közgazdasági professzorokat. Nevek most hirtelen nem jutnak eszembe, de több tucat emberről van szó. Ha azt mondom, hogy a pártnak politikai program volt szüksége, világos, hogy olyan optimális programot kellett kidolgoznia, amely a leginkább megfelel az akkori időknek, és amely haladó is lenne. Így egy csoportba egyesítettük mindezeket a közgazdászokat, beleértve Siket is, aki a legkidolgozottabb válaszokkal rendelkezett ezekre a kérdésekre, s ez az egész aktíva foglalkozott a gazdasági reformmal.

Ma már tudjuk, hogy a brezsnyevi vezetés ezt tekintette revizionizmusnak. Mert eleinte ők nem engem vádlottak, de másokat sem vádoltak revizionizmussal. Ez csak a mai verzió, amely a hetvenes években alakult ki. Ők a „jobboldali szocialistaellenes erőket” figyelték. Most én vagyok ez a jobboldali és antiszocialista elem! De akkoriban mi a következőképpen gondolkoztunk: van egy akcióprogram – és vannak tőle jobbra és tőle balra állók. Az akcióprogram volt a mérce. De mi történt a katonai beavatkozás és 1969 után? Az akcióprogrammal fémjelzett pártvezetés „revizionista” és „opportunistá” lett, így tehát minden átértékelődött. És látja, ez erősíti meg azt a tényt, hogy Drezdában és más tárgyalásokon említett peremjelenségek – nem ezek képezték a lényegét. De a fő cél, amit követtek, az akcióprogram felszámolása volt, és ez sikerült is nekik – de csak 1969 után.

– *Aztán ön Ágcsernyőn találkozott a szovjet vezetéssel...*

– De még előbb volt a varsói találkozó...

– *Varsóba önök nem mentek el.*

– Varsó megelőzte Ágcsernyőt.

– *Én úgy emlékszem, hogy meghívták önt -s ön nem volt hajlandó Varsóba utazni.*

– Tudja, nem egészen erről van szó. Ahogy ön feltette a kérdést, ez a megfogalmazás számos kiadványunkban is megtalálható, úgyhogy én nem csodálkozom, hogy így kérdez, de itt már a kérdés kiindulópontja sem helyes. Mert mi nem utasítottuk vissza a részvételt. Amikor bennünket meghívtak erre a találkozóra, az előző tapasztalatok után tisztában voltunk azzal, hogy bennünket pellengérré fognak állítani. Annyira nem voltunk naivak, hogy ne ezt gondoljuk. És ebben a helyzetben tudtuk, hogy nekünk felkészülten kell odamenni, hogy már ne arról vitatkozzunk, ki mivel lépett fel a pártban vagy

milyen cikket írt, milyen nemkívánatos írás jelent meg, hanem hogy a párt programját és politikáját értékeljük, a hivatalos politikát.

– *Érvelni akartak...*

Zdenek Mlynář:

A PRÁGAI TAVASZ ... ÉS ŐSZ⁷¹

A szerző előszava a párizsi magyar kiadáshoz

Bécsbe emigráltam. Az idő tájt, a kilátástalanul sötét brezsnyevi időkben az volt a reménységem, hogy a következő tíz évben sor került majd Moszkvában egy, a Prágai Tavaszra emlékeztető reformkísérletre. Alig tízéves távlatból szemlélve a könyvben tárgyalt eseményeket megállapítható, hogy akkoriban számos részlet sokkal fontosabbnak tűnt, mint ma.

Ha nem írnám ezt a könyvet, minden bizonnyal másként kezelném egyes részeit. Talán nagyobb hangsúlyt fektetnék a korabeli csehszlovák reformtörekvések pozitív aspektusaira: a jelenlegi szovjet fejlemények tükrében ez nem lenne érdektelen az olvasó számára. Ma már azonban kevesebbet foglalkoznék az események egyes szereplőivel, egymással való viszonyukkal, hiszen manapság aligha érdekelnek bárkit is e nevek. E különbségektől eltekintve azonban könyvem megegyezne e tíz évvel ezelőtti munkával. Az itt tárgyalt tényeken, eseményeken immár nem lehet változtatni. De nyomban hozzátenném, hogy én az események szereplőiről, aktív résztvevőiről sem változtattam meg a nézeteimet.

A különböző gazdasági és politikai reformterveket illetően sok minden újra időszerűvé vált, ám 1968 ma már mégiscsak a történelem egyik lezárt fejezete. A jelent és a jövőt alakító nemzedékek mindenütt, így Csehszlovákiában is, különböznek elődeiktől: már csak ezért sem ismétlődhet meg eredeti formájában a Prágai Tavasz.

Őszintén remélem, hogy a magyar olvasó is érdeklődéssel forgatja majd e mához szóló tanúvallomást. Még akkor is, ha tudnia kell, hogy e beszámoló bizonnyal nem mentes az egyoldalúságoktól és magán viseli a szerző egykori funkcióihoz és tevékenységéhez fűződő személyes tapasztalatainak nyomát. Természetesen e könyvben nem valami hősi ábrázolásra törekedtem, hanem döntően jó, becsületes és dicséretes szándékú embereket akartam bemutatni. Azokról igyekeztem beszámolni, akik végül is vesztesként kerültek ki az

⁷¹ (VITA Kiadó, Budapest, 1989)

erőpróbából és akiknek a hibái szintén hozzájárultak a vereséghez. Ahogy az már lenni szokott a történelemben.

Jelen problémáink megoldását aligha várhatjuk a húsz évvel ezelőtti politikai élet szereplőinek hatalomba való visszatérésétől. De mindazok, akik manapság kísérleteznek a szovjet típusú gazdasági és politikai rendszer megformálásával, tanulhatnak az ő sorsukból. A reform ügyét nem szolgálja a múlt tapasztalatainak – a Prágai Tavasz, a lengyel és a magyar 1956 és a lengyel 1980-1981 tapasztalatainak – meghamisítása, eltitkolása, kiforgatása. Ha könyvem akár csak részben is hozzájárul e múlt megértéséhez, akkor betöltötte a küldetését.

Bécs, 1987. november 10.

Zdenek Mlynář

Prológus

1946 tavaszán léptem be a kommunista pártba; még nem voltam tizenhat éves. A csehszlovák kommunistáknak ahhoz a generációjához tartozom tehát, amely 1948 februárjában – a totális kommunista diktatúra megszületése idején – közel húszéves volt, s így az én politikai tapasztalatom egyben e nemzedék sajátos politikai tapasztalata. Azok, akik akkor már betöltötték huszadik életévüket, sok mindenre másképpen néztek; másféle élettapasztalatuk volt nemcsak a háborúból, hanem még a háború előtti utolsó béke évekből. Normális körülmények között öt évnyi élettapasztalat nem jelentős tényező. De ha ez alatt az öt év alatt lezajlik egy háború, akkor igen nagy különbség van azok között, akik a háború előtt, illetve az után váltak felnőtté.

Az én nemzedékem idő előtt „politizálódott”, s ennek legfőbb oka az akkor lezajlott viharos változás volt; ám ugyanakkor minden politikai tapasztalatot nélkülöző nemzedék voltunk. Egyetlen tapasztalatunk, melyet még félig gyerekfejjel szereztünk, a háború és Csehszlovákia náci megszállása volt. Elsősorban ez a tapasztalat szülte „fekete-fehér” világképünket: az egyik oldalon az ellenség, a másikon azok, akik harcolnak ellene. Egyiknek vagy másiknak győznie kell; harmadik lehetőség nincs. S így egyetlen történelmi tapasztalatunk azt az elképzelést oltotta belénk, hogy a helyes törekvés győzelme egyszerűen azonos a másik koncepció megsemmisítésével.

Így szegültünk szembe az ellenséggel, telítve mindazzal a szenvedéllyel, amit az ember ebben az életkorban táplálhat. „Fekete-fehér” látásmódunk szerint a legfőbb politikai erény természetesen a következetesség és a radikalizmus volt. Torkig voltunk már szüleink nemzedékének óvatosságával, mely a protektorátusban oly könnyen megindokolta a megszállókkal való kollaborálást.

Horn Gyula:

CÖLÖPÖK⁷²

Hűvös, májusi reggel volt. A Dózsa György út felé bandukoltam, és azon morfondíroztam, mikor szabadulok meg az értekezletről. Nem volt sok illúzióm, mert ezek a pártrendezvények nem szoktak korán végződni.

A sarkon a budapesti másodtitkárba ütköztem, aki széles mosollyal üdvözölt:

– Hogy vagy, Szia! Na mi van? Elégedett vagy? – kérdezte.

– Már miért kellene elégedettnek lennem?

– Hiszen te voltál annyira oda az országos értekezletért. Emlékezz csak vissza! Maga az Öreg is elbizonytalanodott a decemberi KB-ülésen: „Tartsunk rendkívüli pártértekezletet vagy sem.” Te meg a Szűcsné voltatok mellette.

– Ja igen. A döntés után az Öreg odajött hozzám, és azt mondta: „Tudja, Horn elvtárs, lehet, hogy még megbánjuk, hogy magukra hallgattunk.”

– Nézd, Miska! Aki ellene szólt, az a politikai bizottsági tagságát féltette, mert attól tartott, hogy így hamarabb kikerül a brancsból. A másik pedig, aki különben tényleg reformokat akar, az meg utána keserűen megjegyezte nekem: „Nézze, májusban sem történik semmi. Mi értelme van az egész cirkusznak?” Én erre azt válaszoltam, amit most is mondok: a pártértekezlet valami esélyt ad, e nélkül még az is elúszik.

– Na jól van! De mielőbb odaérnénk, akarok még valamit mondani.

– Miska rám nézett, egy pillanatig hallgatott, majd folytatta: – Az öreg tegnap este bekocogott a jelölőbizottság ülésére. Ismét szóba hozott. Azt mondta, ragaszkodik ahhoz, hogy csak akkor maradhatsz KB-tag, ha elvállalod a moszkvai nagykövetséget. Szükség van ott rád. Persze azt hiszem, inkább a külügyi vezetésből akar kiebrudalni. Lehet, hogy a főnököd ragaszkodik a távozásodhoz.

– Lehet – válaszoltam. – Tett már korábban is ilyen kísérletet. Emlékezz vissza, meséltem neked, hogy még 1984-ben rá akarta beszélni az Öreget, küldjön ki Washingtonba nagykövetnek. Igaz, amikor elmagyaráztam

⁷² Zenit Könyvek, Budapest 1991.

Kádárnak, hogy miért nem akarok külföldre menni, látszólag levette az ügyet a napirendről. Úgy tűnik, azóta még kevésbé tud elviselni. Egy biztos: nem megyek Moszkvába. Nincs kedvem a külföldre. Nem bolygatom fel a családom életét. Menjen az, aki még nem élt a Szovjetunióban. Különben is sokan törnek magukat a külföldi kiküldetésért, válasszanak közülük. Ha emiatt nem leszek KB-tag, hát istenem! Vannak még ebben az országban pár százezren, akik nem KB-tagok, mégis megélnék.

– Ne heveskedj! Még semmi sincs lefutva. Kádárnak azt mondtuk, hogy a mi bizottságunk csak szűk körű, majd kiegészül a megyeiekkel, s akkor véglegesítjük a javaslatokat. Persze ő is tudja, hogy így van, de csak erősködik. Biztosra akar menni. Itt sok minden másképpen fog történni, mint ahogyan az Öregék elképzelik.

– Én is biztos vagyok ebben – válaszoltam. – Azt gyanítom, hogy a Politikai bizottság jó részének fogalma sincs a valós helyzetről, vagy nem akar tudomást venni róla.

Közben odaértünk a MÉMOSZ-székház bejáratához. A rendezők felismerve bennünket, betessékeltek a nagy zsibongó előterébe. Ember ember hátán, csak furakodva tudtunk eljutni a ruhatárhoz, mindenütt ismerősbe ütköztünk. „Helló, helló! Hogy vagy?”

– Na mit gondolsz? Várakozó állásponton.

– De azért nem méla lesben?

– Hova gondolsz? Most más a helyzet. Azok nehogy azt higgyék, simán lezavarják a dolgokat. Sokan meg fognak itt lepódn.

Beadtam a kabátot, s amint megfordultam, egy sörtehajú, széles vállú fickóba ütköztem.

– Mi van, Gyula? Mire készültök? Nehogy bántsátok az öreget, mert velem gyűlik meg a bajotok!

– Robi! Te semmit sem változol – válaszoltam. – Csak Kádárban tudsz gondolkodni, miközben az ország tönkremegy. Nem veszed észre, hogy az Öreg már csak terhet jelent? Mindent lefékez, gátol...

– Ne merd a szádra venni Kádárt! A kisujja is többet ér, mint te vagy az egész bagázsotok. – Széles harcsaszája vonaglott a felindulástól, az egész embert elöntötte a düh. Látszott rajta, hogy nem játssza meg magát.

– Nyugi, Robi! Senki sem bántja az Öreget, ha hagyja megváltoztatni a dolgokat. Na, menjünk!

Igyekeztem mielőbb elszakadni tőle. Úgyszincs értelme vitatkozni vele. Valamikor az Öreg egyik titkára volt, de azóta, ahol csak megfordult, pusztította a környezetét. Különben is reménykedjünk, hogy az ilyen embereknek nem lesz szerepük a magyar politikai életben. Elvakult ortodox, ellentmondást és gátlásokat nem ismerő agresszív alak.

Beléptem a nagy, téglalap alakú tanácsterembe, és megkerestem a helyemet. A Külügyminisztérium küldöttei a jobb oldali emelvény első sorában kaptak helyet, közvetlenül a díszelnökség mellett. Innen jól be lehetett látni az egész helyiséget. A XIII.-at leszámítva, a párt valamennyi kongresszusát itt tartották. Ahol mi ültünk, ott szoktak helyet kapni a külföldi meghívottak. Most csak hazaiak voltak, s még kétoldalt, a karzatokon is megyei küldöttek üldögéltek. A dekoráció szerény volt; az elnökség mögötti falat egy jelszó, valamint a nemzeti színű és a vörös zászló foglalta keretbe. Az elnökségbe a sablon szerint, a párt- és az állami vezetés tagjait, érdekképviselői vezetőket, a nők, a fiatalok stb. képviselőit válogatták. Úgy látszik, a külsőségeket még nem érte el a változások szele.

A ceremóniális bevezető után Kádár János olvasta fel megnyitóbeszédét. Azt hiszem, senkit sem lepett meg, hogy újat nem mondott: „A népi hatalom szilárd, erősödik a párt egysége... már vannak eredmények a gazdasági életben...” stb. De talán velem együtt másoknak is csüggesztő volt, amikor kijelentette: „Semmi realitása sincs az MSZMP-vel szemben álló más pártok létrehozásának.” Utána további szónokok jöttek, én meg azon gondolkodtam, hogy vajon akad-e ember, aki képes lenne reálisan megítélni Kádár Jánost. Számomra mindenesetre talány ő, akihez sok nagyszerű élmény, de sok keserűség is fűz.

1970 tavaszán kerültem közvetlen közelébe, amikor ő vezette a bolgár párt kongresszusán a magyar küldöttséget. Mivel én foglalkoztam a KB Külügyi Osztályán a jugoszláv, az albán és a bolgár kapcsolatokkal, s tolmácsszinten beszéltem oroszul és bolgárul, kézenfekvő volt, hogy a delegáció titkára lettem. Szófiába történt megérkezésünk után az öreg közölte velem, hogy a küldöttség két tagja szabadon bonyolíthatja le a programjait, de Sebestyén Ferenc, személyi biztosítója és jómagam legyünk mindig elérhető közelségben.

Bojtár Endre:

(A balti államok bekebelezésének története dokumentumok tükrében 1939-1989)

Előzmények

Három kis nép 20. századi sorsáról lesz szó. Az 1980-as száraz adatok szerint Észtország területe (a több mint 800 szigettel együtt) 45 ezer négyzetkilométer, ahol 950 ezer észtek él (az összlakosság 64,5 százaléka), Lettországé 65 ezer négyzetkilométer 1 millió 350 ezer lettel (az összlakosság 80,1 százaléka). Az arányszámok akkor árulkodnak sok mindenről, ha a két háború közötti adatokkal hasonlítjuk őket össze: az észtek aránya 88,1 százalékról, a letteké 75,5 százalékról, míg a litvánoké 84,2 százalékról esett vissza a maira.

A három nép eddigi történelme nem a nyelvrokonság szerint alakult; a finnugor nyelvcsaládhoz tartozó észtek és az indoeurópai lettek sorsa volt közös, míg a lettel rokon másik balti nyelvet beszélő litvánok más történelmi utat jártak. Észteknek és letteknek addig még soha nem volt saját országuk. Az államalapításban a német hódítók, a keresztes lovagok akadályozták meg őket, s lényegében német uralom, a balti németek uralma alatt éltek végig, még ha területük 1795 után teljes egészében Oroszországhoz is tartozott. A kereszténységet is német kézből vették fel a 13. században, s a németekkel együtt lettek aztán döntő többségükben protestánsok a reformáció idején. Ez alól csupán Lettország (dél)keleti része, Latgale (15 ezer négyzetkilométer, 560 ezer lakos) képez kivételt, amely 1561-től 1795-ig lengyel-litván fennhatóság alá tartozván, nagyrészt katolikus maradt.

Ezzel szemben a litvánokat – Európában utoljára, a 14. század végén – a lengyelek keresztelték meg, s mindvégig a lengyel kultúra befolyási övezetébe tartoztak, akkor is, amikor 1795-től a lengyelekkel együtt Oroszországhoz kerültek. Szemben a két másik balti nyelvű néppel, a lettel és a 17. századra kipusztult porossal, a litvánoknak sikerült államot alapítani. A Litván Nagyfejedelemség a 15. században Európa legnagyobb területű soknemzetiségű birodalma volt, amit a kereszténység felvételével kezdődően furcsa perszonálunió kapcsolt Lengyelországhoz. 1569-ben a lublini unió egy államba, a királyi köztársaságba, a Rzeczpos-politába egyesítette Lengyelországot és Litvániát, ezzel rohamosan felgyorsítva a kultúrateremtő litván uralkodó réteg el-lengyelesítését, mely nélkülözötte a saját nyelvű írásos kultúra támaszát.

Ha egy népnek van valamiféle történelmi feladata, küldetése, értelme, akkor a baltiak esetében ez nem más, mint hogy nem engedték a németeket Keletre, s az oroszokat Nyugatra – közben persze jócskán örlődve e kétfajta

⁷³ In: Európa megrablása. Szabad Tér Kiadó, 1989

nyomulás, a Drang nach Osten és a Drang nach Westen között. Helyzetüket a 20. Század elejére talán úgy lehetne érzékeltetni, hogy Oroszország börtönében voltak, az észtek és a lettek kezén-lábán német, a litvánokén lengyel gyártmányú bilincs.

Érthető hát, hogy amikor a világháborúban kivérzett és a forradalmak zűrzavarában hullt Németország és Oroszország között hatalmi úr – vagy inkább keskeny rés – támadt, a baltiak gyorsan betették lábukat. Bonyolította a helyzetet, hogy az ugyancsak 1918-ban újjászülető Lengyelországgal egy harmadik „majdnem nagy” hatalom is színre lépett.

A függetlenség kinyilvánítása nem jelentett azonnali, tényleges függetlenséget (Litvánia például a függetlenség kikiáltásakor teljes egészében német megszállás alatt volt). A németek a háborús vereség miatt voltak kénytelenek lassan visszavonulni a térségből, de békekötésre velük csak 1920-ban került sor. Az oroszokkal a bolsevik hatalomátvétel után még fenyegetőbb lett a viszonyt, mint annak előtte. A bolsevik világforradalomban ugyanis a Baltikumnak fontos szerepet szántak. A hadügyi népbiztos (hadügyminiszter) Lev Trockij már 1918 novemberében bejelentette, hogy a Vörös Hadsereg be fog vonulni Nyugat-Európába. Mások is azt hirdették, hogy először a forradalmi Magyarország, Ausztria, és Németország, majd Nyugat-Európa többi országa is kénytelen lesz beleolvadni a szovjet köztársaságok szövetségébe. 1918 decemberében G. Zinovjev, a petrográdi első titkár szerint Észtország, Lettország és Litvánia akadályt képeznek Szovjet-Oroszország és a forradalmi Németország között, amit el kell távolítani avégett, hogy a bolsevikok a skandináv országokat is a szocialista forradalomra buzdíthassák, s a Balti-tenger „a szocialista forradalom tengerévé” válhasson. Ennek első lépéseként ki kell üzni „a fehér bandákat, s Szovjet-Oroszországnak vissza kell kapni a Baltikumban minden talpalatnyi elrabolt földjét”.

Mihail Tuhacsevszkij a Varsó elleni döntőnek vélt nagy támadás előtt, 1920 júliusában kiadott híres-hírhedt napiparancsában ez áll: „Nyugaton dől el a világforradalom sorsa! Lengyelország hulláján keresztül visz az út az általános világégés felé! Előre Minszk-Vilnius-Varsó ellen!” Az egy hónappal később közzétett, s többek között Lenin, Trockij, Sztálin, Buharin által aláírt központi bizottsági felhívás pedig így fordult a világ proletárjaihoz: „Tekintettel a lengyel front világtörténelmi jelentőségére, a KB feljogosítva érzi magát arra, hogy a világ összes kommunistáját hősi erőfeszítésre szólítsa!”

Ennek a hol a világforradalom, hol az orosz birodalom érdekeire hivatkozó, s a kettőt egybemosó ideológiának a jegyében a Vörös Hadsereg szuronyaira támaszkodva 1918 végén, illetve 1919 februárjában létre is jöttek a kérészerűletű Észt, Lett, illetve Litván-Belorusz Tanácsköztársaságok, amelyeknek Moszkvában megalakított bábkormányait az oroszok siettek elismerni, s amelyek addig álltak fenn, amíg az orosz csapatokat a felszabadító háború

során ki nem verték maguk a formálódó félben levő nemzeti hadseregek, illetve a németek, valamint a lengyelek. Az azonban, hogy a balti nemzetek kaptak húsz év haladékot, s nem váltak már ekkor a Szovjet Szocialista Köztársaságok családjának tagjává, végső soron a „varsói csodának” köszönhető, vagyis annak, hogy a Vörös Hadsereget 1920 augusztusában Varsó alatt súlyos vereség érte. Ez kényszerítette az oroszokat arra, hogy egyelőre tiszteletben tartsák azokat az 1920 nyarán kötött békeszerződéseket, amelyekben ünnepélyesen lemondtak minden jogukról és örökre elismerték Észtország, Lettország és Litvánia önálló létét.

Amint azonban a későbbi események bizonyították, mint minden szerződést, ezt is csupán papírfecniknek tekintették, s valójában soha nem tettek le a Baltikum visszaszerzéséről. A szovjet politbüro már 1922 decemberében Észtország lerohanásán vitatkozott. Lenin élesen ellenezte a tervet – nem elvi, hanem csupán taktikai okokból: Oroszország hitelét vesztené nemzetközileg, aminek külkereskedelmi kapcsolatai látnák a kárát. Nagy többséggel Lenin álláspontja győzött. Csupán ketten szavaztak ellene: a katonatanács egy tagja és – Sztálin. Aki soha, a legkisebb sérelemért sem felejtett el bosszút állni. Ezért sem. Lenin halála után, 1924 decemberében kommunista puccsot szervezett Észtországban, amely azonban tömegtámogatás híján megghiúsult.

A lett lövészek

Észtek és litvánok között nem leltek táptalajra a bolsevik eszmék. Nem így a letteknél. Az iparilag fejlett Lettországban, elsősorban Rigában már a század elején erős volt a munkásmozgalom, különösen a szociáldemokrácia. 1915-ben, amikor a németek elől az üzemek jó részét Oroszország belsejébe menekítették, közel százezer öntudatos lett munkás került Oroszországba, ahol aztán részeseivé váltak az orosz forradalom, majd a polgárháború eseményeinek. Valószínűleg közülük is sokan beálltak a lett lövészezredekbe. Ezek kezdetben önkéntes csapatok voltak, amelyek 1916-tól váltak az orosz hadsereg részévé, és mint elit alakulatok szereztek maguknak egyre nagyobb hírnevet. A lett függetlenségért lelkesedő, és így automatikusan németellenes, oroszbarát lövészek között érdekes tömeglélektani jelenséggként gyorsan terjedtek a szociáldemokrata, majd 1917 februárja után a bolsevik tanok. Különös tömeghisztériáról van itt szó, a saját kiválóságukba vetett fanatikus hitről, amely kezdetben a nemzeti függetlenség, később a világforradalom víziójából táplálkozott, s e két forrás nemhogy kioltotta volna egymást, mint másutt, hanem inkább erősítette, gerjesztette; még akkor is, amikor a lövészek a Vörös Hadsereg katonáiként saját honfitársaikkal kerültek szembe. A hisztérikus elit-tudat érdekes módon nem lobbant el, hanem hosszú évekig tartott, hiszen a Lett Hadosztályt formálisan csak 1921-ben eresztették szélnek. (Közülük körülbelül 11 ezren ekkor hazatértek.) Mindennek következtében egyrészt a Lett Tanácsköztársaság komoly nemzeti támaszra lelt bennük, hazai nimbuszukat csak az általuk

bevezetett vörös terror oszlatta szét. Másrészt ott találjuk őket az orosz forradalom élvonalában: a Téli Palota ostromát vezették, Lenin testőrgárdáját képezték, számukat messze meghaladó arányban töltöttek be tisztségeket a párt- és állami életben, s főként a Vörös Hadseregben. (Ismert mondás volt akkoriban, hogy a szovjethatalom a zsidók agyán, a lettek bajonettjein és az oroszok hülyeségén alapszik.) A polgárháború befejeztével 200 ezer lett települt le a Szovjetunióban. A befolyásos lett lobbyt aztán Sztálin irtotta ki 1937-38-ban, szokása szerint visszamenőleges érvénnyel: történelemkönyvekből, írásművekből, 1918-as emlékművekről kitöröltetve említésüket is, hogy még emlékük se maradjon.

A társadalmi rendszer

Az új államok társadalmának legjellemzőbb sajátja az volt, hogy a kisemberek alkották. Parasztokból és csekélyebb mértékben elsőgenerációs városlakókból állott, hiszen a baltikumi nemesség idegen – lengyel, német, orosz – volt, s az az elenyésző része, amely nem vándorolt ki az anyaországba, a demokratikus földreform során elvesztette minden kiváltságát. (Például Észtországban és Lettországon együttesen 80 ezer német maradt, szemben az 1881-es 180 ezerrel.)

A politikai rendszer ugyanolyan szakaszokon ment át, mint Lengyelországban. A kezdeti többpártrendszeres (túl sokpártrendszeres!) parlamenti demokráciát Litvániában 1926-tól, a másik két helyen 1934-től váltotta fel elnöki puccsal életbe léptetett mérsékelt diktatúra. Litvániában 1938-tól, Észtországban 1939 elejétől felsejlett a parlamenti demokráciához való visszatérés lehetősége.

Az ún. szovjet történetírás szereti szőröstül-bőröstül fasisztának nevezni ezeket a rendszereket, valószínűleg azon az alapon, hogy a – nyíltan az ország függetlenségének a feladására buzdító – kommunista pártok be voltak tiltva.

Kétségtelen, hogy akárcsak József Pilsudski Lengyelországban, itt is voltak hol felerősödő, hol háttérbe szoruló fasisztoid jelek, s az is igaz, hogy sokban igyekeztek a nyugati – olasz, német, spanyol – parancsuralmi törekvéseket hazai talajba átültetni. Ám amint Rein Taagepera figyelmeztet rá, a sommás ítélettel csínján kell bánnunk, hisz a korabeliek nem rendelkeztek azzal a történelmi távlattal, amivel mi rendelkezünk. Ez magyarázhatja például, hogy az észt elnök 1935-ben Mussolinitól és a New Deal erős emberétől, Roosevelttől egyaránt kívánt kormányzási módszereket kölcsönözni. Sőt. Maga Rooseveltt 1933-ban Hitlert és Mussolinit energikus reformerként dicsérte és önmagához hasonlította.

A rendszer egésze azonban legfeljebb autoritáriusnak minősíthető. Az a három politikus – Konstantin Pats, Karlis Ulmanis és antanas Smetona – aki magához ragadta a hatalmat, nem volt fasiszta. (Sőt, Ulmanis éppen a jobboldali, talán fasiszta hatalomátvételt előzte meg a maga puccsával.) Mindhárman döntő érdemeket szereztek a függetlenség kivívásában, olyannyira, hogy 1918-ban magától értetődően lettek éppen ők az új köztársaságok első elnökei. Jellemző, hogy Litvániából kik menekültek át az 1926-os puccs után a csak lazán Litvániához tartozó, különleges jogállású, és ennél fogva szabadabb légkörű Klaipedába: a liberális-demokraták, a kommunisták és a fasiszták.

Az egyszemélyes hatalomgyakorlás legfőbb indoka az volt, hogy a kényes geopolitikai helyzetben létfontosságú külpolitikát nem akarták pártcsatározások befolyásának kitenni, s az ország szigorú semlegessége véleményük szerint csak erős központi irányítással volt megőrizhető.

A későbbiekben látni fogjuk ennek az érvelésnek a felemáságát.

A három ország 1921-ben a Népszövetség tagja lett, s próbálhatta megtalálni helyét az európai népek közösségében. Észtország és Lettország többé-kevésbé zavartalanul, Litvánia azonban két súlyos külpolitikai teherrel a vállán.

Herman József:

RENDSZERVÁLTÁSBÓL NACIONALIZMUS? ⁷⁴

(Dubrovnik II.: a politikai reformok technológiája Kelet-Közép-Európában.
1990. április 17-21.)

Az idei dubrovniki találkozó újólaj alátámasztotta azt a már tavaly is megfogalmazott tanulságot, hogy Kelet-Közép-Európa ügye századunk végére ismét világpolitikai jelentőségű kérdése vált. Már egymagában ezért is érdekes, sőt, szükséges az újabb és újabb ilyen jellegű tanácskozások szervezése: rajtuk (is) „mostra res agitur”, – a mi létünkéről, jelenünkről és jövőnk részint várt, részint elkerülendő nyitott lehetőségeiről van szó.

Amit máris pontosítani kell, az a cím. Dubrovnikban a Soros Alapítvány támogatásával másodszor tartottak Kelet-Európáról posztgraduális tanfolyamsorozatot, amelynek átfogó címe: az átalakuló Közép- és Kelet-Európa volt. Több kurzust foglalt magában, például külön szekció foglalkozott a gazdasággal, a történelmi, a szociológiai problémákkal és az összehasonlító irodalomtudomány kérdéseivel. Én másodszor vehettem részt a politológiai szeminárium munkájában, amelynek pontos elnevezése: A reformok politikai technológiája az államszocializmusban (II.) – mozgalmak, reformok és társadalmi utópiák.

A tanfolyam tervezésekor még nem lehetett tudni, hogy a kelet-közép-európai politikai struktúrák ilyen gyorsan omlanak össze és – remélhetően – születnek újjá. Viszont mire megérkeztünk a dubrovniki Egyetemi Továbbképző Központba, már túl voltunk a berlini fal de facto felszámolásán, a romániai felkelésen, valamint a kelet-német és – nem utolsósorban – a magyar parlamenti választásokon. Ebből fakadóan a politológiai szekcióban a fő téma nem az államszocializmus megreformálása, hanem sokkal inkább az iramukat tekintve hihetetlennek tűnő, de mégis végbement, illetve most is zajló RENDSZERVÁLTOZÁSOK politikai technológiája volt.

Tavaly áprilisban a résztvevők többsége az akkori un. Kelet-európai „reformországokból” került ki, és mellettük elég sok nyugati „Kelet-kutató” is érdeklődött. Így akkor még nem volt ott senki az NDK-ból, Csehszlovákiából és Romániából (a szovjetunió természetesen szintén reformországnak számított). Noha nem hivatalos küldöttségekről van szó, mivel ezeken a tanfolyamokon mindenki magánszemélyként vesz részt, mégis üzenet-értéke volt annak, hogy honnan jöttek el, és honnan nem. Idén, a múlt évhez képest, teljesebbé vált a kör: cseh és szlovákiai kollégáink-barátaink éppúgy ott voltak, mint a keletnémetek és a romániaiak, – románok és erdélyi magyar

⁷⁴ In: Hiány, II. évfolyam 14. szám. 1990. július 18.

értelmiségiek egyaránt. (Szomorúan tapasztalhattuk persze, hogy a romániai magyarok még Dubrovnikban is FÉLTEK – ld. pl. Heimer György interjút a HVG-ben; 1990. május 5.). Ugyanakkor szemmel láthatóan csökkent a nyugatiak érdeklődése. Tavaly a viták és az előadások fő kérdése az volt, lehetséges-e békés úton a rendszerváltás? Beletörődik-e a Szovjetunió, hogy az állampártok – amelyek nem mindenütt voltak a szó hagyományos értelmében kommunisták – feladják vagy elveszítik vezető szerepüket, vagyis a hatalmi monopóliumot. (Megjegyzendő, hogy nagyjából a tavalyi konferenciával egyidőben értesültünk bizonyos kedvező jelekről: 1989 áprilisában legalizálták ismét a Szolidaritást Lengyelországban, és ugyanazon a héten nyilvánították semmissé nálunk Bihari Mihály, Bíró Zoltán, Király Zoltán és Lengyel László pártból való fegyelmi kizárását, amelyről az akkor MSZMP vezetése döntött. Akkor teljes egyetértés volt a résztvevők között abban, hogy a régi politikai struktúrák túléltek önmagukat, így még csak vita sem kerekedett akörül, hogy az érintett országokban versenyen alapuló, többtényezős – pluralista – politikai berendezésre van szükség. Ugyanakkor mindenkiben élt az aggodalom: mi lesz, ha bekövetkezik egy neosztálinista visszarendeződés, akár puccs, akár kevésbé látványos visszakozz formájában?

Idén áprilisa ezek az aggodalmak hovatovább teljesen eloszlottak, pontosabban, egyetlen kelet-európai országra, a szovjetunióra szűkültek. Az előadók és a vitázók ugyanis abban szinte maradéktalanul egyetértettek, hogy a kelet-közép-európai országok esetében az átalakulás – melyről mára már egyértelműen kiderült, hogy valójában teljes rendszerváltás – visszafordíthatatlan. (A szűken vett politikai struktúra szempontjából a reform és a rendszerváltás között az a különbség, hogy meg tudja-e tartani a kommunista – vagy a „kommunistának tekinthető” – állampárt a vezető, de legalább a hegemon szerepét, vagy nem? Egszóval: szabaddá válik-e a verseny a kormányzásért? A gazdaság esetében a különbség ugyancsak nyilvánvaló {szabad piac, tulajdonviszonyok, állam szerepe, stb.}

„Mindössze” egyetlen ország, a Szovjetunió kapcsán kaptak hangot olyan vélemények, hogy gorbacsovi vezetés bukása óhatatlanul egy konzervatív fordulatot vonna maga után, s ez egyáltalában nem állt ellentmondással avval, hogy magát Gorbacsovot is sok bírálat érte (például a litvánválság kezelése miatt). A mostani szeminárium gondolkörének központjában az államot, hogy mi is történt valójában a látványos felületi változások alatt Kelet-Közép-Európában, mi lehetett az oka a változások megdöbbentő gyorsaságának, és mi a fő: merre vezethetnek tovább az utak? (Természetesen mindenki tudatában volt az eltéréseknek is, annak a már szinte közhely-számba menő „10 év – 10 hónap – 10 hét – 10 nap – 10 perc” szindrómának, melynek értelmében 10 évre volt szükség Lengyelországnak, 10 hónapra Magyarországnak, 10 hétre az NDK-nak, 10 napra Csehszlovákiának és – kis túlzással – 10 percre Romániának. Mint ahogy teljes volt az egyetértés abban is, hogy a legkérdésesebb a rendszerváltás Románia esetében. Persze nyilvánvaló, hogy a

változások hevesége az elnyomás mértékével és durvaságával mintegy „egyenesen arányos” – vö. ezzel kapcsolatosan Sartori véleményével {Parties and Party Systems, Cambridge – London – New York – Melbourne, 1976. 33. Tábla, 283. old.})

A résztvevők szinte egybehangozóan azt állapították meg legfőbb következtetésként, hogy a rendszerváltások majdnem egész Kelet-Közép-Európában felerősítve hozták felszínre a nacionalista törekvéseket. Ezt egyfelől természetesnek és törvényszerűen előreláthatónak tartották, másfelől viszont igen ambivalens folyamatnak tekintették, másfelől viszont igen ambivalens folyamatnak tekintették, amelynek pozitív vonásai mellett súlyos negatívumai is vannak. Borisz FIRSZOV, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szociológiai Intézete leningrádi tagozatának igazgatója szerint ahhoz hasonlítható ez, mint amikor az ember sokáig, nagy nyomás alatt, kevés levegővel van a tenger mélyén, és túl hirtelen kap lehetőséget arra, hogy a felszínre emelkedjen... A nyomáscsökkentés önmagában nézve ugyan pozitív, de ha nem fokozatosan egyenlítik ki a nyomáskülönbséget, ha kimarad a „zsilipelés”, akkor bizony bele lehet pusztulni a helyzetváltozásba... A kelet-európai népek nemzeti-etnikai azonosság-tudatát a hatalom egyáltalán nem vagy csak igen korlátozottan engedte érvényesülni, de az sem tagadható, hogy ezeknek az azonosság-tudatoknak a felszínre, a szabad levegőre emelkedése túl gyorsan következett be, és eközben a „nyomáskiegyenlítő zsilipek” nem működtek hatékonyan. A temesvári vérengzés okait kutatva Sorin ANTOHI, a bukaresti Oktatási Minisztérium munkatársa, a Társadalmi Párbeszéd nevű csoport vezető aktivistája arról beszélt, hogy Romániában a diktatúra túlterhelő nyomása már nem, a demokrácia intézményei ellen még nem működnek... „A sztálinista ideológia elhalása után az embereknek Dél- Kelet- és Közép-Európában szükségük van valamilyen új kollektív tudatra, ám sajnos sok korábbi vezetőnek az szolgálja legjobban az érdekeit, ha ez az „új” nevén nevezve, primitív formájában újjáélesztett kollektív tudat a nacionalizmus” – összegezte álláspontját Antohi H. Hasonló gondolatot fogalmazott meg Sonja LICHT Jugoszlávia kapcsán. „A hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején a kommunista vezetés belátta, hogy zsákutcába jutott. Ezért önmagát mentendő a nacionalizmushoz folyamodott, minden tagköztársaság kommunista vezetése a sajátos nemzetiségi érdekek élharcosának adta ki magát, s végső soron ez lett a mai áldatlan állapotokat eredményező „legsikeresebb” manipulációja. Jugoszláviában ma a demokratizálódás csupán a nemzeti kereteken belül folyik, vagyis nem Jugoszláviában, mint országos egészben, hanem külön-külön az egyes nemzeteken, amit még tovább bonyolít, hogy ugyanez figyelhető meg a nemzeti kisebbségeken belül is. Én ezt azért tartom rossznak, mert úgy érzem, hogy ennek következtében Jugoszlávia, mint egész mindinkább államalkotó elemekre darabolódik szét, képletesen szólva, mintegy egymással kakaskodó feudumokká bomlik, és nehéz elképzelni, hogy ez lenne az az út, amelyen keresztül Jugoszlávia és általában az egész Balkán idővel betagozódhat Európába”. A Belgrádi Európa-Kutató Intézet szociológus-politológusa fanyar

malíciával jegyezte meg, hogy Kelet-Közép-Európában a békemozgalmak létjogosultságát ma már nem a kelet-nyugati kapcsolatok javításának és leszerelésének az elősegítése indokolja, hanem az, hogy a térség népeit egymással békítsék meg...

Természetesen Dubrovnikban sem lehetett szó nélkül hagyni a litván kérdést. Erről Alekszandr BIM, a szovjet Tudományos Akadémia moszkvai munkatársa beszélt. Az orosz nemzetiségű matematikus-közgazdász jobbra osztotta a többiek felfogását. Véleménye viszont némileg eltért a központi szovjet vezetés álláspontjától: „Szerintem a nacionalizmus föllángolása természetes dolog. Ugyanis a totalitáriánus rendszerek elnyomták önálló mivoltukban az egyes nemzetek, aminek egyik következményeként a demokratizálási törekvések kezdetben a nemzeti felszabadító mozgalmak formájában is jelentkeznek... Ez a fajta napjainkban előre kapó nacionalizmus a totalitáriánus rendszerek lebontásának és elutasításának egyik lehetséges és létező alakváltozata. Azonban egy olyan soknemzetiségű ország, amilyen a Szovjetunió, veszélyeket is magában rejt, mert a különböző nemzetek közötti ellentétek kiéleződése fölbomlaszthatja magát az államot, és ezzel nemcsak lassíthatja a demokratizálódás folyamatát, hanem egyengetheti a talajt egy újabb totalitáriánus államhatalom visszatérése előtt is... Ami konkrétan a balti köztársaságokat illeti, szerintem célszerűbb visszaadni a szabadságot ezeknek az országoknak, jobb hagyni őket kiválni a Szovjetunióból, legalább azért, mert az ottani őshonos lakosság legnagyobb részének ez a kívánsága, kiváltképp Litvániában. De még az ott élő oroszok fele is a köztársaság független állammá válása mellett van... Nyilvánvaló, hogy ezt csak a megfelelő jogi alapok tisztázásával, a részkérdések tárgyalások útján való rendezésével lehet valóra váltani, mindamelllett ezek nem olyan bonyolultak, mint az Moszkvában beállítják... Semmiképp nem helyeslem a gazdasági szankciók alkalmazását. Ugyanis mindaddig, amíg Litvánia része a Szovjetuniónak, a gazdasági nyomás nem megengedhető eszköz ennek a problémának a megoldására. Csak miután Litvánia Moszkva által is elismerten független állam lesz, akkor lehet majd változtatni a gazdasági kapcsolatok eddigi rendjén...”

Az etnikai-nemzeti problematika nem csak elméleti kérdés volt Dubrovnikban, hanem élő, érzékelhető valóság, amely szinte behallatszott az utcáról az ülésterembe.. Április harmadik hetében zajlott ugyanis a horvátországi választási kampány. Részt vettem a „leghorvátabbnak” mondott párt, a HDZ (Horvát Demokratikus Közösség) választási gyűlésén, az egykori Raguza patinás – máskor békés – főterén, ahol a díszvendég és a fő szónok a párt országos vezére volt. Két jellemző mozzanatot érdemes felidézni az itt elhangzott beszédekből. Az egyik az volt, amikor a szónok mintegy rangsorolva köszöntötte a horvátokat, de szigorúan csak őket... Először a helybelieket, majd a közeli dalmát városok lakóit, ezután ... Nos ezután képzeletben átlépte a köztársaság határait, és egymás után üdvözölte azokat a horvátokat, akik Crna Gorában, Bosznia-Hercegovinában, Szerbiában, majd azokat, akik

Ausztráliában és az Egyesült Államokban élnek. Mondandójának lényege az volt, hogy a horvát olyan világnemzet, amelynek tagjai mind együvé tartoznak, éljenek akár Jugoszlávián belül, akár kívül... A másik megfogalmazás lényege: „A jövevényeknek kötelességük tudomásul venni, hogy Horvátország egyedül a horvátoké volt és marad...” Még ha nem is boncolgatjuk, hogy ki tekintendő „jövevénynek”, annyi bizonyos, hogy az ilyen diszkriminatív kitételek és az efféle hangnem nem a másság iránti toleranciáról árulkodnak. Netán általában önkényesen kiragadott szélsőség lett volna ez? – Noha a HDZ azóta megnyerte a választásokat Horvátországban.

A dubrovniki politológiai szekció másik központi témája a II. világháború utáni úgynevezett „békerend” megszűnése, felbomlása volt. Egy sarkítottan, de találóan és meglehetősen elmeélel megfogalmazott vélemény szerint (Vladimir SHLAPENTOKH professzor, East Lansing, Michigan) az elmúlt egy évben „valójában egyetlen puskalövés nélkül lezajlott a III. világháború”, és ezt a Szovjetunió vesztette el. Szelídebben fogalmazva, de hasonló logikát követett VAMOS Tibor akadémikus, aki szerint a kelet-európai változások azért törvényszerűnek, mert a Szovjetunió elvesztette a technológiai világháborút... TAMÁS Pál, szociológus a „PAX SOVIETICA” elmúlásáról, a rendszere általános válságáról tartott előadást, megállapítva, hogy Kelet-Közép-Európában jelenleg (átmenetileg) a regionális dezintegrálódás a meghatározó tendencia. (Közben Nyugat-Európa ezzel párhuzamosan szélesebben halad az ellenkező irányba, az integráció felé; ebben a tekintetben, némi túlzással szólva, már csak pontot kell feltenni az „i” betűre.)

Külön gondolkör volt a már lezajlott kelet-európai választások (Lengyelország, Szovjetunió, NDK, Magyarország) tapasztalatainak, illetve a választások előtt álló országok (Románia, Csehszlovákia, Bulgária) helyzetének a megvitatása, kiegészülve az derült ki, hogy ahol már választottak, ott mindenütt az eddig fennálló rendszer ellen szavaztak az emberek. Ezen a közös vonáson túl azonban már a különbségek a meghatározóak. A választási rendszerek mindenütt eltérnek egymástól (a lengyelek a tavalyi paritásos kompromisszum miatt arra számítanak, hogy nemsokára új választás lesz). A belső politikai viszonyok ugyancsak másképpen alakulnak országonként (ld. a nyugat-német pártok „leképeződése” az NDK-ban, vagy a Szolidaritás – egyház – hatalom hárompilléres képlete Lengyelországban stb.).

A politikai mozgalmakról szóló kerekasztal-vita számomra legtanulságosabb része a lengyel Szolidaritás elmúlt tíz éves fejlődéstörténete volt, amelyről Krysztóf JASEWICZ, a Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai és szociológiai Intézetének munkatársa beszélt. Ő arról beszélt, hogy a „gyűjtőpárt” jellegű mozgalom miként bomlott-bomlik fokozatosan alkotórészire. (Természetesen külön téma a Szolidaritás és a hatalom viszonyának alakulása az elmúlt tíz év alatt.) Szerinte 1980-81-ben a Szolidaritás a maga 10 milliós bázisával egyidejűleg és egymagában volt:

- az ország szuverenitásáért küzdő felszabadító mozgalom;
- a szabad szakszervezetekért, a civil társadalomért küzdő munkás-felszabadító mozgalom;
- a gazdasági reformokért küzdő „fogyasztói” felszabadító mozgalom, és végül
- a politikai demokráciáért, vagyis a többpártrendszerért küzdő polgárjogi felszabadító mozgalom.

Az 1982 és 1988 közötti időszakban azok a követelések, amelyek a társadalmi „gyúanyag”, a sajátos lengyel problémák hatására fogalmazódtak meg, többé-kevésbé beépültek a kormány hivatalos politikai programjába is (jó példa erre Katyn ügye). 1988-1990 között az említett négy fő áramlat elkülönült, a Szolidaritás megmaradt „csak” szakszervezetnek, miközben elkülönült politikai áramlattá jegesedtek a gazdasági reformerek, megindult a politikai pártok kialakulása (habár ez még most is elég nyitott kérdés, a pártok politikai önszerveződése egyelőre eléggé kezdetleges stádiumban van Lengyelországban), emellett a korábbi évekhez képest egészen máshogy vetődnek fel a szuverenitás kérdései is a Mazowiecki-kormány megalakulása óta. Így már érthetőbb, hogy a legutóbbi kongresszus idejére – egyéb okok mellett – miért zsugorodott a szolidaritás taglétszáma 2 millióra. A Szolidaritás mint „gyűjtőpárt” több ágra bomlása figyelemre méltó tanulságokkal szolgálhat minden olyan párt és mozgalom számára, amely a hatalmi váltás idején gyűjtőfunkciót tölt be (mint nálunk pl. az MDF).

Nagy figyelmet keltett W. ADAMSKI professzor (Varsó) előadása arról, hogy miként kerülnek összeütközésbe a különböző érdekcsoportok és egyáltalán az elvben általánosan megváltoztatandónak elfogadott társadalomszerkezet a reformtörekvésekkel. Azok a kisparasztok, kisiparosok, középgazdák, kisvállalkozók, és persze a nagyüzemi munkások, akik korábban – tíz évvel ezelőtt – feltétlen hívei voltak a polgári-liberális irányvonalnak, mára nem kis részben konzervatív irányba tolódtak el, és „visszasírják” a régi rossz értelemben vett „gondoskodó” államszocializmust. Az ugyanis „megvédte” őket a kemény, nyílt versenytől, lazább követelményeket támasztott velük szemben, a munkavégzés hatékonyságára is kisebb súlyt helyezett, ami hosszú távon a saját kárukra volt ugyan, viszont a midenkori „itt és most”-ban kényelmesebbé is tette a mindennapokat. Külön említésre méltónak tartom VAMOS Tibor akadémikus előadását, amelyben a természettudományokból ismert és alkalmazott rendszerelméleti összefüggéseket használt fel a kelet-európai politikai változások elemzésére. Színvonalas gondolatkísérletének egyszeri hallás alapján még elemi szintű befogadása sem volt könnyű feladat. Így – kerülendő az esetleges félreértelmezést – eltekintek bővebb

ismertetésétől. (Vámos Tibor ezzel kapcsolatos tanulmányai a hazai szakirodalomban szerencsére magyarul különben is hozzáférhetők).

Külön említést érdemel a már idézett Vladimir SLAPENTOKH orosz-amerikai professzor előadása, amelynek fő mondanivalója az volt, hogy a Szovjetunióban, de másutt is Kelet-Európában nem egyszerűen a rendszer lebomlásának, hanem az államiság megszűnésének vagyunk a tanúi. Márpedig ebben a térségben az élet szinte minden szféráját az állam szervezte... De vajon mi lesz az új összetartó erő, amely nélkül egyetlen társadalom sem létezhet?

Nos, erre az érdekesítő kérdésfelvetésre Slapentokhtól sem kaptunk választ... az önkormányzatok, ha léteznek, gyengék, a nemzetek egymással huzakodnak, stb. a következmények aligha beláthatóak, és a szovjet állam felbomlása esetén ez nemzetközi értelemben is így van.

Az idei dubrovniki találkozó újólal alátámasztotta azt a már tavaly is megfogalmazott tanulságot, hogy Kelet-Közép-Európa ügye századunk végére ismét világpolitikai jelentőségű kérdéssé vált. Már egymagában ezért is érdemes, sőt szükséges az újabb és újabb ilyen jellegű tanácskozások szervezése: rajtuk (is) „mostra res agitur”, – a mi létünkéről, jelenünkéről és jövőnk részint várt, részint elkerülendő nyitott lehetőségeiről van szó.

Timothy Garton Ash (ANGOL TÖRTÉNÉSZ)

„AKÁR EL IS TŰNHET EURÓPA KORÁBBI VONZEREJE”⁷⁵

A kilencvenes években ismét feltűnt a nemzetközi politikai szótárban egy közel negyven éven át elfeledett kifejezés: Közép-Európa – fejtegeti egy nemrégiben megjelent esszéjében Timothy Garton Ash (43 éves), jellemezve, hogyan emelkedett ki a sikeres rendszermetamorfózist végrehajtott Lengyelország, Csehország, Magyarország és Szlovénia az egykor az általánosító „Kelet-Európa” címszóval elintézett volt szocialista tömbből. Az oxfordi egyetem minap Budapesten járt professzorát, aki önmagát jelenkori történészként határozza meg, arról kérdeztük, hová érkeztek el mostanra a „jó úton” járó közép-európai államok, és vajon miért vallottak kudarcot keletebbre és délebbre élő szomszédaik.

⁷⁵ In: Heti Világgazdaság.1999. április 10.

HVG: Nyolc évvel ezelőtt, a kelet-európai rendszerváltásról adott egyik interjújában ön úgy fogalmazott, „nincs harmadik út, csak a meglévő valóság ezerféle variánsa létezik”. Hogyan határozza meg most a közép-európai volt szocialista országok által mára kialakított társadalmi berendezkedési modellt? Már amennyiben egyetért azzal, hogy a sokat emlegetett „átmenet” többé-kevésbé véget ért.

T.G.A.: Veszélyes szembesülni azzal, amit az ember hosszú idővel ezelőtt kijelentett, de azt hiszem, az idézett megállapításom beigazolódott. Amit manapság Tony Blair, Gerhard Schröder vagy Romano Prodi „harmadik útnak” nevez, az egyszerűen a liberális kapitalizmus egyik változata. Megdöbbentő viszont, hogy Közép-Európa ebből a szempontból milyen kevés újdonságot produkált. 1989 után még azt hittem, ez a térség politikai, gazdasági vagy kulturális értelemben másfélét hoz. De az eredmény a különféle nyugati modellek valamifajta elegye lett. Azt hiszem, joggal jelenthetjük ki Közép-Európáról: már nem a kommunizmusból a kapitalizmusba való áttérés szakaszát éli, hanem normális fejlődési utat jár be. De, mint a közismert viccből tudjuk, miután az első emberpár kiűzetett a Paradicsomból, Ádám így szólt Évához: „Átmeneti korszakban élünk.”

HVG: Bizonyos benne, hogy ezen a tájon immár visszafordíthatatlan a demokratikus berendezkedés? Magyarország mostani kormányát például gyakran bírálják, mondván, a demokráciát veszélyeztető hatalmi koncentrációra törekszik, és nem egyértelműen határolja el magát a szélsőjobbtól.

T.G.A.: Az életben a halálon kívül semmi sem visszafordíthatatlan. Az önök problémái azonban szinte semmiben sem különböznek a Nyugatétól. Nagy-Britanniát – a skót nacionalizmus miatt – pillanatnyilag jobban fenyegeti a szétesés veszélye, mint Magyarországot. Franciaországban, Németországban, Olaszországban ugyanúgy megtalálható a nacionalista szélsőjobb, mint Önöknél. Valamennyien küzdünk olyan strukturális problémákkal, mint a tartós és nagyarányú munkanélküliség, a terrorizmus, a nemzetközi bűnözés. Tony Blairt nálunk szóról szóra ugyanazzal szokták vádolni, mint önöknél Orbán Viktort: hogy semmibe veszi a parlamentet, hogy kamarillapolitikát folytat, hogy valójában választott diktatúrában élünk. Mindez manapság az európai „normalitás” része. Amivel korántsem állítom, hogy helyes és üdvözlendő: meggyőződésem, hogy sem Tony Blair, sem Orbán Viktor nem viszonyul megfelelően a parlamenthez. De ez még nem egyenlő a demokrácia halálos ítéletével.

HVG: Kétségkívül beigazolódott az a HVG-ben 1991-ben mondott jóslata is, hogy az akkori pártok néhány éven belül eltűnnek. A Fidesz például nem tűnt el, de megváltozott. Azzá vált-e, amire ön számított? Liberális pártnak nevezné-e most is?

T.G.A.: A párttérkép konszolidációja előnyös fejlemény, a demokráciának nem árt, ha csak néhány nagy párt marad, a lényeg, hogy legyen választék. A Fidesz átalakulása nemcsak meglepett, kifejezetten megdöbbenett. Ugyanakkor azt gondolom, az ország jövője szempontjából nem történt tragédia azzal, hogy a Fidesz a jobboldal fő pártjává vált, mert bizonyos nacionalista retorikához és politikai stílushoz folyamodott ugyan, de alkotmányos és a nyugati demokráciák által is tolerálható keretek közé szorította a jobboldal politikai törekvéseit. A „liberális” jelző értelmezése egyébként nyugatról keletre haladva rendkívül változatos. Kaliforniában a liberálisokat a szélsőbalhoz sorolják, Angliában a centrum baloldalához, Közép- és Kelet-Európában a centrum jobboldala felé mozdulnak el. Ha a liberalizmuson bizonyos alapértékekhez való ragaszkodást értünk, például a piacgazdaság és az alkotmányosság elveinek érvényesítését, akkor a Fidesz liberális párt. A gondot a pártnak a nacionalizmushoz való viszonya okozza.

HVG: Mi az oka, hogy éles választóvonal kezd kialakulni a viszonylag gyorsan „normálissá” vált közép-európai és a társadalmi-gazdasági zűrzavarban rekedt kelet-európai országok között?

T.G.A.: A stabil demokráciába való átmenethez valószínűleg sok egyidejű feltétel szükséges: európai kulturális örökség, számottevő nyugati segítség, de mindenekelőtt jó politikai vezetés. Ha például azt kérdezzük, miért sikerült a „mutatvány” Csehországnak jól, Szlovákiának viszont rosszul, a válasz a politikai elit teljesítményében rejlik.

HVG: Kelet-Európa egykori bezzegországa Jugoszlávia volt, amely azonban egyenesen a katasztrófába rohant. Ön szerint a NATO katonai akciói ráterelik-e a mai Jugoszláviát a „normális” útra?

T.G.A.: Ami a Balkánon történik, az a kilencvenes évek európai politikájának legnagyobb kudarca. A régi rossz példa ismétlődött meg: minél tovább késlekedünk, annál nagyobb lesz a válság. Amikor tavaly novemberben Koszovóban jártam, már világos volt számomra, hogy valamit tenni kell. De csupán a bombázás nem elegendő, Milosevics attól még fennmaradhat, sőt, paradox módon, meg is erősödhet. Tehát ha már elszántuk magunkat a katonai beavatkozásra, nem állhatunk meg félúton. Ha meg akarjuk menteni az ártatlan albánok és ártatlan szerbek ezreinek életét, akkor Koszovóban sincs más megoldás, mint Boszniában: jelentős nemzetközi erőket telepíteni a helyszínre. Való igaz, így a Balkánon apró nemzetállamokból és nemzetközi protektorátusokból álló, hosszú távon nyilván nem fenntartható konglomerátum jöhet létre, de jelenleg, sőt középtávon is ez a kisebbik rossz – ez igaz Boszniára és Koszovóra is -, mert az alternatíva a háború.

HVG: A Balkánról szóló egyik írásában ön megkockáztatja a javaslatot: inkább engedni kellene tiszta nemzetállamok kialakulását a régióban, mert a

történelmi tapasztalatok szerint a viszonylag homogén társadalmak demokratikus átalakulása könnyebben megy. Megváltoztatta a véleményét?

T.G.A.: Erről nehéz úgy szólni, hogy félre ne értsék. Valóban úgy tűnik, az etnikailag legalább 80 százalékból egységes országokban simább az átmenet. Az a keserű igazság, hogy Lengyelország, Csehország és Magyarország mostani demokratikus fejlődését az is segítette, hogy 50 évvel korábban, Hitler, illetve Sztálin „működése” következtében etnikailag homogén államokká váltak. De ha elvileg a homogén állapot volna is ideális a Balkánon, az ehhez vezető út járhatatlan és elfogadhatatlan.

HVG: Sokan a balkáni válságot, az Európai Unió keleti bővítésének lassúságát, a kontinens nyugati felének gazdasági problémáit a nagy formátumú, előrettekintő, felelősségteljes európai államférfiak mai hiányára vezetik vissza. Egyetért ezzel?

T.G.A.: Azzal igen, hogy Európa vezetési válságban van. A mostani tipikus, harmincas-negyvenes éveikben járó európai profi politikusokból – mint mondjuk Schröder, Blair, Aznar nyugaton, Kwasniewski, Orbán keleten – hiányoznak Churchill, Adenauer vagy De Gaulle stratégiai kvalitásai. De a balkáni háború nem ennek következménye, éppen ellenkezőleg, annak, hogy a vezetés erős volt, ám rossz irányt vett. Nyugat-Európa meghatározó vezetői, mindenekelőtt Mitterrand és Kohl, a hidegháború befejeződése után rosszul állították fel a prioritásokat: az EU széles körű bővítése helyett a pénzügyi unió létrehozását sorolták az első helyre. A monetáris unió gondolata önmagában véve logikus lépés az egymáshoz közeledő nyugat-európai gazdaságok részéről. De súlyos hiba volt ezt a kilencvenes évek elején az első számú célnak megtenni. Maastricht árát most a Szarajevóban és Pristinában élő emberek fizetik meg.

HVG: A történelmet nem lehet visszaforgatni. Most, az EU belső reformjait körvonalazó berlini csúcs után milyennek látja a keleti bővítés kilátásait?

T.G.A.: A Schröder-kormány politikája azt jelzi, hogy veszélyben van a bővítés finanszírozása. Rendkívül aggasztónak tartom, hogy még az úgynevezett első körös országok csatlakozási dátuma is egyre csak kitolódik 2002-ről 2005-re, 2006-ra. De nem is annyira önökért meg a lengyelekért és a csehekért, hanem mindazokért az országokért aggódom, amelyek még ezen is kívül rekednek. A politikusok történelmi képzelőerejének hiánya miatt vészesen meggyengülhet, akár el is tűnhet Európa korábbi vonzereje.

14. TÉMA: A VILÁGRENSZEREK ALTERNATÍVÁI

Herbert Meissner

KONVERGENCIAELMÉLET ÉS VALÓSÁG⁷⁶

VI. fejezet

A konvergenciaelmélet és a társadalom irányítása

A konvergencia-teoretikusok természetesen nem hajlandók elismerni azt, hogy a munkásosztály a XX. Században is – mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban – az a társadalmi vezető erő, amely a társadalmi haladást előreviszi. Minthogy a történelmi folyamatot másként igyekeznek ábrázolni, mint ahogyan az a valóságban végbemegy, másként vetik fel a társadalmi erők kérdését is. Meghatározásuk ebből következőleg objektíve a munkásosztály vezető szerepe ellen irányul. Ennek során a legkülönbözőbb érveket és indokokat használják fel, és nézeteikben a legkülönbözőbb irányzatok és kiindulópontok lelhetőek fel.

Imperialista ideológusok és politikusok, szociáldemokraták, bal- és jobboldali revizionisták versengenek egymással abbéli igyekezetükben, hogy kétségbevonják a munkásosztálynak és pártjának a vezető szerepét. Míg egyes szerzők csak a munkásosztálynak a modern kapitalizmusban betöltött szerepével foglalkoznak, addig mások a munkásosztálynak és a pártjának a szocialista társadalmi rendszerben elfoglalt helyére összpontosítják támadásukat. Mivel mindezeknek a politikai-ideológiai erőfeszítéseknek az a céljuk, hogy a munkásosztály társadalomformáló erejét és a marxista-leninista párt politikai vezető szerepét kapitalista és szocialista viszonyok között egyaránt tagadják, és olyan új társadalmi réteget keressenek, amely szerintük mindkét társadalmi rendszerben vezető szerepet játszik és előmozdítja e rendszerek közeledési folyamatát, ezért objektíve konvergenciaelméleti jellegűek. Természetesen akadnak olyan szerzők is, akik ilyen álláspontot képviselnek anélkül, hogy kifejezetten hivatkoznának a konvergenciaelméletre. Nyilvánvaló azonban, hogy bár ezek a szerzők tartalmilag ilyen álláspontból indulnak ki, megnyilatkozásaik ennek ellenére a konvergenciaelméleti érvelést szolgálják, közvetlen vagy közvetett módon ehhez a koncepcióhoz tartoznak, illetve abba minden probléma nélkül integrálhatók.

A vonatkozó irodalom fő érve a tudományos-technikai forradalom. Minthogy a tudomány termelőerővé vált, a tudományt létrehozó, hordozó és

⁷⁶ Kossuth Könyvkiadó, 1971.

alkalmazó erőket a társadalom vezetésére hivatott erőknek nyilvánítják. Az ennek alapjául szolgáló gondolatmenet világosan kifejezésre jut Herbert von Borchnál: „Létrejött a társadalomban vezető pozíciókat betöltő nem-tulajdonosoknak egy új osztálya, amelynek belépőjegye kizárólag neveltetése és képzettsége; célja többé már nem a tőke felhalmozása, hanem a nagy szervezeteken belüli döntési funkciók gyakorlása. Az új osztály szervez, igazgat, kritizál, kommentál. Ez az új osztály technológusokból, irányító értelmiségiekből áll: a mindenki számára magasabbá vált képzettségnek és annak a nagyüzemi formának a terméke, amelyben a gazdaság megszerveződött. Ez az új osztály még nem olyan nagyszámú mint a munkásság vagy a kisüzemek tulajdonosai, de amíg ezek a rétegek erőteljesen csökkennek, az új osztály gyorsan növekszik.”⁷⁷ Wolfgang Kraus pedig így folytatja: „A gyakorlati politikusok meglepődve vették észre, hogy tudósoktól, műszaki és gazdasági tervezőktől, publicistáktól és más értelmiségiektől váltak függővé.”⁷⁸

Ezekhez a polgári szerzőkhöz természetesen revizionista ideológusok is csatlakoztak. Roger Garaudy például, aki a tudományos-technikai forradalmat „korunk alapvető változásának” tartja, azt állítja, hogy a nagy tudományos-technikai átalakulással a szervezett értelmiség válik a fő termelőerővé. A Jugoszláv Kommunista Pártból kizárt, revizionista Gyilas, mint ismeretes, ugyancsak már régóta egy „új osztályról” beszél, amelyet legutóbbi írásában a következőképpen definiált: „Ehhez az új osztályhoz tartozik és annak tartalmát képezi a szakemberek mindeféle fajtája, művészek, mérnökök, tanítók, technikusok, menedzserek és ügyes politikusok. Ez az új osztály nem doktrínér, sőt antidoktrínér, célja saját életszínvonalának az emelése...”⁷⁹

Kétségtelen, hogy itt a termelőerőknek arról a hatalmas fejlődéséről van szó, amelyet a tudományos-technikai forradalom fogalmával jelölünk, az anyagi termelés folyamatainak tudománnyá válásáról. Az emberi élet valamennyi területét áthatja és megragadja a tudomány. Ez a folyamat mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban végbemegy, bár különböző mértékben, nem egyforma ütemben, és mindenekelőtt egészen eltérő az emberek életére gyakorolt hatása. A tudomány jelentősége ezáltal erőteljesen megnő és valóban közvetlen termelőerővé válik. Ez a fejlődési folyamat természetesen új módon veti fel az értelmiség szerepét az anyagi termelésben, az értelmiség helyét a társadalomban, az értelmiség és a munkásosztály viszonyát, a szellemi és fizikai munka viszonyát, a munka jellegében bekövetkezett változások kérdését stb. E kérdések némelyikét a marxista társadalomtudomány már megválaszolta. Másokról még vita folyik. A konvergencia-elméleti beállítottságú szerzőknél e kérdések megvilágítása azt

⁷⁷ I. H. von Borch: *Power in America*. (A hatalom Amerikában.) Megjelent a „Macht und Ohnmacht der Intellektuellen” („Az értelmiségiek hatalma és tehetetlensége”) című kötetben. Hamburg 1968. 123-124. old.

⁷⁸ W. Kraus: *Der fünfte Stand*. (Az ötödik rend.) Bern, München, Bécs 1966. 72. old.

⁷⁹ M. Gyilas: *A tökéletlen társadalom*. Megjelent 1968-ban.

mutatja, hogy az általunk adott válaszokkal kétféle irányban akarnak hatni. Először is arra kívánnak rámutatni, hogy a gazdaság és a társadalom fejlődését a modern kapitalizmusban már nem a monopolista burzsoázia határozza meg, hogy a termelési eszközök tulajdona már nem játszik lényeges szerepet, és hogy a társadalmat meghatározó erők közvetlenül levezethetők a tudomány révén mérvadóan befolyásolt modern nagyüzemi termelés munkamegosztási folyamatából. Ezt a problémakomplexumot a IV. fejezetben már részletesen tárgyaltuk. Az értelmiség vezető szerepéről szóló állításoknak emellett az is a céljuk, hogy aláássák és bomlasszák a munkásosztály öntudatát, a munkásoknak a társadalom jövőjéért érzett felelősségtudatát, hogy megtörjék a munkásság erejét történelmi hivatásának teljesítésében. A munkásosztálytól el akarják venni társadalmi vezető szerepének tudatát. Ezáltal meg akarják fosztani hosszú és kemény osztályharcban kivívott önállóságától, és függvényévé akarják tenni a – legjobb esetben is – liberális-technokrata, a legfőbb imperialista országokban azonban reakciós-neofasiszta monopoltőkének.

Soros György:

A KAPITALISTA FENYEGETÉS⁸⁰

A Világtörténelem filozófiájában Hegel egy meglehetősen aggasztó történelmi mechanizmusra hívta fel a figyelmet – e munkájában kifejtett elmélete szerint az egyes civilizációk az őket létrehívó princípiumok beteges eltúlzása, felnagyítása következtében hullanak szét. Én, aki a nemzetközi pénzügyi piacokon szereztem vagyonomat, ma attól félek, hogy a szabadversenyes kapitalizmus korlátlan terjedése és a piaci értékek behatolása az élet valamennyi szférájában nyitott és demokratikus társadalmunk jövőjét fenyegeti. A nyílt társadalom fő ellensége ma már nem a kommunizmus, hanem a kapitalizmus fenyegetése.

A „nyílt társadalom” kifejezést Henri Bergson alkotta meg. Az erkölcs és a vallás két forrása (1932) című könyvében, de az osztrák filozófus, Karl Popper A nyílt társadalom és ellenségei (1945) című munkája nyomán vált közkeletűvé. Popper kimutatta, hogy a totalitárius ideológiákban, mint amilyen a kommunizmus és a náciizmus, az a közös elem, hogy mindkettő a végső igazság letéteményesének tartja magát. Mivel a végső igazság az emberiség számára elérhetetlen, ezek az ideológiák kénytelenek elnyomáshoz folyamodni, hogy

⁸⁰ In: Magyar Hírlap, Közép-Európa melléklet. 1997. január 25.

víziójukat a társadalomra ráerőszakolják. A totalitárius ideológiákkal Popper egy másfajta társadalommodellt állított szembe, amely azon a felismerésen alapul, hogy az igazságot nem monopolizálhatja senki; különféle emberek különböző nézetekkel és érdekekkel rendelkeznek, s ezért szükség van olyan intézményekre, amelyek lehetővé teszik, hogy békében éljenek együtt. Ezek az intézmények védik az állampolgárok jogait, valamint biztosítják a választás szabadságát és a szólásszabadságot. A társadalmi szerveződés e formáját Popper „nyílt társadalomnak” nevezte. Ellenfelei a totalitárius ideológiák.

A második világháború alatt írott A nyílt társadalom és ellenségei című művében Popper kifejti, hogy mit képviselnek, és miért harcolnak a nyugati demokráciák. Könyve azonban az elvont, filozófiai diskurzus nyelvét használta, így a „nyílt társadalom” kifejezés széles körben nem terjedt el. Pedig a könyvben olvasható elemzés annyira pontos és alapos, hogy amikor az 1940-es évek végén diákként először olvastam – miután Magyarországon megtapasztaltam mind a náci, mind a kommunista uralmat –, a kinyilatkoztatás erejével hatott rám.

Később egyre jobban belemélyedtem Popper filozófiájába, és feltettem magamnak a kérdést: vajon miért nem ismerheti meg senki a végső igazságot? A válasz nyilvánvaló volt: ugyanabban a világban élünk, amelyet megpróbálunk megérteni, észleléseink pedig befolyásolják az eseményeket, amelyekben részt veszünk. Ha gondolataink az egyik világba tartoznának, és tárgyuk egy másikba, talán megragadhatnánk az igazságot. Állításaink akkor megfelelőhetnek a tényeknek, a tények pedig megbízható kritériumok lennének állításaink igazságtartalmának megítéléséhez.

Léteznek olyan tudományterületek, amelyekben megvannak ezek a feltételek, ezek a természettudományok. A társadalomtudományokban azonban korántsem ilyen egyértelmű az állítások és a tények közötti kapcsolat, hiszen az emberi jogokban észleléseink befolyásolják a valóságot, és a tények nem feltétlenül jelentenek megbízható kritériumot az állítások megítélésében. Kétirányú kapcsolat – visszacsatolási mechanizmus – áll fenn a gondolkodás és az események között, amit én „reflexivitásnak” neveztem el, és erre a fogalomra építettem föl történelemelméletemet.

Függetlenül attól, hogy ez az elmélet helyes-e vagy sem, számomra nagyon hasznosnak bizonyult a pénzpiacokon. Amikor már több pénzre tettem szert, mint amennyire szükségem volt, úgy döntöttem, hogy létrehozok egy alapítványt, amelynek a Nyílt Társadalom Alapítvány (Open Society Fund) elnevezést adtam. Az alapítvány célkitűzése a zárt társadalmak megnyitása, a nyitott társadalmak életképesebbé tétele és a kritikus gondolkodásmód terjesztése volt. Első jelentősebb filantróp vállalkozásomat Dél-Afrikában hívtam életre 1979-ben, de sikertelennek bizonyult. Az apartheid rendszer ugyanis annyira átjárta a társadalom egészét, hogy bármibe fogtam,

mindenképpen magam is a rendszer részévé váltam ahelyett, hogy az átalakulását segítettem volna elő. Később Közép-Európa felé fordult az érdeklődésem, ahol sokkal jelentősebb sikereket értem el. A csehszlovákiai Charta 77 mozgalmat 1980-ban kezdtem támogatni, a lengyel Szolidaritást 1981-ben. 1989 előtt több alapítványt indítottam újtára szülőföldemen, Magyarországon, valamint Kínában, a Szovjetunióban és Lengyelországban. A szovjet rendszer bukása után jelenlétem egyre intenzívebb lett, egy alapítványhálózatot hoztam létre, amely ma már huszonöt országra terjed ki.

Amíg kommunista rezsimok alatt dolgoztam, sohasem kellett elmagyaráznom, mit jelent a „nyílt társadalom”. Azok, akik támogatták az ebben a régióban létrehozott alapítványok célkitűzéseit, jobban tudták, mit takar a fogalom, mint én, még ha nem is ismerték a kifejezést.

A kommunizmus bukása után az alapítványhálózat feladata megváltozott.

Felismerve azt, hogy a nyílt társadalom a társadalmi szerveződés fejlettebb, bonyolultabb formája, mint a zárt társadalom (hiszen egy zárt társadalomban egyetlen program létezik, amelyet mindenkire ráerőltetnek, míg egy nyílt társadalomban minden egyes állampolgárnak nemcsak joga, de kötelessége is, hogy saját fejével gondolkodjék), az alapítványok a „felforgató tevékenységről” áttértek a konstruktív munkára. A legtöbb alapítványom igen jó munkát végzett, de követőkre, sajnos, nemigen találtak.

A Nyugat nyitott társadalmi korántsem éreztek ellenállhatatlan vágyat arra, hogy elősegítsék a nyitott társadalmak kialakulását az egykori szovjet birodalomban. Épp ellenkezőleg, az uralkodó elképzelés az volt, hogy jobb, ha hagyjuk őket, intézzék az ügyeiket csak maguk. A hidegháború végére egészen másképp reagáltak, mint a második világháború végére. Még csak napirendre sem kerülhetett egy új Marshall-terv ötlete. Amikor 1989 tavaszán felvettem ezt a gondolatot egy potsdami konferencián (akkor még Kelet-Németország volt), a szó szoros értelmében kinevettek.

A kommunizmus bukásával ugyan lehetővé vált az egyetemes nyílt társadalom kialakulása, de a nyugati demokráciák elszalasztották a nagy alkalmat. Az egykori szovjetunióban és Jugoszláviában most keletkező rendszerek aligha nevezhetők nyitott társadalmaknak. A nyugati államok szövetsége, melynek többé már nem lehet a célja a kommunista fenyegetés elhárítása, láthatóan nem talált még új célt magának. Arra ugyanis kevés hajlandóságot mutat, hogy támogassa a nyílt társadalomért harcolókat, Boszniában vagy egyebütt.

Ami pedig az egykori kommunista országok lakóit illeti – addig talán nyílt társadalomra vágyakoztak, amíg az elnyomástól szenvedtek, de most, hogy a kommunista rendszer végre megbukott, lekötik őket a pusztán túlélés gondolatai.

A kommunizmus csődjét az univerzális eszmékben való általános csalódás követte, már pedig a nyílt társadalom egy univerzális eszme.

Az események ilyen alakulása következtében kénytelen voltam újra átgondolni a nyílt társadalomba vetett hitemet. A berlini fal leomlása után gyakorlatilag minden energiámat az egykori kommunista világ átalakítására fordítottam. Ottani elkötelezettségem továbbra is megmaradt, de közben egyre inkább aggasztanak a mi társadalmunk hibái.

Az egykori szovjet blokkban létrehozott alapítványaim továbbra is jól működnek, én mégis szükségét érzem annak, hogy átgondoljam az alapításuk idején irányelvekként használt fogalmi kereteket. A felülvizsgálat során arra a következtetésre jutottam, hogy a nyílt társadalom fogalma nem vesztett időszerűségéből. Sőt, talán még jobban is alkalmazható a jelenlegi történelmi pillanatra, mint arra, amikor Karl Popper a könyvét írta – de alaposan át kell gondolni és újrafogalmazni. Ahhoz, hogy a nyílt társadalom olyan ideál legyen, amelyért érdemes küzdeni, a továbbiakban már nem határozhatjuk meg a kommunizmus elleni harc fogalmi keretei között. Valami pozitívabb tartalommal kell megtölteni.

Az új ellenség

Ha egyáltalán beszélhetünk ma általánosan jellemző vélekedésről a nyugati társadalomban, az nem más, mint a piac mágikus erejébe vetett hit. A szabadversenyes kapitalizmus elmélete szerint a közjót azzal lehet a legjobban szolgálni, ha mindenki korlátok nélkül törekedhet saját érdekeinek a kielégítésére. Csakhogy, ha ezt az elképzelést nem tompítja az egyéni érdekek fölött álló közérdek felismerése, mostani társadalmi rendszerünk – mely bár korántsem tökéletes, megfelel a nyílt társadalom követelményeinek – előbb-utóbb össze fog omlani.

Popper rámutatott, hogy a fasizmus és a kommunizmus lényege azonos, annak ellenére, hogy az egyik szélsőjobb, a másik szélsőbaloldali ideológia, mert mindkettő az egyéni szabadságot elnyomó államhatalomra épít. Szeretném ezt az érvelést kiterjeszteni. Véleményem szerint a nyitott társadalmat az ellenkező oldalról is veszély fenyegeti: a túlzott individualizmus, a túlságosan kiélezett verseny és az együttműködés hiánya éppúgy végzetes lehet.

Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy a szabadversenyes kapitalizmust nem sorolom ugyanabba a kategóriába, mint a nácizmust vagy a kommunizmust. A totalitárius ideológiák szándékosan törekszenek a nyílt társadalom megsemmisítésére, míg a szabadversenyes gazdaságpolitika

veszélyezteti ugyan a létét, de nem szándékosan. Friedrich Hayek, a laissez-faire egyik apostola a nyílt társadalomnak is elkötelezett híve volt. Mivel azonban a kommunizmus – sőt, a szocializmus is – mára teljesen elvesztette a hitelét, a szabadversenyos kapitalizmus fenyegetését sokkal súlyosabbnak tartom, mint a totalitárius ideológiákat.

Bár a szabadversenyos kapitalizmus elmélete nem mond ellent a nyílt társadalom elveinek, ellentétben a marxizmus-leninizmussal vagy a náci faji tisztaságról alkotott nézeteivel, mindezekben a tanításokban mégis van valami lényeges közös elem: a tudományra való hivatkozással igazolják, hogy ők a végső igazság birtokosai. A totalitárius doktrínák esetében ez a hivatkozás könnyen cáfolható. Popper egyik legfontosabb teljesítménye éppen az volt, hogy kimutatta: egy olyan elmélet, mint a marxizmus, nem állja meg a tudományosság próbáját. A szabadversenyos kapitalizmus esetén a tudományra való hivatkozás nehezebben vitatható, mert közgazdaság-elméleti alapokkal rendelkezik, mégpedig a közgazdaság-elmélet a legtekintélyesebb társadalomtudomány. Bár természetesen nem tehetünk egyenlőségjelet a piacgazdaságtan és a marxista közgazdaságtan közé, a szabad verseny ideológiája mégis ugyanúgy állítólagos tudományos igazságok elferdítése, mint a marxizmus.

A laissez-faire tudományos alátámasztása az az elmélet, mely szerint a szabad, versenyképes piacok kiegyensúlyozzák a keresletet és a kínálatot, s ezáltal biztosítják az optimális forráselosztást. Ez az elmélet a legtöbbek szemében örök igazságot fogalmaz meg, és bizonyos értelemben ez így is van. A közgazdasági elméletek axiomatikus rendszert alkotnak. Ameddig az alapfeltevések érvényesek, a konklúziók világosan következnek belőlük. De ha közelebbről megvizsgáljuk a vonatkozó alapfeltevéseket, úgy találjuk, hogy nem alkalmazhatók a valós világra. Eredeti megfogalmazásában a tökéletes verseny elmélete – kereslet és kínálat természetes egyensúlya – a körülmények tökéletes ismeretét és homogén, könnyen elosztható termékeket tételez fel, valamint elég nagy számú piaci résztvevőt ahhoz, hogy biztosítva legyen: egyetlen résztvevő sem határozhatja meg a piaci árat.

A körülmények tökéletes ismeretének feltevése tarthatatlannak bizonyult, ezért a teoretikusok egy ügyes kis trükköt alkalmaztak. A keresletet és a kínálatot egymástól függetlenül adottnak tekintették. Ezt a feltételt módszertani követelményként, nem feltevésként találták. Az érvelés úgy szólt, hogy a közgazdaság-elmélet a kereslet és kínálat összefüggéseit vizsgálja, tehát mindkettőt adottnak kell tekintenie. Ahogy máshol már rámutattam, ez a feltevés, hogy ti. kereslet és kínálat egymástól függetlenül adott, nem egyeztethető össze a valósággal, legalábbis ami a pénzpiacot illeti – márpedig a pénzpiac döntő szerepet játszik a forráselosztásnál.

A kereseti és kínálati görbék nem tekinthetők adottnak, mert mindkettő tartalmazza a jövőbeli eseményekkel kapcsolatos elvárásokat, amelyeket éppen ezek az elvárások alakítanak. Kétirányú visszacsatolási mechanizmus áll fenn a piaci résztvevők gondolkodása és azon szituáció között, amelyről gondolkodnak: ez a reflexivitás. Ez a mechanizmus felelős mind a résztvevők tökéletlen helyzetértékeléséért (aminek felismerése a nyílt társadalom fogalmának az alapja), mind annak a folyamatnak a meghatározhatatlanságáért, amelyben részt vesznek.

Ha a keresleti és kínálati görbék nem egymástól függetlenül adódnak, mi határozza meg a piaci árakat? Ha megnézzük a pénzpiacok viselkedését, úgy találjuk, hogy az árak ahelyett, hogy az egyensúly felé tartanának, a vásárlók és az eladók elvárásaitól függően ingadoznak. Vannak egészen hosszú időszakok, amelyek során az árak az elméleti egyensúllyal ellentétes irányba tartanak. S még ha végül visszatérnek is, az egyensúly nem ugyanaz, mint ami a megelőző időszak nélkül lett volna. Az egyensúly fogalma mégis él. Világos, hogy miért: enélkül a közgazdasági elmélet képtelen lenne választ adni arra, hogy hogyan alakulnak ki az árak.

Ha nincs egyensúly, akkor az az állítás, hogy a szabad piac optimális forráselosztáshoz vezet, nem tartható. S akkor az úgynevezett tudományos elméletről, amelyet ennek az állításnak az alátámasztására használtak, kiderül, hogy axiomatikus struktúra, melynek következtetései benne foglaltnak az alapfeltevéseiben, de amelyeket az empirikus adatok nem feltétlenül erősítenek meg. A hasonlatosság a marxizmushoz, ami szintén a tudomány rangjára kívánta emelni tantételeit, túlságosan is kirívó és nyugtalanító.

Nem állítom, hogy a közgazdasági elmélet politikai célokból szándékosan eltorzítja a valóságot. De azzal, hogy a természettudományok eredményeit próbálta utánózni (és annak presztízsét megszerezni), a lehetetlent kísérelte meg. A társadalomtudomány elméletei reflexív módon viszonyulnak tárgyukhoz. Oly módon befolyásolják az eseményeket, ahogyan a természettudomány elméletei nem. Heisenberg híres határozatlansági elve szerint a megfigyelés folyamata zavarhatja a kvantumrészecskék viselkedését, de a megfigyelés idézi elő a hatást, nem maga a határozatlanság elve. A társadalom szférájában viszont az elméletek képesek megváltoztatni azt a tárgyat, amire vonatkoznak. A közgazdasági elmélet szándékosan kizárta a reflexivitást vizsgálódásaiból. Ezzel meghamisította tárgyát, és lehetővé tette az elmélettel való visszaélést.

A közgazdasági elmélet azért alakítható át olyan ideológiává, amely a nyílt társadalom ellensége, mert a körülmények tökéletes ismeretét tételezi fel – előbb nyíltan, majd egy módszertani trükk álruhájába öltöztetve. A piaci mechanizmus mellett szóló érv nem az, hogy a piac eszményi, hanem hogy egy olyan világban, amelyben tökéletlen helyzetértékelés uralkodik, a piac hatékony

mechanizmussal szolgál döntéseinek eredményeinek kiértékelésére és a hibák kijavítására.

Bármilyen formát ölt is, a körülmények tökéletes ismeretébe vetett hit ellentétben áll a nyílt társadalom eszméjével (amely azon a felismerésen alapul, hogy saját helyzetünk értékelése szükségképpen tökéletlen). Mivel ez így túl elvont, néhány konkrét területen mutatnám be, miért jelentenek fenyegetést a szabadversenyos kapitalizmus és a benne rejlő szociáldarwinista gondolatok a nyílt társadalomra nézve. Három kérdéskörre szeretnék összpontosítani, mint: gazdasági stabilitás, társadalmi igazságosság és nemzetközi kapcsolatok.

Gazdasági stabilitás

A közgazdasági elméletek egy mesterséges világot hoztak létre, amelyben a résztvevők preferenciái és az előttük álló lehetőségek egymástól függetlenek, és az árak egy olyan egyensúly felé tartanak, amely a két erőt végül is kiegyenlíti. Csakhogy a pénzpiacokon az árak nem csupán az egymástól függetlenül adott kereslet és kínálat passzív tükröződései; aktív szerepet töltenek be a preferenciák és a lehetőségek alakításában is. Ez a reflexív kölcsönhatás a pénzpiacokat szükségképpen ingataggá teszi. A szabadversenyos ideológia azonban tagadja az instabilitást, és elítéli a stabilitás fenntartására irányuló kormánybeavatkozás minden formáját.

A történelem megmutatta, hogy néha a pénzpiacok igenis összeomlanak, s ez gazdasági válságot és társadalmi feszültségeket eredményez. Ezeknek az összeomlásoknak a következtében alakult ki a központi bankrendszer és a szabályozás egyéb formái. Ezzel szemben a laissez-faire ideológusai azzal érvelnek, hogy az összeomlásokat a szabályozás hibái okozzák, nem az ingadozó piac. Van némi létjogosultsága ennek az érvenek, mert ha helyzetfelismerésünk szükségképpen tökéletlen, a szabályozás is szükségszerűen hibás. Ez az érv mégis üres cseng, mert képtelen magyarázatot adni arra, hogy miért volt szükség eleve a szabályozásra. Vagyis egy egész más érveléssel kerül ki a kérdést: mivel a szabályozás hibás, a szabályozatlan piac tökéletes.

Ez az érv a tökéletes tudás feltevésén alapszik. Ha egy megoldás rossz, az ellenkezője bizonyára jó. A tökéletes tudás hiányában azonban mind a szabad piac, mind a szabályozás hibás. A stabilitást csak akkor lehet fenntartani, ha átgondolt erőfeszítéseket tesznek a fenntartására. Válságok akkor is lesznek, hiszen a public policy gyakran elhibázott, és ha a válság súlyos, totalitárius rezsimek is kialakulhatnak. De átgondolt erőfeszítések nélkül a helyzet csak rosszabb lesz.

Az ingadozás nem marad meg a pénzpiacokon belül: kihat az emberek cselekedeteit vezérlő értékekre is. A közgazdaság-elmélet az értékeket adottnak veszi, és születése idején, Adam Smith, David Ricardo és Alfred Marshall korában ez még észszerű feltételezés is volt, hiszen az emberek valóban kialakult, szilárd erkölcsi elvekkal rendelkeztek. Maga Adam Smith erkölcsfilozófiával kötötte össze közgazdasági elméletét. A piaci viselkedésben kifejezésre jutó egyéni preferenciákon túl az embereket egy olyan erkölcsi elvrendszer vezérelte, amely a piaci mechanizmus terepén kívül jutott kifejezésre. Ezek a hagyományban, vallásban és kultúrában mélyen gyökerező elvek nem feltétlenül voltak racionálisak abban az értelemben, hogy szóba jöhető alternatívák közötti tudatos választásokat tükröztek volna. Gyakran el is tűntek, mielőtt alternatívák merültek fel, és a piac azáltal, hogy alternatívákat nyújtott, részt vett a hagyományos értékek aláásásában.

Ahogy a piaci mechanizmus kiterjesztette befolyását, az a fikció, hogy az emberek egy adott, nem piaci értékrendszer alapján cselekszenek, egyre nehezebben lett fenntartható. A reklám, a marketing, még a csomagolás is befolyásolja az emberek választásait, s nem – ahogy a laissez-faire elmélet állítja – pusztán válaszol rájuk. Az emberek pedig, ahogy egyre bizonytalanabbak értékeikben, egyre inkább a pénzt és a sikert választják az értékek kritériumaként. Ami drágább, azt jobbnak is tartják. Ami valaha hivatás volt, ma üzlet. Azokat a politikusokat, akik a választási hadjáratban olyan elvekért állnak ki, amelyek nem gyarapítják szavazataikat, leírják, mint tehetségtelen amatőrt.

Ami valaha pusztán az adásvétel eszköze volt, ma az alapvető értékek meghatározója, s ezzel megfordítja a közgazdasági elméletek által posztulált relációt. A siker kultusza váltotta fel az elvekben való hitet. A társadalom horgonya eloldódott.

Szociáldarwinizmus

Mivel a laissez-faire ideológia a kereslet és a kínálat feltételeit adottnak veszi, a kormánybeavatkozást pedig a legfőbb rossznak tartja, teljesen elveti a bevételt, illetve a vagyon újraelosztásra tett kísérletek megzavarják a piac hatékonyságát, de ebből még nem következik, hogy egyáltalán nem szabad erre kísérletet tenni. A szabadverseny ideológia érve hallgatólagosan ugyanúgy a tökéletességre hivatkozik, mint a kommunizmus. Azt állítja, hogy ha az újraelosztás alacsony hatásfokot és torzulást idéz elő, a problémák az újraelosztás kizárásával küszöbölhetnek ki – a kommunizmus pedig azt állította, hogy a versennyel együtt járó szükséglet nélküli termelés fölösleges pazarlás, ezért a központi tervgazdaság fejlettebb. Csakhogy a tökéletesség elérhetetlen

ábránd. Vagyon vagyont fial, és ha nincs semmiféle újraelosztási rendszer, az igazságtalanság tűrhetetlenné válik.

A laissez-faire érve a bevételek újraelosztása ellen a „legjelentősebbek fennmaradásának” tanát juttatja eszünkbe. Ellene szól az a tény, hogy a vagyon öröklődik, és a második nemzedék a legritkább esetben ugyanolyan rátermett, mint az első. Egyébként sem helyes a legrátermettebbek fennmaradásának elvét egy civilizált társadalom vezérelvévé tenni. A szociáldarwinizmus egy mára már meghaladt evolúciós tanon alapszik, ahogy a közgazdaság-elmélet egyensúlyelmélete a newtoni fizikához igazodik. A fajok evolúcióját vezérlő elv a mutáció, márpedig a mutáció jóval bonyolultabb jelenség. A fajok állandó kölcsönhatásban állnak környezetükkel, és egyik faj számára a másik a környezetének része. A fajok között is fennáll a történelemben jelentkező reflexivitás mechanizmusához hasonló visszacsatolási mechanizmus, azzal a különbséggel, hogy a történelemben e mechanizmus hajtóereje nem a mutáció, hanem a tévképzetek. (Ezt azért is említtem, mert a szociáldarwinizmus épp az egyik olyan tévképzet, amely ma az emberiséget hajtja.) Az együttműködés éppúgy része a rendszernek, mint a verseny, de a „legerősebbek túlélésének” szlogenjét ismételve ezt minduntalan kifelejtjük a számításból.

Nemzetközi kapcsolatok

Az áldarwinizmus hiányosságai egy másik áltudományban, a geopolitikában is igen észrevehetőek. Egy államnak nincsenek elvei, ezeket az érdekeket pedig meghatározza a földrajzi elhelyezkedés és más alapvető adottságok. Ez a determinisztikus megközelítés a tudományos módszertan egy XIX. Századi, ósdi felfogásában gyökerezik, és két kirívó fogyatékosága van. Az egyik az, hogy a geopolitika az államot az elemzés oszthatatlan egységként szemléli, és így nem ad választ arra, mi történik, ha egy állam széthullik. A másik az, hogy a geopolitika nem ismeri el, hogy léteznek a nemzeti érdekek fölött álló közös érdekek is.

Ameddig a Szovjetunió egyértelmű fenyegetést jelentett a Nyugat nyitott társadalmaira, a geopolitika fogyatékoságai nem számítottak. A hidegháború rendkívül stabil elrendezést biztosított. Két hatalmi blokk – amelyek a társadalmi szerveződés egymással ellentétes koncepcióit testesítették meg – harcolt a hatalmi fölényért, de tiszteletben kellett tartaniuk egymás létérdekeit, mivel mindkét oldal képes volt arra, hogy a másikat egy totális háborúban megsemmisítse. Ez világos határt szabott a konfliktus kiterjedésének, a helyi konfliktusok pedig ezen a nagyméretű konfliktuson belül helyezkedtek el.

Ez a rendkívül stabil világrend az egyik szuperhatalom belső szétesése következtében véget ért. A kommunizmus kimúlásával a – bármennyire tökéletlen – globális nyílt társadalom lehetősége valósággá vált. Ez a valóság azonban roppant törékeny, mert nincs új világrend, amely a régi helyébe lépett volna, s így a rendetlenség időszakába léptünk. A nyitott társadalmat már nem fenyegeti kívülről világhatalomra törő totalitárius ideológia. A veszély belülről jön: helyi zsarnokok külső konfliktusokon keresztül igyekeznek belső uralmukat megszilárdítani, a független demokratikus államok pedig kizárólag a saját érdekükkel foglalkoznak a közérdek rovására. A nemzetközi nyílt társadalom ma talán a saját legádázabb ellensége.

A „geopolitikai realizmus” nem készít fel arra, hogy megbirkózzunk ezzel a kihívással, mert nem ismeri fel a világrend szükségességét. A geopolitika szerint végül is rend születik abból, ha minden állam a saját érdekében jár el. Csakhogy az egyes államok, amelyeket a legrátermettebbek túlélésének elve vezérel, egyre inkább a saját versenyképességükkel vannak elfoglalva, és nem hajlandók áldozatokat hozni a közjóért. Szükségtelen baljóslatokba bocsátkozni a globális kereskedelem összeomlásáról, anélkül is könnyen belátható, hogy a geopolitika nem egyeztethető össze a nyílt társadalom eszményével. Elegendő arra gondolni, mi lett a következménye annak, hogy a szabad világ nem segített Oroszországnak a kommunizmus bukása után. A mostanra ott kialakult rablókapitalizmus a legkülönbébb igazságtalanságok melegágya, úgyhogy nem lehet csodálni, ha az emberek egy karizmatikus vezetőhöz fordulnak, aki az egyéni szabadságjogok csorbításával ugyan, de nemzeti újjáéledést ígér. Nem hangsúlyozhatjuk eleget, hogy az események ilyen fordulata mekkora fenyegetést jelent a világbékére nézve. [...]

Gyarmati István:

TÖRTÉNELMI JÓVÁTÉTEL⁸¹

„Magyarország a NATO-csatlakozásnak, valamint belpolitikai és gazdasági stabilitásának köszönhetően jelentősen felértékelődött a térségben. A szövetség tagjaként jelentősen javul az ország érdekérvényesítő képessége, azaz erősödik szuverenitása.”

A viharos, és annyi szenvedést hozó XX. század jól végződik Magyarország számára: történelmi jóvátételként is felfogható, hogy a század utolsó évében az Észak-atlanti Szerződés Szervezetének teljes jogú tagjává

⁸¹ In : Népszava, Vélemény. 1999. március 12.

válí, s ezzel a világ legerősebb és legsikeresebb katonai szövetségének tagjaként léphet az új évezredbe. A történelem fintora és egyben elégtétel is, hogy míg hazánk a „rövid XX. századot” a vesztes oldalon befejezett háborúval, hatalmas területi veszteségekkel és teljesen elszigetelt nemzetközi környezetben kezdte, addig a század végén, a szovjet összeomlásból a legsikeresebben felépülve első körben válí az angolszász népek alapította szövetség tagjává. Magyarország e században elvesztett sok mindent: két világháborút, egy forradalmat és a hidegháború vége is a vesztes oldalon érte, de végül mégis nyertesként hagyja maga mögött az évezredet. Demokratikus kormányval, működő piacgazdasággal, barátokként viselkedő erős, megbízható szövetségeseikkel.

Az elmúlt tíz év – az átalakulás minden fájdalma ellenére – igazi sikertörténet! Magyarország a NATO-csatlakozásnak, valamint belpolitikai és gazdasági stabilitásának köszönhetően jelentősen felértékelődött a térségben. A szövetség tagjaként jelentősen javul az ország érdekérvényesítő képessége, azaz erősödik szuverenitása. Érdekeink érvényesítésében az elmúlt években pusztán magunkra számíthattunk. A csatlakozással a magyar nemzeti érdekek bekerülnek a tagállamok nemzeti érdekei közé, s a szövetségen belüli egyeztetés válí érdekérvényesítésünk talán legfőbb fórumává. A NATO-tagságnak ez, a nemzeti érdekérvényesítés hallatlan megnövekedése a legfőbb értelme és haszna.

A NATO-tagság természetesen sokkal több, s egészen más, mint pusztán az egyik katonai tömbtől a másikhoz való csatlakozás. A valóságban ez visszatérés azon kultúrkörhöz, amelyhez mindig is tartoztunk. A fentieket igazolja, hogy történelmi távlatban mérve hihetetlenül gyorsan épült ki a parlamenti demokrácia és a szabad piacgazdaság. A tagság még kedvezőbb helyzetet teremt a csatlakozó országok gazdasági és társadalmi fejlődéséhez, hiszen a befektetők számára egy NATO-tagország biztonságos befektetési terepet jelent. A NATO kollektív védelméből adódó biztonsági garanciája ugyanis eleve visszariasztja az esetleges agresszorokat.

Hazánk már az 1989-90-es változások során egyértelműen magáénak vallotta a közös euro-atlanti értékeket és hangsúlyozta, hogy az ország jövőjét ezen értékeket megtestesítő szervezetekhez csatlakozva kívánja biztosítani. Az 1998 júniusában⁸² tartott szabad választásokon az ország népe újra – immáron harmadszor – vonta meg a bizalmat az addig hatalmon lévőkötől, ezzel is tanújelét adva a fiatal demokrácia működőképességének. A választások eredményeként a rendszerváltás óta érvényesülő alapvető külpolitikai orientációban azonban nem történt változás. A jelentős hazai politikai erők valamennyien természetesnek tartják az euroatlanti intézményekhez való csatlakozást. A NATO-tagságról rendezett népszavazás és az azóta végzett

⁸² Pontosabban 1998. május 10. és 24. – a szerk.

közvélemény-kutatások szerint a közvélemény továbbra is túlnyomó részben támogatja Magyarország NATO-tagságát.

A NATO –tagság Magyarország számára végleges - ha van ilyen – integrálódást jelent a nemzetközi közösség azon részébe, amelyet a demokrácia és a piacgazdaság értékei jellemeznek. Magyarország számára ez a visszatérés különösen jelentős akkor, amikor nemcsak hosszú ideig meg volt fosztva ettől a lehetőségtől, de környezetében, bizonyos térségekben az átalakulás nem zökkenőmentes. Hagyományaikból, adottságaikból adódóan az egyes országok más és más utat járnak be a demokratikus átmenetben, és ebből, valamint a történelmi feszültségek újraéledéséből konfliktusforrások és konfliktusok egyaránt jelen vannak a térségünkben. Magyarországot történelme, demokratikus hagyományai és népének, politikai osztályának érettsége megkímélte az ilyen jellegű konfliktusoktól, de nem szabad elfelejtenünk, hogy környezetünkben nem minden nép volt ilyen szerencsés. Ebben a régióban pedig egy dinamikusan fejlődő országnak, mint Magyarország, életfontosságú a biztonság és a stabilitás, hiszen, ahogy a néhai Manfred Wörner is mondta, a biztonság oxigén a demokrácia számára. Magyarország belső stabilitásával, az átmenet mikéntjével és gyorsaságával, s most már NATO-tagságával is a térség egyik fontos tényezője lesz, amely a stabilitást és az igazi európai értékrendszert nemcsak megtestesíti, de ki is sugározza környezetébe.

Magyarország az észak-atlanti szövetség tagjaként jelentősen megnövekedett érdekérvényesítési lehetőségekkel lép be a 21. századba, hiszen a magyar nemzeti érdekek – legalábbis egy része – beépül a NATO közös érdekei közé. Nagymértékben tőlünk függ, milyen érdekeink és milyen mértékben kerülnek be ebbe a körbe, hogyan tudjuk érdekeinket a szövetségen belül érvényesíteni, úgy, hogy ezzel ne veszélyeztessük a szövetség összetartását, döntő- és cselekvőképességét, hanem erősítsük azt. Ez nehéz feladat, de lehetséges: igazából az egyetlen célravezető út az ország számára, hiszen érdekeink ma messzemenően egybeesnek a demokratikus országok közösségének érdekeivel. Éppen ezért nincs alapja annak a félelemnek, hogy a NATO – vagy később az Európai Unió – negatív hatással lesz Magyarország nemzeti érdekeire.

A NATO-tagság kedvezően hat gazdasági helyzetünkre is, hiszen az észak-atlanti szövetség tagországa minden befektető számára olyan stabil terep, ahol tőkét nem kell féltetnie semmilyen politikai vagy katonai konfliktustól. Ezenkívül a NATO-tagság megnyithat számunkra olyan ipari együttműködési területeket is, amelyek eddig el voltak zárva előlünk, s amelyek különösen a fejlett technológia transzferje révén hozzájárulhatnak a modernizálás folyamatához.

A NATO katonai biztonságot is jelent. Bár igaz, hogy általában Európában csökkent a katonai erő viszonylagos súlya a biztonság garantálásában, paradox módon, néhány területen ez úgy jelentkezik, hogy a biztonság egésze ugyan

nem katonai kérdés, de az átfogó biztonság érvényesülésének előfeltétele a katonai biztonság garantálása, amely - bár arányaiban csökken - de nélkülözhetetlen: katonai erő nélkül nincs biztonság más területeken sem. Ebben a tekintetben a NATO minden kétséget kizáróan az optimális megoldás: olyan biztonságot nyújt, amelyet nemzeti keretek között Magyarország soha nem volt és nem is lesz képes megteremteni, s mindezt olyan áron teszi, amely messze elmarad a biztonság nemzeti alapon történő garantálása költségeitől.

A kötelezettségek is a jogokból erednek: ahogy mi joggal várjuk el a NATO tagjaitól, hogy segítségünkre siessenek egy olyan - jelenleg nagyon is valószínűtlen, s a NATO tagsággal egyre valószínűtlenebb, de teljesen soha ki nem zárható - esetben, ha Magyarországnak komoly katonai fenyegetéssel kellene szembenéznie, úgy természetesen szövetségeseink is joggal várják el ugyanezt tőlünk. Ez nem jelent erőnkön felüli hozzájárulást, hiszen azt, hogy mikor, milyen mértékben és mivel teljesítjük ezt a kötelezettséget, ezt mindig mi, velünk együtt a NATO határozza el egy olyan döntéshozatali folyamatban, amelyben egyetértésünk nélkül nem születhet döntés. Ugyanígy, ha a stabilitás kiterjesztését várjuk el a NATO-tól, többek között a mi térségünkben is akkor azokban a döntésekben és műveletekben is joggal várható el a mi részvételünk, amelyek erre irányulnak - ugyancsak eseti és szuverén döntésünk alapján.

A NATO-tagság fontos lépés az európai unió-beli tagság felé. Igaz, a NATO-tagság nem előfeltétele az európai uniós tagságnak. De pozitív hatásai révén minden bizonnyal kedvezőbb helyzetet teremt számunkra, hiszen olyan alapokra helyezi Magyarországot és a nyugat-európai demokráciák kapcsolatát, amelyek biztosítják, hogy nem a kapcsolatok alapkérdései, hanem csak annak mikéntje lehet a kérdés és a tárgyalások témája.

Magyarország felkészült a NATO-tagságra. A tagság első pillanatától - máától - fogva a szövetség egyenjogú és egyenértékű tagja lesz, amely készen áll minden jogának felhasználására és kötelezettségének teljesítésére. A tagság elérésével azonban nem zárulnak le azok a folyamatok, amelyek a - főként katonai - együttműködés területén elindultak. Folytatni és kiteljesíteni kell a haderőreformot, amelynek eredményeképpen Magyarországnak nemcsak „NATO-kompatibilis”, hanem modern, hatékony és költséghatékony hadserege lesz, amelyet a társadalom a magáénak érez és fontosnak tart, s amelyben a katonák is látják saját perspektívájukat, és megtalálják személyes boldogulásukat. Ez nemcsak, sőt nem is elsősorban pénzkérdés, hanem megfelelő koncepció, helyes döntések és azok megvalósításának kérdése úgy, hogy végre befejeződjön az a bizonytalanság és állandó koncepció nélküli átalakítás, amely hosszú évekig jellemezte a haderőt. Erre ma minden remény megvan. Az országgyűlés elfogadta a biztonság- és védelempolitika alapelveit, a befejezéshez közeledik a Nemzeti Biztonsági Stratégia kidolgozása, előrehaladott állapotban van a Nemzetközi Katonai Stratégia készítése, s mindez teljes összhangban van a NATO kialakuló új startégiái koncepciójával.

Ha történelmi párhuzamot kellene vonni, hazánk jelen állapota leginkább a dualizmus korát idézi. 1849-ben még orosz cári csapatok tartózkodtak az országban, majd lassan a passzív ellenállás, eredményeként megszületett a Kiegyezés, és Magyarország a millicentenáriumi ünnepekre már egy virágzó országgá vált.

Jó tíz évvel ezelőtt Magyarországon egypártrendszer és tervgazdálkodás uralkodott, még tagja volt a Varsói Szerződés katonai és politikai szervezetének, valamint a KGST-nek, Magyarország területén szovjet csapatok állomásoztak, a Magyar Néphadsereg békelétszáma elérte a 160 ezer főt, a sorkatonai szolgálat ideje 18 hónap volt, a katonai kiadások a nemzeti össztermék 3,5 százalékát tették ki. Ma az ország csatlakozik a NATO-hoz, előrehaladott tárgyalásokat folytat az Európai Unióval, területünkön nincsenek megszálló csapatok, a Magyar Honvédség békelétszáma 52 ezer fő, a fegyveres katonai szolgálat ideje 9 hónap, és várhatóan tovább csökken, a védelmi kiadások a nemzeti össztermék alig 1,6 százalékát teszik ki. Magyarország stabil parlamenti demokrácia, szabad versenyen alapuló piacgazdasággal. A század – és az évezred – végén ez jellemzi Magyarországot. A NATO-tagság és a közelgő Európai Unió-tagság mindezeket a folyamatokat felgyorsítja, Magyarország számára végleges révbe érkezést jelent. Kompország megszűnik vándorolni a különböző rendszerek és ideológiák között, és elnyeri megérdemelt helyét a demokratikus országok és virágzó nemzetek közösségében.

A dualizmust a történészek Magyarország újkori történelmének legvirágzóbb korszakaként szokták definiálni. A mai Magyarországnak minden esélye megvan a múlt századi sikertörténet megismétléséhez.

15. TÉMA: MEGATRENDEK – 2000 (összefoglalás)

John Naisbitt és Patricia Aburdene

MEGATRENDEK 2000⁸³

BEVEZETŐ

Új korszak virrad fel.

A civilizáció történetének legfontosabb évtizede előtt állunk, az elképesztő műszaki újítások, a soha nem látott gazdasági lehetőségek, a meglepő politikai reformok és nagyszabású kulturális megújulás időszakára előtt. Ez az évtized egyedülálló lesz a maga nemében, hiszen az ezredfordulóval, a 2000. esztendővel fog zárulni.

Ez a tekintélyes, szimbolikus évszám századokon át a jövőt jelképezte, és azt, hogy mihez fogunk kezdeni vele. Ez a jövő néhány röpke év múltán immár el fog érkezni.

Máris e jövő bűvkörébe kerültünk. A 2000. év hatalmas mágnesként vonzza az emberiséget, hatása már a kilencvenes években is érezhető, és fel fogja fokozni az évtized fejleményeit. Felerősíti az érzelmeket, meggyorsítja a változásokat, fokozza a tudatosságot és rákényszerít bennünket önmagunk, értékeink és intézményeink felülvizsgálatára.

E könyv célja a kilencvenes évek legfontosabb trendjeinek megállapítása és felvázolása. Ezek a közeledő ezredforduló fényében megragadott új megatrendek már a XXI. század felé mutatnak.

A következő ezredforduló megatrendjeinek feltárása

A megatrendek nem egyik napról a másikra alakulnak ki és enyésznek el. Ezek az átfogó társadalmi, gazdasági, politikai és műszaki változások lassan bontakoznak ki, de ha egyszer már kialakultak, akkor befolyást gyakorolnak ránk egy ideig, hét – tíz évig, vagy még tovább. Megvan a hatókörük és alakító erejük egy-egy évtized változásspektrumának a meghatározásához.

⁸³ OMIKK – 1991.

1982-ben a Megatrendek című könyvben fölváztuk a nyolcvanas éveket alakító tendenciákat. Ezek változások voltak:

1. Az ipari társadalomtól – az információs társadalom
2. A technikai kényszertől – a fejlett technika és fejlett kapcsolatok együttese
3. A nemzeti gazdaságtól – a hosszú távú szemlélet
4. A rövid távú szemlélettől – a hosszú távú szemlélet
5. A centralizációtól – a decentralizáció
6. Az intézményes segítségnyújtástól – az önségítés
7. A képviseleti demokráciától – a részvételi demokrácia
8. A hierarchiáktól – a hálózatok
9. Az Egyesült Államokban az északi régiókból – a déliek
10. A vagy-vagy alternatíváktól – a több lehetőség felé.

Az ilyen irányú változások igen szépen követik az előrejelzéseket, de ezek a tendenciák ma már csupán részben határozzák meg az elénk táruló képet, miközben belépünk a kilencvenes évekbe, és egy sor újabb erő kapcsolódik a játékba.

Első pillantásra kissé önkényesnek tűnhet az alkalmazott eljárás, nevezetesen a világ meghatározott számú megatrendre való felszabdálása. Ennek azonban nem az élet leegyszerűsítése és elsekélyesítése a célja, hanem egy olyan kategóriarendszer kimunkálása, amelyre a mélyebb ismeretek építhetők.

„Fuldoklunk az információkban, s ugyanakkor ki vagyunk éhezve az ismeretekre” – szögeztük le a Megatrendek című könyvben. Az információk mennyiségének növekedése még inkább meggyorsult az utóbbi tíz évben. Ez a könyv tíz olyan új strukturális megatrendet mutat be, amely vonatkoztatási alapot nyújt a kilencvenes években felhalmozódó információtömeg értelmezéséhez.

A kilencvenes évek ezredforduló irányába mutató tendenciái befolyásolni fogják az ön életének lényeges elemeit: a szakmai pályafutásával és munkájával kapcsolatos döntéseit éppúgy, mint az utazásait, az üzleti tevékenységét, a befektetési lehetőségeit, a lakóhelyét és a gyermekeinek iskoláztatását. Tisztában kell lennie az ön körül zajló változásokkal, ha a legtöbbet óhajtja kihozni ebből a rendkívüli évtizedből.

Tény és való, ennyi tömegtájékoztató eszköz – újonnan megalakult tévéhálózat és új műsorközvetítő csatorna, videoszalag és -film, számtalan új képes újság, hírlevél, napilap és újság – még soha sem versengett azért, hogy

változatos napi hírekkel lássa el önt. De valójában mi haszna a hírekből? Mennyi információt fogad be?

Megfelelő váz, megfelelő vonatkoztatási rendszer híján viszont valószínűleg elsuhan ön mellett a naponta útjába kerülő adatözön.

Az események nem légyeres térben történnek meg, hanem társadalmi, politikai, kulturális és gazdasági összefüggések rendszerén belül. Ez a könyv ezt az összefüggésrendszert tárja ön elé. Nem kell egyetértenie ezzel a világnézettel, vagy elfogadnia valamennyi elemét. Használja fel azonban ezt a vázlat olyan összefüggésrendszerként, mint amely módot nyújt a napi hírek, az egymással ellentétes szempontok és új értesülések értelmezésére. Az a fontos, hogy ön is kialakítsa a saját világnézetét, a saját egyéni „megatrendkészletét”, s ennek alapján alakítsa munkáját, eszményeit, másokhoz fűződő kapcsolatait és a társadalmi élethez való hozzájárulását.

Az ezredforduló megatrendjei: kapuk a XXI. század felé

Az új évtized küszöbén az életünket befolyásoló legfontosabb, átfogó trendeknek az alábbi tendenciák tűnnek:

1. A világgazdaság fellendülése a kilencvenes években.
2. A művészetek újjászületése.
3. A szabadpiacon nyugvó szocializmus felbukkanása.
4. Globális életstílusok és kulturális nacionalizmus.
5. A jóléti állam privatizálása.
6. A Csendes-óceán peremvidékének felemelkedése.
7. A női vezetők évtizede.
8. A biológia korszaka.
9. Vallási megújulás a harmadik évezred elején.
10. Az egyén diadala.

Közeledik az ezredforduló

A kilencvenes évek megatrendjeit nem lehet megérteni a millennium jelképei és szellemi jelentőségének megragadása nélkül. Igen fontos számunkra annak a felismerése, hogy e nevezetes dátum a legnagyobb, leginkább

magukkal ragadó látomásaink és a legborzasztóbb rémálmaink felidézésére egyaránt felettebb alkalmas. A kilencvenes években meghökkentő rendszerességgel fognak feltűnni és elenyészni a végítéletet megpendítő témák. Úgy tűnik, úton-útfélen katasztrófa leselkedik ránk; alighogy aláírtuk az atomfegyverek korlátozásáról szóló megállapodást, máris az „üvegházhatás” veszélyeivel kerülünk szembe.

A millennium kifejezés az ezret jelentő latin mille szóból ered. A centenárius százéves évforduló megjelölésére szolgál; millennium pedig ezer esztendő avagy ezeréves évforduló megjelölésére. A Szovjetunióban 1987-ben ünnepelték a kereszténység orosz földön való felvételének ezredik évfordulóját. A Bibliában említett millennium a Jézus második eljövetele és az utolsó ítélet kapcsán lezajló ütközet után elkövetkező ezeréves időszakra vonatkozik, amikor létrejön majd a földön Isten királysága.

A világi elképzelések szintjén sajátos jelentésre tett szert a millennium, az emberiség történelmének aranykorát jelenti, olyan kort, amely lezárja a múltat és egy új korszak nyitányává válik.

Viszonyuljunk bár hozzá tudatosan vagy öntudatlanul, a millennium mitológiája hozzánk férközik, miközben egyre inkább elközelebb e rendkívüli évszám. Néhány keresztény fundamentalista figyelmeztette nyáját, készüljenek fel a hívek Jézus szó szerint vett második eljövetelére. A színek másikká pólusán a metafizikában és okkult tudományokban elmélyedő legkülönbözőbb csoportok meg a manapság nagy tömegbefolyással rendelkező vallások helyezkednek el. Ezek jövődőlései szerint bolygónk az ezredforduló táján valamilyen kataklizmaszerű változáson fog átesni. Az újságok szalagcímei a Föld éghajlatának felmelegedéséről és az ózonpajzson keletkezett lyukakról adnak hírt. Az efféle hírek sok embert meggyőznek arról, hogy rövidesen elérkezik az az idő.

A millenniumot többféleképpen lehet értelmezni, s minél közelebb kerül ez a dátum, annál többféle értelmezéssel fogunk találkozni. A 2 000. év nem csupán egy új évszázad kezdetét jelzi, hanem a vallási megújulás megatrendjéhez kapcsolódó vallásos tapasztalat is megtestesül benne.

Új világnézet

A kilencvenes évek új világnézetet kínálnak. A hidegháború véget ért a nyolcvanas évek utolján, a fegyverkezési verseny alábbhagyott már, sőt talán le is állt. Lezárult a nacionalizmus és az ideológiai harc világháború utáni időszaka, s kezdetét vette a globalizálódás új korszaka. A művészetek világszerte felvirágoznak. A környezetvédelmet nemzetközi viszonylatban

szorgalmazzák. A kommunista országok a demokráciával és a piac mechanizmusaival kísérleteznek. A világ népei szívesebben látják a gazdasági együttműködést, mint az óriási embervesztésekkel és anyagi áldozatokkal járó háborús kalandokat. Ázsia átírta a gazdaságfejlesztés szabályait lefektető kézikönyveket, hiszen számos lakosa elérte immár az európaiak életszínvonalát. Erőteljesen szorgalmazzák a szabad kereskedelem elterjesztését. A legszegényebb afrikai államok körében is terjed a privatizálás, és előtérbe kerülnek az önerőre támaszkodás modelljei. Új keletű tisztelet övezi az emberi szellemet.

Ezt a világot egyre több kölcsönös kapcsolat fűzi össze. Az olvasó kezébe most letett könyv – a Megatrendek című elődjénél is jobban – az Észak-Amerikát, a Csendes-óceán peremvidékét és Európát befolyásoló trendeket írja le. Manapság azért könnyebb vállalkozni erre, mert az informatika, a szolgáltatási szektor és az elektronika közös technológiai egyöntetűbbé teszik a régiókat.

A foglalkozási struktúra, a társadalom tagjai által a megélhetésért végzett tevékenységek miben léte hat a kulturális és politikai intézmények valamennyi jellemzőjére. Így egy globális gazdaságban, a világ fejlett régióján belül, egymáshoz hasonlóvá válnak a különböző országokban élő emberek. A megatrendek megvilágítása végett a világ különböző tájairól hozunk fel példákat. Mégis az Egyesült Államokat ismerjük a legjobban, s ez nyilvánvalóvá fog válni az olvasó számára.

Gyakran felteszik nekünk a kérdést: miért tűnnek könyveink olyannyira „pozitív beállítottságúaknak”, és miért nem taglaljuk bővebben az emberiséget nyomasztó problémákat?

Naponta elárasztanak bennünket a bűnözésről, a kábítószerekről, a brazilai őserdőkről, az AIDS-ről, a vegyi fegyverekről, a korrupcióról és a két számjegyű költségvetési deficitekről hírt adó szalagcímek, úgyhogy fel is vetődik bennünk a kérdés: marad-e helye enni rossz mellett bármi jónak a világban? Ha tényleg igaz mindaz a gonoszság, tudatlanság és negatív jelenség, amiről a lapokban olvashatunk, akkor miként képes érvényesülni bárminemű pozitív trend?

A rossz hírekről tudósító emberek teszik a maguk dolgát. Mi tiszteljük őket ezért, és csodáljuk azokat az aktivistákat, akik a világ bajainak orvoslásán munkálkodnak. A mi küldetésünk más. Mivel a világ problémái oly sok figyelmet keltenek, mi főként azokra az információkra és körülményekre mutatunk rá, amelyek leírják a lehetőségeket nyújtó világtrendeket.

Gyakorlati szempontból javíthatatlanul univerzális érdeklődésű embernek – és talán egy kissé bolondnak – kell lenni ahhoz, hogy valaki megkísérelje egy

egész évtized trendjeinek felvázolását. Ehhez irtózatosan nagy mennyiségű információ átrostálása szükséges, s e feladatot csak kissé könnyíti meg a sajátos nézőpont megelégedése. A mi rálátásunkat, a mi piaci szegmensünket az információk hatalmas tengerében az jellemzi, hogy az ígéretes tényezőkre igyekszünk rávilágítani, de a hozzájuk vezető úton emelkedő akadályokat sem tévesztjük szem elől.

A millennium mint a jövő jelképe

A millennium a jövő jelképeként bukkan fel az ezredforduló közeledtével. A Bibliában említett millennium esetében csak a Krisztus és az Antikrisztus végső küzdelme, e két végletes ellentétes princípium összecsapása után kerülhetne sor a mennyei királyság létrehozatalára.

Az ősi dráma látomásához hasonlóan korunk millenniuma is egy jobb világ látomását idézi elénk – a világvége ijesztő rémképével együtt. Ez a kettősség mindig is fennállt.

Talán ezért nem szünteti meg az atomfegyverektől való félelmünket a fegyverzetellenőrzés, és ezért nem csillapítja a kilencvenes években esetleg bekövetkező gazdasági visszaesés miatti aggodalmainkat a munkanélküliséget tükröző szám adatok javulása, az új üzleti vállalkozások rekordmagasságba szökő száma és az egyre több új munkahely.

Az atomfegyverek fenyegető árnyékában egyre inkább úrrá lesz lelkünkön az ahhoz fűződő remény, hogy ha még az ezredforduló előtti megbirkózunk a problémával, akkor be fogjuk bizonyítani magunknak, hogy képesek vagyunk megoldani a problémáinkat, és harmóniát tudunk teremteni e sérülékeny bolygón.

A millennium által ígért jövő

Amikor a XXI. századra gondolunk, a technika jut eszünkbe: az űrutazások, a biotechnológia és a robotok. A jövő valóságos arculata összetettebb lesz azonban annál a technológiánál, amelynek segítségével képet próbálunk kialakítani róla.

A XXI. században nem a technológia fejlődése fogja eredményezni a legizgalmasabb áttöréseket, hanem az emberlét tartalmi összetevőit felölelő koncepció bővülése.

Mostanában lábalunk ki a sötét középkor XX. századi változatából, amely több tényező, hatás – így az iparosítás, a totalitarizmus és a technológia – életünkbe való behatolása következtében állt elő. Mögöttünk immár az évszázad javarésze, előttünk a millennium és a művészetek, a szellemiség újjászületésének lehetünk tanúi. A lenyűgöző ezredforduló a piaci szocializmussal való kísérletezésre ösztönöz, vallásos megújhodást idéz elő, és robbanásszerű gazdasági növekedést vált ki a Csendes-óceán peremvidékén.

Minél tágabb a látóhatárunk és minél hatékonyabb a technológiánk, annál többre tartjuk az egyént. George Orwell 1984 című műve miatt évtizedeken át a modern társadalom elembertelenedésének jelképeként tartottuk számon ezt az évet. Az 1984-es esztendő elérkezett és elmúlt, az egyén jelentősége viszont csak nőtt időközben, még a kommunista tömbhöz tartozó országokban is.

Figyeljük meg, hány csoport tűzi ki a maga céljait az ezredfordulóhoz igazodván – e célok között az éhínségek felszámolása éppúgy szerepel, mint a kábítószermentes társadalom megteremtése és a rák gyógyítása. A mérőföldkőnek tekinthető millennium határidőként hat, arra bátorít bennünket, hogy szembenézzünk a problémáinkkal, s megoldjuk őket, éspedig azért, hogy tiszta lappal juthassunk el a nagy fordulópontra. Úgy tűnik, még azok a problémák is a nyakunkba zúdulnak, amelyekkel nem szívesen szembesülünk. A kilencvenes évek döntésre kényszerítettek az egész földet érintő gondok ügyében: legyenek azok akár nukleáris balesetek, akár vegyi vagy környezetszennyezés.

Az emberiséget valószínűleg nem fogja megmentei semmiféle felsőbb hatalom, sem a fundamentalisták elképzelésének megfelelően Jézus szó szerint vett második eljövételének formájában, sem az Új Korba hívők elgondolásának megfelelően, barátságos lények űrhajóinak földre szállása formájában. Habár útmutatással fog bennünket ellátni a megújhodott vallásos érzület, a válaszoknak mégis tőlünk kell majd eredniük.

Apokalipszis vagy aranykor? Rajtunk múlik a választás. Az emberlét tartalmát az fogja meghatározni, hogy a harmadik évezred közeledtével milyen választ adunk erre a kérdésre.

UTÓSZÓ HELYETT

EGY MONDATOK A SAJTÓSZABADSÁGRÓL⁸⁴

- „A sajtószabadság = transzparencia, átláthatóság” (BANK ÉS TŐZSDE).
- „... a kormány bármi áron, minden eszközzel maga alá akarja gyúrni a legfontosabb médiákat (Deutsch Tamás, Népszabadság, 1992. nov. 30.)” (BESZÉLŐ).
- „Ahol nincs sajtószabadság, ott nincs szabadság” (BLIKK).
- „Mindenekelőtt az ember” (DUNA TV).
- „A körkérdés megfogalmazásának ténye pontosan jelzi a sajtó szabadságának fokát: beszélhetünk, írhatunk róla!” (FEJÉR MEGYEI HÍRLAP).
- „A sajtószabadság: a mindenkori hatalom befolyásától mentes újságírás” (FEB).
- „A sajtószabadság a közélet szíve: ha ez a szív meggyengül, a demokrácia is elerőtlenedik, ha pedig elhallgat: az eredmény a demokrácia halála lenne” (HETEK)
- „Más megszorító szabályozást nem ismerünk, mint a közvélemény által gyakorolt cenzúrát”. (Jefferson) (HEVES MEGYEI HÍRLAP).
- „A sajtószabadság nem egyenlő a szabadság sajtójával” (KELET-MAGYARORSZÁG)
- „Csak az az újság szabad, amely kizárólag olvasóit, és nem a mindenkori hatalmat szolgálja” (KÉPES ÚJSÁG)
- „Sajtószabadság: a hír győzelme a hatalom felett” (KISALFÖLD)
- „A sajtószabadság olyan, mint a nagylány tisztessége. Akkor van, ha nem beszélnek róla” (KISKEGYED)
- „A sajtószabadság az, ha minden nézet méltó nyilvánosságra találhat” (KOSSUTH RÁDIÓ)
- „A szabad sajtóban mindenki arról ír, amit fontosnak tart, s nem arról, amiről szabad” (MAGYAR HÍRLAP)
- „Írj és mondj igazat – a sajtószabadságról is!” (MAGYAR NEMZET)

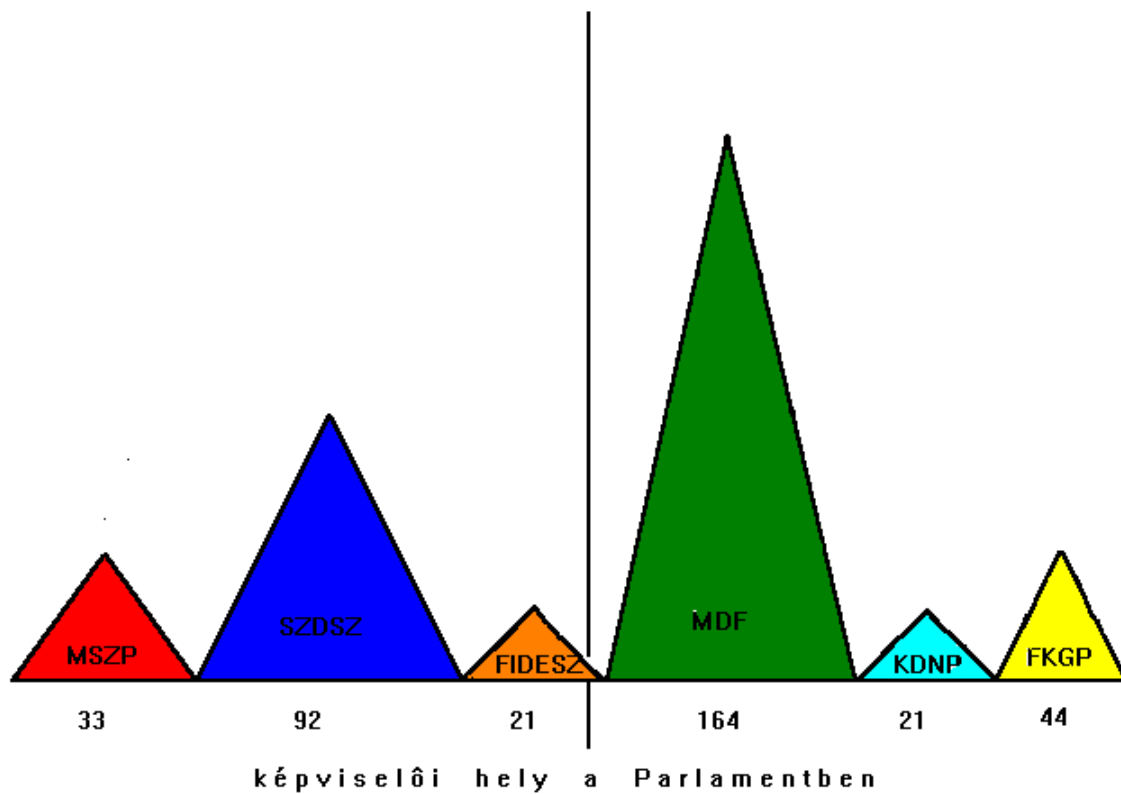
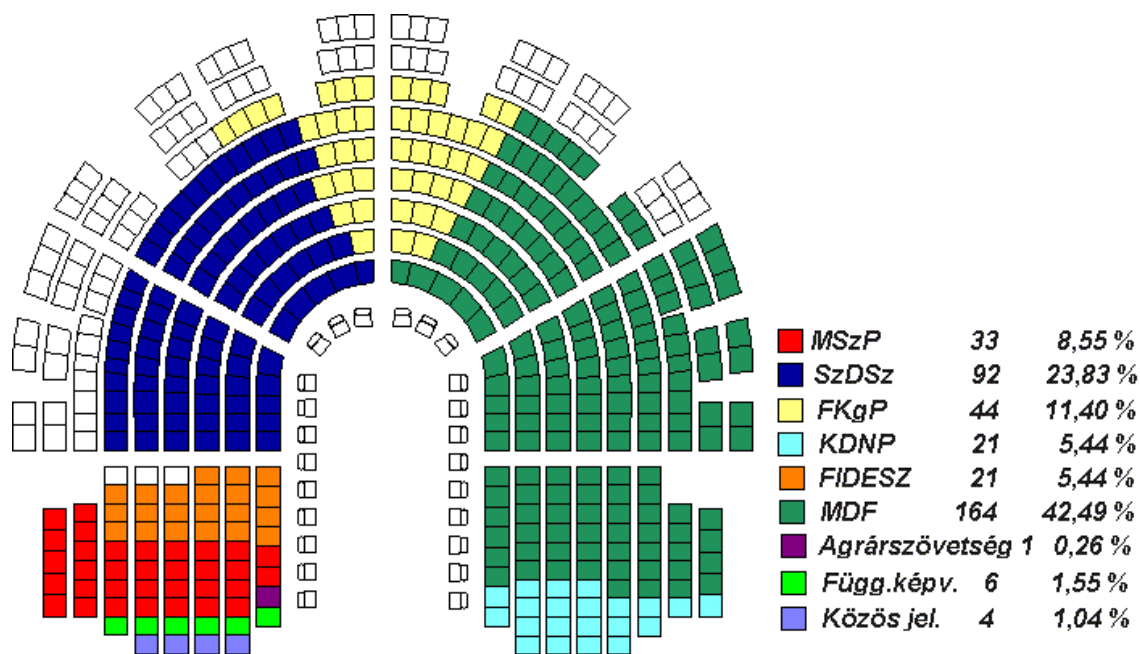
⁸⁴ 1999. március 14. – Magyar Újságírók Országos Szövetsége

- „Illyések és pofonok különbözök, de: hol sajtószabadság van, ott szabadság van” (MANCS)
- „Csak a jól fizetett újságírókat nem lehet megvenni” (METRO)
- „A sajtószabadság éppoly nélkülözhetetlen része életünknek, mint amennyire a sport kell hogy legyen a modern ember mindennapjainak” (NEMZETI SPORT)
- „A sajtószabadság mindig viszonylagos. Ezért van értelme küzdeni érte” (NÉPSZABADSÁG)
- „A sajtószabadságról 1999-ben sem mondhatunk mást, mint hogy KÍVÁNJUK!” (NÉPSZAVA)
- „A márciusi ifjak felejthetetlen emléke a harmadik évezred vívmánya (lehet)” (NÓGRÁD MEGYEI HÍRLAP)
- „Parlament és a sajtó között a közlekedőedények törvénye érvényesül, a szellemi és az erkölcsi színvonal egyforma magasságban helyezkedik el. A sajtót joggal nevezik a közállapotok tükrének, amelytől nem várhatunk többet, mint hogy hamisítatlanul visszaadja a képet azoknak, akik beletekintenek” (PESTER LLOYD)
- „Sajtó, sajtós, sajtóreggeli, sajtószabadság, sajtószemle, sajtótájékoztató, sajtótörvény, sajtószag (a nem kívánt törlendő)” (PESTI EST)
- „Felháborodni nem személyes sérelmekért, elvi alapon lehet. A sajtószabadság a jó szándék közzététele, érvényesítésének lehetősége. Sajtószabadság ott van, ahol nem az üzleti szempontok és a hallgatottsági-olvasottsági mutatók fontosak” (PETŐFI RÁDIÓ)
- „A sajtószabadság a lehetőség és a felelősség egysége: fent és lent” (SOMOGYI HÍRLAP)
- „Objektív, önkontrollon működő hiteles tájékoztatás” (STORY MAGAZIN)
- „A sajtószabadság jó dolog, de nem könnyű elviselni” (ÚJ NÉPLAP)
- „Sajtószabadság? Ha a sajtót nem küldik (kényszer)szabadságra” (VASÁRNAPI REGGEL)
- „A tollforgatóktól a hatalom szereplői gyakran azt várják el, hogy kizárólag a tőlük hallott vagy általuk megmagyarázott tényeket adják közre, holott az újságírás a második évezred végén is lényegesen több ennél” (24 ÓRA)
- „Igazat mondani könnyű, csak elhítni nehéz” (168 ÓRA)
- Szóval '99.

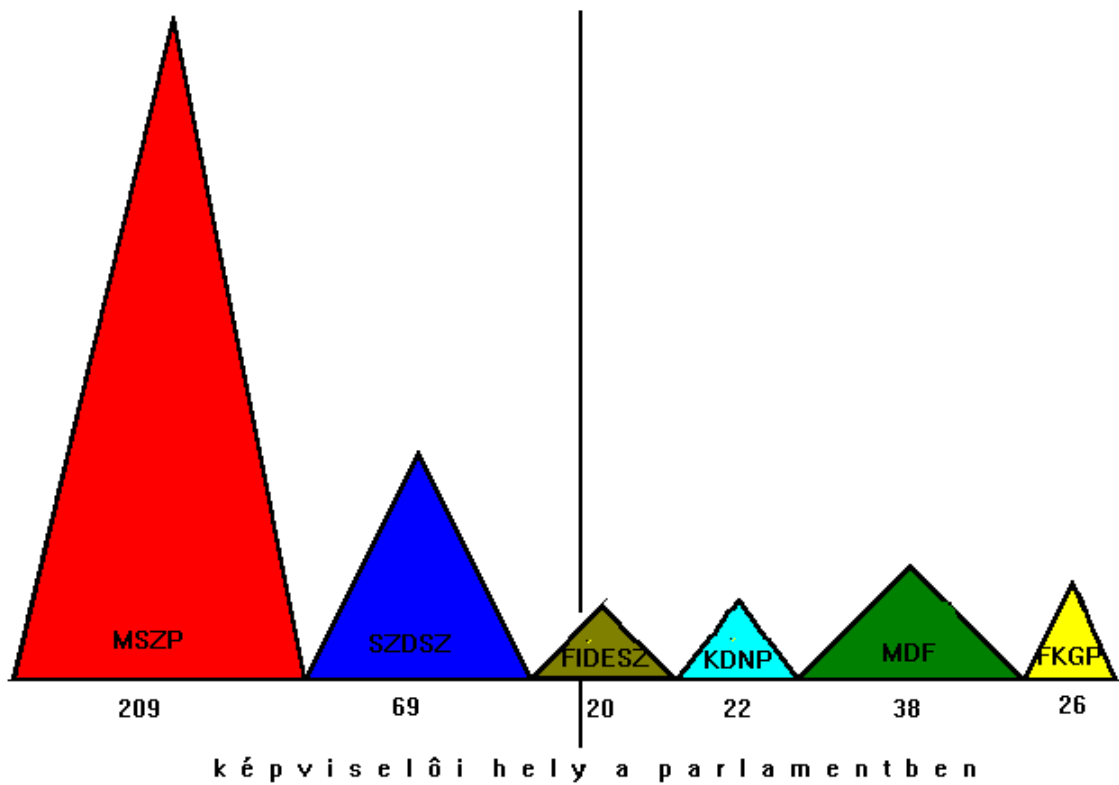
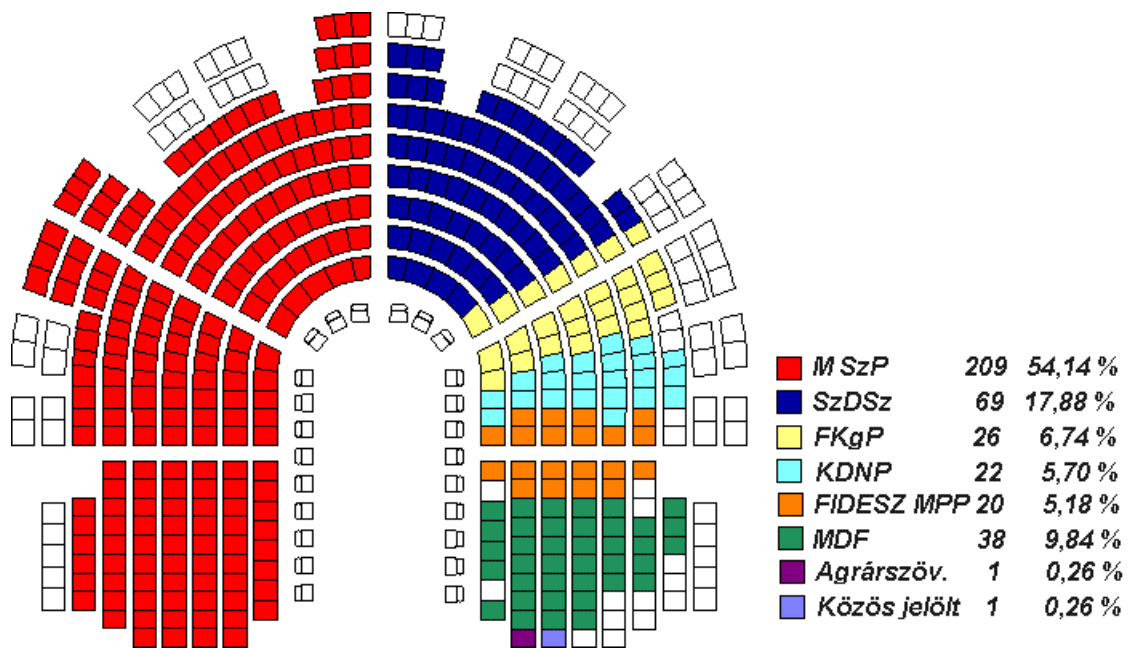
MELLÉKLET:

HÁROM VÁLASZTÁS MAGYARORSZÁGON

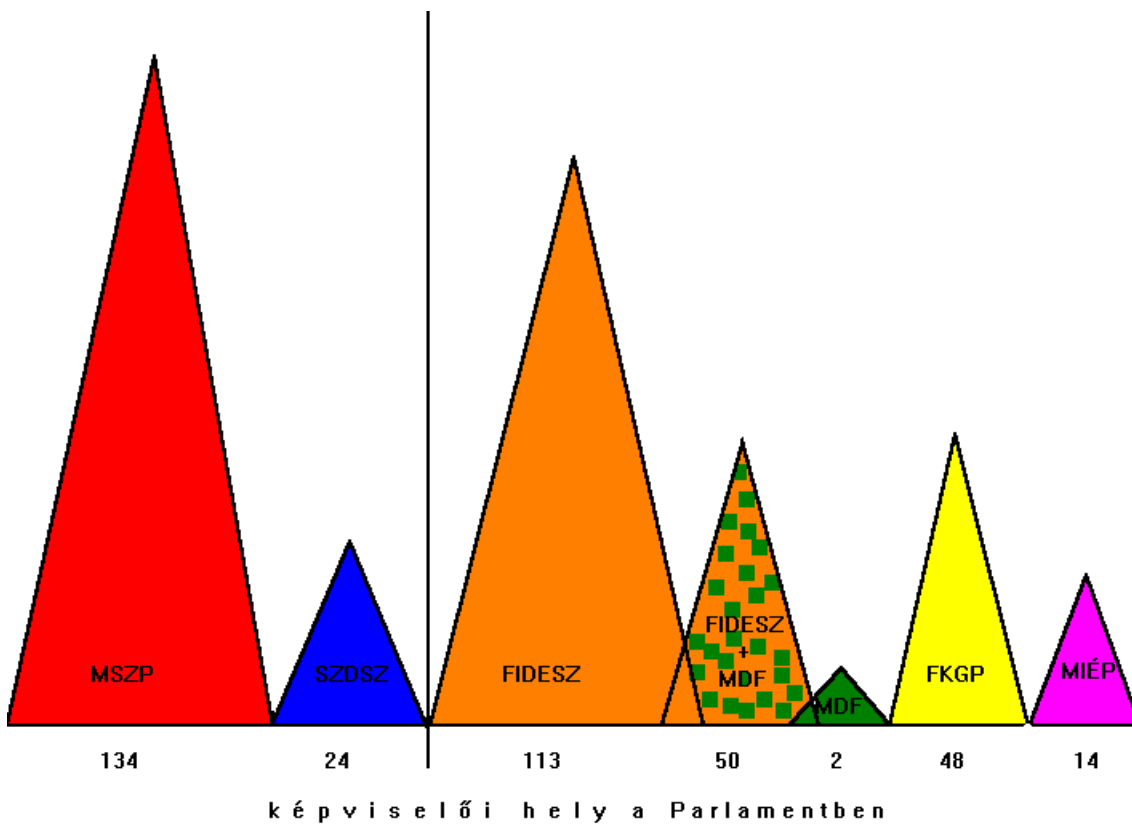
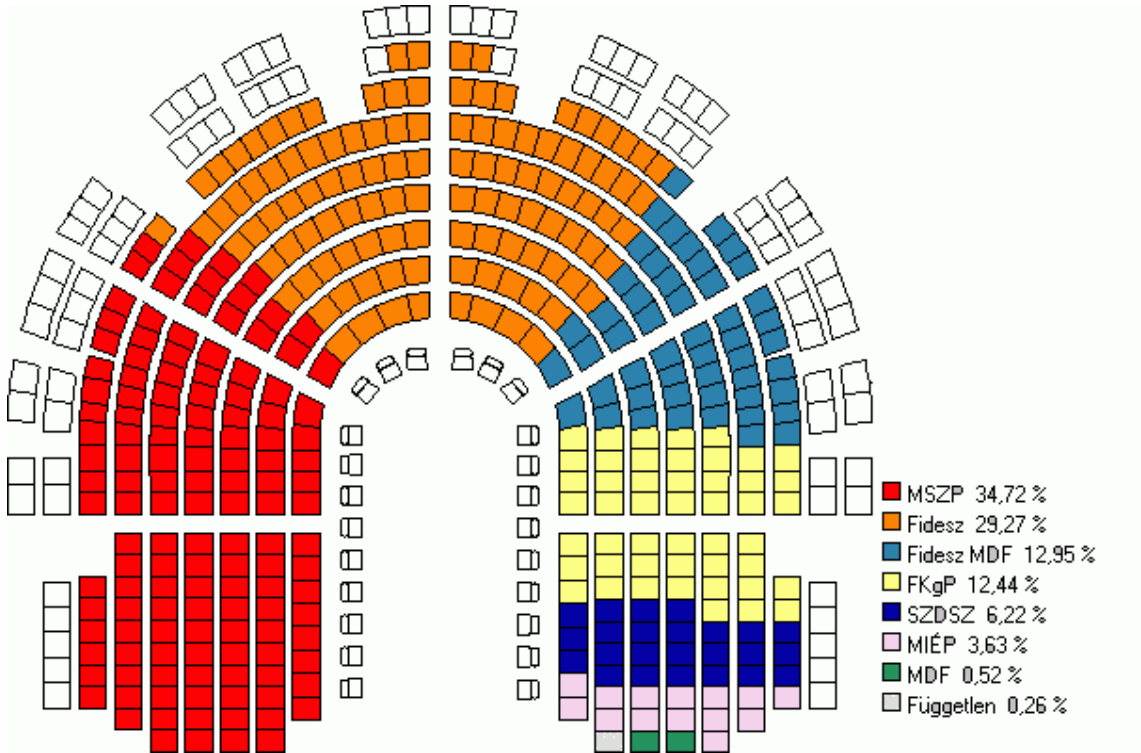
1990.

1994.

1998.

IRODALOMJEGYZÉK

Konrád György: Visszatekintés a szamizdatra

„A hatalmon kívül rekedtek hatalma”

Václav Havel: A hatalmon kívül rekedtek hatalma

Milan Kundera: A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája

Timothy Garton Ash: A magyar lecke

Vajda Mihály: A megcsalt nembeliség vagy megvalósult orosz történelem

Adam Michnik: A nagy ellenreformátor

„A jaltai dilemma”

Kis János: A jaltai dilemma a nyolcvanas évek derekán

Zbigniew Brzezinski: Az európai megosztottság megszüntetésének stratégiája

Demszky Gábor: Pacta sunt servanda?

Sz-n: TU FELIX AUSTRIA

„Kulturpolitikai harcok és farce-ok”

Tamás Gáspár Miklós: „Zsiga, te destruktív vagy!”

Emericus: János a király, avagy árad a kegyelem fénye reánk.

Radnóti Sándor: Mozog-e a világ?

Radnóti Sándor: A Forgács-ügy szilánkjai

Kerényi Grácia: „Születtem. Tiltakoztam. S mégis itt vagyok

Konrád György: A cenzúra reformja?

Az alternatív fórum.

Dániel Kis: Cenzúra/öncenzúra.

Magyar Fruzsina: A megismert Inconnu.

Kocsis Péter: Az underground – második kultúra Csehszlovákiában

-dg-: A cenzúra reflexe

Emberi jogok és jogsértések

Krassó György: Emberi jogok – magyar törvények.

Kozák Gyula: Arbeit macht frei.

Figyelő: Az izgatás okai?

-polgár-: Pisztolylövések Dorozsmán

Amnesty International – Budapesten bemutatta az Inconnu

Haraszi Miklós: Jogvédő rögeszmetár

Fábián Attila: Ezek nem az ötvenes években történtek

Újvárosi Viktor: Emberi jogok

-dg-: Törvényesített turkálás?

Izgatás: 1983
 Spectator: Könyvtári izgatás?
 -végére-: A Hírmondó hírei
 Az elnyomás
 Megint punkper
 „Betegsége: kicsik a kisnyugdíjak...”

„A pazarlás rendszere”

Orosz István: Levélinterjú Kemény István szociológussal
 Hans-Hennin Paetzke: Interjú Donáth Ferencsel

„Egy magyarhoz egy román csapódik”

Az erdélyi kihallgatásokról
 Mihne Berindei-Ditrói János: Nyilatkozat
 Határainkról
 Erdélyi Magyar hírügynökség
 T.G.M. leváltása Mihai Kornéval
 Kende Péter: A kisebbségek és a magyar sérelemérzet
 Az Európa Tanács elítélte Romániai nemzetiségi politikáját
 Garzó Kálmán: 830. sz. határozat a romániai kisebbségek helyzetéről
 Szócs Géza írásai
 Egy szemtanú beszámolója: Románia, Brassó
 A Szabad Románia sajtótájékoztatója Budapesten
 A Hírmondó beszélgetése a Menedék Bizottság két tagjával

Kisebbségben

Duray Miklós peréről
 Charta 77 levele
 T.G.M.: Nyílt levél dr. Gustav Husaknak, a Csehszlovák Szocialista
 Köztársaság elnökének
 Szülők, pedagógusok, iskolabarátok
 Nyilatkozat
 A Duray Bizottság utolsó nyilatkozata
 A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságánaklevélváltása a
 Charta 77 szóvivőjével
 Szocialista Köztársaság főügyéséhez

„Zsaruzelski degenerálisszimusz”

Petri György: Emlékoszlop
 Az ellenállás és elnyomás dokumentumai I.
 Szilézia – 1981. december
 Internálás
 A kormányzat üzent hadat nekem
 Az ellenállás és elnyomás dokumentumai II.
 Jacek Kuron: A kiúttalan helyzetből való kilábolás tézisei
 Lengyelország: Szovjet katonai fenyegetés – a Jaruzelski-puccs előzményei
 Párbeszéd rácson keresztül – interjú Adam Michnikkel
 A földalatti lengyel sajtó a Szolidaritás ünnepi megmozdulásairól
 Adam Michnik: Jaruzelski el fogja veszíteni a „hideg polgárháborút”
 Választások á la Jaruzelski
 T.G.M.: P. Jerzy Popieluszko
 Nyílt levél a Kostka St. Stanislaw egyházközség híveinek
 Dokumentum: Jerzy Popieluszko: „Mindenre fel vagyok készülve”
 Beszámoló egy gyászszertartásról – Varsó
 -is-: „Konspira” Földalatti Szolidaritásról
 Marek Edelman a szejmhez: Az általános amnesztiáért
 A Szolidaritás elnökének nyilatkozata
 Jacek Kuron: Ezt a lehetőséget nem szabad elherdálnunk
 Szabadság és béke – beszélgetés Piotr Miemczykkal
 Podkowa Lesna: Megemlékezés a magyar forradalomról
 Lech Walesa könyve

„Egy arasszal közelebb a szakadékhoz”

-polgár-: A paternalizmus vége? .
 Pártkongresszusról, választásról
 Komm. N. Tátor: Egy arasszal közelebb a szakadékhoz
 Fortinbras Jenő: Kádár összecsomagolt és maradt
 -dg-: Kezdeményezések

Jelölőgyűlések

Demszky Gábor: A független jelölt esélye
 Budapest III. ker., 9. sz. választókörzet
 Budapest V. ker., 13. sz. választókörzet
 Beszélgetés Rajk Lászlóval
 Budapest XI. ker., 34. sz. választókörzet

„A KMT példája”

Petri György: Nagy Imréről
 Egy „általános amnesztia” évfordulójára
 Krassó György: A KMT példája
 Emlékezés halottakra
 Bill Lomax: Andropov és a magyar forradalom
 Albert Camus: Előszó
 Molnár Tamás/Inconnu grup: „Harcoló város”

„A KMT példája”

Petri György: Nagy Imréről
 Egy „általános amnesztia” évfordulójára
 Krassó György: A KMT példája
 Emlékezés halottakra
 Bill Lomax: Andropov és a magyar forradalom
 Albert Camus: Előszó
 Molnár Tamás/Inconnu group: „Harcoló város”

Március 15.

-na-: Az állam és a társadalom elválasztása 1985. március 15-én
 -dg-: Az idei március 15. a szolidaritás ünnepe volt
 Három hivatalos kommentár
 K-O: Petőfi koszorúi 72-73
 Március 15. – Tömegfelvonulások Budapesten

„Miért nem?”

Dénes Gyula: Vízlépcső – miért nem.
 -e-: Mindennapi ivóvíz helyett, mindennapi gumibot?
 Fokozott nemzetközi támogatás a Duna Körnek
 Demszky Gábor: Csernobil
 Kékek: Eladó a magyar táj!
 Magyarországi környezetvédelmi csoportok 1987 januárjában kelt közös felhívása

„Fegyverelutasítók”

Kiszely Károly: Erkölcsi részvétel megtagadása
 Kiszely Károly: A katolikus egyház elítélte a szituációs etikát
 Keszthely Zsolt politikai szolgálatmegtagadót két és fél évi börtönbüntetésre ítélték

„A közös hazáról”

Salom: Nyílt levél
Egy emlékműről, mely Ausztriában áll
Állásfoglalás a gyűlölködés ellen
Solt Ottilia: Megjegyzések a cigányságról folyó vitához

„Öt levél Gorkijból”

-dg-: Csoportkép
A Szovjetunióban üldözöttek krónikása
Arkagyij Sevesenko: Szakítás Moszkvával
Öt levél Gorkijból
Larissza Bogoraz: Anatolij Marcsenko halálára

„Világ puccsistái egyesüljetekek!?”

„Világ puccsistái egyesüljetekek!?”
Ravasz Győző: Utolsó oldal
-dg-: Menjenek talán el ők
My home – my castle?
Újabb szemfényvesztés
R-ó: Faludy György bűne
R: Hétköznapi jegyzetek
Hagyd Ottmár: A párt pénzügyei
Demszky Gábor: Utóirat
Forrásmunkák
Szerzők és álneveik

Jürgen Habermas:
A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása

Előszó az új kiadáshoz (1990)

Előszó (1961)

I. A POLGÁRI NYILVÁNOSSÁG TÍPUSÁNAK PROPEDEUTIKAI ELHATÁROLÁSA

1. § A kiindulópont

2. § A reprezentatív nyilvánosság típusáról

Kitérés: A reprezentatív nyilvánosság vége – a Wilhelm Meister példáján szemléltetve

3. § A polgári nyilvánosság keletkezéséről

II. A NYILVÁNOSSÁG TÁRSADALMI STRUKTÚRÁI

4. § Az alaprajz

5. § A nyilvánosság intézményei

6. § A polgári család és a közönségre vonatkoztatott személyesség intézményesítése

7. § Az irodalmi nyilvánosság viszonya a politikaihoz

III. A NYILVÁNOSSÁG POLITIKAI FUNKCIÓI

8. § Az angol fejlődés modellje

9. § A kontinentális változatok

10. § A polgári társadalom mint a magánautonómia szférája: a magánjog és a liberalizált piac

11. § A nyilvánosság ellentmondásos intézményesítése a polgári jogállamban

IV. POLGÁRI NYILVÁNOSSÁG – ESZME ÉS IDEOLÓGIA

12. § Public opinion – opinion publique - közvélemény: a toposz előtörténetéről

13. § A publicitás mint a politika és a normál közvetítésének elve (Kant)

14. § A nyilvánosság dialektikájáról (Hegel és Marx)

15. § A nyilvánosság ambivalens felfogása a liberalizmus elméletében (John Stuart Mill és Alexis de Tosqueville)

Információs Szemle:
Elmélet és politika

FOLYÓIRATOKBÓL

M.A. VILCAN:

A szovjet mezőgazdasági termelés koncentrációjának és szakosításának fejlődési szakaszai (Voproszi isztorii, 1979.1.sz. 3-20. p.)

E.V. KORIONOVA:

Talajtalan polgári kísérletek a leninizmus eszmei forrásainak megghamisítására (Voproszi isztorii KPSzSz, 1980. 8. sz. 69-79. p.)

J.I. IGRICKIJ:

A polgári szovjetológia a jelenkori ideológiai harcban (Voproszi isztorii, 1979. 11.sz. 71-89. p.)

J. STEFFEN:

Szakszervezetek és szociális mozgalom (FORUM d.s., 1970. 6.sz. 93-107. p.)

A. FREI - W. KESSLER:

Nyugat- és Dél-Európa szocialista pártjai és a Szocialista internacionálé (FORUM d.s., 1979. 7.sz. 69-100. p)

M. DÖNHOFF:

Bonn - Washington: feszült kapcsolatok (Foreign Affairs, 1979. Summer, 1052-1065. p.)

R. ADDELT:

Friedrich Adler és az 1918-1919-es "osztrák forradalom" (Zukunft, 1979. 7.sz. 32-36.p.)

KÖNYVEKRŐL

M. DRULOVIC:

A munkásönigazgatás vizsgálata. Jugoszláviai tapasztalatok (Balogh László)

H.O. VETTER:

Beleszólási jog - az eszme, az utak és a cél (Szabó László)

G. SARTORI:

Pártok és pártrendszerek (Herman József)

Jiří Pelikán:

Harckocsikkal a pártkongresszus ellen

Bevezető

A CSKP 14., rendkívüli kongresszusa 1968. augusztus 22-i Tanácskozásának magnetofon-szalagra felvett szövege

A pártkongresszus dokumentumai

A CSKP rendkívüli, 14. pártkongresszusának nyilatkozata

A CSKP rendkívüli 14., pártkongresszusa küldötteinek felhívása a világ kommunista pártjaihoz

Felhívás a szlovák kommunistákhoz és a szlovák néphez

A rendkívüli, 14. pártkongresszus felhívása minden polgártárshoz és az ifjúsághoz

Jelentés a kongresszusról és az új KB első üléséről

A CSKP újonnan választott Központi Bizottsága
 Az új KB és a KERB első ülése
 A CSKP 14., rendkívüli kongresszusára kidolgozott anyagok
 A távlati pártprogram előkészítéséről és fő vonásairól
 A 13. Kongresszus óta folytatott párttevékenység és a társadalmi fejlődés
 elemzése. A párt fő feladatai a következő időszakban
 I. Az eddigi fejlődés elemzése
 II. A szocialista fejlődés új, hazánk feltételeinek megfelelő modellje
 III. A pártpolitika soron következő fő feladatai
 A CSKP rendkívüli, 14. pártkongresszusának dokumentumai és kommentárjai
 UTÓSZÓ

Zdenek Mlynář:
A prágai tavasz ... és ősz

A szerző előszava a párizsi magyar kiadáshoz
 Prológus
 I. fejezet – Hruscsovtól Dubcekig ..
 II. fejezet – A Prágai Tavasz a hatalom világában
 III. fejezet – A Kreml ítélőszéke előtt
 Epilógus

BOJTÁR ENDRE:
Európa megrablása

I. A BEKEBELEZÉS FORGATÓKÖNYVE
 Előzmények
 A lett lövészek 10
 A társadalmi rendszer
 Vilnius és vidéke
 Klaipéda és vidéke
 Mi okozta a második világháborút?
 Mi robbantotta ki a második világháborút?
 Az első Molotov-Ribbentrop-szerződés
 Az első Molotov-ribbentrop-szerződés (Z. T.)

John Naisbitt és Patricia Aburdene
MEGATRENDEK 2 000

Bevezető:

1. Globális gazdasági fellendülés a kilencvenes években
 2. A művészetek újjászületése
 3. A szabadpiacon nyugvó szocializmus felbukkanása
 4. Globális életstílusok és kulturális nacionalizmus
 5. A jóléti állam privatizálása
 6. A Csendes-óceán peremvidékének felemelkedése
 7. A kilencvenes évek: a női vezetők évtizede
 8. A biológia korszaka
 9. Vallási megújulás a harmadik évezred elején
 10. Az egyén diadala
- Végkövetkeztetés
- Hivatkozások

SZERZŐK ÉS ÁLNEVEIK⁸⁵

BÁBA IVÁN: Dénes Gyula
CSÁKÓ MIHÁLY: Figyelő
DEMSZKY GÁBOR: – dg–
GADÓ GYÖRGY: Spektátor, Ravasz Győző (R-ő),-r,-R-, Hagyd Ottmár
KOZÁK GYULA: – polgár–
KŐSZEG FERENC: Kiutazó
KRASSÓ GYÖRGY: K-o
KRASZNAI ZOLTÁN: Emericus, Komm. N. Tator
NAGY ANDRÁS: -na–
PÁLINKÁS RÓBERT: -vépéer-
PÁLYI ANDRÁS: – is–
SOMOGYI GYŐZŐ: -sgy-
SOMOGYI JÁNOS: Újvárosi Viktor
SZABÓ MIKLÓS, KRASZNAI ZOLTÁN: Fortinbras Jenő
SZENT-IVÁNYI ISTVÁN: Sz-n
TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS: Garzó Kálmán, T.G.M.

⁸⁵ In: Szamizdat 81-89. Válogatás a Hírmondó című folyóiratból – Budapest, 1990